Hadis Tarihi

Bekir Kuzudişli

kayıhan

بسم الله الرحمن الرحيم

Hadis Tarihi

kayıhan yayınları

Ticarethane Sokak
Tevfik Kuşoğlu İşhanı No:11/33
Sultanahmet / İstanbul
Tel: 0212 513 51 90
Fax: 0212 511 82 17
www.kayihanyayinlari.com
info@kayihanyayinlari.com

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16683

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Kayıhan Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

Yayın Yönetmeni
Adem KUŞKULU
Mizanpaj
Yunus Emre KUŞKULU
Kapak Tasarımı
Sercan ARSLAN
Kayıhan Yayınları
196
Hadis Arş. Kitaplığı
6
ISBN
978-605-9669-22-1
Baskı Tarihi
Eylül 2017
Baskı-Cilt
Oğul Matbaacılık
Davutpaşa Cad.
Güven İş Merkezi B Blok
No: 301-302
Topkapı/İstanbul
Tel: 0 212 567 20 77
Sertifika No: 27591

Hadis Tarihi

DOÇ. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ
İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

kayıhan

İSTANBUL 2017

Doç.Dr. Bekir Kuzudişli

Nizip/Gaziantep'te doğdu (1975). Nizip İmam Hatip Lisesi'nden (1993), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden (1998) mezun oldu. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde "Hadis Rivayetinde Aile İsnadları" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı (2005). Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad başlıklı takdim çalışmasıyla doçent oldu (2012).

2002 yılında araştırma görevlisi olarak intisap ettiği İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde halen dersler vermektedir.

Çalışmaları, isnad, hadis tarihi, oryantalizm ve Şia'da hadis konularına yoğunlaşmıştır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR....9
ÖNSÖZ....11

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİSE GİRİŞ

I. HADİS ve SÜNNET TERİMLERİ....15
A. Hadisin Tanımı....15
B. Hadisin Yapısı....19
C. Yakın Terimler: Haber ve Eser....20
D. Hadis-Sünnet İlişkisi....21
E. Hadisin veya Sünnetin Önemi....23
F. Hadis İlminin Önemi....29
II. İLERİ OKUMALAR....34
III. TERİMLER....36
IV. DEĞERLENDİRME SORULARI....37
V. HADİSLERDEN HAYATIMIZA: Amel-Niyet İlişkisi....38

İKİNCİ BÖLÜM
HADİS TARİHİNİN BİRİNCİ ASRI:
ERKEN DÖNEM HADİS RİVÂYETİ

I. TEDVİN ÖNCESİNDE HADİS: Sahâbe Döneminde Hadis Rivâyeti....41
A. Sahâbenin Tanımı....42
B. Sahâbîlerin Hadis Rivayeti ve Anlayışları....43
C. Sahâbîlerin Dağıldığı Başlıca İlim Merkezleri....63
II. İLK ASIRDA HADİS RİVÂYETİNİN SIFATI: Sözlü-Yazılı Rivâyet....76
A. Şifâhî Rivayet-Yazılı Rivayet....78
B. Erken Dönem Yazılı Rivayet Örnekleri....81
III. FİTNE OLAYLARI (İÇ SAVAŞLAR) VE İSNADIN BAŞLANGICI....89
IV. İLERİ OKUMALAR....94
V. TERİMLER....96

VI. DEĞERLENDİRME SORULARI....97
VII. HADİSLERLE HAYATIMIZ: İslâm'ın Temel Taşları....98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS TARİHİNİN İKİNCİ ASRI:
HADİS RİVÂYETİNİN VE İLİMLERİNİN OLUŞUM DÖNEMİ

I. HADİSLERİN TEDVÎNİ ve SİSTEMLİ HADİS RİVÂYETİ....101
A. Hadislerin Tedvîni....101
B. Hadis Rivayetinin Sistemleşmesi....103
II. HADİSLERİN TASNİFİ....107
III. RİVAYETLERİN YAYILMASINDA
TEMEL BİR FAKTÖR: RİHLELER....108
A. Tek Hadis veya Mesele İçin Yapılan Yolculuklar....108
B. Sistemli Hadis Yolculukları....109
IV. İKİNCİ ASIRDA İSNAD KULLANIMI ve
CERH-TA'DİL İLMİNİN OLUŞUMU....113
A. İsnadlı Hadis Rivayetine Teşvik....113
B. İsnad Araştırması ve Cerh Ta'dil İlminin Sistemleşmesi....114
C. Cerh-Ta'dil İlminin Sistemleşmesinin Sebepleri....116
D. İkinci Asırda Yazılan Kitap ve Cüzlerde İsnad Kullanımı....117
V. DÜŞÜNCE EKOLLERİNİN OLUŞUMU....120
A. Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin Oluşumu ve Temel Ayrım Noktaları....120
B. Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ehl-i hadis ile Çekişme Noktaları....125
VI. İLERİ OKUMALAR....128
VII. TERİMLER....130
VIII. DEĞERLENDİRME SORULARI....131
IX. HADİSLERLE HAYATIMIZ:Ölümden Sonra Devam Eden Ameller....132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL HADİS KAYNAKLARININ
TEŞEKKÜLÜNDE ZİRVE DÖNEM: *KÜTÜB-İ SİTTE*
***KÜTÜB-İ SİTTE*'DE CÂMİ' ESERLER**

I. ÜÇÜNCÜ ASRA GENEL BAKIŞ....135
II. BUHÂRÎ ve *el-CÂMİU'S-SAHÎH*'İ....141
A. Anahatlarıyla Buhârî'nin Hayatı....141
B. Buhârî'nin Eserleri....144
III. MÜSLİM B. HACCÂC ve *SAHÎH*'İ....157

A. Anahatlarıyla Müslim b. Haccâc'ın Hayatı 157
B. Müslim'in Eserleri 159
IV. *SAHÎHAYN* İLE İLGİLİ BAZI MESELELER 169
A. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin Karşılaştırması 169
B. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine Yöneltilen Eleştiriler 170
V. *TİRMİZİ ve CÂMİ'İ* 172
A. Anahatlarıyla Tirmizî'nin Hayatı 172
B. Tirmizî'nin Eserleri 174
VI. İLERİ OKUMALAR 183
VII. TERİMLER 185
VIII. DEĞERLENDİRME SORULARI 186
IX. HADİSLERLE HAYATIMIZ: Müslüman-Kul Hakkı İlişkisi 187

BEŞİNCİ BÖLÜM
KÜTÜB-İ SİTTE'DE SÜNEN ESERLERİ

I. EBÛ DÂVÛD ve *SÜNEN*'İ 193
A. Anahatlarıyla Ebû Dâvûd'un Hayatı 193
B. Ebû Dâvûd'un Eserleri 195
II. NESÂÎ ve *SÜNEN*'İ 205
A. Anahatlarıyla Nesâî'nin Hayatı 205
B. Nesâî'nin Eserleri 207
III. İBN MÂCE ve *SÜNEN*'İ 215
A. Anahatlarıyla İbn Mâce'nin Hayatı 215
B. İbn Mâce'nin Eserleri 217
IV. İLERİ OKUMALAR 224
V. TERİMLER 225
VI. DEĞERLENDİRME SORULARI 225
VII. HADİSLERLE HAYATIMIZ: Şüpheli Şeylerden Kaçınmak 228
BİBLİYOGRAFYA 279
İNDEKS 295

Tablolar

Tablo 1: Sahabîlerin dağıldıkları ilim merkezleri ve onların ilimlerini devam ettiren alimler.....68
Tablo 2: *Kütüb-i Sitte*'nin Özelliklerinin Toplu Gösterimi.....226
Tablo 3: İlk Üç Asır Önemli Olaylar Kronolojisi.....231
Tablo 4: Diyanet İslam Ansiklopedisinde Hadis Bölümündeki İsimlerin Kronolojik Listesi.....234

Haritalar

Harita 1: Hicrî 1. asırda sahâbîlerin dağıldığı ilim merkezleri.....74
Harita 2: Buhârî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....142
Harita 3: Müslim'in rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....158
Harita 4: Tirmizî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....173
Harita 5: Ebû Dâvûd'un rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....193
Harita 6: Nesâî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....206
Harita 7: İbn Mâce'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu.....216

Resimler

Resim 1: Londra Mushaf'ından bir sayfa.....76
Resim 2: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshasından bir sayfa.....77
Resim 3: *el-Câmiu's-sahîh*'ten örnek metin.....53
Resim 4: *el-Câmiu's-Sahîh*'in Şuayb Arnavut ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşri.....56
Resim 5: *Sahîh-i Müslim*'den örnek metin.....164
Resim 6: *Sahîh-i Müslim*'in Muhammed Züheyr en-Nâsır tahkikli neşri.....168
Resim 7: Tirmizî'nin *Câmi*'inden örnek metin.....178
Resim 8: Tirmizî'nin *Câmi*'inin Şuayb Arnavut ve Abdullatîf Hırzullah tahkikli neşri.....182
Resim 9: *Sünen-i Ebî Dâvûd*'tan örnek metin.....198
Resim 10: *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un Muhammed Avvâme tahkikli neşri.....204
Resim 11: *Sünen-i Nesâî*'den örnek metin.....210
Resim 12: *Sünen-i Nesâî*'nin Dârü'l-Ma'rife neşri.....214
Resim 13: *Sünen-i İbn Mâce*'den, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek.....219
Resim 14: *Sünen-i İbn Mâce*'nin Şuayb Arnavut ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşri.....223

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.mlf.	:	Adı geçen müellif
b.	:	bin (oğlu)
a.y.	:	Aynı yer
AÜİF	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜSBE	:	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	:	Bakınız
Der. ve çev	:	Derleyen ve Çeviren
DEÜSBE	:	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	:	Diyânet İşleri Başkanlığı
EI²	:	Encyclopaedia of Islâm (Second Edition)
Hitit ÜİFD	:	Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
HTD	:	Hadis Tetkikleri Dergisi
İİFD	:	İslâmî İlimler Fâkültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi]
İÜSBE	:	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hz.	:	Hazreti
MÜİF	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜİFD	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜSBE	:	Marmara Üniversitesi Sosyla Bilimler Enstitüsü
nşr	:	Neşreden
RTEÜSBE	:	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.a.v.	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
s.	:	Sayfa
thk	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme eden
t.y.	:	Tarih yok
UÜSBE	:	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
v.	:	Vefatı
y.y.	:	Neşir yeri yok
vd.	:	Ve devamı, ve diğerleri

ÖNSÖZ

Bir ilmin doğuşunu, gelişimini, sistemleşmesini, geçirdiği evreleri, kısacası tarihini bilmek, onu daha iyi anlamak için oldukça önemlidir. Söz konusu edilen durum İslâmî ilimler gibi köklü bir alan olunca bu husus daha belirgin hale gelir. Zira doğuşundan günümüze kadar, yani yaklaşık bin dört yüz yıldır, Yemen'den, Buhârâ'ya; Endülüs'ten Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada yüzbinlerce ilim adamının söz söylediği, eser verdiği ilmî sahayı tetkîk etmek, anlamak, günümüze uyarlamak ve eleştirmek oldukça yoğun bir mesâiyi gerektirmektedir.

Bu eser, yukarıda tarih ve coğrafya olarak sınırları çizilen alanı bütünüyle kapsamamaktadır. Elinizdeki kitap, genel olarak İlahiyat Fakültesi öğrencileri ve İslâmî ilimlere meraklı olanlar için hadis tarihini ana hatlarıyla anlatmayı hedeflemektedir. Bu yüzden ayrıntı sayılabilecek tartışmalara girmemeye özen gösterilmiştir. Ancak onun sadece konuları özetleyen kısa bir eser olması da arzu edilmemiştir. Bu duruma ilave olarak elinizdeki kitabın hadis tarihinin en önemli aşaması olan ilk üç asırla yetindiği belirtilmelidir. Aslında 3. asırdan sonraki gelişmeler ve bu zaman dilimindeki hadis tarihinin seyri oldukça önemlidir. Hicrî 3. asırdan günümüze kadar uzanan süreç, dönem dönem, âlimlerin mezhep, ekol, siyaset ve diğer ilişkileri dikkate alınarak aydınlatılması gerekir. Elinizdeki kitapta söz konusu dönemler incelenmemiş, onun daha sonraki bir çalışmada ele alınması planlanmıştır.

İlk üç asrı esas alan bu kitabın eğildiği en temel konu, Hz. Peygamber'den gelen bir hadisin *Kütüb-i Sitte* müelliflerine nasıl ulaştığı ve bu kaynakların oluşumu ile mahiyetlerinin ne olduğu sorusudur. Bu soruyu anlaşılır bir şekilde cevaplamak için Hz. Peygamber ile tamamı hicrî 3. asırda yaşamış olan *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasındaki zaman diliminde hadis rivayetini etkileyen dönüm noktalarını tespit etmek gerekmektedir. Ayrıca hadislerin korunması ve anlaşılması gibi hususlar da bir noktada hadis rivayetini etkilediği ve eser oluşumunu şekillendirdiği için önemlidir. Bize göre hicrî ilk üç asır hadis tarihinde bu şartları taşıyan iki ana unsur bulunmaktadır. İlki, 1. asrın sonunda meydana gelen resmî tedvîn faaliye-

tidir. Zira tedvîn öncesi ile tedvîn sonrası hadis rivayetinin farklı bir çizgide seyrettiği görülmektedir. İkincisi ise 1. asrın sonu ile 2. asrın başında Ehl-i re'y-Ehl-i hadis çatışması ve etkileşmesinde İmam Şâfiî'in sağladığı metodik zeminden hareketle muhaddislerin öncekilere nispetle çok daha yoğun telif sürecine girmeleri, temel kaynaklarını oluşturmaları ve düşünce yapılarını belirginleştirmeleridir. Bu iki husus elinizdeki kitabın bölümlenmesinde ana unsurlardır. Bunlar 2. ve 3. asrın başlarına denk geldiği için kitabın asırlara göre bölümlenmesinde bir sorun görülmemiştir. Ancak 3. asırda *Kütüb-i Sitte*'nin özelliklerini tanıtmak nispeten uzun olduğu için konunun iki bölüm halinde (4. ve 5. bölümler) zikredildiği belirtilmelidir.

Yukarıda zikredilen iki ana unsur dışında ilk üç asır hadis tarihini etkileyen iki önemli husus daha bulunmaktadır. Bunların ilki hicrî 1. asırdaki fitne olayları (iç savaşlar), ikincisi ise hicrî 218 yılında Halife Me'mûn ile resmen başlayan ve 234 yılında Mütevekkil zamanında sona eren Mihne hadisesidir. Bu kitapta her iki olayın sonuçlarına önem verilmekle birlikte bu hadiseler eserin bölümlenmesinde dikkate alınmamıştır.

Hadis tarihinin tam olarak anlaşılabilmesi için söz konusu zaman diliminde cereyan eden mezhebî, siyâsî ve fikrî gelişmelerin etkisini bilmenin zorunlu olduğu açıktır. Ancak diğer taraftan bu olayları detaylı bir şekilde müstakil olarak incelemek hadis tarihini genel tarih ya da mezhepler tarihine dönüştürme riskini bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumda, kanaatimce, bir hadis tarihi yazmanın en önemli noktası şudur: Hadis rivayeti ve ilimleri merkeze alınarak tarihî süreç içindeki dönüm noktaları yakalanmalı, arkaplanda ise tarihî ve mezhebî gelişme ve çekişmelere yeteri kadar yer verilip bu gelişmelerle hadis rivayeti ve ilimleri arasındaki ilişki sağlıklı bir şekilde kurulabilmelidir. Çünkü tarihî olayların ve mezhebî çekişmelerin göz ardı edildiği bir hadis tarihi anlatımı, onu bağlamından soyutlayan ve vakıaya uygun olmayan bir anlatıma dönüştürecektir. Buna karşın hadis tarihini daha iyi anlamamız için vurgulanması gereken tarihî olayların ve mezhebî tartışmaların merkeze çekilmesi ise yukarıda işaret edildiği gibi kitabı hadis tarihi olmaktan uzaklaştıracaktır. Söz konusu hedefi gerçekleştirmenin aslında pek kolay olmadığı bu kitabı okuyanlar tarafından da görülecektir.

Bu kitap daha önce yazılan birçok hadis tarihi kitabından bazı özellikleri bakımından ayrılmaktadır. Öncelikle konular, gerekli yerlerde tablo, resim ve haritalarla desteklenerek esere görsellik katılmaya çalışılmış, bilgiler soyut olmaktan çıkarılmaya gayret edilmiştir. İkincisi, kitapta incelenen ilk üç asırdaki önemli tarihî olaylar eserin sonunda kronolojik olarak verilmiş, böylece okuyucunun

tarihî bakımından ilk üç asrı birlikte görmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Buna ilaveten ek kısmında Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin hadis kısmında değerlendirdiği ve Mustafa Macit Karagözoğlu'nun hazırladığı listeye göre (bk. "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", s 529 vd.) hadisle ilgili görülen şahısların kronolojik ve alfabetik listesine yer verilmiştir. Bu listeyle okuyucunun hem başlangıcından günümüze ulaşıncaya kadar hadis ricâlini kronolojik olarak tanıması hem de bir şahsı aradığında bulabilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte *DİA* hadis alt başlığında yer almasına rağmen hadis rivayeti açısından meşhur olmayan bazı sahâbîlerin çıkarıldığı belirtilmelidir. Üçüncü olarak konuyla ilgilenen meraklı okuyucular için her bölümün sonunda ileri okumalar başlığı açılmış, bölümde adı geçen önemli terimler kaydedilmiş ve incelenen konulara dair sorular sorulmuştur. Her bölüm hadis tarihinin yoğunluğunu azaltmak için dinin esası olarak kabul edilebilecek bir hadisin açıklanmasıyla bitirilmiştir.

Bu noktada kitabın hazırlanmasında birçok kişinin yardımları bulunduğunu belirtilmelidir. Değerli hocalarım M. Enes Topgül, Halil İbrahim Turhan, Mustafa Öztürk, Serkan Demir, Seyit Ali Güşen ve Mustafa Tatlı kitabı baştan sona okuyarak katkılarını sundular. Seyit Ali Güşen ve özellikle Serkan Demir'in tabloları oluşturmadaki yardımlarını ise ayrıca zikretmek gerekir. *DİA* hadis maddelerinin listeye aktarımı Mustafa Tatlı'nın emeğidir. Bu vesileyle kendisine teşekkür ediyorum. Burada hadis edebiyatı konusunda bilgilerine başvurduğum Fatih Kaya Hocamı da muhabbetle anıyorum. Son olarak eserdeki bazı görselleri kullanmama izin veren İSAM'a ve kitabın basımını üstlenen Kayıhan Yayınlarına teşekkürü borç bilirim. Çalışmalarım esnasında beni sabırla destekleyen eşime minnettârım.

Başarı Allah'tandır.

Bekir KUZUDİŞLİ
Bulgurlu-2017

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİSE GİRİŞ

I. HADİS ve SÜNNET TERİMLERİ

A. Hadisin Tanımı

1. Sözlük Anlamı

Hadis kelimesi sözlükte "haber" anlamına gelir. Çoğulu ise "ehâdîs"tir.[1] Öte yandan hadis, "kadîm" yani "eski"nin zıddı olan "yeni" anlamında da kullanılır.[2] Muhtemelen *kadîm* sözüyle Kur'ân-ı Kerîm; "hadîs" sözüyle Resûlullah'a (s.a.v.) izâfe edilen rivayetler kastedilmiştir.[3]

Hadîs kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de farklı manalarda kullanıldığı görülür. Örneğin "هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسى Mûsâ'nın haberi sana geldi mi?" âyetinde hadis, haber, olay gibi manalara gelirken[4], "فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلاَ مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ (Peygamber'in evinde) yemeğinizi yediğiniz vakit dağılın. Söze dalmayın."[5] âyetinde hadis "konuşma" ve "söz" anlamına gelmektedir.

Bazı âyetlerde ise hadis kelimesiyle bizzât Kur'ân kastedilir: "فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ أَللهُ نَزَّلَ يُؤْمِنُونَ İnsanlar bun(a inanmadık)dan sonra hangi söze inanacaklar."[6]

---

1 Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Muhtarü's-sıhâh*, s. 53.
2 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 42.
3 Subhî Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 2.
4 Tâhâ, 20/9. Krş. Ğaşiye, 88/1.
5 Ahzab, 33/53.
6 Mürselât, 77/50.

أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ Allah, sözün en güzelini (Kur'ân'ın âyetlerini güzellikte) birbirine benzer ikişerli kitap halinde indirdi."[7] âyetlerinde "hadis" kelimesi ile Kur'ân kastedilmektedir.

2. Terim Anlamı

Hadisin terim olarak tarifinde en çok muhaddis ve fıkıh usulcülerinin tanımı meşhur olmuştur. Her iki meslek de hadisi kendi maksatlarına uygun olarak tarif etmişlerdir.

a. Muhaddislere Göre: Hz. Peygamber'e izâfe edilen her rivayet hadistir. Ayrıca muhaddisler, sahâbe ve tâbiûna nispet edilenlere de hadis demişlerdir. Buna göre hadis, Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, takrîrleri (onayları), ahlakı ve yaratılışına dair özelliklerinin yanı sıra sahâbenin söz fiil ve takrîrleri ile tâbiûna ait söz ve fiilleri de kapsar.[8]

Ancak bunların her biri için aynı terim kullanılsa da Hz. Peygamber'in hadisleri ile sahâbe ve tâbiûnun hadisleri kaynaklık bakımından bir değildir ve detayda farklı şekillerde isimlendirilir. Buna göre Allah Resûlü'ne nispet edilenlere "merfû hadis"; sahâbeye izâfe edilenlere "mevkûf hadis"; tâbiûna izâfe edilenlere ise "maktû hadis" denir. Ancak herhangi bir kayıt zikredilmeksizin mutlak anlamda "hadis" denilince "merfû hadis" anlaşılır.

Yukarıdaki tanıma göre muhaddisler, hem Hz. Peygamber'in doğumu, çocukluğu, gençliği gibi risâlet öncesine ait konuları hem de fiziksel özellikleriyle ilgili haberleri bu terimin kapsamına dahil etmişlerdir. Neticede bu tanım şu beş hususu içermektedir:

(1) Kavlî (Sözlü) Hadis: Hz. Peygamber'e izâfe edilen sözlerdir. Abdullah b. Amr (v.65/684-685) kanalıyla nakledilen şu hadis bunun bir örneğini oluşturur:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللهُ عَنْه

Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Müslüman diğer müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir. Muhâcir de Allah'ın yasaklarından kaçınandır".[9]

---

7 Zümer, 39/23.

8 Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd*, s. 27.

9 Buhârî, "İmân", 3; Müslim, "İmân", 64.

(2) Fiilî Hadis: Hz. Peygamber'in davranışlarının ve uygulamalarının nakledildiği hadislerdir.

عَنْ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا قَالَ كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا

Berâ b. 'Âzib (v.71/690) şöyle dedi: "Resûlullah (s.a.v.) Beyt-i Makdis'e doğru on altı veya on yedi ay namaz kıldı."[10] Bu rivayet, Allah Resûlü'nün bir davranışını anlattığı için fiilî bir hadistir.

(3) Takrîrî Hadis: Hz. Peygamber'in, bir olayı gördüğünde veya sahâbîlerin uygulamaları hakkında bilgi sahibi olduğunda bunu onaylamasıdır. Bu onay iki şekilde gerçekleşebilir.

Birincisi, Resûlullah (s.a.v.) bir olay karşısında "İyi yaptın" veya benzeri sözlerle muhatabını onaylamasıdır. Bu tür onaylara, "sarih (açık) takrîr" denir. Örneğin, Hz. Peygamber Tebük seferi (9/630) sırasında sabah namazına geç kalınca sahâbîler, Abdurrahman b. Avf'ı (v.32/652) imam yapmışlardı. Namazın ikinci rekatına yetişen Allah Resûlü imama uymuş daha sonra geri kalan namazını tamamlamıştı. Sahâbîler, kendilerinden birinin Resûlullah'ın (s.a.v.) önüne geçmesi nedeniyle telaşa kapılınca Hz. Peygamber "İyi yaptınız" buyurarak söz konusu durumu onaylamıştır.[11] Bu sarih (açık) bir takrîrdir.

İkincisi ise Hz. Peygamber'in bir olay karşısında sessiz kalmasıdır. Buna "zimnî (kapalı) takrîr" denir. Bu konunun örneklerinden biri Hendek Savaşında (5-627) Müslümanlara ihanet eden Benî Kureyza'ya karşı Hz. Peygamber'in savaş ilanı esnasında yaşanmıştır. Burada Allah Resûlü, Müslümanların ikindi namazlarını Benî Kureyza'da kılmalarını emretmiş, bazı sahabîler bu emri Müslümanların çabuk hareket etmeleri gerektiğine yordukları için vakit çıkacak korkusuyla namazlarını Benî Kureyzâ'ya varmadan yolda edâ etmişler, bazıları ise Allah Resûlü'nün sözlerinin lafzını dikkate alarak namazı Kureyza yurdunda kılmışlardı. Allah Resûlü, yapılanları işittiğinde her iki gruba da bir şey dememiştir.[12] İşte Resûlullah'ın (s.a.v.) susması her iki uygulamayı da zimnen onayladığı anlamına gelmektedir. Çünkü sahâbîlerin bu davranışları hatalı olsaydı Allah Resûlü'nün (s.a.v.) onu düzeltmesi beklenirdi.

---

10 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 304.
11 Müslim, "Salât", 105.
12 Buhârî, "Salâtü'l-havf", 5.

(4) Ahlakî Özellikleri: Hz. Peygamber'in ahlakını anlatan hadislerdir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin (v.74/693-694) naklettiği şu hadis bu konunun bir örneğini oluşturmaktadır:

أَبُو سَعِيدٍ الخُدْرِي يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَشَدَّ حَيَاءً مِنْ الْعَذْرَاءِ فِي خِدْرِهَا

Ebû Saîd el-Hudrî "Resûlullah (s.a.v.) örtüsü içinde oturan bakire bir kızdan daha hayalıydı." demiştir.[13]

(5) Yaratılış Özellikleri: Hz. Peygamber'in şemâiline yani fiziki özelliklerine dair hadisler bu kısmın örneklerini oluşturur. Enes b. Mâlik (v.93/711-712), Resûlullah'ın (s.a.v.) saç ve sakalından bahsederken şunları ifade eder:

لَيْسَ فِي رَأْسِهِ وَلِحْيَتِهِ عِشْرُونَ شَعْرَةً بَيْضَاء

"(Vefatı esnasında) Hz. Peygamber'in saçında ve sakalındaki beyaz kıl sayısı yirmi tane değildi."[14]

b. Fıkıh Usulcülerine Göre: Fıkıh usûlü âlimlerine göre hadisin tanımı nispeten farklıdır. Onlar, ilgilendikleri alan gereği Resûlullah'ın (s.a.v.) fıkha konu olan yönlerini dikkate almışlardır. Fıkıh usulcülerinin tanımına göre hadis "Resûlullah'ın (s.a.v.) sözleri ve fiilleridir." Onun fiillerine, takrîrleri de dahildir. Hz. Peygamber'in diğer özelliklerine gelince, şâyet bunlar Allah Resûlü'nün (s.a.v.) tercihine dayanıyorsa onun fiilleri arasında değerlendirilir. Resûlullah'ın (s.a.v.) fiziki özelliklerinde olduğu gibi herhangi bir tercih sonucu değilse, onlara göre bu hadis kapsamında zikredilmemektedir.[15] Şu halde, Resûlullah'ın (s.a.v.) saçının düz olması, boyunun uzunluğu veya omuzunun genişliği fıkhî bakımdan bir hükme konu olmadığı için fıkıh usulcülerinin tanımına göre hadis değildir.

Diğer taraftan bir hadisin sahih, hasen veya zayıf sayılması gibi hususların onu hadis tanımından çıkarmadığı bilinmelidir. Ayrıca bir isnad, muttasıl, mürsel ya da munkatı olsa yani hadisin tarikinde bir kopukluk bulunsa veya bulunmasa o isnad yine de hadis diye adlandırılır. Ancak bu hadislerin bir konuda delil olarak kullanılıp kullanılmayacağına sıhhat araştırması yapıldıktan sonra karar verilebilir. Uydurma (mevzû) hadislere ise hadis denmesi sadece

---

13 Buhârî, "Menâkıb", 20.

14 Müslim, "Fedâil", 113. Metinde yapılan sınıflandırma için bkz. İsmail L. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 27, 28.

15 Cezâirî, *Tevcîh*, I, 37.

uyduran kişinin böyle iddia etmesi sebebiyledir. Yoksa bu sözlerin hadis olmadığı açıktır. Bu herhangi maddi bir değeri olmamasına rağmen sahte paraya "para" denmesine benzetilebilir.

Bazı hadisçiler, hadis kelimesini bizzat Hz. Peygamber'in kullandığını ve bununla da kendi sözüyle diğer sözleri birbirinden ayırdığını belirtiler.[16] Buna göre Allah Resûlü, söz konusu kelimeyi terim anlamıyla kullanmış olmaktadır. Bu konuda en meşhur örnek şudur: Bir gün Hz. Ebû Hüreyre (v.58/678), Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına gelerek "Ey Allah'ın Resûlü, kıyamet gününde şefaatine nail olacak en mesut kimse kimdir?" diye sormuş Hz. Peygamber de bu soruya "Senin hadise olan aşırı arzunu gördüğüm için bu soruyu ilk senin soracağını biliyordum." diye karşılık vermiştir.[17] Burada zikredilen hadis kelimesiyle Resûlullah'ın (s.a.v.) sözleri kastedilmiştir.[18]

Benzer şekilde sahâbîler de "hadis" kelimesini çeşitli şekillerde yani hem fiil hem de kelime kalıbında kullanmışlardır. Onlar hem "haddestü", "haddestüküm", "ühaddisüküm" şeklinde fiil kalıplarıyla hem de "hadisen", "eksara hadisen", "hadîsen kesîran" şeklinde ifadeler zikretmişlerdir.[19] Bu kullanımlarla genel olarak Allah Resûlü'nün hadisleri kastediliyorsa da bazen sahâbîlerin karşılıklı konuşmaları anlatılmak istenmiştir.

B. Hadisin Yapısı

Hadis, isnad ve metin olmak üzere iki ana öğeden oluşmaktadır. Böyle bir hadisin örneği şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَابْنُ بَشَّارٍ قَالَا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ سَمِعْتُ قَتَادَةَ يُحَدِّثُ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ أَوْ قَالَ لِجَارِهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

Bu hadiste yer alan (Müslim dedi ki) "Bana Muhammed b. Müsennâ ve İbn Beşşâr tahdîs etti. O ikisi dedi ki: Bize Muhammed b. Ca'fer tahdîs etti. O da, bana Şu'be (b. Haccâc) tahdis etti dedi. Şu'be şöyle söyledi: Katade'den işittim

16 Örnek olarak bkz. Subhî Salih, *Hadis İlimleri ve hadis ıstılahları*, s. 5; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 10.

17 Buhârî, İlim, 33,

18 Ebû Hüreyre ' Muâviye b. Muğîs el-Hüzelî... isnadıyla gelen rivayetlerde ise *hadîs* yerine *ilm* kelimesi kullanılmıştır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 307; Hâkim, *Müstedrek*, I, 141).

19 Örnek olarak bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 161; Buhârî, "İlim", 38, 42, "Menâkıb", 24; Müslim, "Mukaddime", 2. Krş. Ali Yardım, *Hadis*, I, 33.

ki, Enes b. Mâlik Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet ediyordu." şeklindeki kısma "isnad" denmektedir.

Hz. Peygamber'den itibaren isnadda yer alan her bir şahsa *râvi* denir. İsnaddaki "haddesenâ", "semi'tü" gibi ifadeler ise "rivâyet lafızları"dır. Metne ulaşan yola yani rivayet zincirine "sened" denirken bunu Hz. Peygamber'e (veya sözü söyleyenine) iletmeye "isnad" adı verilmektedir. Muhaddisler isnad ve senedi aynı manada kullanırlar. Râvilerin hadisleri nakletmesine ise "rivâyet etmek" denmektedir.[20]

Yukarıda zikredilen hadiste yer alan "Kişi, kendisi için istediği şeyi kardeşi (veya komşusu) için istemediği sürece (tam anlamıyla) iman etmiş olamaz." ifadesi ise hadisin metninin oluşturmaktadır.[21] Buna "mervî" (rivayet edilen) de denmektedir. Muhaddisler, sağlam bir metin elde etmek için hadisin sağlam bir isnada sahip olması gerektiğini söylemişlerdir. Dolayısıyla isnadın önemi metnin sonraki nesillere nasıl aktarıldığını göstermesi nedeniyledir. Yoksa metin göz ardı edildiğinde isnadın tek başına o kadar önemi bulunmamaktadır.

C. Yakın Terimler: Haber ve Eser

Yukarıda zikredildiği üzere hadis kelimesi mutlak olarak yani herhangi bir kayıtla sınırlandırılmadan kullanıldığında Hz. Peygamber'e izâfe edilen söz, fiil, takrîr veya diğer özellikleri anlaşılır. Bununla birlikte, sahâbe ve tâbiûna atfedilen şeylere de hadis denmiştir. Öte yandan hadis kadar meşhur olmasa da benzer anlamlara gelen iki terim daha bulunmaktadır. Bunlar "haber" ve "eser" terimleridir.

"Haber" kelimesi sözlükte herhangi bir şey veya bir mesele ilgili olarak nakledilen bilgi anlamına gelmektedir. Çoğulu "ahbâr"dır. haberin terim manasında ise ihtilaf edilmiştir. Bazı âlimler, "haber" ile "hadis"i eşanlamlı olarak kullanmışlardır. Diğer bir kısım âlim ise haberin hadisten tamamen farklı olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, Hz. Peygamber'den nakledilenlere "hadis", başkasından gelen rivayetlere "haber" denir. Üçüncü görüşe göre ise, haber hadisten daha geneldir. Yani "hadîs" sadece Hz. Peygamber'den gelenlere; "haber" hem Resûlullah'tan (s.a.v.) hem de onun dışındakilerden rivayet edilenlere denmektedir.

"Eser" kelimesi ise sözlükte bir şeyin geri bıraktığı iz, kalıntı demektir. Haber kelimesinde olduğu gibi eser kelimesinin terim olarak kullanımında da bazı ihti-

---

20 Tahânevî, *Kâvâid fî ulûmi'l-hadîs*, s. 26; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 29.

21 Müslim, Îmân, 71.

laflar bulunmaktadır. Birinci görüşe göre eser, hadis ile eşanlamlıdır. Diğer görüşe göre ise eser, hadisten farklıdır. Onlar, sahâbe ve tâbiûna atfedilen söz ve fiiller için "eser" terimini kullanırlar.[22] Mutekaddimûn dönem âlimlerinin uygulamasına bakıldığında, genel olarak "eser"in Hz. Peygamber'in hadislerini de kapsadığı görülmektedir. Örneğin, içinde az sayıda sahâbe ve tâbiûn sözlerine yer verilen Taberî'nin (v.310/923) eserinin ismi *Tehzîbü'l-âsâr/Âsârın düzenlenmesi*dir.[23] Öte yandan Tahâvî (v.321/933), merfû hadisleri de açıkladığı kitabının ismini *Şerhu meâni'l-âsâr*/Âsârın anlamlarının yorumlanması koymuştur. Günümüzde ise "eser" genel olarak Allah Resûlü'nün hadisleri dışındaki rivâyetleri anlatmak için tercih edilmektedir.

D. Hadis-Sünnet İlişkisi

Sözlükte sünnet, iyi olsun kötü olsun gidilen yol demektir. Nitekim bir hadiste de, مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً : "Kim iyi bir sünnet koyarsa..." veya مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً : "Kim kötü bir sünnet oluşturursa..." buyurularak iyi ve kötü sünnetin olabileceği belirtilmiştir.

Genel olarak söylemek gerekirse kaynaklarda sünnet kelimesi ile ilgili üç farklı kullanım dikkat çeker.

Birinci kullanım: Sünnetin daha çok sözlük manasını çağrıştırmaktadır. Özellikle bazı sahâbe veya tâbiûn tabakasına mensup âlimlerin dilindeki sünnet bu anlama gelebilir. Örneğin Hz. Ömer (v.23/644) umre yolculuğunda sabah namazına yakın bir zamanda ihtilam olunca namazdan önce elbise üzerindeki pisliği yıkayarak temizlemeye çalışmıştı. Buna karşılık Amr b. Âs (v.43/664) sabah namazının çıkmasından endişe ettiği için halifenin başka elbisesinin bulunduğunu elbisedeki kirli yeri yıkama yerine yenisini giymesini teklif etti. Ancak Hz. Ömer, Amr b. Âs'a "Herkes iki elbise bulabiliyor mu bakalım!" sözleriyle çıkıştıktan sonra şöyle demiştir: "Allah'a yemin olsun ki ben bunu yapsaydım o mutlaka sünnet olurdu."[24]

Buradaki sünnet kelimesinin daha çok lugat anlamında yani çığır açma, gelenek başlatma manasında kullanıldığı söylenebilir.[25] Yani Hz. Ömer'in bu uygulamasına bakarak insanlar elbiselerine bir necaset bulaştığında onu yıkamayı değil değiştir-

---

22 Suyûtî, *Tedrîb*, s. 6; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 24. Krş. Ali Yardım, *Hadis*, I, 35; Mahmud Tahhân, *Teysîrü mustalahi'l-hadis* (çev. Cemal Ağırman), s. 25-26.

23 Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 25-26.

24 *Muvatta*, "Tahâret", 20.

25 Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 52.

meyi benimseyecekler, herkesin iki elbisesi olmadığı için de bu müslümanlara zorluk çıkaracaktı. Bu yüzden Hz. Ömer, Amr b. Âs'ın teklifini kabul etmemiştir.

İkinci kullanım: Her Müslüman için bağlayıcı olan, Allah Resûlü'ne ait olduğu tespit edildikten sonra uyulması gerekli olan hususlardır. Günümüzde sünnet deyince daha çok bu mana kastedilir. Nitekim Resûlullah'ın "Sünnetimden yüz çeviren benden değildir."[26] hadisi bu anlamdadır. Sünnetin bu kullanımı daha çok Allah Resûlü'nün, ümmetin takip etmesi ve Müslüman kimlik ve davranışlarını oluşturmak için koyduğu/uyguladığı hususlardan oluşur. Buna göre sünnet Allah Resûlü'nün hayat tarzı ve yöntemidir. Bu kullanımıyla sünnet, hadisle her zaman aynı manayı ifade etmez. Başka bir deyişle sünnetin, hadislerden yani Resûl-i Ekrem'in söz, fiil ve takrîrlerinden ayrıldığı noktalar bulunmaktadır. Şöyle ki, Allah Resûlü'nün devlet başkanı, lider ya da insanî bazı özelliklerinin hadis olduğunda şüphe yok iken bunlar sonraki Müslümanlar için sünnet özelliği taşımayabilirler. Allah Resûlü'ne izâfe edilen her şey hadis iken onun dînî-evrensel nitelik taşıyan ve özellikle de Kur'ânî tebliğin yansıması olan söz ve davranışları sünnetin esasını oluşturacaktır.[27] O halde sünnetin belirlenmesinde Allah Resûlü'nün bir fiili hangi sıfatla (tebliğ görevi, kültürel davranış, siyâsî...)[28] yaptığının tespiti önemlidir. Örneğin Hz. Peygamber'in Hendek Savaşında Medine'yi savunurken şehrin etrafına hendek kazdırdığı bir hadis iken bu uygulama dönemin şartları gereği yapılan askerî/siyâsî bir davranış olduğu için bir sünnet değildir. Doğal olarak sonraki nesiller tarafından takip edilmesi gerekmemektedir. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in çarık giydiği hadislerde yer alırken "Çarık giymek sünnettir." denemez. Çünkü Allah Resûlü'nün bu hareketini sıcak iklim nedeniyle kültürel olarak yaptığı açıktır. Ancak yemek yerken sağ eli kullanmak sünnettir. Zira Resûl-i Ekrem sağ elle yenilmesi gerektiğini belirtmiş, şeytanın sol elle yiyeceğini söyleyerek[29] meselenin dînî bir boyutu olduğunu açıklamıştır.

Netice itibariyle Resûlullah'ın yaptığı bazı davranışlar hadis olmasına ve temel hadis kaynaklarında zikredilmesine rağmen bunlar sünnet olarak değerlendirilmemiştir. Hadis ve sünnet ilişkisine bu açıdan bakıldığında hadisin sünnetten daha geniş olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki, bazen bir hadisin birden çok sünnet içerdiği de akılda tutulmalıdır. Yani bir hadis bize birden çok sünneti haber vermiş olabilir.[30]

---

26 Buhârî, "Nikâh", 1.

27 Murteza Bedir, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 151.

28 Bu konuda benzer manaya gelen çeşitli tasnifler yapılmıştır. Şah Veliyyullah Dihlevî'nin tasnifi için bk. Şah Veliyyullah Dihlevi, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, I, 471-473.

29 Müslim, "Eşribe", 104.

30 Konu hakkında genel olarak bk. İmtiyaz Ahmed, *Delâilü't-tevsîk*, s. 102.

Üçüncü kullanım: Sünnetin Hz. Peygamber'e atfedilen şeylerle sınırlandırılmasıdır.[31] Bu tanıma göre hadis ve sünnet birbirinin eşanlamlısıdır.[32] Ancak burada sünnetin Müslümanlar için sürekli bağlayıcı anlamda kullanılmadığına dikkat edilmelidir. Başka bir deyişle hadislerle sünnet tespit edildikten sonra bu sünnetin ne kadar bağlayıcı olduğu ayrıca belirlenecektir. Buna göre Allah Resûlü'nün dînî bir gayeyle yaptığı bir fiil, bağlayıcı bir sünnet iken, kabağı sevmesi gibi fıtratı gereği yaptığı bir iş "cibillî sünnet"tir ve diğer Müslümanlar için bağlayıcı değildir.

Bu üç kullanımı dışında sünnetin bazen sahâbe ve tâbiûna izâfe edilenleri de kapsadığını belirten âlimler bulunmaktadır.[33] Ne var ki sahâbîlerin bu uygulamaları Allah Resûlü'nün fiillerine dayanmıyorsa, onun bağlayıcılığı Müslümanlar için daha aşağı derecede olacak veya hiç bağlayıcı olmayacaktır. Aşağıdaki şu olay bu duruma işaret etmektedir.

Abdullah b. Ömer'in oğlu Sâlim (v.106/725) şöyle anlatıyor: Abdullah b. Ömer (v.73/693) temettu' haccı konusunda Allah'ın ruhsatı Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetiyle fetva veriyordu. İnsanlar ona, "Sen babana nasıl muhafelet ediyorsun. O, bunu nehyetmişti." dediler. Abdullah b. Ömer ise buna karşılık şöyle dedi:

Allah'tan korkmaz mısınız? Ömer bununla hayrı istemiş ve umreyi tamamlamayı arzu etmişti. Yoksa bunu haram kılmamıştır. Allah bunu helal kılmış, Resûlullah (s.a.v.) da böyle yapmıştır. Hz. Peygamber'in sünneti mi yoksa Ömer'in sünneti mi uyulmaya daha layıktır.[34]

E. Hadisin veya Sünnetin Önemi

Allah, Hz. Peygamber'e Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiş ve ona Kitabı'nı açıklama görevini vermiştir. Dolayısıyla bu görevi yüklenen Allah Resûlü'nün söz, fiil ve takrîrlerinin, müslümanlar için oldukça önemli olduğu açıktır. Buna rağmen tarihte sadece Kur'ân ile yetinme, Kur'ân'dan başka herhangi bir kaynak edinmeme düşüncesiyle ortaya çıkan akımlar var olmuştur. Hatta sadece Kur'ân-ı Kerîm ile yetinme düşüncesine sahip olan veya en azından hadislere gereken değeri vermeyen bazı şahıslar ilk asırlardan beri bulunmuş, ancak sahâbîler ve daha sonraki âlimler bu düşünceye şiddetle karşı çıkmışlardır. Çünkü onlar Hz. Peygamber

31 Cezâirî, *Tevcih*, I, 40; Sibâî, *Sünne*, s. 47; A'zamî, *Dirâsât*, I, 1.

32 Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 24.

33 Nureddin Itr, *Menhec*, s. 26-27.

34 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 95. Krş. A'zamî, *Dirâsât*, I, 5. Hz. Peygamber'in sünnneti ile Hz. Ömer'in sünnetinin karşılaştırıldığı başka bir konu için bkz. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, II, 231.

olmadan Kur'ân'ın tam olarak anlaşılamayacağının farkındaydılar. Nitekim henüz sahâbe döneminde meydana gelen şu tartışma dini anlama noktasında Hz. Peygamber'e olan ihtiyacın önemini göstermektedir:

Meşhûr sahâbîlerden biri olan İmrân b. Husayn (v.52/672) Hz. Peygamber'in sünnetinden bahsederken bir adam kalktı ve "Bize [sadece] Kur'ân'dan bahset." dedi. İmrân ona şöyle cevap verdi:

Sen ve arkadaşların Kur'ân okuyorsunuz. Bana namazı, içindekileri ve şartlarını anlatır mısın? Bana, altın, deve, sığır ve diğer malların zekatı hakkında bilgi verir misin? Sen yokken ben bunların hepsine şahit oldum.

İmrân b. Husayn daha sonra Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediği zekat miktarlarını aktarmıştır. Bu açıklama karşısında soruyu soran adam "Benim yolumu aydınlattın. Allah da senin yolunu aydınlatsın." diyerek İmrân b. Husayn'a karşı minnetini belirtmişti. Bu olayın râvisi Hasan el-Basrî'nin (v.110/728) anlattığına göre o, daha sonra devrinin önde gelen fakihlerinden biri olmuştur.[35]

Yukarıdaki alıntının da kısmen işaret ettiği gibi Kur'an ile yetinme düşüncenin iki önemli açmazı bulunmaktadır. Birincisi her şeyden önce Kur'ân'ın kendisine bakıldığında onun Müslümanları Allah Resûlü'ne yönlendirdiği görülmektedir. İkinci ise hadis ve sünnet devreden çıkarıldığı zaman İslâm'ın ne kadar yaşanabileceği önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Aşağıda hadis veya sünnetin önemini daha iyi anlamak amacıyla öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in Allah Resûlü'nü mü'minler için nasıl bir konumda zikrettiğine bakılacak sonrasında ise pratik açıdan sünnetin fonksiyonlarına dikkat çekilecektir.

1. Kur'ân ve Hadislere Göre Allah Resûlü'nün Konumu

Allah Resûlü'nün mü'minler için nasıl bir konuma sahip olduğunu anlamak için Kur'ân'a bakıldığında birçok âyette ona Kur'ân'ı açıklamasının emredilmesi, onun verdiği hükümlere hemen uyulması gerektiği, Allah'ın hoşnutluğunun kazanılmasının Resûlullah'ın takip edilmesinden geçtiği ve ona itaatin zorunlu olması gibi âyetlerle karşılaşırız. Bu tür âyetlerin sayısı gerçekten oldukça fazladır. Bunlar şu dört grupta incelenebilir.

a. Allah, Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı açıklama görevi vermiştir: "وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ / Biz sana, kendilerine gönderileni insanlara açıklaman için zikri (Kur'ân'ı) indirdik. Umulur ki düşünürler."[36]

---

35 Hâkim, *Müstedrek*, I, 192. Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, Zekat, 2.

36 Nahl, 16/44.

Bu âyet Hz. Peygamber'in gerek sözlü gerekse yaşamak ve yaşatmak suretiyle Kur'ân'ı açıklama sorumluluğunu belirtmektedir. .[37]

b. Allah, Hz. Peygamber'e İslâm'da müstakil hüküm koyma yetkisi vermiştir: Âyet-i Kerîme'de şöyle buyrulur: "الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ / Onlar ki yanlarındaki Tevrât ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye o ümmi Peygamber'e uyarlar. O (Peygamber) ki, kendilerine iyiliği emreder, kendilerini kötülükten meneder. Onlara güzel şeyleri helâl, çirkin şeyleri haram kılar..."[38] Burada hemen belirtelim ki, Allah Resûlü'nün hüküm koyma yetkisi, Allah'ın iradesi ve hoşnutluğundan bağımsız değildir. Başka bir deyişle o, Allah'ın iradesine rağmen herhangi bir hüküm koyamaz. Ancak Allah'ın, Hz. Peygamber'i Kur'ân dışında bilgilendirmesi ile ya da onun içtihadıyla söylediği bir şeyi onaylaması neticesinde Hz. Muhammed tarafından bir hüküm konulmuş olabilir.

c. Allah, Hz. Peygamber'de örnek alınacak güzel özellikler bulunduğunu belirtmiştir: Allah Teâlâ bu hususta şu âyeti vahyeder: "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا / Ey İmân edenler! And olsun ki sizin için Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için güzel bir örnek vardır."[39]

d. Allah, Müslümanlardan Hz. Peygamber'in verdiği hükümlere karşı gelmemelerini, ona itaat etmelerini istemiştir: Kur'ân-Kerîm Allah Resûlü'ne itaat edilmesini şu âyetlerle emretmiştir: "فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا / Hayır; Rabbine and olsun ki, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem tayin edip, sonra senin verdiğin hükmü içlerinde bir sıkıntı duymadan tamamen kabul etmedikçe inanmış olmazlar."[40] "قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ Ey Muhammed de ki: Allah'ı seviyorsanız, bana tâbî olun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."[41] Bu âyetin dışında

---

37 Nisâ, 4/69, 80. Enfal 8/20.
38 A'raf, 7/157.
39 Ahzâb, 33/21.
40 Nisâ, 4/65.
41 Âl-i İmrân 3/31.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Resûlullah'a (s.a.v.) itaat etmesi gerektiğini gösteren birçok âyet bulunmaktadır.[42]

Kur'ân-ı Kerîm'in yanı sıra hadisler de Allah Resûlü'nün Müslümanlar için vazgeçilmez konumunu sıklıkla işaret etmektedir. Allah Resûlü'nün "Bana itaat eden Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden ise Allah'a isyan etmiştir."[43] hadisi kendisine itaatin zorunluluğunu göstermektedir. Benzer şekilde Resûlullah'ın (s.a.v.) "Sizi, benden gelen bir emir ve nehiy karşısında biz bir şeyi sadece Allah'ın Kitabı'nda bulursak kabul ederiz derken bulmayayım." hadisi de Allah Resûlü'nün müslümanlar nezdindeki konumuna işaret etmektedir.[44]

2. Uygulama Açısından Sünnetin Kur'ân Karşısındaki Fonksiyonu

Hadislerin devre dışı bırakılması pratik açıdan dinin Allah'ın razı olduğu şekilde yaşanmasını imkansız hale getirecektir. Zira bu durumda Kur'ân'daki birçok emir ve nehyin nasıl uygulanacağı meçhul hale gelir. Gerçi Kur'ân dışında kaynak kabul etmeyenler, Kur'ânî emirlere sözlükten hareketle kendi düşüncelerine göre anlamlar yükleyerek bir çözüm yolu önerebilirler. Ancak bu durumda hem aynı emir hakkında çoğu kere birbirine zıt birçok mana ortaya çıkacak hem de Allah Resûlü'nün sünnetine taban tabana zıt uygulamalar meydana gelecektir. Örneğin Kur'ân, Müslümanlara namaz kılmayı emretmesine rağmen onun nasıl kılınacağını açıklamaz. Bunu bize Resûlullah (s.a.v.) öğretmiştir. Allah Resûlü'nü dikkate almayan bir kişi ise namaz sözlükte "dua" anlamına gelir diyerek bu şekilde namazı edâ ettiğini varsayabilir. Ancak bu şekilde edâ edildiği düşünülen bir namazın Allah'ın razı olduğu ve Resûlü vasıtasıyla tebliğ ettiği namazla bir ilgisi bulunmamaktadır.

Pratik açıdan Allah Resûlü'nün, başka bir deyişle sünnetin Kur'ân karşısındaki fonksiyonlarına biraz daha yakından bakıldığında üç temel terim dikkat çeker. Bunlar tekîd, tebyîn ve teşrîdir.[45]

---

42 Nisâ, 4/69, 80. Enfal 8/20. Metindeki sınıflandırma için bkz. A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 24-26; Ali Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, 6-7.

43 Buhârî, "Ahkam", 1.

44 Ebû Dâvûd, "Sünne", 6. Hadis hakkında bk. Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 163-171; İshak Emin Aktepe, *İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 62; Mustafa Genç, *Sünnet Vahiy İlişkisi*, s. 188-200.

45 Bk. Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, s. 60-63; Zekeriyya Güler, *Hadis Tetkikleri*, s. 300; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, 88-100.

a-Tekîd

Resûlullah (s.a.v.) Kur'ân'daki bazı hükümleri tekîd eden, destekleyen ifadeler zikretmiş, davranışlarda bulunmuştur. Örneğin, Hz. Peygamber, Kur'ân'da mü'minlere emredilen namaz, zekat, oruç gibi ibadetlerin önemini teyit etmiş, mü'minleri, söz konusu ibadetleri yerine getirmeleri için teşvik etmiştir.[46]

b-Tebyîn

Hadis veya sünnetin Kur'ân karşısındaki en önemli görevi onu tebyîn etmek yani açıklamak ve hangi şart ve durumlarda uygulanabileceğini göstermektedir. Bu durum dört şekilde gerçekleşebilir.

1. Allah Resûlü, Kur'ân'ın mücmel âyetlerini beyân eder: Hz. Peygamber, Kur'ân'da geçen mücmel yani nasıl yapılacağı bilinmeyen kapalı ifadeleri açıklar. Kur'ân-ı Kerîm'de namazın kılınması, orucun tutulması gibi emirler bulunmasına rağmen bunların nasıl uygulanacağı açıklanmamıştır. Başka bir deyişle bu emirler mücmel/kapalı ifadelerdir. Bunların ayrıntılı olarak açıklaması ise Hz. Peygamber'e bırakılmıştır. Resûlullah (s.a.v.) namazın nasıl kılınacağı, kaç rekat olduğu, orucun nasıl tutulacağı, haccın nasıl yapılacağı ve benzeri konular hakkında açıklamalarda bulunmuş, kendisi de bu ibadetleri bizzat uygulayarak ümmetine göstermiştir.

2. Âmm ifadeleri tahsîs eder: Allah Resûlü genel ifadeli (âmm) âyetleri sınırlandırır (tahsîs). Kur'ân-ı Kerîm'de anlamı genel olan âyetler zikredilir. Hz. Peygamber bu âyetlerin söz konusu hükümlerin ne kadarını kapsadığını hangilerini ise dışarda bıraktığını açıklamıştır. Örneğin Kur'ân-ı Kerîm'de iki kız kardeşin aynı nikah altında bulunması yasaklanmış yani iki kız kardeşin aynı anda bir kişinin eşleri olamayacağı belirtilmiştir. Bunun dışındakiler ise helal sayılmıştır.[47] Bu genel bir hükümdür ve buna göre teyze-yeğen ya da hala-yeğenin aynı anda bir kişinin nikahı altında bulunmasında bir sakınca yoktur. Ancak Hz. Peygamber iki kızkardeş gibi teyze-yeğen, hala-yeğenin de bir nikah altında bulunamayacağını bir kadının halası veya teyzesi üzerine nikahlanamayacağını[48] belirtmiştir. Dolayısıyla bu tür evlilikler de haram kabul edilmiştir.

3. Mutlak ifadeleri takyîd eder: Başka bir deyişle herhangi bir kayıt konulmaksızın söylenen âyetler (mutlak) hadis tarafından sınırlandırılabilir (takyîd).

---

46 Nisâ, 4/23.

47 Hadisin önemi ve Kur'an'ı Kerîm karşısındaki fonksiyonu hakkında bkz. Abdullah Aydınlı, *Hadiste Tesbit Yöntemi*, s. 14-19.

48 Buhârî, "Nikâh", 28.

Örneğin Kur'ân-ı Kerîmde hırsızın elinin kesileceği herhangi bir kayıt olmaksızın zikredilir.[49] Arapçada "el/yed" kelimesi bir insanın omuz başından parmak uçlarına kadar olan yerin adı olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla hırsızlık yapanların söz konusu organının neresinin kesileceği tartışmalı hale gelir. Ancak sünnet ise bu cezanın sınırlarını çizmiş ve hırsızın öncelikle sağ elinin bilekten kesileceğini belirtmiştir.[50]

4. Müşkil âyetleri izah eder: Hz. Peygamber ilk bakışta ne manaya geldiği hemen anlaşılmayan, dolayısıyla da izah gerektiren âyetleri açıklar. Örneğin Kur'an-ı Kerîm'de "Beyaz iplik siyah iplikten seçilinceye kadar yiyin için..."[51] âyeti vahyedilince bir sahâbî yastığının altına beyaz ve siyah iplik koymuş ve imsak vaktini bu şekilde belirlemeye çalışmıştı. Bu olayı Resûlullah'a (s.a.v.) anlatınca Allah Resûlü söz konusu sahâbîye, buradaki siyah ve beyazdan kasdın gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı olduğunu söylerek âyetin anlamını izah etmiştir.[52]

c. Teşrî

Bu başlıkta Resûlullah'ın bir âyeti açıklama amacıyla tahsîs ya da takyîd etmesinden ziyade müstakil olarak hüküm koyması kastedilmektedir. Dolayısıyla sünnetin müstakil olarak teşrî yönü, Allah Resûlü'nün Kur'ân'da bulunmayan bir hükmü müstakil olarak belirlemesi anlamına gelir. Bu konuda verilen en meşhur örnek ehlî eşek etinin haram kılınmasıdır. Halbuki ehlî eşek etinin haramlığı Kur'ân'da zikredilmez. Benzer şekilde pençeli yırtıcı kuşların haram olması veya hayızlı kadının namaz kılmayıp oruç tutmaması, bu hanımların temizlik dönemlerinde ise namazlarını kaza etmezken orucu kaza etmeleri[53] Allah Resûlü'nün belirlediği hükümlerdir.[54]

Bununla birlikte bazı âlimler "Allah Resûlü onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri ise haram kılar."[55] âyetinde olduğu gibi bu tür hükümlerin genel anlamda da

---

49 Mâide, 5/38.

50 Konu hakkındaki tartışmaları görmek için bk. Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık" *DİA*, XVII, 390.

51 Bakara, 2/187.

52 Müslim, "Sıyâm", 33.

53 Konu hakkında bk. Arif Ulu, "Âdet Halindeki Kadınların Orucuyla İlgili Hadislerin Tenkid ve Tahlili" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/38, s. 1-50.

54 Allah Resûlü'nün belirlediği hükümler için bk. Burak Yurtsever, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında Koyduğu Hükümler*, İstanbul: Orient, 2013. İslâm alimlerinin ittifakla kabul ettiği bu tür hükümlerin bir listesi için ayrıca bk. Bünyamin Erul, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, s. 95. Müstakil teşrî örneklerinde zikredilen hükümlerin genel anlamda da olsa Kur'ân-ı Kerim'de bir dayanağının olduğu görüşü için bk. *a.g.e.*, s. 29-32.

55 A'râf, 7/157.

olsa Kur'an'a dayandığını belirtirler.[56] Neticede her iki grup, anılan hükümlerin haram veya helal olduğunu Hz. Peygamber vasıtasıyla öğrenilebileceğini ittifakla kabul etmelerine rağmen birinci gruptaki âlimler bunun Allah Resûlü tarafından müstakil bir hüküm koyma olduğunu belirtmiş, ikinci gruptekiler ise bu hükümlerin aslının doğrudan veya dolaylı olarak Kur'ân-ı Kerîm'de bulunduğunu kaydetmişlerdir.

Yukarıda zikredilen açıklamalardan açıkça anlaşılmaktadır ki, ne Kur'ân-ı Kerîm ve hadislere göre ne de pratik açıdan Hz. Peygamber'i dikkate almadan Kur'ân'ı anlamak ve dini Allah'ın razı olduğu şekilde yaşamak mümkün değildir. Ayrıca Allah'ın herhangi bir kitap indirmediği birçok elçi bulunmasına rağmen peygambersiz herhangi bir kitap indirmemesi de bu durumu teyit etmektedir. Çünkü nasıl uygulanacağını gösteren bir rehber olmaksızın bir metnin anlaşılmasında ilk muhatapların bile derin ayrılıklara düşmesi kaçınılmazdır.

F. Hadis İlminin Önemi

Kur'ân'ın anlaşılması ve dinin sahih bir şekilde yaşanması, Allah Resûlü'nün takip edilmesiyle sağlanır. İşin doğrusu bunu gerçekleştirmek Hz. Peygamber'le birlikte yaşayanlar açısından kolaydı. Çünkü onlar Allah Resûlü'nün fiillerini gözlemliyorlar, neyin nasıl yapılması gerektiğini doğrudan ondan öğreniyorlardı. İhtiyaç anında da sorunlarının çözümünü Hz. Peygamber'de buluyorlardı. Ancak daha sonraki nesillerde bu mümkün olmadığından onlar için yegane yol Allah Resûlü'nün hadislerine müracaat etmekti. Bunun için de Allah Resûlü'nün hadislerinin korunması ve nakledilmesi gerekiyordu. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) da bunu ashâbına çeşitli vesilelerle öğütlemiştir. Neticede daha sonraki müslümanların dinlerini gerektiği gibi yaşaması için Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının tebliğ edilmesi oldukça önemliydi.

Hadislerin tebliğ edilmesi hususunda birçok tavsiye bulunmasına rağmen Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbına söylediği şu sözler gayet dikkat çekicidir:

Ebû Bekre (v.51/671) anlatıyor: Kurban günü Resûlullah (s.a.v.) bize hutbe verdi ve "Biliyor musunuz bugün hangi gün?" diye sordu. Biz "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dedik. Hz. Peygamber sesini çıkarmadı. Hatta biz o günü başka bir şekilde isimlendireceğini sandık. O, "Bugün kurban günü değil mi?" dedi. Biz de "Evet" diye karşılık verdik. Sonra "Bu ay hangi ay?" diye sordu. Biz "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dedik. O yine sustu. Biz onu başka bir şekilde isimlendi-

[56] Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Bünyamin Erul, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, s. 29-32.

receğini sandık. Allah Resûlü, "Zü'l-hicce ayı değil mi?" dedi. Biz de "Evet" cevabını verdik. Daha sonra "Bu belde hangisidir" diye sordu. Biz "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dedik. Sustu. Biz onu başka bir şekilde isimlendireceğini sandık. O, "Bu belde, beldetü'l-harâm değil mi?" diye sordu. Biz de "Evet" dedik. Sonra sözlerine şöyle devam etti: "Bu gününüz, bu ayınız ve bu beldeniz nasıl korunmuş ise kanlarınız ve mallarınız da kıyamet gününe kadar korunmuştur. Tebliğ ettim mi?" Etrafındakiler "Evet" dediler. Resûlullah (s.a.v.) "Allah'ım şâhit ol!" dedikten sonra şöyle buyurdu: "Burada bulunanlar bulunmayanlara tebliğ etsin. Bazı tebliğ edilenler işitenlerden daha iyi anlarlar..."[57]

Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinin, davranışlarının ve faaliyetlerinin sonraki nesillere aktarılması sahâbîlerin, takipçilerinin ve daha sonraki nesillerde yaşayan âlimlerin yoğun gayretleriyle gerçekleşti. Bu amacın gerçekleşmesinde muhaddisler, müfessirler, fakihler başta olmak üzere bütün İslâm ümmetinin bir şekilde katkısı bulunmaktadır. Fakat bunlar arasında Resûlullah'ın (s.a.v.) söz ve fiillerinin yanı sıra onunla ilgili her şeyi sağlam bir şekilde koruyup sonraki nesillere aktarma ve ona ait olmayanları ayıklama çalışmasında en büyük pay muhaddislere nasip oldu. Hadisleri sağlam bir şekilde elde etmek sûretiyle Kur'ân ve sünnetin doğru olarak anlaşılacağı düşüncesinden dolayı hadis ilmi en değerli ilimler arasında sayıldı.

Muhaddisler, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini toplamak ve onun adına uydurulan rivayetleri ayıklamak için yoğun ilmî faaliyetlere giriştiler. İslâm coğrafyasının hemen her yerini dolaşarak hadisleri yazan ve rivayet eden muhaddisler, bu toprakların her köşesine hadisleri yayma şerefine nâil oldular. Ayrıca bu sayede birbirinden oldukça uzak beldelerde yaşayan âlimler arasında ilmî bir iletişim ağı kuruldu. Bu uzun uğraşların neticesinde çeşitli usullerde kitaplar telif edildi. Böylece onlardan daha kolay bir şekilde istifade edilmesi ve sonraki nesillere güvenle ulaştırılması sağlandı.

Muhaddisler hadisleri tedvîn ve tasnif ederek onları sonraki nesillere aktarabilmek için birçok sıkıntıya göğüs germişlerdir. Bu uğurda birçok muhaddis yurtlarından ayrılarak hadis yolculuklarına çıkmıştır. Onlar çoğu kez yolculuklarında ve gittikleri yerlerde çeşitli sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Hadis tarihinde bunun birçok örneği vardır. İslâm topraklarının en uzak diyarı Endülüs'ten ilim elde etmek için yola çıkan Bakî b. Mahled'in (v.276/889) ilk ilim yolculuğunu burada örnek verebiliriz. Tabakât kitaplarında Bakî b. Mahled'in Bağdat'a gidişi şu şekilde anlatılır:

[57] Buhârî, "Hac", 132.

Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled el-Endelüsî, hadis hâfızı. 201 yılında doğup 276 yılında vefat etmiştir. O, yirmi yaşlarındayken *yürüyerek* Bağdat'a gitti. Onun bütün amacı Ahmed b. Hanbel ile buluşmak ve onun ilminden istifade etmekti. O, yolculuğunu şu şekilde anlatmaktadır: Bağdât'a yaklaştığımda Ahmed b. Hanbel'in başına gelen mihne olaylarını duydum. Onun ilim halkası kurması yasaklanmış, hadis rivayetinden de menedilmişti. Ben bunu duyunca gerçekten çok üzüldüm. Bir yere yerleştim. Hanın birinde kiraladığım odama eşyalarımı indirdikten sonra hiçbir şeye bakmadan doğruca Câmî Kebîr'e gittim. Ben orada ders halkalarına katılmak ve müzakerelerinden istifade etmek istiyordum.

Beni nezih bir halkaya yönlendirdiler. Baktım ki orada birisi râvileri değerlendiriyor, bazılarını zayıf sayıyor bazılarının da güvenilir olduğunu söylüyordu. Hemen yanımdakine "Bu kim?" diye sordum. O da "Yahya b. Maîn" diye cevap verdi. Onun yanında bir boşluk gördüm ve hemen oraya sokuldum. Ona dedim ki: "Ebû Zekeriyya [Yahya b. Maîn]! Ben evinden uzak garip biriyim. Size bazı sorular soracağım ama beni hafife alma.". Yahya b. Maîn "Sor" dedi. Ben de daha önce karşılaştığım muhaddislerin durumunu sordum. Kimisine "zayıf", kimisine de "sika" dedi. En son, kendisinden çokça istifade ettiğim Hişâm b. Ammâr'ı sordum. Bana "Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ammâr çokça namaz kılan biridir. Dımaşklıdır. Oldukça sika biridir. Şâyet her tarafını kibir kaplasa bile hayır ve fazilet sahibi biri olduğundan dolayı ona hiç zarar vermez." diye cevap verdi. Halkadakiler "Yeter, diğer insanların da soruları var." diye bağırdılar.

Ben ayaküstü ona "Bir kişi hakkında daha soru sormak istiyorum. Ahmed b. Hanbel nasıldır?" dedim. Yahya b. Mâin şaşırmış gibi bana baktı. "Biz mi Ahmed b. Hanbel'i değerlendireceğiz. O, müslümanların imamı, en hayırlı en faziletli kişisidir." dedi.

Sonra oradan çıktım. Ahmed b. Hanbel'in evini sordum. Bana evi gösterdiler. Kapıyı çaldım. Kapıyı açınca karşısında tanımadığı bir adam gördü. Ona "Ben uzaktan gelen biriyim. Bu şehre ilk defa geliyorum. Hadis öğrencisiyim ve sünneti toplamaya çalışıyorum. Bu şehre de sadece sizin için geldim." dedim. Bana "Dikkat çekmeden içeri gir." dedi.

Daha sonra bana "Nereden geliyorsun?" diye sordu. "Uzak Mağrip'ten" dedim. "Afrika mı?" dedi. Ben "Oradan da uzak, Endülüs'ten, memleketimizden Afrika'ya denizden geçiliyor." dedim. "Senin memleketin gerçekten çok uzakmış. Ben senin gibi uzaktan gelen hadis öğrencilerine yardımcı olmayı çok isterim. Ama muhtemelen senin de bildiğin gibi şu zamanlar sıkıntı içindeyim." dedi. Ben de "Evet, biliyorum. Bu durumu şehre yaklaştığımda söylemişlerdi." diye karşılık verdim.

Sonra ona "Ebû Abdullah! Ben buralara ilk defa geliyorum. İnsanlar da beni tanımazlar. Şâyet izin verirseniz ben her gün size dilenci kılığında geleyim ve kapıdan onlar gibi sesleneyim. Siz de buraya gelirsiniz. Her gün bana bir hadis rivayet etseniz bu bana yeter." dedim. Bana "Bu olayı ders halkalarında ve hadis öğrencilerinin yanında anlatmaman şartıyla kabul." dedi. Ben de "Şartınızı kabul ediyorum." diyerek karşılık verdim.

Ben her gün elime bir değnek alıyor, başıma bir bez bağlıyor, kağıdımı, dividimi de yenime sokarak kapısına gidiyordum. "Allah sizden razı olsun, bir sadaka!" diye bağırıyordum. O zamanlar dilencilik böyle yapılıyordu. O da yanıma geliyor kapıyı kapatıp iki, üç veya daha fazla hadis rivayet ediyordu. Böyle böyle yanımda üç yüze yakın hadis birikmişti.

Ben, (Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı meselesi dolayısıyla) halkı imtihana çeken halife vefat edinceye kadar bu şekilde devam ettim. Daha sonra Ehl-i sünnet taraftarı bir halife geldi. Ahmed b. Hanbel de sıkıntıdan kurtuldu. Ünü yayıldı ve insanların gözünde büyüdü. İmamlığı yüceldi. İnsanlar ona gelmeye başladılar. O da benim sabretmekte ne kadar haklı olduğumu anladı.

Halkasına geldiğimde bana yer açıp yakınına oturtarak öğrencilerine "İlim talibi ismi buna yakışır." der hikayemi onlara anlatırdı. O, bana münavele yoluyla hadis verir, hadis okur, ben de ona okurdum.

Bir gün amansız bir hastalığa yakalandım. Halkasında beni bulamayınca sordurmuş, hasta olduğumu söylemişler. Hemen kalkıp yanındakilerle birlikte beni ziyaret için yola koyulmuş. Ben ise kiraladığım odamda yatıyordum. Gömleğim altımda, cübbemse üzerimdeydi. Kitaplarım da baş ucumda duruyordu.

Bir de baktım ki handakilerde bir kaynaşma! "Ta kendisi, bakın bakın diyorlardı. İşte müslümanların imamı geliyor." Han sahibi hızlıca yanıma girdi ve bana "Ebû Abdurrahman! Müslümanların imamı Ahmed b. Hanbel seni ziyarete geliyor." dedi.

Ahmed b. Hanbel içeri girdi ve baş ucumda oturdu. Oda öğrencileriyle doldu hatta odaya sığmadılar onların bir kısmı salona taştı. Kalemleri ellerinde hazır bekliyorlardı. Ahmed b. Hanbel bana sadece şunları söyledi: "Ebû Abdurrahman! Allah'ın sana vereceği mükafatı düşünerek sevin. Sağlıklı günlerde hastalık akla gelmez. Hastalıklı günlerde ise sağlığa ulaşılamayacak sanılır. Allah sana afiyet versin. Şifa dolu kudret eliyle seni sıvasın." Öğrencilerinin bu sözleri yazdıklarını gördüm.

Sonra Ahmed b. Hanbel yanımdan çıktı. Handakiler bana iltifat göstermeye başladılar. Allah rızası için bana hizmet ediyorlardı. Birisi yatak seriyor, diğeri ise yorgan getiriyor ve lezzetli yiyecekler hazırlıyordu. Onlar, hastalığımda ailemin bana bakacağından daha iyi baktılar. Bütün bunlar sâlih bir zatın beni ziyaret etmesinden dolayı idi.[58]

[58] Abdulfettâh Ebû Gudde, *Safahât*, s. 55-60.

Bakî b. Mahled, doğuya iki rihle yapmıştı. Mısır, Şam, Hicâz Bağdat'a ilim yolculuğuna çıkmış, ilk yolculuğu on dört, ikincisi ise yirmi sene sürmüştür.[59]

Muhaddisler, hadisleri toplamak için birçok ilim yolculuğunda bulunmuşlar ve bu esnada birçok olayla karşılaşmışlardır. Onlar gece ve gündüz uykularını fedâ etmişler, aç ve parasız kalmalarına rağmen hadis yolundan vazgeçmemişlerdir. Bazıları da babalarından kalan tüm servetini hadis öğrenme yolunda harcamıştı. Âlimlerin üstün gayretlerle yaptıkları bu faaliyetlerin sonucunda her asırda İslâm dünyasının birçok yerinde saygın muhaddisler yetişmiş ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini insanlara tebliğ etmişlerdir.

[59] Abdulfettâh Ebû Gudde, *Safahât*, s. 60.

II. İLERİ OKUMALAR

•Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi*, İstanbul: Bekâ Yayınları, 2016.

•Abdülfettah Ebû Gudde, *Lemehat min tarihi's-sünne ve ulumü'l-hadis*, Beyrut: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmî, 1984/1404.

•Abdülganî Abdülhalik, *Sünnetin Delil Oluşu*, (trc. Dilâver Selvi), İstanbul: Şule Yayınları, 2003.

•Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2012

•Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

•Ali Yardım, *Hadis* I-II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992.

•Daniel W. Brown, *İslâm Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek* (trc. Sabri Kızılkaya, Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

•İsmail Lütfi Çakan (yay. haz.), *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.

•İsmail Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis –Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

•Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

•Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefi Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

•Muhammad Zubeyr Sıddiqi, *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekamülü, Hususiyetleri ve Tenkidi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.

•Muhammed Gazâlî, *Nebevî Sünnet: Fakihlere ve Muhaddislere Göre* (trc. Ali Özek), Ankara: İslâmî Araştırmalar, 1992.

•Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler* (trc. Selman Başaran; Mehmet Ali Sönmez), İstanbul: Ensar, 2016.

•Muhammed Nasırüddin Elbânî, *Hadisin İtikatta Delil Oluşu* (trc. Mehmet Kubat), İstanbul: Beka Yayınları, 2017.

•Muhammed Taqi Usmanî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, (trc: Mehmet Özşenel) İstanbul: İFAV, 2016.

•Murteza Bedir *Sünnet, Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İsam Yayınları, İstanbul: 2006.

•Mustafa Ertürk, *Sünnet'in Güncelleştirilmesine Doğru: Nebevî Sünnetin Evrensel Dinamizmi: Sünnet İhdası*, Ankara: İlahiyat, 2005.

•Mustafa Genç, *Sünnet Vahiy İlişkisi*, İstanbul: Beka yayınları, 2015.

•Mustafa Sibâî, *İslâm Hukukunda Sünnet* (trc. Kamil Tunç), İstanbul, Birim Yayınları, [t.y.].

•Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, *Tevsîku's-sünne fi'l-karni's-sani el-hicri*, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1981.

•Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul: İFAV, 2016.

•Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1988.

•Yusuf el-Kardâvî, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Olarak Sünnet* (trc. Özcan Hıdır), İstanbul, 2004.

•Yusuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), İstanbul: Nida Yayıncılık, 2008.

III. TERİMLER

Aşağıda bu bölümle ilgili, metinde geçen önemli terimler sıralanmıştır.

- Ahbâr
- Âsâr
- Eser
- Fiilî Hadis
- Haber
- Hadis
- İsnad
- Kavlî Hadis
- Maktû Hadis
- Merfû Hadis
- Mervî
- Mevkuf Hadis
- Râvi
- Rivayet Lafızları
- Sarîh Takrîr
- Sened
- Sünnet
- Takrîrî Hadis
- Zımnî Takrîr

IV. DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Hadisi, muhaddislere ve fıkıh usülcülerine göre karşılaştırmalı olarak tanımlayarak her iki tanımın amaçlarını açıklayınız.

2. Muhaddislere göre hadisin çeşitlerini açıklayarak takrîrî hadisi bir örnekle anlatınız.

3. Bir hadis üzerinde rivayetin isnad kısmındaki teknik terimleri tanıtınız.

4. Sünnetin dînî hayatımızdaki fonksiyonlarını ana hatlarıyla açıklayınız.

5. Kur'ân-ı Kerîm-sünnet ilişkisini açıklayarak sünnetin Kur'ân karşısındaki fonksiyonunu tartışınız.

V. HADİSLERDEN HAYATIMIZA: Amel-Niyet İlişkisi

عن عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- « إِنَّمَا الأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوِ امْرَأَةٍ يَتَزَوَّجُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ »

Ameller, niyetlere göredir. Kişiye niyet ettiği verilir. Kim Allah ve Resûlü'ne hicret ederse, onun hicreti Allah ve Resûlü'nedir. Kim de elde edeceği bir dünyalık, ya da nikahlanacağı bir kadın için hicret ederse hicreti onadır.[60]

İsnad Değerlendirmesi: Bu hadisi sahâbîler arasında sadece Ömer b. Hattâb, ondan da sadece Alkame b. Vakkâs el-Leysî ondan da sadece Muhammed b. İbrahim et-Teymî ondan da sadece Yahya b. Saîd el-Ensârî rivayet etmiş, hadis Yahya'dan sonra meşhur olmuştur. Daha sonraki tabakada bu hadis yaklaşık 200'ü aşkın râvi tarafından nakledilmiştir. Mâlik, Evzâî, İbn Mübârek, Leys b. Sa'd, Süfyân b. Uyeyne ve Süfyân es-Sevrî bunlar arasında sayılabilir. Bu hadis, her ne kadar başka sahâbîlere de nispet edilmişse de bu rivayetler sahih isnadlara sahip değildir. Dolayısıyla mevcut kaynaklara göre ilk nesillerde bu hadisin isnadının ferd/tek olduğu anlaşılmaktadır. Bu hadisi, Buhârî, Müslim ve diğer temel hadis kitapları nakletmiş ve onun sahih olduğunda ittifak etmişlerdir.

Hadisin Önemi: Müslüman âlimler bu hadise fazlaca önem vermişlerdir. Abdurrahman b. Mehdî (v.198/813-814), "Ben bir kitap telif etsem her bölümün başına bu hadisi yerleştirirdim." demiştir. Nitekim Buhârî de bu hadisi kitabının başında zikretmiştir. Diğer birçok müellif de bu hadisle eserlerine başlamışlardır. Bu hadisin ilk olarak zikredilmesi hem müellif hem de okuyucu açısından oldukça önemli mesajlar içermektedir.

Müellifler, hadis okuyucularının bu kitabı okurken niyetlerini sağlam tutmalarını ve şâyet dünyalık bir menfaat için okuyorlarsa bu düşüncelerinden vaz-

[60] Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1; Ebû Dâvûd, "Talâk", 11.

geçmelerini istemiş gibidir. Bu aynı zamanda müelliflerin kendi nefislerine verdikleir bir mesajdır. Böyle yapmakla onlar, kitaplarını öncelikle Allah rızası için yazmaları gerektiğine işaret etmektedir.

İslâm âlimleri incelediğimiz hadisin önemine çeşitli açılardan işaret etmişlerdir. Bu ifadelerin ortak yönü, söz konusu hadisin dinin asıllarından biri olması şeklinde özetlenebilir. Başka bir deyişle müellifler, âlimlerin bildikleri tüm hadislerin esas itibariyle üç-dört hadiste özet olarak ifade edildiği, bunlardan birisinin de "Ameller niyetlere göredir." hadisi olduğunu belirtirler. Diğer yandan İmâm Şâfiî, bu hadisin 70 ayrı konuyla ilişkisi bulunduğunu, dolayısıyla onu din ilimlerinin yarısı saymak gerektiğini söylemiştir.

Amel-Niyet İlişkisi: Allah katında bir amelin makbul olabilmesi için öncelikle niyetin sahih olması gerekir. Başka bir deyişle bir amel işlenirken Allah'ın rızasını kazanmaya niyet edilmelidir. Çünkü başka amaçların gözetildiği fiiller, asıl itibarıyla dinin teşvik ettiği hususlar olsa bile, bu Allah katında değersizdir. Diğer taraftan bizim normal gördüğümüz veya günlük yaşantının akışı içerisinde kendimiz için yaptığımızı düşündüğümüz fiiller de, şâyet özünde Allah rızasını taşıyorsa, onun katında makbul sayılmıştır. Bu durum, hadislerde açıkça belirtilen bir hususdur. Örneğin Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurur:

(Kıyamette) öncelikle üç kişi hesaba çekilir. İlkin şehid olmuş bir adam getirilir ve Allah ona verdiği nimetleri hatırlatır. Adam da bunları kabul eder. Daha sonra Allah "Peki bunlarla ne yaptın?" diye sorar. Söz konusu şahıs, "Senin yolunda savaştım ve şehid oldum." cevabını verir. Buna karşılık Allah "Yalan söylüyorsun, sen kendine ne kadar cesaretli bir adammış densin diye savaştın. Nitekim senin hakkında böyle de söylendi." der, ve o adamın yüzüstü sürüklenip cehenneme atılması emredilir. Daha sonra ilim öğrenip öğreten, Kur'ân okuyan bir adam getirilir. Allah ona da nimetlerini hatırlatır. Adam bunları kabul eder. Buna karşılık Allah "Peki bunlarla ne yaptın?" diye sorar. Adam "İlim öğrendim ve öğrettim, senin rızan için Kur'ân okudum." der. Allah "Yalan söylüyorsun. sen kendine âlim densin diye ilim öğrendin, Kur'ân okuyor densin diye de Kur'ân okudun. Nitekim sana böyle söylendi." cevabını verir ve o adamın da yüzüstü sürüklenip cehenneme atılması emredilir. Daha sonra Allah'ın kendisine her türlü mal mülk verip nimetlendirdiği bir şahıs getirilir. Allah ona nimetlerini hatırlatır. Adam bunları ikrâr eder. Daha sonra Allah "Bunlarla ne yaptın?" diye sorar. Adam "Onları senin istediğin yolda infak ettim." diye cevap verir. Buna karşılık Allah "Yalan söylüyorsun. Sen kendine ne kadar cömert densin diye böyle davrandın. Nitekim sana böyle söylendi." der ve o adamın da yüzüstü sürüklenip cehenneme atılması emredilir.[61]

[61] Müslim, "İmâre", 152; Nesâî, "Cihad", 22. Ayrıca bkz. Tirmizî, "Zühd", 48; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 110; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 135.

Hz. Peygamber'in diğer hadislerinde de, Allah rızası için yapılmayan fiillerin kabul edilmeyeceği, başka bir deyişle yapılan işlerde Allah rızasının gözetilmesi gerektiği açık olarak belirtilmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (v.42/662) nakledilen şu hadis bu anlamdadır:

> Bir adam geldi ve Hz. Peygamber'e "Biri ganimet elde etmek, diğeri kavmi adına, öteki ise kendine yiğit adam dedirtmek için savaşıyor. Bunların hangisi Allah yolundadır?" diye sordu. Resûlullah (s.a.v.) "Kim Allah'ın adını yüceltmek için savaşırsa işte o Allah yolundadır." dedi.[62]

Yaptığı amellerde hem dünya hem ahiret maksadı güden bir şahsın bu gruplardan hangisine gireceği âlimler tarafından söz konusu edilmiştir. Özellikle ibadetlerde hem insanların hem de Allah'ın rızasını gözeten bir duruşun Allah katında hiç bir ehemmiyeti olmadığı belirtilmiştir. Başka bir deyişle, hem insanlar görsün ve takdir etsin hem de Allah rızası için namaz kılan bir şahsın namazının Allah katında herhangi bir değeri yoktur. Çünkü ibadetleri Allah katında makbul kılan şey bizim ihlas ve samimiyetimizdir.

Günlük işlerde ise Allah rızası gözetildiği zaman onlar aynı zamanda sevaba vesile olacaktır. Nitekim Hz. Peygamber, "Sen bir şeyi Allah rızası için infak edersen mutlaka o sana sevap kazandırır. Eşinin ağzına koyduğun bir lokma da buna dahildir." buyurmaktadır.[63] Benzer şekilde ticaret yapan kimse, işini en iyi şekilde yaparak insanlara faydalı olmayı, onları aldatmamayı düşünürse hem para hem de sevap kazanabilir.

Haram veya mekruh olan işlerde ise niyetin başka olması bir anlam ifade etmemektedir. Örneğin bakılması haram olan bir şeye bakıp da niyetinin Allah'ın kullarını tefekkür etmek için olduğunu söylemesi helal değildir. İçkiyi su niyetine içse, o yine de haramdır.

İbadetlerde niyet konusu fıkıh açısından da önemlidir. Fıkıhtaki anlamıyla niyet, "İbadetleri adet olarak yapılanlardan ayırdeden şey" anlamına gelir. Örneğin, bir insan yemediği ve içmediği zaman bu durum birçok anlama gelebilir. Diyet yaptığı için, fırsat bulamadığından veya başka bir nedenden dolayı yememiş olabilir. Bunun ibadet anlamına gelmesi için niyet gereklidir. Namaz, zekat ve diğer ibadetler için de niyet gerekli sayılmıştır. İbadetlerde niyetin kalben yapılması yani o ibadete niyet edilmesi gerekliyken bunun dil ile söylenmesinin gerekliliği ise tartışmalıdır.[64]

---

62 Buhârî, "Cihâd", 15.

63 Buhârî, "İmân", 39.

64 Metinde incelenen "Ameller niyetlere göredir..." hadisinin yorumu için bkz. İbn Receb, *Câmiü'l-ulûm ve'l-hikem*, I, 59; Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, Tercüme: M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Râşit Küçük, I, 91-97; Nevevî, *Kırk Hadis Tercüme ve Şerhi*, s. 13-26.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİNİN BİRİNCİ ASRI: ERKEN DÖNEM HADİS RİVÂYETİ

I. TEDVİN ÖNCESİNDE HADİS: SAHÂBE DÖNEMİNDE HADİS RİVÂYETİ

Girişte zikredildiği üzere üç asırlık hadis rivayet tarihinde en önemli dönüm noktalarından ilki hadislerin resmî olarak tedvîn edilmesi yani hadislerin bir araya toplanmasıdır. Çünkü aşağıda kaydedileceği gibi, resmî tedvînle birlikte hadis rivayetinin keyfiyetinde önemli değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Tedvîn hicrî 1. asrın sonuna denk geldiği için bu bölüm 1. asırla sınırlandırılmıştır. Öte yandan bu asır, özellikle de ilk üç çeyreğinde, sahâbîlerin etkin olduğu bir zaman dilimidir. Her ne kadar son çeyrekde meşhur sahâbîler artık hayatta bulunmasalar da Enes b. Mâlik ve çok daha az meşhur olanlar yüzyılın sonuna kadar yaşamışlardır. O yüzden bu bölümü Resûlullah'ın vefatından tedvînin başlangıcına kadar geçen bir asırlık sürede hadislerin bize ulaşmasında en önemli halka olan sahâbîleri merkeze alarak incelemek uygun görünmektedir. Sahâbîler gerek hadislerin rivayeti gerekse anlaşılması bakımından oldukça önemli bir konumda bulundukları için farklı açılardan incelenmesi gerekmektedir. Özellikle de, sahâbîlerin Hz. Peygamber'den hadisleri nasıl öğrendikleri ve bunu bir sonraki nesil olan tâbiûna nasıl rivayet ettikleri konusu hadis tarihi açısından önemli görünmektedir. Ancak bu konuya girmeden önce sahâbenin tanımı üzerinde durmak faydalı olacaktır.

A. Sahâbenin Tanımı

1. Hadisçilerin Tanımı

Hadisçiler sahâbîyi, lugat anlamından hareketle geniş bir çerçevede tanımlamışlardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel sahâbîyi, "Resûlullah (s.a.v.) ile bir ay, bir gün, bir saat görüşen veya sadece onu gören şahıslar"[65] şeklinde tanımlarken, Buhârî "Resûlullah'ı (s.a.v.) gören bütün müslümanlar sahâbîdir." demiştir.[66] Müteahhirûn yani sonraki dönem âlimleri de benzer bir tarif zikrederler. Mesela İbn Hacer'in sahâbî tanımı şöyledir:

> Sahâbe, mü'min olarak Hz. Peygamber'le karşılaşan ve imanla vefat eden kimsedir. Hz. Peygamber'le görüşmesinin uzun veya kısa sürmesi; ondan hadis rivayet edip etmemesi, onunla birlikte savaşıp savaşmaması, onunla hiç konuşmadan sadece bir kere görmüş olması ya da âmâ olduğu için hiç görememiş olması söz konusu şahsın sahâbî sayılmasına engel değildir.[67]

Sahâbî tanımlarında uzun süre birlikte olmanın şart koşulamayacağı kısa süre birlikteliğin yeterli olmasının gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır: Dil âlimlerine göre sahâbe sohbet kelimesinden türemiştir. Sohbet de az ya da çok olsun bir başkasına arkadaşlık eden şahıs için kullanılmaktadır. Bu durum, Hz. Peygamber'e kısa bir zaman bile olsa arkadaşlık eden kimselerin sahâbî sayılmasını gerektirir.[68]

2. Usulcülerin Tanımı

Fıkıh usûlü âlimleri sahâbe tanımına Hz. Peygamber ile uzun süre birlikte kalanların girebileceklerini belirtirler. Onlar bunun gerekçesini örfle açıklamışlardır. Çünkü örfe göre çok kısa birlikte olanlara "arkadaş/dost" denmemektedir. Dolayısıyla onlar, bir şahsın Allah Resûlü'nü bir an görmeyle sahâbe terimine dahil olamayacağını belirtmişlerdir.[69]

Neticede muhaddislerin ve fakihlerin kimin sahâbî olarak adlandırılması gerektiği konusunda farklı kanaatler belirtmelerinde misyonlarının önemli etkisinin olduğu görülmektedir. Buna göre rivayet edilen hadisin manasının kavranılmasını önceleyen bir fakih için hadisi rivayet eden sahâbînin Hz. Peygamber'le birlik-

---

65 Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, III, 93.
66 Bu tanım Buhârî'nin bâb başlığında zikredilmektedir (Buhârî, "Fedâilü ashâbi'n-Nebî", 1).
67 İbn Hacer, *İsâbe*, I, 4.
68 Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 529.
69 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 256.

teliğinin süresi ve mahiyeti önem arz etmektedir. Öte yandan Allah Resûlü'nden gelen hadisleri toplamayı amaçlayan muhaddisler ise sahâbe tanımını daha geniş tutmuşladır.

Bu iki tanımın dışında Hz. Peygamber ile bir iki savaşa katılma şartını zikreden ya da Resûlullah'ı (s.a.v.) müslüman akıl baliğ sahibi olarak görmeyi şart koşan tanımlamalar bulunduğu gibi, Hz. Peygamber'i görmese de onun zamanına yetişen bütün müslümanları sahâbî sayan görüşler de mevcuttur.[70] Ancak bu tanımlar pek fazla taraftar bulmamıştır.

Bu görüşler arasında en çok hadisçilerin tanımı kullanılagelmektedir. Bununla birlikte, Hz. Peygamber ile uzun süre birlikte kalmanın onu bir an için görenlere göre daha faziletli olduğu açıktır. Allah Resûlü ile uzun süre ve onun yakın çevresinde bulunan sahâbîlerin naklettiği hadislerin temel kaynaklarda daha çok bulunması ve onların görüşlerine itibar edilmesi de doğaldır. Çünkü Hz. Peygamber'in hadislerini ve yaşantısını en iyi bilenler, onunla uzun süre birlikte olanlardır. Bu yüzden, söz konusu tanımlar arasında muhaddislerinkini daha doğru kabul eden Abdülhay el-Leknevî (v.1304/1886), sahâbîlerin hangilerinin takip edileceği noktasında ise şu değerlendirmeyi yapar:

> Takip edilecek sahâbîlerden kasıt, Raşid halifeler gibi sabah akşam, yolculukta ve yolculuk dışında onunla birlikte olanlar ve ondan vahyi alanlardır. Ondan, şer'î hükümleri, İslâm adabını elde edenler, nasihi mensuhu öğrenenlerdir. Yoksa onu bir kere veya daha fazla görenler değildir.[71]

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi her ne kadar, sahâbenin tanımı geniş tutulsa da, asıl uyulacak ve dikkate alınacak şahıslar onunla uzun süre birlikte olanlardır.

B. Sahâbîlerin Hadis Rivayeti ve Anlayışları

Hz. Peygamber'in gözetiminde yetişen sahâbîler, vahye muhatab olmaları ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını yakından takip etme imkânına sahip bulunmaları nedeniyle daha sonraki nesillere göre oldukça üstün bir konuma sahiptiler. Bununla birlikte, her sahâbînin ilgi alanı oldukça farklıydı. Onlar hadisi anlama ve rivayet etme konusunda da farklı yaklaşımlara sahiptiler. Bu nedenle burada öncelikle *sahâbîler hadisleri Allah Resûlü'nden nasıl elde ettiler ve hangi yollarla*

---

70 Savaşa katılma şartı Saîd b. Müseyyeb'e nispet edilir. Akil baliğ olması ise Vâkidî'den nakledilmektedir. Resûlullah'ı (s.a.v.) görmeyenlerin de sahâbî sayılması ise İbn Mende ve İbn Abdilberr'e atfedilmektedir (Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 529-530).

71 Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 529-530; a.mlf, *Tuhfetü'l-ahyâr*, s. 64.

sonraki nesle aktardılar? sorusuna bir cevap verilecek, ardından sahâbîlerin hadis anlayışlarına kısaca değinilecektir.

1. Sahâbîlerin Hadis Rivayeti

a. Sahâbîlerin Hadisleri Öğrenme Yolları (Tahammül Yolları)

Sahâbîlerin hadisleri öğrenme sürecinde bilinmesi gereken en önemli husus, genel olarak, sahâbîlerin öğrenmelerinin hayatın akışı ile iç içe olmasıdır. Başka bir deyişle bütün sahâbîler Allah Resûlü'nün yanında günlük belirli bir program dahilinde ders görmüyorlardı. Bir yandan hayatın getirdiği sorumluluklar, ailenin geçimi ve benzeri durumlar devam ederken diğer yandan Allah Resûlü'nün çoğu kere çeşitli olaylar vesilesiyle söylediklerini ve yaptıklarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Sahâbîlerin hadisleri öğrenme, zihinde tutma arzu ve imkanları da aynı seviyede değildi. Bazı sahâbîler hadis öğrenimini çarşı pazarda veya hurma bahçelerinde günlük uğraşları ile birlikte yürütmek zorunda iken genelde Suffe'de yaşayan sahâbîler[72] ise Allah Resûlü ile daha çok birlikte olabiliyorlardı. Dolayısıyla bu sahâbîlerin olaylara şahit olup Allah Resûlü'nün hadislerini işitme imkanları daha fazlaydı. Allah Resûlü'nün önemli olaylar ya da Cuma veya bayram günleri vesilesiyle hutbede söyledikleri ise Medine'deki bütün Müslümanlar tarafından doğrudan işitilme imkanı buluyordu. Sahâbîlerin Hz. Peygamber'den hadisleri işitme yolları ana hatlarıyla şu şekilde gerçekleşmiştir:

Allah Resûlü'ne sorulan sorular: Sahâbîlerin Allah Resûlü'nden hadisleri elde etme vasıtalarından biri ona sorulan sorulardı. Çünkü hayatın akışı içerisinde sahâbîler, karşılaştıkları soruları Hz. Peygamber'e soruyor veya başka birine sordurmak sûretiyle meselenin cevabını öğreniyorlardı. Bu cevaplarla hem soru soran hem de Hz. Peygamber'in çevresinde bulunan sahâbîler bilgileniyordu. Başka bir deyişle soruyu soran veya sorduran sahâbî karşılaştığı bir sorunu çözmeyi amaçlasa da neticede Allah Resûlü'nün bir hadis söylemesine vesile oluyordu.

Soru sorabilme açısından o dönemin yapısına bakıldığında, gerek erkek gerekse kadın sahâbîlerin hem genel meseleleri hem de mahrem konuları Hz. Peygamber'e sordukları veya sordurdukları anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Ali (v.40/660), Resûlullah'ın (s.a.v.) damadı olduğu için mezi gelmesi durumunda

---

[72] Suffe "Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde yoksul sahâbîlerin barınması için yapılan ve giderek bir eğitim kurumu haline gelen yerdir" (Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 469). Ehl-i Suffe ile ilgili bk. Ali Akyüz, "Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa" (*Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri* içinde), İstanbul: Ensâr, 2006, s. 23-36.

ne yapacağını Allah Resûlü'ne doğrudan soramamış bu soruyu Mikdâd b. Esved'e (v.33/653) sordurmuştur.[73]

Benzer şekilde kadınlar da sorularını ya doğrudan Hz. Peygamber'e soruyorlar ya da meselenin cevabını Hz. Peygamber'in eşleri vasıtasıyla öğrenmeye çalışıyorlardı. Mesela bir gün bir kadın Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek, hayızdan nasıl temizleneceğini sormuştu. Başka bir kadın ise oruçlu iken kocasının kendisini öptüğünü bu durumda oruçlarına bir zarar gelip gelmediğini Resûlullah'ın (s.a.v.) eşi Ümmü Seleme (v.62/681) vâlidemizden öğrenmek istemişti. Hz. Peygamber, bu tür soruları gayet normal karşılayarak mahrem olan konuların cevaplarını açıklıyor, muhatabın anlamadığı konularda ise eşleri söz konusu şahsa meseleyi izah ediyorlardı. Bu tür problemlerin, ashâb arasında konuşulduğu ve bu şekilde verilen cevabın yaygınlık kazandığı söylenebilir.[74]

Ensâr ve Muhâcir'in gerekmedikçe soru sormaktan sakındırıldıkları zaman diliminde[75] Medine dışından gelenlerin soruları benzer bir işlev görüyordu. Çünkü çölde yaşayan bedevîlerin Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına gelerek, dinlerini öğrenmek için sorular sorması, hem söz konusu bedevîler hem de o mecliste bulunan sahâbîler için önemli bir ilim kaynağıydı. Bedevîlerin Hz. Peygamber'le karşılaşmalarını ve sordukları soruları çoğu kere, Medine'de yaşayan sahâbîler vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Nitekim Enes b. Mâlik'in, soru sormaktan sakındırılmaları nedeniyle bir bedevînin gelip de Hz. Peygamber'e soru sormasını kendilerinin de bundan istifade etmeyi arzuladıklarını belirtmesi[76] bu hususa işaret etmektedir. Nevvâs b. Sem'ân'ın şu sözleri bu durumu daha iyi açıklamaktadır. Nevvâs şöyle anlatıyor:

> Allah Resûlü ile Medine'de bir sene kaldım. Beni [beyat etmek suretiyle] Medine'ye hicret etmekten alıkoyan tek şey ona soru sorabilmemdi. Çünkü birisi Medine'ye hicret ettiği zaman Resûlullah'a bir şey soramıyordu.[77]

Hz. Peygamber'e sorulan sorularda ve özellikle aile içi konuları bilme hususunda en şanslı olanlar, şüphesiz Resûlullah'ın (s.a.v.) eşleriydi. Onlar yukarıda görüldüğü gibi, hem sorulan sorular nedeniyle bilgilerini artırıyorlar hem de kendileri çeşitli konularda Resûlullah'a (s.a.v.) soru sorabiliyorlardı. Hatta bazı durumlarda, bilgilerin zâhiren birbirine uymadığını düşündüklerinde konuyu

---

73 Müslim, "Hayz", 17-19.

74 Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 85-93.

75 Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 169.

76 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 158; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 143, 193; Müslim, "İmân", 10; Nesâî, "Sıyâm", 1; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VI, 80; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 368.

77 Müslim, "Birr", 15.

daha iyi öğrenmek için Allah Resûlü'nden daha fazla bilgi istemişlerdir. Mesela Hz. Âişe (v.58/678), Resûlullah'ın (s.a.v.) "Hesaba çekilen mutlaka azap görür." buyurduğunu işitince hemen, "Kimin kitabı sağından verilirse o, kolay bir hesap ile muhâsebe edilecek."[78] âyetinin ne anlama geldiğini sormuş, Hz. Peygamber de, "Bu hesap değildir. Âyette belirtilen arzdır (Yani yaptıklarının ona söylenmesi, hatırlatılması şeklindeki kolay bir hesaptır, inceden inceye sorgulanması değildir).[79] Yoksa kim (inceden inceye) hesaba çekilirse azap görür." diyerek cevap vermiştir.[80]

Resûlullah'ın yaşantısı, çeşitli olaylar karşısındaki davranışı ve açıklamaları: Yukarıda zikredildiği üzere Kur'an-ı Kerîm insanlara tek başına indirilmemiş, onun Müslümanlar tarafından nasıl uygulanacağını göstermek üzere bir peygamber görevlendirilmişti. Hz. Peygamber Allah'ın kendisine yüklediği bu risâlet vazifesini yerine getiriyor ve Kur'ân-ı Kerîm'in gereklerini hayatına uyguluyordu. Mesela Hz. Peygamber'in namaz, hac gibi daha çok, görülerek öğrenilen uygulamaları burada öncelikle zikredilebilir. Ayrıca Hz. Peygamber önemine binaen ya da yanlış veya eksik uygulamalar neticesinde ihtiyaç hissettiği bazı hususları ashâbına açıklıyordu. Bu tür uygulamalarda, Ebû Hüreyre gibi sürekli Hz. Peygamber'in yanında bulunan sahâbîlerin diğerlerine göre daha avantajlı oldukları açıktır. Tâbir caizse bu sahâbîler, sistematik hadis öğrenme ameliyesinin erken dönemdeki öncüleri olarak görülebilir. Dolayısıyla bu konumdaki sahâbîler, Hz. Peygamber'den azamî derecede ilim elde etmeye çalışmışlardır. Bu noktada Allah Resûlü'nün eşleri tekrar hatırlanmalıdır. Onlar Hz. Peygamber'in günlük olaylar nedeniyle söylediği hadisleri bilme hususunda da oldukça şanslıydılar. Çünkü bu hanımlar hem evlerinde olanları bilme hem de evlerinin Mescid'e bitişik olması hasebiyle orada yaşananlara doğrudan şahitlik etme veya bunlardan haberdar olma imkanına sahiptiler. İleride detaylı bir şekilde inceleneceği gibi bugün biz Resûlullah'ın (s.a.v.) aile içindeki uygulamalarını, onları bize ilk kaynaktan aktaran Resûlullah'ın (s.a.v.) eşlerine, özellikle de Hz. Âişe ve Hz. Ümmü Seleme gibi çokça rivayette bulunan mü'minlerin annelerine borçluyuz.

Bazı sahâbîler ise ailelerinin geçimini sağlamak ya da başka sebeplerle, meydana gelen olayla ilgili bir hadis söylendiği esnada Hz. Peygamber'in yanında olmayabiliyorlardı. Aşağıda açıklanacağı üzere her ne kadar bu sahâbîler kaçır-

---

78 İnşikak, 84/8.

79 Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VII, 95.

80 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 87; İbn Râhûye, *Müsned*, III, 658; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 91, 206; Buhârî, "Tefsîr, -İnşikak suresi-", 8; Müslim, "Cenne", 79, 80; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 369.

dıkları hususları diğerlerinden öğrenmeye gayret etmişlerse de bu her zaman mümkün olmamıştır. O yüzden Allah Resûlü'nün vefatından sonra bir sahâbînin onun söylediği bir hükmü bilmemesi yadırganmamalıdır. Zira Hz. Peygamber o hadisi sınırlı sayıda insanın yanında söylediği için diğerlerinin bu bilgiyi hayatın meşguliyetleri arasında duymaması normaldir.

Allah Resûlü'nün yazdırdıkları: Sahâbîlerin Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini öğrenme yollarından bir diğeri onun bizzât yazdırdıklarıdır. Hadislerin yazılı-şifâhî rivayet edilmesi meselesinde ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere, Resûlullah (s.a.v.) bazı sahâbîlerine özellikle zekat ve diyet miktarlarına dair fikhî vesikâlar vermiştir. Hatta bu vesikaların çoğu kere söz konusu sahâbînin hatta ailesinin ilgili belgeyle birlikte anılmasına yol açtığı görülmektedir. Örneğin Amr b. Hazm'a (v.53/673) verilen bu tür bir vesîka, Allah Resûlü'nden kalan değerli bir hatıra olması ve önemli bilgiler içermesi hasebiyle ailesi vasıtasıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Hz. Ömer ve Enes b. Mâlik'in ailelerindeki fıkhî vesîkalar da, benzer özelliklere sahip olup söz konusu ailelerin hadis kaynakları arasındadır. Bunlara, Hz. Ali'de bulunan yazılı vesîkayı ve diğer siyâsî vesîkaları da ekleyebiliriz.[81] Allah Resûlü'nün diğer ülkelere gönderdiği mektupları, iktânâmeler, emannâmeler gibi yazılı belgeler de benzer özelliğe sahiptir.[82]

Benzer şekilde Allah Resûlü'nün huzurunda hadislerini yazan Abdullah b. Amr b. Âs'ı da bu başlık altında inceleyebiliriz. Abdullah b. Amr'ın hadisleri yazması onun ilmî gelişiminde o kadar faydalı olmuştu ki, yıllar sonra Ebû Hüreyre bu özelliği sebebiyle Abdullah b. Amr'ın kendisinden daha çok hadis bildiğini söylemiştir.[83]

Diğer sahâbîler vasıtasıyla öğrenme: Yukarıda zikredildiği üzere ashâbın tamamı, her zaman Hz. Peygamber'in yanında bulunamıyorlardı. Çünkü onlar gündelik işlerini de yapmak durumundaydılar. Bazıları ise daha geç bir zamanda İslâm'a girmişti. Dolayısıyla ilme meraklı sahâbîler Hz. Peygamber'den duymadıklarını başka sahâbîlerden öğrenerek eksiklerini kapatmaya çalışmışlardır. Hadisleri diğer sahâbîlerden öğrenme işlemini kabaca iki döneme ayırabiliriz.

---

81 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, s. 30-85.

82 "Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesine iktâ" bu amaçla yazılan belgelere ise iktânâme denmektedir. Konu hakkında bk. Mustafa Demirci, "İktâ" XXII, 43-47. Hz. Peygamber döneminde yazılan vesikaları topluca görmek için bk. Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafe*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1983.

83 Mehmet Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 85.

Birincisi Hz. Peygamber zamanı. İkincisi ise Allah Resûlü'nün vefatından sonraki dönem.

Hadisleri sahâbîler vasıtasıyla öğrenmek Hz. Peygamber zamanında yaygın bir olguydu. Bunun en meşhur örneği Hz. Ömer ve komşusunun, nöbetleşerek Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini öğrenmeye çalışmalarıdır. Nakledildiğine göre bir gün Hz. Ömer Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda hadisleri dinlerken, komşusu evinin ihtiyaçları için çalışıyor; ertesi gün ise kendisi günlük işlerinin peşinde koşarken, komşusu Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediklerini öğreniyordu. Bu iki komşu akşamları bir araya gelip, Hz. Peygamber'in yanında, o günkü yaşananları birbirlerine naklediyordu.[84] Benzer şekilde Abdullah b. Ömer'in şu sözlerinde de bilgisinin bir kısmını kızkardeşi Hz. Hafsa'dan (v.45/665) öğrendiği görülmektedir: "Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte öğleden önce ve sonra; akşam, yatsı ve Cuma namazından sonra iki rekat namaz kıldım. Resûlullah (s.a.v.) bu namazlardan akşam ve yatsıyı evinde kılmıştı. Ayrıca kızkardeşim Hafsa (v.45/665[?]) da, imsaktan sonra onun iki rekat kısa bir namaz kıldığını söyledi. Çünkü ben bu saatte Hz. Peygamber'in yanına giremiyordum."[85]

Öte yandan nispeten geç bir dönemde İslâm'a giren sahâbîler, daha önce yaşanmış hadiseleri ya bizzat Hz. Peygamber'in olayı tekrar hikaye etmesiyle işitme imkanı bulmuşlar, muhtemelen daha yaygın olarak onları diğer sahâbîlerin anlatımı sonucunda öğrenmişlerdir. Örneğin Ebû Hüreyre, Hayber'in fethinden (7/628) itibaren Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında bulunduğu için, daha önceki olayları ya bizzât Hz. Peygamber'in anlatımından ya da diğer sahâbîlerin nakilleri vasıtasıyla öğrenmiştir.

Özellikle küçük sahâbîler Hz. Peygamber'in vefatından sonra da diğer sahâbîler vasıtasıyla hadisleri öğrenmeye devam ettiler. Buna Abdullah b. Abbas (v.68/688), örnek verilebilir. İbn Abbas Hz. Peygamber'in vefatında on üç yaşında bir gençti. O, naklettiği hadislerin bir kısmını bizzât Resûlullah'tan (s.a.v.) işitmiş, çoğunu ise Muâz b. Cebel (v.18/639), Hz. Ömer (v.23/644), babası Abbas (v.32/653), Abdurrahman b. Avf (v.32/653) ve Hz. Ali (v.40/661) gibi meşhur sahâbîlerden duymuştur.[86] Hatta Abdullah b. Abbas'ın, yaşlı sahâbîlerin hadislerini yazmak için azatlı kölelerinden yardım aldığı anlaşılmaktadır.[87] Genel olarak bu sahâbîlerin bütün hadisleri Resûlullah'tan (s.a.v.) işitmedikleri onların

[84] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 33; Buhârî, "İlim", 27; Müslim, "Talak", 34; İbn Hibbân, *Sahîh*, IX, 492.

[85] Buhârî, "Tatavvu", 5.

[86] İsmail Lütfi Çakan, Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, 77.

[87] A'zamî, *Dirâsât*, I, 116.

hadisleri akranlarından ve kendilerinden daha iyi bilen sahâbîlerden aldıkları ve o dönemde Hz. Peygamber adına kimsenin yalan söylemediği Berâ b. Âzib tarafından vurgulanmıştır.[88]

b. Sahâbîlerin Hadisleri Edâsı (Rivayeti)

Hz. Peygamber, çeşitli vesilelerle sahâbîlerine sözlerinin orada bulunmayanlara aktarılmasını öğütlemişti. Zeyd b. Sâbit (v.45/665) ve diğer bazı sahâbîlerden nakledildiğine göre Allah Resûlü, "Hadislerimi işitip duyduğu gibi aktaran şahısların Allah yüzünü ağartsın" buyurmuştur.[89] Ayrıca o, Vedâ hutbesinde de sözlerinin diğer insanlara ulaştırılmasını özellikle istemişti.[90] Öte yandan, ilmin gizlenmesini şiddetle kınayan âyet ve hadisler,[91] öğrenilen hadislerin edâsını gerekli kılıyordu. Buna karşılık Hz. Peygamber, kendi adına yalan söylenmesini şiddetli ifadelerle yasaklayarak, müslümanları bu konuda uyarmıştı.[92] Resûl-i Ekrem'in bu uyarısı, hadis nakleden sahâbîlerin ne kadar ağır bir sorumluluk altında olduklarını net bir şekilde ortaya koyuyordu.

Neticede bir yandan Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinin sonraki nesle aktarılması gerekliliği diğer yandan ise nakil esnasında hataya düşme korkusu sahâbîlerin hadis rivayetinde genel olarak iki farklı eğilimin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bazı sahâbîler, ilmin gizlenmesini kınayan âyet ve hadisleri dikkate alarak, bildiği hadisleri kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmaya gayret ettiler. Bazıları ise Allah Resûlü'nün demediği bir şeyi ona nispet etme endişesiyle hadis rivayetinden uzak durmuş ancak ihtiyaç hasıl olduğunda bir meseleyi çözmek için hadis nakletmişlerdi. Dolayısıyla "Bir hadis sahâbeden tâbiûn topluluğuna nasıl aktarıldı?" sorusuna kabaca iki şekilde cevap verilebilir: Bazı sahâbîler pratik bir ihtiyaç bulunmasa da hadis naklederken, ikinci grup sahâbîler ancak ihtiyaç olduğunu hissettiklerinde hadis rivayet etmişlerdir. Birinci gruba "yarı sistemli hadis rivayeti"; ikinci gruba ise "ihtiyaç anında hadis rivayeti" demek mümkündür. Birinci gruba "yarı sistemli" denmesinin sebebi, ileride anlatılacağı üzere onu tedvînden sonra başlayacak olan sistemli hadis rivayetinden ayırmak içindir.

---

88 Hâkim, *Müstedrek*, I, 74. Krş. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, s. 51.

89 Tirmizî, "İlim", 7.

90 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 230, IV, 32 vd.; Buhârî, "İlim", 9, 37, "Hacc", 131; Müslim, "Hac", 147, "Kasâme", 29; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 162.

91 Bakara, 2/159. Konu hakkındaki hadisleri birlikte görmek için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 472.

92 Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 261; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, s. 207; Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 111; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 159; Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Mukaddime", 2 vd. Krş. Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 113.

Yarı sistemli hadis rivayetine dahil olan sahâbîler pratik ihtiyaç hasıl olmasa da ilim meclislerinde hadis rivayet eden şahıslardır. Bu grubun en önemli temsilcisi şüphesiz Ebû Hüreyre'dir. O, işittiği hadisleri başkasına aktarmayı adeta meslek edinmiş, cuma günleri imam mescide girinceye kadar sahâbîlerin de olduğu ortamlarda hadis rivayet etmeye devam etmişti.[93] Hatta Ebû Hüreyre bazı hadislerini hemşehrisi Hemmâm b. Münebbih başta olmak üzere bazı tabiîlere yazdırdığı bilinmektedir. Onun 800'ü aşkın öğrencisinin bulunması, hadis rivayetini meslek edindiğinin başka bir deyişle hadis rivayetini nispeten sistemli hale getirdiğinin önemli bir göstergesidir.[94]

Benzer şekilde Câbir b. Abdullah'ın (v.74/693) Mescid-i Nebevî'de bir ilim halkası oluşturduğu nakledilmektedir.[95] Câbir, bu halkada fıkhî konularda fetvalar verdiği gibi Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini de aktarmış olmalıdır. Hz. Âişe, İbn Abbas, Enes b. Mâlik gibi müksirûn (1.000'den fazla hadis nakleden) sahâbîler, hadislerini nispeten sistemli bir şekilde sonraki nesle aktaran kişilerdir.

Sahâbe devrindeki hadislerin tamamı bize bu çeşit ilim halkaları vasıtasıyla aktarılmamıştır. Başka bir deyişle, bazı sahâbîler ihtiyaç olduğunda hadis nakletmiş, aksi takdirde hadis rivayetinden kaçınmışlardır. Nitekim genellikle hadislerin girişlerinde yer alan ve bir sahâbînin hadisi nakletme sebebini gösteren bilgiler, günlük olaylar sonucunda hadislerin tabiî bir şekilde rivayet edildiğini göstermektedir.[96] Nitekim Ebû Katâde (v.54/674) ile tâbiûn tabakasına mensup gelini Kebşe arasında yaşanan şu olay, bu durumun güzel bir örneğini teşkil eder. Olay ana hatlarıyla şu şekildedir:

Ebû Katâde'nin gelini Kebşe bint Ka'b b. Mâlik, kayınpederine abdest alması için su getirir. O arada Ebû Katâde, bir kedinin su içmek istediğini fark ederek kabı kediye doğru eğer. Ebû Katâde, gelininin şaşırarak kendisine baktığını görünce Resûlullah'ın (s.a.v.) "Kedi necis değildir, o sizin yanınızda sürekli dolaşır." hadisini nakletmiştir.[97]

Bu olaya hadis rivayeti açısından bakıldığında, Ebû Katade'nin birinci amacının hadis rivayet etmek değil hareketinin gerekçesini açıklamak olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, söz konusu olay yaşanmamış olsaydı belki de Ebû Katâde bu hadisi nakletmemiş olacaktı. Ebû Katâde, kediden artan suyun necis olmadı-

93 Hâkim, *Müstedrek*, III, 512; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 163.

94 Zehebî, *Tezkira*, I, 33.

95 İbn Hacer, *İsâbe*, I, 434.

96 Sahâbe devrinde gelişen olayların hadis rivayeti açısından değerlendirilmesi için bk. Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, s. 86.

97 *Muvatta*, Tahâret, 3.

ğına dair Resûlullah'ın (s.a.v.) sözünü tabiî bir şekilde aktarırken bu vesileyle bir hadis sahâbe tabakasından tâbiûn tabakasına geçmiş olmaktadır.

Benzer şekilde bazı sahâbîlerin hadis rivayet etme amacıyla değil de ibâdet kastıyla bazı fiilleri yaptıkları ve daha sonra da "Resûlullah'ı (s.a.v.) böyle yaparken gördüm." dedikleri nakledilir. Bir sahâbî bu şekilde Resûlullah'tan (s.a.v.) gördüklerini fiilen sonraki nesle aktarmış olmaktadır. Örneğin, halkalar kurarak Hz. Peygamber'den hadis aktarmaktan kaçınan Abdullah b. Ömer, başta ibadetler olmak üzere diğer konulardaki çeşitli uygulamalarından sonra "Ben, Resûlullah'ın (s.a.v.) böyle yaptığını gördüm." diyerek onları bir anlamda fiilî olarak nakletmiştir[98]. Onun bu uygulamalı hadis rivayeti, tâbiî olarak, kendisiyle sürekli birlikte olan şahısların dikkatini çekmiş ve onlar da bu uygulamaları sözlü veya fiilî olarak sonraki nesle aktarmışlardır. Nitekim Câbir b. Yezîd (v.127/744), Abdullah b. Ömer'in oğlu Sâlim'in namazda, tekbir alırken, rukûya giderken ve rukûdan kalktığında ellerini omuz hizasına kaldırdığını görüp bunun nedenini sorunca, ondan şu cevabı almıştır:

> Ben babamın böyle yaptığını gördüm. Ona "Neden böyle yapıyorsun?" diye sorunca[99], babam bana "Resûlullah'ın (s.a.v.) böyle yaptığını gördüm." karşılığını verdi[100].

Tâbiûnun büyük âlimlerinden Şa'bî'nin (v.104/722) "Bir buçuk veya iki sene İbn Ömer ile birlikte bulundum bana sadece bir hadis nakletti."[101] veya meşhur tefsir âlimi Mücâhid'in (v.103/721) "Abdullah b. Ömer ile Medine'ye yolculuk yaptım, bana sadece bir hadis nakletti."[102] şeklindeki ifadeleri söz konusu anlayışın bir yansıması gibidir. Anlaşılan o ki İbn Ömer mezkur zaman diliminde ihtiyaç hasıl olmadığı için hadis nakletme gereği duymamıştır. Dolayısıyla Abdullah b. Ömer ve az hadis nakleden birçok sahâbenin hadis rivayeti konusundaki tavrının, ihtiyaç hissedildiğinde hadis nakletmek şeklinde olduğu söylenebilir.

Genel olarak söylemek gerekirse yarı sistemli ve ihtiyaç hissedildiğinde yapılan rivayet şekilleri hicrî ikinci asrın başında gerçekleşen tedvîn faaliyetine kadar sürecektir. Tedvînden sonra ise sistemli hadis rivayetin ön plana çıktığı görülür.

---

98 Muhyiddîn Müstû, *Abdullah b. Ömer*, s. 171.

99 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 195.

100 İbn Hanbel, *Müsned*, II, 45; Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 195, 223. Müsned'in muhakkıkları Şuayb Arnavut ve arkadaşları, hadisin, Câbir b. Yezîd'in 'sika' olmaması nedeniyle zayıf olduğunu, bununla birlikte, bu rivayetin mütâbi'i bulunduğunu belirtmişlerdir (İbn Hanbel, *Müsned*, IX, 84 –Şuayb Arnavut tahkiki-).

101 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 84.

102 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 12.

Ancak tedvîn sonrası rivayete geçmeden önce sahâbe dönemindeki diğer bazı özelliklere yakından bakmak gerekir.

c. Rivayet Ettikleri Hadis Sayısına Göre Sahâbîler

Hz. Peygamber vefat ettiği sırada, sahâbîlerin sayısı hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda fikir beyan eden İmâm Şâfiî, Hz. Peygamber'i gören sahâbîlerin yaklaşık olarak altmış bin (60.000) olduğunu ileri sürer. Ebû Zür'a er-Râzî ise Hz. Peygamber'in Vedâ haccına kırk bin (40.000); Tebük savaşına ise yetmiş bin (70.000) sahâbenin katıldığını belirtmektedir. Yine ona nispet edilen başka bir görüşe göre ise sahâbîlerin sayısı yüz on dört bin (114.000) civarındadır. Benzer şekilde Ali b. Medînî de sahâbenin yüz bini (100.000) aştığını savunmuştur.[103]

Yukarıda ifade edilen sahâbe sayılarına rağmen Hz. Peygamber'den hadis naklettiği kaydedilen sahâbe sayısı ise oldukça az görünmektedir. Örneğin, İbn Hazm'ın (v.456/1064) *Kitâbü'l-A'dâd*'ında bin iki (1.002) sahâbe adının geçtiği tespit edilmiştir. Hâkim en-Neysâbûrî (v.405/1014), hadis nakleden sahâbe sayısının dört bin (4.000) olduğunu söylerken, Zehebî (v.748/1348) bunların muhtemelen bin beş yüz (1.500) olduğunu iki bini (2.000) geçmeyeceğini belirtmiştir.[104]

Öte yandan bir sahâbînin bildiği hadis sayısıyla ondan bize ulaşan hadis sayısı oldukça farklı konulardır. Çünkü ilk zamanlardan itibaren Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında bulunmuş birçok sahâbî, Hz. Peygamber'in pek çok hadisini bilmesine rağmen çeşitli nedenlerden dolayı onları bir sonraki nesle aktaramamışlardır. Hz. Peygamber'in yanında nispeten daha az kalan bazı sahâbîlerin ise çok sayıda rivayetine sahip bulunmaktayız.

Hadisçiler, sahâbîleri rivayet ettikleri hadis sayısına göre sınıflandırmış ve onları müksirûn ve mukıllûn olmak üzere ikiye ayırmışlardır.

(1) Muksirûn

Binden (1.000) fazla hadis rivayet eden sahâbîlere müksirûn denmektedir.[105] Müksirûn-mukıllûn ayrımında Bakî b. Mahled'in *Müsned*'indeki hadis sayımı esas alınmıştır. Buna göre müksirûn şu yedi sahâbîden oluşur:[106]

---

103 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 144.

104 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, 147.

105 Bu ayrımda farklı sayılar da zikredilmiştir (Cemal Ağırman, "Müksirûn", *DİA*, XXXI, 534).

106 Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 116.

1. Ebû Hüreyre (v.58/677) : 5374
2. Abdullah b. Ömer (v.73/692) : 2630
3. Enes b. Mâlik (v.93/711) : 2286
4. Hz. Âişe (v.58/677) : 2210
5. Abdullah b. Abbas (v.68/687) : 1660
6. Câbir b. Abdullah (v.74/693) : 1540
7. Ebû Saîd el-Hudrî (v.64/683) : 1170

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, burada zikredilen hadis sayısı aslında söz konusu sahâbîlerin naklettikleri hadis sayısını değil, Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde onlardan rivayet edilen sened sayısını göstermektedir. Yani bu hadisler içinde tekrarlar (mükerrer hadisler) bulunmaktadır. Meselâ Ebû Hüreyre'nin hadisleri hakkında yapılan bir araştırma, tekrarsız olarak ondan nakledilen hadis sayısının sadece bin iki yüz otuz altı (1.236) olduğu sonucuna ulaşmıştır.[107]

Bakî b. Mahled'in *Müsned*'ine göre sıralanan yukarıdaki müksirûn mukıllûn ayrımı birçok kitapta temel alınmıştır. Bununla birlikte Bakî b. Mahled'in söz konusu eserinin elimizde bulunmayışı burada zikredilen hadislerin sayısını veya sıralamanın doğruluğunu kontrol etme imkânını ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle, müksirûnu oluşturan sahâbîlerin hadisleri mevcut en geniş eser görünümündeki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i esas alınarak tekrar sayılmıştır. Buna göre 1.000'den fazla hadis nakleden sahâbîler ve hadis sayısı mükerrerleriyle birlikte şu şekildedir:[108]

1. Ebû Hüreyre (v.58/677) : 4297
2. Hz. Âişe (v.58/677) : 2707
3. Abdullah b. Ömer (v.73/692) : 2377
4. Enes b. Mâlik (v.93/711) : 2624
5. Abdullah b. Abbas (v.68/687) : 2195
6. Câbir b. Abdullah (v.74/693) : 1425
7. Ebû Saîd el-Hudrî (v.64/683) : 1162

---

107 A'zamî, *Hadis Metedolojisi*, s. 44.

108 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 149.

Bu ikinci sayıma göre müksirûn sayısı değişmese de sıralamada bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Mesela ilk sayıma göre Hz. Âişe dördüncü sırada iken burada ikinci sırada zikredilmiştir.

(2) Mukıllûn

Bakî b. Mahled'in *Müsned*'i esas alınarak kendilerinden binden (1.000) az hadis rivayet edilen sahâbîler mukıllûn olarak isimlendirilirler. Mukıllûn arasında 848 hadisle Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/652) birinci sırada, 700 hadisle Abdullah b. Amr ikinci sırada, 537 hadisle Hz. Ömer üçüncü sırada yer almaktadır. Ali b. Ebî Tâlib'ten 536 hadis nakledildiği belirtilir.[109] Öte yandan Bakî b. Mahled'in *Müsned*'ine göre Hz. Ebû Bekir'den (v.13/634) 142 ve Hz. Osman'dan (v.35/656) ise 146 hadis rivayet edilmiştir.[110]

Bu noktada Allah Resûlü'nün en yakınında bulunan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahâbîlerin binden (1.000) az hadis nakledeken nasıl olur da Allah Resûlü ile yaklaşık 4 yıl birlikte olmuş Ebû Hüreyre'nin bütün sahâbîler arasında en fazla hadis rivayet edebildiği sorusu dikkat çeker. Benzer şekilde bütün sahâbîler düşünüldüğünde müksirûnun neden az sayıda kişiden oluştuğu da başka bir önemli sorudur. Aşağıda bu hususların açıklamalarına değinilecektir.

(3) Sahâbîlerin Farklı Sayıda Hadis Rivayet Etme Nedenleri

Bazı sahâbîlerin az hadis nakledeken diğerlerinin daha fazla miktarda rivayette bulunmasının nedenleri, ilgili sahâbîlerin biyografileri dikkatlice okunup karşılaştırıldığında net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Çünkü müksirûn ve mukıllûn ayrımında bazıları isteğe bağlı, bazıları ise kişinin kendi elinde olmayan unsurlar içerdiği görülmektedir. Bunlar "zaman", "mekan" ve "diğer unsurlar" olarak belirlenebilir. Ayrıca çok hadis nakledebilmek için bu unsurların hem hadisleri öğrenme (tahammül) esnasında hem de onları sonraki nesle aktarırken (edâ) gerekli olduğu belirtilmelidir. Bu unsurlar şu şekilde detaylandırabiliriz.

Zaman unsuru: Çok hadis rivayet eden sahâbîlerin yaşadıkları zaman diliminin, onları hem hadis dinlemede hem de bu hadisleri daha sonraki nesillere aktarmada oldukça avantajlı konuma getirdiği görülmektedir. Mesela baştan itibaren Hz. Peygamber'in yakınında bulunan Hz. Ebû Bekir gibi birçok sahâbî, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra fazla yaşamadılar. Buna karşın müksirûn sahâbîlerin tamamı Hz. Peygamber'den sonra uzun ömür süren şahıslardır. Nitekim müksirûn arasında en erken vefat eden Ebû Hüreyre (v.58/677) ve Hz.

[109] İbn Hazm, *Esmâ*, s. 42-44; İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu'l-fuhûm*, s. 363-364.

[110] İbn Hazm, *Esmâ*, 56-57; Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 173-176.

Âişe'nin (v.58/677) Hz. Peygamber'den sonra 48 sene yaşadıkları görülür. Dolayısıyla bu sahâbîler, genel olarak, orta veya küçük yaşta Hz. Peygamber'e yetişmiş, hem ondan hem de büyük sahâbîlerden hadis işitmiş ve bunları orta ve küçük tâbiûn nesline nakledecek kadar hayat sürmüş şahsiyetlerdir. Yukarıda işaret edildiği üzere Ebû Hüreyre de, nispeten geç Müslüman olmasına rağmen, Allah Resûlü ile birlikte olduğu zaman diliminde sürekli onu takip etmiş, öğrenemediklerini ise diğer sahâbîler yardımıyla elde etmiştir.

Mekan unsuru: Müksirûnun, fazla hadis nakletmesinde mekan unsuru da önemli bir yere sahiptir. Her şeyden önce bu sahâbîler, Hz. Peygamber'in hadislerini öğrenme hususunda mekan açısından diğer sahâbîlere oranla daha avantajlı gözükmektedir. Ebû Hüreyre, nispeten geç müslüman olmasına rağmen Ehl-i suffe'de ikamet eden dolayısıyla mekan olarak Hz. Peygamber'in sürekli yakınında olan biridir. Hz. Âişe, Resûlullah'ın (s.a.v.) eşidir. Abdullah b. Ömer, gerek babasının gerekse kızkardeşi Hz. Hafsa'nın konumu nedeniyle sürekli Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında bulunan ilme meraklı bir gençti ve onun bu konumu, istediği zaman Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına girip çıkabilmesini kolaylaştırıyordu. Enes b. Mâlik de, küçük yaşta Hz. Peygamber'in hizmetine girmiş ve sürekli onunla aynı mekanı paylaşma imkânına sahip olmuştu.

Mekan unsuru, hadislerin elde edilebilmesinde önemli olduğu kadar onların rivayet edilmesinde de önemlidir. Zira muksîrûn sahâbîlerin genel olarak Medine ve Mekke'de ikamet etmiş olmaları hadislerini tâbiûn nesline aktarmada önemli bir özelliktir. Bu bölge en bereketli ilim yurdu olmasının yanı sıra hac vesilesiyle gelen birçok şahsın da tabiî durağı konumundaydı. Ancak nispeten uzak bir beldede ikamet eden âlim sahâbîler aynı avantajı yaşamamışlardır. Mesela Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Hüreyre'nin de belirttiği gibi, en çok hadis bilen sahâbîlerden biri olmasına rağmen müksirûn arasında sayılmamıştır. Çünkü Abdullah b. Amr daha çok Mısır bölgesinde ikamet etmişti. Oradaki ilmî faaliyetler ise Hicaz bölgesi kadar yoğun değildi. Neticede hadisleri öğrenme hususundan mekan açısından oldukça avantajlı olan Abdullah b. Amr'ın, ilmî muhitten nispeten uzak oluşu nedeniyle hadislerini yaygın olarak nakledemediği anlaşılmaktadır.

Diğer unsurlar: Zaman ve mekan unsuru dışında müksirûnun oluşmasında başka etkenler de dikkat çekmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer gibi bazı sahâbîler devlet yönetimini üstlenmişlerdi. Bazı sahâbîler cihadla meşgul olurken bazıları müslümanlar arasındaki iç savaşta taraf haline gelmişlerdi. Dolayısıyla savaşla meşgul olan sahâbîler fazla sayıda hadis bilseler bile halkalar kurarak onları nispeten sistemli bir şekilde rivayet edecek müsait bir ortam

bulamamışlardı. Kimi sahâbîlerin ise kendilerine özel durumları bulunuyordu. Mesela yukarıda adı geçen Abdullah b. Amr'ın hadislerinin fazla yaygınlık kazanmamasındaki önemli faktörlerden biri de onun Ehl-i kitab'tan nakillerde bulunmasıdır. Bu durum ondan nispeten az sayıda hadis rivayet edilmesinde etkili olmuş gibidir. Zübeyr b. Avvâm (v.36/656) örneğinde olduğu gibi bazı sahâbîler ise bilinçli olarak hadis rivayetinden kaçınmışlardır. Onlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) söylemediği bir şeyi ona nispet etme korkusuyla ancak iyice ezberledikleri hadisleri ihtiyaç anında nakletmişlerdir.

d. Sahâbenin Adâleti

Hadis rivayet eden şahısları adil olmasını, yani bir râvinin Müslüman, akıl-bâliğ, muttaki ve murûet (kişilik) sahibi olduğunun bilinmesini şart koşan muhaddisler, sahâbîleri bundan istisna etmişlerdir. "Sahâbenin hepsi adildir." kuralını benimseyen hadisçiler buradaki adil olma ifadesiyle de sahâbîlerin Allah Resûlü adına yalan söylemeyeceklerini vurgulamışlardır. Muhaddisler bu uygulamanın nedenini öncelikle, sahâbîler hakkında vahyedilen âyetler ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerine dayandırırlar.

Muhâcir ve Ensâr hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de vahyedilen âyetlerin bir kısmı şu şekildedir:

> Sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık[111]
>
> Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz[112]
>
> (Allah'ın verdiği bu ganimet malları), yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamber'ine yardım eden fakir muhâcirlerindir. İşte doğru olanlar bunlardır. Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.[113]

Allah Teâlâ, Rıdvan beyatına katılan mü'minler hakkında ise şöyle buyurmuştur.

---

111 Bakara 2/143.
112 Âli İmrân, 3/110.
113 Haşr 59/8-9.

> Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, mü'minlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir.[114]

Örnek olarak zikredilen bu âyetleri destekleyen birçok hadis nakledilmektedir. Allah Resûlü şöyle buyurur:

> Ashâbıma hakaret etmeyiniz. Allah'a yemin olsun ki, şâyet biriniz, Uhud Dağı kadar altın infak etse bu onların bir 'müd' (avuç) sadakasına, hatta onun yarısına ulaşmaz.[115]

Başka bir hadisinde ise Resûlullah (s.a.v.) en hayırlı asır olarak kendi asrını, daha sonra onları takip edenleri sonra da onu takip edenleri saymıştır.[116] Bununla, sahâbîler, tâbiûn ve etbâü't-tâbiîn tabakası kastedilmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî, sahâbeyi öven âyet ve hadisleri zikrettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar:

> Bütün bunlar sahâbenin adil olmasını gerektirir. Allah onları adil saydıktan sonra başkasının adil demesine ihtiyaç yoktur.[117]

Ehl-i sünnet âlimleri de sahâbîlerin tamamının adil olduğu konusunda benzer kanaati taşırlar.

Özellikle, Hz. Osman'ın son zamanlarında başlayan fitne olayları, onun ölümüyle gelişen Cemel (36/656) ve Sıffîn (37/567) savaşları neticesinde sahâbîler hakkında bazı şüpheler ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Hâricîler, bu savaşlara katılan sahâbîlerin kafir olduğunu söyleyerek onları İslâm dairesinden çıkarmışlardı. Mu'tezile mezhebi ise büyük günah işleyenlerin iman durumları hakkında "el-menzile beyne'l-menzileteyn" diyerek tevbe etmememe durumunda onları iman ile küfür arasında saymışlardır.[118] Dolayısıyla onlar açıkça fasık olduklarını ileri sürdükleri sahâbîlerin adalet vasfını kaybettiğini belirtmiş, ancak buna rağmen hadislerinin kabul edileceğini kaydetmişlerdir. Çünkü Mu'tezile'nin genel görüşüne göre bir insan ehl-i kıble olduğu müddetçe itikâdî düşüncelerinden dolayı rivayetinin reddedilmemesi gerekmektedir.[119]

---

114 Feth, 48/18.
115 Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 221. Krş. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 81.
116 Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 210.
117 Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 48.
118 İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.
119 Hüseyin Hansu, "Mu'tezile'de Sahabe Algısı", s. 490.

Şiîler ise daha ileri giderek hem sahâbîlerin adil olmadığını iddia etmiş hem de birçok sahâbîyi yalancılıkla suçlamışlardır. Dolayısıyla genel olarak tarihte ve günümüzde sahâbe-adalet ilişkisi Ehl-i sünnet ve Şiî algısı etrafında tartışılmaktadır. Sahâbenin adil olduğunu kabul etmeyenlerin ileri sürdüğü deliller ana hatlarıyla, üç noktada toplanabilir:

1. Kur'ân-ı Kerîm'de, sahâbe arasında sayılan münafıklar şiddetli ifadelerle tenkit edilmişlerdir.[120] Ayrıca Medine dönemindeki münafıkların varlığı ve müslümanlara zararları bilinen bir hususdur. Onlar İslâm toplumu içinde sayıldıklarına göre bu durum bütün sahâbîlerin adil kabul edilmesine engeldir.

Ehl-i sünnet âlimleri bu iddiayı şu şekilde cevaplamışlardır: Teoride makul görünen bu itirazın pratik olarak fazla bir etkisi bulunmamaktadır. Zira sahâbîler Bedir, Tebük ve daha birçok olay sırasında hem karekter hem de şahıs olarak münafıkları tanıyabiliyorlardı. Nitekim Tebük seferinden geri kalan, daha sonra Allah'ın tevbesini kabul ettiği Ka'b b. Mâlik'in, o zamanda Medine'de sadece münafık ve savaşa gidemeyecek zayıf kimseleri görmesinden dolayı mahzun oluşu da bu hususu teyit etmektedir. Nitekim gücü kuvveti yerinde olmasına rağmen sefere gitmeyen bu kimseler hakkında inen âyetler onların münafık olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir.[121] Toplum içinde herkes tarafından tanındıkları için münafıklara itibar edilmemiştir. Vakıa olarak da onların hadisleri temel hadis kaynaklarında yer alması bir yana Abdullah b. Übey b. Selül gibi münafıklar vasıtasıyla mevzu (uydurma) hadis bile nakledilmemiştir. Dolayısıyla Medine'de münafıkların varlığı dikkate alarak sahâbîlerin adîl kabul edilmesi kaidesini eleştirmek doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir.[122] Ayrıca sahâbe ve tâbiûnun birlikte yaşadıkları halde belirleyemedikleri münafıkları cerh-ta'dil kurallarını işleterek bugün tespit etmek imkan dahilinde değildir. O halde "Sahâbîler içinde münafıklar vardı." iddiasıyla bütün sahâbîleri cerh-ta'dile tâbi tutmak sonuçsuz kalacaktır.

2. Sahâbîler birbirlerini tenkit ediyorlar, birbirlerinin rivayet ettikleri hadisleri kabul etmiyorlardı. Nihâyetinde onlar da insandı. Unutuyorlar, yanılıyorlar ve nefislerine uyuyorlardı.[123] Bazı şahıslar onların birbirlerini eleştirmelerini yalanlama olarak algılamıştır.[124]

---

120 Ahmed Hüseyin Yakub, *Nazariyyetü adâleti's-sahâbe*, s. 39.

121 Tevbe, 9/91.

122 A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 110. Münafık oldukları iddia edilen kişilerin listesi için bk. Abdullah Yıldız, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları*, s. 226-250.

123 A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 104-105.

124 Râzî, *Mahsûl*, IV, 314.

Bu iddialar da sahâbîlerin adaletini düşürecek hususlar olarak kabul edilmemiştir. Gerçi bazı sahâbîlerin, özellikle de Hz. Âişe'nin, eksik veya yanlış hadis nakledilmesine itiraz ettiği ve onları düzelttiği bilinen bir husustur. Öte yandan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahâbîler de rivayetleri kabul etmek için bazen ek şartlar ileri sürüyorlardı.[125] Fakat bütün bu eleştiri ve ihtiyatlı davranışlar, o günlerde yalan söylendiği için değil, hataları düzeltmek ve hadis rivayetine gösterilmesi gereken önemi anlatmak içindir. O halde buradan hareketle sahâbîlerin Allah Resûlü adına yalan söyledikleri sonucuna varılması doğru değildir.

3. Sahâbîler arasında şarap içenler, farklı cezalar nedeniyle had cezasına çarptırılanlar vardı. Ayrıca onların birbirlerine karşı savaştıkları malumdur. Dolayısıyla onların adil oldukları iddia edilemez.

Bazı sahâbîlerin büyük günah işledikleri doğrudur. Ancak burada iki husus karıştırılmamalıdır. Sahâbîlerin adil olması ayrı, masum olması ayrı bir şeydir. Onların bir kısmının büyük günah işlemeleri masum olmalarına engel teşkil eder. Zaten Ehl-i sünnet âlimleri içinde sahâbîlerin her türlü günahtan korunmuş masum olduğunu iddia eden herhangi bir kimse bulunmamaktadır. Ancak onların günah işlemeleri hadis nakli açısından onların adil sayılmalarına engel teşkil etmemektedir. Yukarıda söylendiği üzere hadisçiler nezdinde sahâbenin adil olması demek, genel itibarla onların Hz. Peygamber adına yalan söylemeyecekleri anlamına gelmektedir. Nitekim bazı sahâbîlerin yukarıda anılan fiilleri işlediği tarihen sabitse de onların Hz. Peygamber adına yalan söylediklerine dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Sahâbîlerin Allah Resûlü adına yalan söylemedikleri tarihen sabit olunca onların durumu normal râvilerden farklı kabul edilmiştir. Çünkü bir râvinin büyük günah işlediği için fasık kabul edilerek hadisinin alınmaması, böyle birinin hadis naklinde de yalan söyleyebileceği ihtimalinden kaynaklanır. Yaşadıkları dönemde de gerek sahâbîler gerekse tâbiûn tabakası sahâbîler vasıtasıyla gelen hadisleri kabulde tereddüt göstermemişlerdir. Nitekim iç savaşta taraf olan Hz. Ali hadis rivayetinde yalan söylemeyeceğini şu ifadelerle anlatır:

> Sizlere Resûlullah'tan (s.a.v.) bir hadis aktardığımda, ona yalan isnad etmektense gökten düşmeyi tercih ederim. Başka birinin sözünü rivayet ettiğimde ise (yanıltıcı bilgi verebilirim). Çünkü ben savaşıyorum Harb ise hiledir.[126]

---

125 Bk. Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi*, s. 103-144.

126 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 81

Sahâbenin adil olması, sahâbe tanımı yani kimlerin sahâbe sayılacağı hususuyla da ilgili olabilir. Bazı âlimler, Resûlullah (s.a.v.) ile uzun zaman birlikte olan sahâbîlerin adil sayılması gerektiğini söylemişlerdir. Muhaddislerin geneli ise kısa süre de olsa Resûlullah'ı (s.a.v.) görenleri sahâbe terimi sınırlarında değerlendirdikleri için onların tamamını adil saymışlardır.[127] Ancak yukarıda zikredildiği gibi Medine'de münafıkların bulunması, bazı sahâbîlerin büyük günah işlemeleri ve bir sahâbînin diğerini tenkit etmesi gibi iddialara bakıldığında aslında üzerinde konuşulan şahısların Allah Resûlü yanında uzun süre birlikte kalan kimseler olduğu anlaşılır. Gerçi müksirûn başta olmak üzere belirli miktar hadis nakleden şahısların tekrar cerh-ta'dile tâbi tutulmasına Ehl-i sünnet açısından bakıldığında sonucun pek fazla değişmeyeceği söylenebilir. Ancak olaya günümüz tartışmaları ışığında pratik olarak bakıldığında ise sahâbenin adil sayılmasını en çok eleştiren Şiîlerin Hz. Ali'yi ilk halife kabul etmeyenleri ve iç savaşta onun safında yer almayanları suçlu hatta potensiyel olarak münafık gördükleri için bu sahâbîlerin yeniden cerh-ta'dile tâbi tutulmasının bir anlamı bulunmaktadır. Zira bu yolla Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah (v.36/656) ve Muâviye b. Ebî Süfyân (v.60/680) gibi sahâbîlerin, çıkarları için yalan söyledikleri, münafık sayıldıkları ya da en azından Hz. Ali'ye karşı çıktkları için büyük günah işledikleri şeklindeki Şîa ait tezlerin diğer insanlara kabul ettirme imkanı doğacaktır.[128] Hz. Peygamber'in eşleri ve meşhur sahâbîlerini devre dışı bırakan bu eğilim, doğal olarak Ehl-i sünnet âlimlerince reddedilmiştir.

e. Sahâbîlerin Hadis Rivayetindeki Titizlikleri

Önde gelen sahâbîler hadis rivayet ederken ve hadisleri kabul ederken oldukça titiz davranmışlardır. Hatta bu durum, bazı sahâbîleri hiç hadis rivayet etmemeye ya da sadece çok iyi bildikleri hadisleri nakletmeye sevketmişti. Hatta bazı sahâbîlerin, hadis rivayet ederken yüklendikleri sorumluluk üzerlerinde görülebiliyordu. Mesela Abdullah b. Mes'ûd hakkındaki şu gözlem söz konusu durumun açık bir kanıtıdır:

> Bir gün İbn Mes'ûd "Allah Resûlü buyurdu." dedi, sonrasında başını eğdi. Ona baktım, ayaktaydı gömleğinin düğmeleri çözülmüş, boyun damarları şişmiş, gözlerinden yaş akıyordu. Sonra şöyle dedi: "Bundan az veya çok, buna yakın veya buna benzer bir şekilde rivayet etti." dedi.[129]

---

127 Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, III, 113.

128 Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis*, s. 64. Sahabîlere yönelik eleştirileri toplu olarak görmek için bk. Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: İFAV, 2014. Bu eserde metinde adı geçen sahâbilerin bir kısmı müstakil olarak incelenmektedir.

129 İbn Mâce, "Mukaddime", 3.

Bazı sahâbîler ise, diğerlerine güvenmediklerinden değil, fakat hadis rivayet işinin önemini göstermek bakımından işittikleri hadisleri hemen kabul etmek istememişlerdir. Onlar, bazı durumlarda hadisi söyleyeni destekleyecek ikinci bir şâhit istiyorlardı. Örneğin vefat eden bir şahsın ninesi Hz. Ebû Bekir'e gelmiş ve kendisine miras hissesinin verilmesini istemişti. Hz. Ebû Bekir, "Allah'ın Kitabı'nda bu konuda bir hüküm bulamadım. Resûlullah'ın sünnetinde de senin hakkında bir şey bilmiyorum. Sen şimdi git, ben insanlara bu konuyu bir sorayım." dedi ve meseleyi etrafındakilere sordu. Muğîre b. Şu'be (v.50/670) "Hz. Peygamber'in nineye altıda bir hisse verdiğini gördüm." deyince Hz. Ebû Bekir ona, "Yanında kimse var mıydı?" sorusunu yöneltmişti. Muhammed b. Mesleme (v.43/663), Muğîre'ye şahitlik edince Hz. Ebû Bekir, nineye mirasın altıda birini verdi.[130]

Hadislerin rivayetinde titiz davranılmasını isteyen sahâbîlerden bir diğeri Hz. Ömer'di. Hilafeti esnasında Hz. Ömer, kapısına gelip üç kez izin isteyen fakat kendisine karşılık verilmeyince geri dönen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin arkasından bir adam göndermiş ve ona neden içeri girmediğini sormuştu. Ebû Mûsâ bu konuda Resûlullah'ın (s.a.v.) "İzin isteme üçtür. İzin verilirse girer, izin verilmezse dönüp gitsin." buyurduğunu haber verince Hz. Ömer, ona bu hadisi Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediğine dair bir şâhit getirmesini istemiş, aksi takdirde durumunun kötü olacağını da ilâve etmişti. Ebû Mûsâ, mescidde, "Ensâr'ın meclisi" denilen topluluğa uğradı ve Hz. Ömer'le aralarındaki konuşmayı aktardı. Oradakiler bu hadisi biliyorlardı, muhtemelen bunu göstermek amacıyla içlerinde en genç olan Ebû Saîd el-Hudrî'ye "Kalk ve ona şâhitlik et." dediler. Kalktı ve Hz. Ömer'in yanına giderek, Resûlullah'ın (s.a.v.) söz konusu hadisi söylediğine şehadet etti. Olayın devamında Hz. Ömer'in, Ebû Mûsâ'ya söylediği şu sözler onun asıl maksadını anlatmaktadır:

> Ben seni (yalan hadis nakletmekle) suçlamıyorum, fakat insanların Hz. Peygamber'e, ona ait olmayan sözler isnad etmesinden korktum.[131]

Hz. Ali ise bizzat Hz. Peygamber'den işittiği hadislerle amel ediyor, başkalarından bir hadis işittiği zaman onu gerçekten Resûlullah'tan (s.a.v.) duyduğuna dair yemin etmesini istiyordu.[132] Bununla birlikte onun her zaman bu kuralı işletmediği bilinmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir kendisine bir hadis naklettiği zaman ona yemin teklif etmemiş, hadisi hemen kabul etmiştir.[133]

---

130 *Muvatta*, "Ferâiz", 8.

131 *Muvatta*, "İsti'zân", 1.

132 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 2, 10.

133 Konu hakkında bk. Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 179; Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi*, s. 144 vd.

Sahâbîlerin hadisleri kabul etmedeki bu titizliklerine "tesebbüt" ve "taharrî" (ihtiyatlı davranma, araştırma) denmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere bunlar adı geçen sahâbîler tarafından sistematik bir şekilde sürekli icra edilen uygulamalar olmayıp hadis rivayetinin ciddiyetini göstermek ya da hadisin iyice zabtedildiğinden emin olmak için yapılıyordu.

2. Sahâbîlerin Hadis Anlayışları

Olaylar karşısında insanların kavrayışları farklı olduğu gibi sahâbîlerin de hadis ve sünnnete karşı eğilimleri ve yaklaşımları farklıydı. Bazı sahâbîler hadisleri, ifade edildiği gibi lafzî olarak anlayıp hayatlarına tatbik etmeye çalışırken, diğer bazıları ise söz konusu hadislerin sebep ve gayesini anlamaya gayret etmiştir.

Örneğin Ebû Saîd el-Hudrî, vefat edeceğini anlayınca yeni bir elbise istemiş ve onu giydikten sonra "Ben Resûlullah'ın (s.a.v.) 'Ölü, içinde öldüğü elbiseyle dirilir' hadisini işittim." demişti. Halbuki Hz. Âişe'nin de dediği gibi burada hadisin kasdettiği amaç, giyilen elbise değil kişinin ölüm esnasındaki amelidir.[134] Nitekim Hz. Âişe'nin de belirttiği gibi, Hz. Peygamber'in insanların yalın ayak, çıplak ve sünnetsiz olarak haşredileceğini bildirmesi bu anlayışı desteklemektedir.[135] Benzer şekilde Ebû Zer (v.32/653) Resûlullah'ın (s.a.v.) kendisine, kölelerine karşı iyi davranmasını, onlara yediklerinden yedirmesini, giydiklerinden giydirmesini tavsiye ettiğini belirterek, ne giyiyorsa kölesine de aynı elbiseyi giydirmiştir.[136]

Abdullah b. Ömer de, Hz. Peygamber'in uygulamalarını ondan gördüğü şekilde uygulamaya gayret sarfeden sahâbîlerden biridir. Rivayet edildiğine göre o, Medine yolunda Hz. Peygamber'in kıldığı yerlerde namazlarını kılmış, onun konakladığı yerlerde konaklamış sürekli onun yaptıklarının aynısını uygulamıştır. Ne var ki bu davranışları yaparken Abdullah b. Ömer'in bu hususları mutlaka uyulması gereken sünnet kabilinden görmediği, fakat hareketlerinin Hz. Peygamber'inkine uymasından hoşnutluk duyduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in hadislerini olduğu gibi hayatlarına aktaran sahâbîlere, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Ebû Zer örnek olarak verilebilir.[137] Bu örneklerden hareketle söz konusu sahâbîlerin sürekli hadislerin zâhirleri ile amel ettikleri ve hiçbir zaman onların gayesine yoğunlaşmadıkları anlamı çıkarmak doğru değildir. Ancak anılan isimlerin aşağıda zikredilecek olan sahâbîlerden daha fazla, sünnete herhangi bir yorum getirmeden uyma noktasın-

134 Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 18.
135 Zerkeşî, *İcâbe*, s. 132; Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 156.
136 Buhârî, "İmân", 20; Bünyanim Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 162.
137 Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 191.

da titizlik gösterdikleri söylenebilir. Çünkü aynı sahâbî gerektiğinde bir meselenin illetine göre davranırken gerektiğinde ise hiçbir değişikliğe gitmeden sünneti aynen uygulamıştır.[138]

Hz. Ömer, Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd, (v.32/652) Abdullah b. Abbas ise fıkhî yönleriyle öne çıkmış sahâbîlerdir. Her ne kadar bu sahâbîlerin zaman zaman hadisleri lafzî olarak anladıklarına dair örnekler bulunsa da genel olarak onlar Hz. Peygamber'in ifadelerinde kastedilen manayı çıkarmaya çalışmışlardır. Bunlar arasında Hz. Âişe, diğer sahâbîlerin eksik veya yanlış anlamalarını düzeltmekle de meşhurdur. Örneğin Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen "Uğursuzluk evde, kadında ve attadır." hadisini Hz. Âişe duyunca şöyle tepki vermiştir:

> Ebû Hüreyre tam olarak ezberleyemedi, Allah Resûlü yahûdilerden bahsederken şöyle demişti: "Allah Yahûdîleri helak etsin. Çünkü onlar 'şüphesiz uğursuzluk evde, kadında ve attadır.' diyorlardı."[139]

Anlaşılan o ki Ebû Hüreyre, Resûlullah'ın (s.a.v.) "Allah Yahûdîleri helak etsin..." sözünden sonra girmiş ve hadisi eksik ezberlemişti.

Benzer şekilde İbn Abbas, Ebû Hüreyre'nin "Ateşte pişen şeyleri yemekten dolayı abdest alınır" hadisini rivayet ettiğini duyunca "Şimdi sıcak sudan dolayıda abdest alacak mıyız?" diyerek rivayet edilen hadisle amel etmeyi kabul etmemiştir.[140]

C. Sahâbîlerin Dağıldığı Başlıca İlim Merkezleri

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'deki birçok sahâbî çeşitli vesilelerle başka şehirlere yerleştiler. Bazıları cihad, iskan politikaları gibi nedenlerle başka şehirlere yerleşirken onlardan bir kısmı halifeler tarafından İslâm dinini öğretmesi için özel olarak gönderilmiştir.[141] Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'u Kûfe'ye gönderen Hz. Ömer'in, "Kûfelileri kendime tercih ettim." diyerek İbn Mes'ûd'u övmesi meşhurdur.[142]

Sahâbîlerin İslâm dünyasında nerede yaşadıkları, çeşitli klasik dönemde yazılan şehir tarihlerinde ya da yeni yapılan çalışmalarla tespit edilmeye çalışılmaktadır. Fu'ad el-Jabali tarafından yapılan bir çalışmaya göre sahâbîlerin farklı şehir

---

138 Aynur Uraler, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, s. 194.

139 Tayâlisî, *Müsned*, I, 215. Hadis hakkındaki toplu değerlendirme için bkz. Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 257.

140 İbn Mâce, "Tahâret", 65.

141 Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, 25-38.

142 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, I, 673.

merkezlerine dağılımı şu şekildedir. Basra, 335; Kûfe, 335; Suriye ve Şam 372; Humus, 117; Filistin, 40; Mısır, 259.[143]

Aşağıda belirli sahâbîler etrafında şekillenmiş ilim merkezleri ana hatlarıyla tanıtılacaktır.

1. Hicaz Bölgesi

Hicaz bölgesi ilim merkezleri olarak Medine ve Mekke'yi içine alır. Hz. Peygamber'in yaşadığı ve İslâm dinini ilk tebliğ ettiği yerler olan bu bölgeler, doğal olarak en çok sahâbeyi barındıran şehirlerdir.

a. Medine

Resûlullah'ın (s.a.v.) hayatında önemli bir yeri bulunan bu şehir, Hz. Peygamber ile uzun süre birlikte bulunmuş birçok sahâbîyi barındırdığı için diğer şehirlerden ayrıcalıklıdır. Allah İslâm'ın özellikle ahkama ait hemen bütün prensiplerini bu şehirde vahyetmiş ve Hz. Peygamber de bu ilkeleri hayatına tatbik etmiş, öncelikle çevresine ve Medine halkına uygulatmıştı.

Öte yandan en çok hadis rivayet eden Ebû Hüreyre ve yine rivayet ettiği hadis sayısı bini aşan Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî bu şehirde ikamet ediyorlardı. Yine çok hadis nakleden ve Hz. Peygamber'in eşi olması hasebiyle gerek Medine'den gerekse şehir dışından birçok kimsenin gelip fetva sorduğu Hz. Âişe de burada yaşıyordu.

Yukarıda sayılanların dışında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve hayatının büyük bir bölümünde Hz. Ali Medine'de ikâmet etmişti.[144]

Ebû Hüreyre, Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer'in Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra uzun bir hayat sürmesi onların rivayetlerinin daha fazla yaygınlık kazanmasına neden olmuş, böylece tâbiûn nesli âlimleri de onlardan çokça istifade etme imkânı elde etmiştir.

Medine'deki her bir sahâbî, sürekli birlikte olduğu çok sayıda öğrenciye sahipti. Örneğin Hz. Âişe, birçok öğrencisinin yanı sıra, Urve b. Zübeyr (v.94/713), Amre bint Abdurrahman (v.106/724) ve Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir'i (v.107/725) yetiştirmişti. Medine'nin en büyük âlimlerinden sayılan Saîd b. Müseyyeb (v.94/713) ise, bu şehrin önde gelen sahâbîlerinden ilim almakla birlikte, kayınpederi Ebû Hüreyre'nin hadislerini oldukça iyi biliyordu. Aynı şekilde

---

143 Fu'ad Jabali *The Companions of the Prophet*, s. 220-452.

144 Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 29-30.

Abdullah b. Ömer'in, oğlu Sâlim (v.106/725), mevlâsı Nâfi'(v.117/735) başta olmak üzere birçok râvisi vardı.

Bu şehir umre ve hac nedeniyle de önemli bir ayrıcalığa sahiptir ve bu durum burada yaşayan sahâbîlerin hadislerinin yayılmasında önemli bir etkendir. Zira uzak diyarlardan kutsal vazife için gelen şahıslar çok önemli bir engelleri yoksa Allah Resûlü'nün kabrini ziyaret etmeden dönmüyorlardı. Böylece Medine'deki sahâbîlerden hadis işitme imkanı buluyorlar veya bizzat biriken sorularına cevap bulmak için onlardan isifade ediyorlardı. Medine'nin bu özel konumu nedeniyle hicrî 2. asırda dahi Mâlik b. Enes (v.179/795) bu şehirde devam eden amele (amelü ehli'l-Medîne) özel bir önem atfetmiştir.

b. Mekke

İslâm'ın doğduğu şehir olan Mekke, ilk asırda hadis merkezi olarak oldukça faal bir konuma sahiptir. Resûlullah'ın (s.a.v.) fetihten sonra Muâz b. Cebel'i (v.17/638) Mekke'de İslâm'ı öğretmesi için görevlendirmesiyle bu şehirdeki ilmî faaliyet başlamıştır. Ancak buradaki asıl ilmî hareketliliğin Abdullah b. Abbas'ın Mekke'ye yerleşmesiyle başladığı söylenebilir. İbn Abbas ve onun yetiştirdiği öğrenciler, Mekke'nin ilmî çehresini belirlemiştir. Burada hemen belirtilmesi gerekir ki, hac için gelen sahâbîler ve âlimler bu şehirdeki ilmî hareketliliğin en temel sebeplerinden biridir. Çünkü bu şehirde hac için gelen âlimler buluşup ilmî müzakerele yapmakta, bu vesileyle şehrin ilmî hareketliliği artmış olmaktadır.

Hemen her alanda fakat özellikle de tefsir ilminde oldukça meşhur olan Abdullah b. Abbas, Mekke'de birçok öğrenci yetiştirmiştir. İlme meraklı gördüğü mevlası İkrime (v.105/723), tâbiûn döneminde Mekke'nin en büyük âlimlerinden biri olduğu kabul edilen Atâ b. Ebî Rebâh (v.114/732) sonrasında ise Abdülmelik b. Cüreyc (v.150/767) Mekke'nin önemli âlim şahsiyetleridir.[145]

2. Suriye Bölgesi

Suriye bölgesi, İslâm tarihinde özellikle siyâsî açıdan önemli bir bölgedir. Fethedildikten sonra halifeler buraya önem vermiş ve bölgenin İslâmlaşması için birçok sahâbîyi görevlendirmişlerdir. İlk zamanlardan itibaren bölgede etkin bir isim olan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (v.60/680) Hz. Osman'ın vefatından sonra halifeliğini ilan etmesi Suriye bölgesinin önemini daha da artırmıştır.

---

145 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 62.

a. Şam (Dımaşk)

Şam'da ikâmet eden Ebü'd-Derdâ (v.32/652[?]), Üsâme b. Zeyd (54/674) ve Vâsile b. Eska' (v.85/704[?])bu şehrin önemli sahâbî simalarıdır. Sahâbî neslinden sonra Mekhûl eş-Şâmî (v.112/730) ve sonrasında Evzâî (v.157/774) bu şehrin yetiştirdiği önemli âlimler arasında sayılır.[146] Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in (v.571/1176) kendi dönemine kadar bu bölgede yaşayan veya oraya uğramış önemli şahsiyetleri içeren ve şehrin kültür tarihi hakkında önemli bilgiler kaydeden seksen ciltlik eseri oradaki ilmî faaliyetler hakkında bir fikir vermektedir.[147]

Şam'ın uzun süre hilafet merkezi olması şehrin her açıdan gelişmesine, dolayısıyla önemli hadis âlimlerinin buraya geçici bir müddet de olsa yerleşmesine sebep olmuştur. Nitekim Ömer b. Abdülazîz dönemi ve sonrasında hadis tedvîni buradan yürütülmüş ve Şam'da ikamet eden İbn Şihâb ez-Zührî bu hareketin öncülüğünü üstlenmiştir. Şam'daki ilmî faaliyetlerinin şekillenmesinde onun büyük bir payı bulunmaktadır.[148]

b. Humus (Hıms)

Humus'da etkin olan sahâbîler, burada bir dönem valilik yapan Ubâde b. Sâmit (v.34/654), Sevbân (v.54/674), Ebû Ümâme el-Bâhilî (v.86/705), ve Mikdâm b. Ma'dikerb'tir (v.87/705). Halîd b. Ma'dan (v.103/723), Sevr b. Yezîd (v.153/770) ve İsmail b. Ayyaş (v.182/797) beldenin önemli muhaddisleri arasında sayılır.[149] Yukarıda sayılan ilim merkezleri dikkate alındığında bu şehrin nispeten kenarda kaldığı söylenebilir.

3. Irak Bölgesi

İlk zamanlardan itibaren birçok karışıklığın hakim olduğu ancak bunun yanı sıra birçok âlimin yetiştiği Irak bölgesinin en önemli şehirleri Kûfe ve Basra'dır. Siyâsî ve fikrî olarak Hz. Ali taraftarlarının yoğun olduğu Kûfe bölgesine karşı Basra'da Hz. Osman taraftarları hakimdi. Başka bir deyişle Basra, Hz. Osman taraftarlarının oluşturduğu[150] sünnîliğin merkezi durumunda iken, Kûfe Hz. Ali taraftarlarının çoğunluğu oluşturduğu şiîliğin merkeziydi.[151] Dolayısıyla ilk zamanlardan itibaren her iki şehirde sürekli karışıklığın hakim olduğu söylenebilir.

146 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 91.
147 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 1-80. Eserin son altı cilti fihriste ayrılmıştır.
148 Şam bölgesindeki isnad uygulaması için bkz. Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 49.
149 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 92, 109.
150 İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 362.
151 Abdülhâlık Bâkır, "Basra", *DİA*, V, 109.

a. Basra

Basra'nın en önemli muhaddisi, Hz. Peygamber'in yanında yetişen Enes b. Mâlik'tir. Oldukça uzun bir hayat süren Enes b. Mâlik, çok hadis nakleden (müksirûn) sahâbîler arasında sayılmaktadır. Onun yanı sıra Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v.42/662), İmrân b. Husayn (v.52/672) gibi sahâbîler Basra'nın önemli simalarındandır.[152]

Basra bölgesi, tâbiûn dönemi muhaddisleri yönüyle de oldukça zengindir. Hasan el-Basrî (v.110/728), Muhammed b. Sîrîn (v.110/728), Katâde b. Di'âme (v.117/735), Sâbit el-Bünânî (v.127/744), Eyyûb es-Sahtiyanî (v.131/749) ve Humeyd et-Tavîl (v.143/760) gibi âlimler Basra'nın seçkin şahsiyetleridir.[153]

Basra şehri, etbâbü't-tâbiîn döneminde ise Şu'be b. Haccâc (v.160/776), Yahya b. Saîd el-Kattân (v.198/813), Abdurrahman b. Mehdî (v.198/813) gibi âlimler vasıtasıyla temsil edilmiştir. Bu âlimlerin aynı zamanda cerh-ta'dilde öncü oldukları ayrıca not edilmelidir.[154]

b. Kûfe

Yukarıda da belirtildiği gibi Hz. Ali taraftarlarının yoğun bir şekilde bulunduğu, Hz. Osman'ın vefatından sonraki yıllarda siyâsî ve fikrî karışıklıkların yaşandığı Kûfe şehri ilmî, açıdan hayli şanslıdır. Şehirde özellikle Abdullah b. Mes'ûd'a dayanan ilim anlayışı etkilidir. İbn Mes'ûd'un yanı sıra orada Hz. Ali'ye atfedilen birçok bilgi de bulunmaktadır. Ancak muhaddisler, bu bölgede Hz. Ali adına oldukça fazla hadisin uydurulduğunu dolayısıyla onlara karşı dikkatli olunması gerektiğini belirtirler.[155] Hatta o zamanlarda Hz. Ali hakkında ancak Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbı tarafından nakledilen bilgilere güvenilebileceği kaydedilmektedir.[156]

Kûfe bölgesinde Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'tan başka Muğîre b. Şu'be (v.50/670) ve Câbir b. Semüre (v.70/690'dan sonra) gibi sahâbîler bulunmaktaydı.[157]

Bu bölgede daha çok Abdullah b. Mes'ûd'un ilminden istifade eden âlimlerin etkili olduğu söylenebilir. O, Kûfe'de Tefsîr, Hadis, Fıkıh, Kıraat ilminin temellerini atmıştır. Hadis alanında ise Kûfe bölgesinde Abdullah b. Mes'ûd ile başlayıp Alkame

---

152 Basra'nın önemli sahâbîleri için bkz. Emîn el-Kudât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra*, s. 101-145.

153 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 129-139.

154 Emîn el-Kudât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra*, s. 373.

155 Müslim, "Mukaddime", 4.

156 Müslim, "Mukaddime", 4.

157 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasına Hadis*, s. 189.

(v.62/682), Esved (v.75/694) ve İbrahim en-Nehaî (v.96/714) ile devam eden isnadlar oldukça meşhur olmuş ve bölgenin en sahih sayılan isnadları arasına girmiştir.[158]

Kûfe bölgesinin meşhur muhaddisleri arasında Şa'bî (v.104/722), Ebû İshak es-Sebîî (v.127/745), Süleyman b. Mihrân el-A'meş (v.148/765) ve Süfyân es-Sevrî (v.161/778)[159] sayılabilir.[160]

Kûfe bölgesi daha sonraki dönemlerde de hadis ilmi açısından önemini korumuş ve Vekî b. Cerrâh (v.197/812), Yahya b. Adem (v.203/818), Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn (v.219/834), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (v.235/849), Osman b. Ebî Şeybe (v.239/853) ve Hennâd (v.243/853) gibi büyük çapta eser telif eden birçok muhaddisin yetişmesine vesile olmuştur. İlmi açıdan önemine binaen bu şehir sürekli olarak büyük muhaddislerin rihle yaptıkları bir merkez haline gelmiştir. Nitekim Buhârî'nin "Basra'ya dört kere gittim, ama Kûfe'ye kaç kez gittim, saymadım" sözü de bu duruma işaret etmektedir.[161]

Kûfe ve Basra şehirlerini içine alan Irak bölgesi hadis uydurmalarının yaygınlığı nedeniyle de sık sık gündeme gelmiş, Zührî, bu bölgeyi kastederek "Şâyet doğudan gelen şu tanımadığımız rivayetler olmasaydı, ne hadis yazar ne de yazılmasına izin verirdim"[162] derken Mâlik b. Enes, bu bölgeyi darphaneye benzeterek "Şiîler burada gece hadis basar, gündüz harcarlar."[163] tespitinde bulunmuştur. Gerçekten de günümüze ulaşmış bilgilerden hareketle en çok yalancının ve uydurma rivayetin bu bölgede bulunduğu tespit edilmiştir.[164]

4. Mısır Bölgesi

Mısır fethedildikten sonra oraya birçok sahâbî gitmişti. Ancak bu bölgedeki ilmî faaliyetlerin Abdullah b. Amr b. Âs (v.65/684) etrafında şekillendiği söylenebilir. Hadisleri yazmasıyla ünlenen Abdullah b. Amr, Mısır'da hadis faaliyetinde önemli rol üstlenmiş, birçok öğrenci yetiştirmiştir.[165]

Daha sonraki zaman diliminde, Leys b. Sa'd (v.175/791) ve Abdullah b. Vehb (v.198/813), Mısır'da faaliyet gösteren meşhur muhaddislerdir.[166] Bu bölgede

158 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 191.
159 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 193.
160 İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 195.
161 Buhârî, Kûfe'nin yanı sıra çok gittiği yerler arasında Bağdat'ı da zikreder (İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478).
162 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 108.
163 Zehebî, *Siyer*, VIII, 114.
164 Bekir Kuzudişli, *Aile İsnadları*, s. 331-336.
165 Ali Yardım, *Hadis*, I, 132.
166 Kemal Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 310.

Mısır'ın fethini ve o bölgeye gelen sahâbîleri konu alan kitabıyla meşhur olan İbn Abdilhakem (v.257/871) daha sonra Nesâî (v.303/915), buraya önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Aşağıdaki tabloda bölge ve şehirlere göre meşhur sahâbe, tâbiûn ve etbaüt'-tâbiînin isimleri zikredilmiştir. Görüldüğü üzere bu üç nesil yaklaşık olarak ilk iki asrı kapsamaktadır.

Tablo 1: Sahabîlerin dağıldıkları ilim merkezleri ve onların ilimlerini devam ettiren alimler

		SAHABE	TABİÛN	ETBAÜ'T-TÂBİÎN
HİCAZ BÖLGESİ	MEDİNE	Hz. Ömer (v.23)	Saîd b. Müseyyeb (v.94)	Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî (v.144-5)
		Zeyd b. Sâbit (v.45?)	Urve b Zübeyr (v.94)	Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (v.131)
		Übey b. Ka'b (v.33)	Ebû Seleme b. Abdurrahman (v.94)	Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf (v.126)
		Hz. Âişe (v.58)	Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (v.98)	Muhammed b. İshak b. Yesâr (v.150)
		Ebû Hüreyre (v.58)	Süleyman b. Yesar (v.107)	Mâlik b. Enes (v.179)
		Abdullah b. Ömer (v.73)	Sâlim b. Abdullah b. Ömer (v.106)	Abdulaziz b. Ebî Seleme el-Mâcişûn (v.166)
		Ebû Saîd el-Hudrî (v.74)	Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (v.107)	İbrahim b. Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf (v.173)
		Câbir b. Abdullah (v.78)	Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (v.117)	Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (v.182)
			Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (v.120)	
			İbn Şihâb ez-Zührî (v.124)	
			Yahya b. Saîd el-Ensari (v.143)	
			Hişam b. Urve b. Zübeyr (v.146)	
	MEKKE	Abdullah b. Abbas (v.68)	Saîd b. Cübeyr (v.94)	İbn Cüreyc (ö. 150)
		Abdullah b. Zübeyr (v.73)	Mücahid b. Cebr (v.103)	Hanzala b. Ebî Süfyân (v.151)
		Ebû't-Tufeyl Amir Vâsıle el-Leysî (v.110)	İkrime Mevla İbn Abbas (v.105)	Nâfi' b. Ömer (v.179)
			Tâvus b. Keysân (v.106)	Süfyan b. Uyeyne (ö.198)
			Atâ b. Ebî Rebâh (v.114)	
			Amr b. Dînar (v.126)	

		SAHABE	TABİÛN	ETBAÜ'T-TÂBİÎN
IRAK BÖLGESİ	BASRA	Ebû Musa el-Eş'arî (v.42)	Ebû Kılâbe el-Cermî (v.104)	Eyyûb es-Sahtiyânî (v.131)
		Ebû Bekre (v.51)	Muhammed b. Sîrîn (v.110)	Saîd b. Ebî Arûbe (v.150)
		İmrân b. Husayn (v.52)	Hasan el-Basrî (v.110)	Abdullah b. Avn (v.151)
		Semüre b. Cündeb (v.60)	Katâde b. Di'âme (v.117)	Hişâm ed-Destuvâî (v.154)
		Ebû Berze el-Eslemî (v.65)	Sâbit el-Bünânî (v.127)	Hammâd b. Seleme (v.167)
		Enes b. Mâlik (v.93)	Abdülaziz b. Suheyb el-Bünânî (v.130)	Ebû Avâne (v.176)
			Âsım el-Ahvel (v.142)	Hammâd b. Zeyd (v.179)
			Humeyd et-Tavîl (v.143)	İsmail b. Uleyye (v.193-4)
			Süleyman b. Tarhân et-Teymî (v.143)	Yahya b. Saîd el-Kattân (v.198)
	KÛFE	Abdullah b. Mes'ûd (v.32)	Alkame b. Kays (v.62)	Zekeriyya b. Ebî Zâide (v.148)
		Hüzeyfe b. Yemân (v.36)	Mesrûk el-Ecda' (v.63)	Mis'ar b. Kidâm (v.155)
		Hz. Ali (v.40)	Amr b. Şürahbîl (v.63)	Şu'be b. Haccâc (v.160)
		Muğîre b. Şu'be (v.50)	Abîde es-Selmânî (v.72)	Süfyân es-Sevrî (v.161)
		Câbir b. Semüre (v.70ten sonra)	Esved b. Yezîd (v.75)	Vekî b. Cerrâh (v.197)
		Berâ b. Âzib (v.71)	Zirr b. Hubeyş (v.82)	Abdurrahman b. Mehdî (v.198)
			İbrahim en-Nahâî (v.96)	Yahya b. Adem (v.203)
			Şa'bî (v.104)	Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn (v.218)
			Ebû Hasîn Osman b. Âsım (v.127)	
			Ebû İshak es-Sebîî (v.129)	
			A'meş (v.148)	

		SAHABE	TABİÛN	ETBAÜ'T-TÂBİÎN
SRİYE BÖLGESİ	ŞAM	Muâz b. Cebel (v.18)	Ebû Müslim el-Havlanî (v.62)	Evzaî (v.157)
		Ebü'd-Derdâ (v.32)	Mekhûl eş-Şâmî (v.112)	Sevr b. Yezîd el-Kindî (v.155)
		Muâviye b. Ebî Süfyân (v.60)	Abde b. Ebî Lübâbe (v.?)	Ebû İshak el-Fezârî (v.186)
		Vâsile b. Eska' (v.85)	Recâ b. Ebî Hayve (v.112)	
	HUMUS	Ubâde b. Sâmit (v.34)	Kesîr b. Mürre (v.?)	Muhammed b. Velid b. Âmir ez-Zübeydî (v.146)
		Ebû Ümâme el-Bâhilî (v.86)	Halid b. Ma'dân (v.103)	Sevr b. Yezîd (v.150)
		Sevbân Mevlâ Resûlillah (v.54)	Damre b. Habîb (v.130)	Şuayb b. Ebî Hamza (v.162)
		Mikdâm b. Ma'dikerb (v.87)		İsmail b. Ayyâş (v.182)
MISIR BÖLGESİ		Abdullah b.Üneys (v.54)	Abdurrahman b. Şimâse (v.101)	Yahya b. Eyyûb (v.168)
		Ukbe b. Âmir (v.58)	Ebû Uşâne (v.118)	Leys b. Sa'd (v.175)
		Mesleme b. Muhalled (v.62)	Abdullah b. Hübeyre (v.126)	Abdullah b. Vehb (v.197)
		Abdullah b. Amr b. Âs (v.65)	Yezîd b. Ebî Habîb (v.128)	

Bu tabloda dikkat çeken en önemli unsur, söz konusu dönemdeki bütün İslâm coğrafyasında en yoğun ve meşhur âlimlerin Hicaz ve Irak bölgesinde toplanmalarıdır. Gerçekten de bu iki bölgede yaşayan sahâbîler ve sonrasındaki âlimler bölgelerinin ilim ve anlayışlarına önemli katkılarda bulunmuşlar ve her iki bölge arasında bazı farklılıkların oluşmasına vesile olmuşlardır. Nitekim ileride detaylı olarak anlatılacağı üzere Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y terimleri yerleşmeden önce Ehl-i hadis anlayışını temsilen Hicaz; Ehl-i re'yi anlatmak içinse Irak ekolü denmesi bu durumu yansıtmaktadır. Mısır, Suriye bölgesi gibi diğer ilim merkezleri ise daha az meşhur olmuş ve ilme yukarıdaki iki bölge kadar etki edememişlerdir. Neticede Hicaz bölgesi ile Irak bölgesinin İslâm dünyasında iki ana akımı temsil ettiği akılda tutulmalıdır.

Tabloda dikkat çeken ikinci önemli husus ise 1. asırda Hicaz bölgesi meşhur sahâbî ve tâbiûn âlimler tarafından temsil edilirken özellikle Mekke şehrinin bunu 2. asırda koruyamamış olmasıdır. Irak bölgesinin gelişimi ise nispeten bunun tersinedir. Zira sahâbe tabakasında Hicaz bölgesine göre daha az sayıda şahıs tarafından temsil edilen bu bölge özellikle 2. asırda üstünlüğü ele geçirmiş görünmektedir. Başka bir deyişle bu asırda hadis rivayetinde ana eksenin artan bir ivmeyle bu bölgeye kaydığı söylenebilir.

Neticede bu tabloda görülen meşhur ilim merkezleri hadis ilminin sonraki nesillere aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu merkezlerdeki ilim anlayışı, rivayet metotları veya hadis usûlü ile ilgili düşünceler, orada yaşayan sahâbe ve sonrasındaki ilim adamlarının düşüncelerine göre gelişmiş ve her bir merkez diğerine göre farklı anlayışlara sahip olabilmiştir. Ancak yukarıda zikredildiği gibi bu bölgeler arasında en etkin olan Hicâz ve Irak bölgesidir. Bu iki bölge diğerlerini ilmî açıdan beslemiştir. Öte yandan zikredilen şehirler arasında, hadis rivayet oranı, zayıf veya yalancı râviler, uydurma hadis kullanımı gibi hususlar farklılık arzettiği belirtilmelidir.

Sahâbe'nin dağıldığı coğrafyanın zihinde daha iyi teşekkül etmesi için Emevî devletinin erken dönemine ait sınırları gösteren harita yardımcı olacaktır.

Harita 1: Hicrî 1. asırda sahâbîlerin dağıldığı ilim merkezleri

Yukarıda ifade edildiği üzere sahâbîlerin dağıldığı her bölge kendine özgü bazı özelliklere sahiptir. Bundan dolayı muhaddislerin ilk zamanlardan itibaren hadis rivayetinde şehir ayrımına özellikle dikkat ettikleri görülmektedir. Bunun birçok örneği varsa da burada hadisin şehirlere nispetine dair erken dönem kullanımlarından bir örnekle yetinilecektir.

Şu'be b. Haccâc, Ebû İshak es-Sebîî'nin Abdullah b. Atâ kanalıyla Ukbe b. Âmir'den onun da Resûlullah'tan (s.a.v.) naklettiği abdestle ilgili bir hadisin hikayesini şu şekildedir. Şu'be anlatıyor:

> Ben, Ebû İshak'a "Bu Abdullah kim?" dedim. Ancak o, bu soruyu sormama kızdı. Mis'ar b. Kidâm "Abdullah b. Atâ halen Mekke'de yaşıyor." dedi. Bunun üzerine ben o sene sadece bu hadis için hacca gittim. Mekke'ye geldim, Abdullah b. Atâ'yı sordum. Yanına girdim. Baktım ki genç bir adam. Ona "Ebû İsrâil'in senden naklettiği hadis doğru mu?" dedim. O da "Evet" dedi. Ben "Peki sen Ukbe ile karşılaştın mı?" diye sordum O "Hayır" cevabını verdi. Fakat kendisine onu Sa'd b. İbrahim'in rivayet ettiğini söyledi. Ben hacca gelen Mâlik b. Enes'i buldum, ona Sa'd b. İbrâhim'i sordum. Mâlik, İbrahim'in bu sene hacca gelmediğini söyledi. Hacdan sonra Medine'ye uğradım ve ona söz konusu hadisi sordum. O da "Bu hadis sizin oradan çıktı." deyince Ben "Nasıl?" diye tekrar sordum. O, "Çünkü bana Ziyâd b. Mihrâk rivayet etti." karşılığını verdi. O zaman ben "Bu hadisi sil at." dedim. "Hadis bir Kûfeli oldu, bir Mekkeli bir Medineli." Sonra Basra'ya gittim. Ziyâd b. Mihrak'ın yanına varıp hadisi sordum. Bana "Bu hadisi sorma." dedi. "Niçin?" diye karşılık verdim. O yine "Bu hadisi sorma." dedi. Ben "Bana mutlaka

> lazım." diye ısrar ettim. O da bana "Şehr b. Havşeb rivayet etti." dedi. Ben "Bu hadisi kaldır at, yemin olsun ki şâyet bu hadis sahih olsaydı bana bir dünya dolusu maldan daha hayırlı olurdu." dedim.[167]

Bu rivayette, erken dönemlerden itibaren hadislerin şehirlere göre adlandırıldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca Şu'be b. Haccâc'ın hadis için uzun yolculukları göze alması dikkate değer bir hususdur. İleride rihle konusuna tekrar dönülecektir.

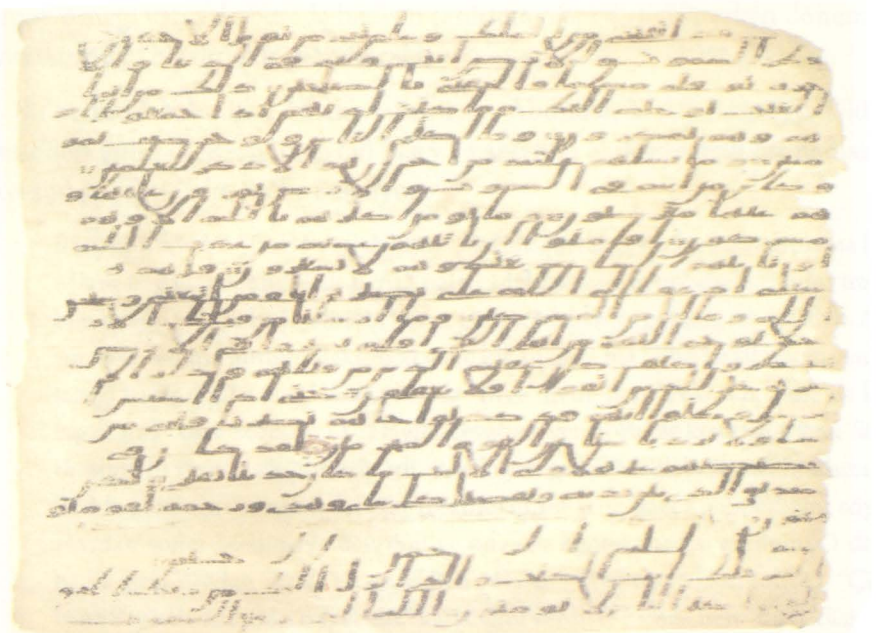
Yukarıda incelenen konuların dışında sahâbîlerin hadis rivayetini de yakından ilgilendiren bir diğer husus hicrî 1. asırda hadislerin sözlü mü yoksa yazılı mı nakledildiği meselesidir. Bu aynı zamanda hadislerin gerektiği gibi korunup korunmadığı sorusu açısından da önemlidir. Bu vesileyle aşağıda öncelikle bu konu incelenecek, sonrasında yine hadislerin korunması açısından mühim olan iç savaşların (fitne olayları) hadis rivayetine etkisi söz konusu edilecektir.

---

[167] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 33.

II. İLK ASIRDA HADİS RİVÂYETİNİN SIFATI: SÖZLÜ-YAZILI RİVÂYET

Mâlik'in (v.179/795) *Muvatta*'ı, Buhârî (v.256/870) ve Müslim'in (v.261/875) *Sahîh*'leri gibi kaynaklarda yer alan hadislerin ilk asırda nasıl rivayet edildiği sorusu hadis tarihi açısından oldukça önemli bir konudur. Bugün bir hadis nasıl en sağlıklı bir şekilde nakledilir sorusu sorulsa diğer modern çözümlerin yanı sıra "Yazılması gerekirdi." cevabının sıklıkla verileceği muhakkaktır. Ancak aynı cevabın hicrî 1. asırda ne kadar işe yarar olduğu o dönemdeki yazının ve kültürün bilinmesiyle ilgilidir. Aşağıda Londra Mushaf'ından alınan Kur'ân-ı Kerîm sahifesi 1. asırdaki yazı karakteri hakkında bir fikir vermektedir.

Resim 1: Londra Mushaf'ından bir sayfa (vr.27b) [168]

[168] Tayyar Altıkulaç, *Mushaf-ı Şerîf*, I, 145.

Söz konusu sahife ışığında ve genel olarak hicrî 1. asra bakıldığında yazının tam olarak gelişmediği, harflerde hareke ve noktalama işaretlerinin genelde bulunmadığı görülmektedir. Bu yüzden o dönemde insanlar ancak ezberledikleri yazıları yanlışsız okuma imkanına sahiptiler. Başka bir deyişle ezberlenmemiş bir metinle karşılaşıldığında hata yapma ihtimali oldukça yüksekti. Nitekim o dönemde hadisleri bizzat dinleyerek değil de sahifelerden doğrudan aldığı için hata yapanlara "sahafî" denilerek cerh edilmiş olmaları o gün için gayet anlaşılır bir şeydir.[169] Bu durum aşağıda alıntılanan erken döneme ait Kur'ân-ı Kerîm sahifesinde test edilebilir. Çünkü üstte yer alan erken döneme ait kısmın okunması alttaki gelişmiş yazı karekteriyle yazılanlar yardımıyla mümkün olmaktadır.

Resim 2: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshasından bir sayfa[170]

169 Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak Sahafi", s. 197-204.

170 Tayyar Altıkulaç, *Mushaf-ı Şerîf*, II, 663. Sayfada görülen âyetler, Sad, 38/32-42.

Yukarıdaki resimde muhtemelen hicrî 1. asrın ikinci yarısında ya da ikinci asrın başında yazılan[171] Ayrıca buradaki Kur'ân hattı nispeten geç bir döneme ait olduğu için bazı noktalama işaretleri dikkat çekmektedir. Oysa Hz. Osman döneminde yazılan Kur'ân'da nokta ve harekenin bulunmadığı bilinmektedir."[172] Dolayısıyla bu resimdeki yazının nispeten gelişmiş döneme ait olduğu akılda tutulmalıdır. Ayrıca Kur'ân hattı olduğu için bu yazının o dönemde hattı güzel biri tarafından kaleme aldığı varsayılabilir.

Kültür olarak ilk asırda ezberin günümüzle kıyaslanamayacak derecede önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Çünkü bu zaman diliminden Arapların neseplerini ezberlemeleri, uzun şiirleri hafızalarında tutmaları sadece hadis rivayetinde değil hayatın genelinde şifâhî kültürün yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Şifâhî kültür ve rivayetin yaygınlığına karşın hicrî 1. asırda bazı hadislerin yazıldığı da bilinmektedir. Ne var ki, tek tek sayıldığında oldukça fazla gibi görünen bu yazılı metinlerin, günümüze ulaşan bütün hadislerin az bir kısmını oluşturduğu tahmin edilebilir. Hicrî 1. asırda yazılan hadislerin belirgin bir kısmının ya Resûlullah'ın mektupları gibi belge değeri olduğu ya da ezbere yardımcı olma gayesiyle kaleme alındığı hatırda tutulmalıdır. Tâbiûn tabakasıyla hadislerin yazılması daha da yaygınlaşmış daha sonraki asırlarda ise genel kabul görmüştür. Ancak bütün bu yazımlarda, ezberin işin içinde olduğu yani hadislerin doğrudan bir sayfadan değil onu yazan kişiden alınması gerektiği hatırda tutulmalıdır.

Aslında hadislerin yazılıp yazılmayacağı erken dönemden itibaren âlimlerin gündemindedir. Ancak onların tartıştığı konu, modern zamanlarda gündeme gelen yazılı olmayan hadislere güvenilip güvenilmeyeceği meselesi değil, bu konuda Allah Resûlü'nden nakledilen muteârız (birbirine zıt görünen) hadislerdir. Aşağıda bu hadisleri daha yakından incelemek faydalı olacaktır.

A. Şifâhî Rivayet-Yazılı Rivayet

Erken dönemde hadislerin yazıldığının bilinmesine rağmen yazıma karşı çıkan sahâbe ve tâbiûnun varlığı şifâhî-yazılı rivâyet meselesinin canlı bir şekilde tartışılmasına neden olmuştur. Bu tartışmanın önemli nedenlerinden birisi ise Resûlullah'tan (s.a.v.) hem hadis yazımını yasaklayan hem de ona izin veren hadislerin nakledilmesidir. Aşağıda bu rivayetler ve çözüm yolları incelenecektir.

---

171 Tayyar Altıkulaç, *Mushaf-ı Şerîf*, I, 106.
172 Tayyar Altıkulaç, *Mushaf-ı Şerîf*, I, 70.

1. Hadis Yazımını Yasaklayan Rivayetler

Bazı sahâbîlerden nakledilen hadislere göre bizzat Hz. Peygamber, hadislerin yazılmasını yasaklamıştır. Hadis yazımını yasaklayan hadisler birkaç sahâbîden gelmişse de[173] bunlar arasında Ebû Saîd el-Hudrî rivayeti sahih kabul edilmiştir. Müslim'in *Sahîh*'inde kaydettiği bu hadise göre Resûlullah (s.a.v.), "Benden (hadis) yazmayın. Kim benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa onu silsin." buyurmuştur.[174] Bu hadisin hadis yazımını yasakladığı açıktır.

2. Hadis Yazımına İzin Veren Rivayetler

Hz. Peygamber'den hadislerin yazılmasına izin veren birçok rivayet nakledilmektedir. Bunlardan birinde Abdullah b. Amr b. Âs şöyle anlatıyor:

> Resûlullah'tan (s.a.v.) duyduğum her şeyi ezberlemek düşüncesiyle yazıyordum. Kureyş "Hz. Peygamber de rıza ve öfke halinde konuşan bir beşerdir." diyerek beni bundan nehyetti. Ben de yazmaktan vazgeçtim. Daha sonra durumu Resûlullah'a (s.a.v.) arz ettim. Eliyle ağzını tutarak "Yaz! Allah'a yemin ederim ki buradan haktan başka bir şey çıkmaz." dedi.[175]

Öte yandan Hz. Peygamber'in hadisleri ezberleyememekten şikâyet eden bir şahsa,"Sağ elinden yardım al." buyurarak yazmaya teşvik ettiği rivayet edilmektedir.[176] Yine Hz. Peygamber, Ebû Şâh adındaki bir Yemenli için Vedâ hutbesini yazdırıp vermiştir.[177] Ayrıca ileride geniş olarak ele alınacağı üzere Hz. Peygamber'in Amr b. Hazm ve başka sahâbîler için zekat miktarlarını içeren sahîfeler yazdırdığı da bilinmektedir.

3. Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İslâm tarihi boyunca âlimler, yukarıda zikredilen ve birbirine zıt görünen hadisleri değerlendirmeye çalışmışlardır. Bu çözümlemeler şu şekilde kaydedilebilir:

---

173 Bu sahâbîler Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas'tır. Ancak bu rivayetlerin sorunlu olduğu görülmektedir. Bu sahâbîleren gelen hadislerin tenkidi için bk. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetler" s. 93-95.

174 Müslim, "Zühd", 72. Ayrıca krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 12, 21, 39, 56; Dârimî, *Sünen*, I, 130; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 265. Bu hadisin Ebû Saîd el-Hudrî'nin kendi sözü olduğu iddia edilmişse de bu görüş kabul edilmemiştir (İbn Hacer, *Feth*, I, 208. Krş. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 23, Muhammed Acâc el-Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, s. 289; Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetler" s. 98).

175 Dârimî, *Sünen*, I, 136. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 74-82.

176 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 65.

177 Buhârî, "Lukata", 7; Müslim, "Hac", 447.

Nesh görüşü: Bu görüşe göre Hz. Peygamber hadislerle Kur'ân'ın karışabileceği endişesiyle ilk zamanlarda hadis yazımını yasaklamış olmalıdır. Daha sonra müslümanların Kur'ân'ı güzel bir şekilde öğrenmeleri, başka bir deyişle Kur'ân ile hadislerin karışma ihtimalinin ortadan kalkmasıyla hadis yazımına izin vermiştir. Neticede yazıma izin veren hadisler yasaklayan hadisi nesh etmiş olmaktadır. Nitekim yukarıda zikredilen Ebû Şâh için Vedâ hutbesinin yazılması, ayrıca vefatına yakın Hz. Peygamber'in vasiyetini yazdırmak istemesi, yazıma izin veren hadislerin daha geç tarihli olduğunu ve bunların da Ebû Saîd el-Hudrî hadisinde bahsedilen yazım yasağını neshettiğini göstermektedir. Yani Hz. Peygamber'in bu konudaki nihai kararı yazımın mutlak olarak serbest bırakılmasıdır.[178] Gerçi bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra da hadis yazımına karşı çıkması bu görüşü olumsuz etkilemektedir. Ancak yazıma karşı çıkanların Allah Resûlü'nün yazımı tavsiye ettiği durumlara şahit olmamaları veya bunları farklı şekillerde yorumlamaları mümkün olduğu için bunun bahsedilen görüşe zarar vermeyeceği ileri sürülebilir.

Özel izin görüşü: Bazı âlimler ise hadis yazma izninin sadece Abdullah b. Amr gibi yazarken ve okurken hata yapmayan şahıslara özel olarak verildiği kanaatini taşırlar. Bazı âlimler ise özel iznin kimlere verildiği konusunda bunun tam tersini iddia etmişlerdir. Onlara göre hadis yazımı, yazıya güvenip de hafızayı ihmal edecek şahıslar için yasaklanmıştır. Fakat hıfzına güvenmeyen sahâbelerin hadis yazmalarına izin verilmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in son anda yazmak için sahife istemesi ve vakıa olarak da birçok vesîka yazdırması veya yazılmasına müsaade etmesi mutlak olarak hadis yazımına izin verildiği anlamına gelir. Dolayısıyla bu durum, iznin veya yasağın belirli kesimlere özel olduğu yorumlarını olumsuz etkilemektedir.

Hadisleri âyetle birlikte yazmanın yasaklandığı görüşü: Hattâbî'nin naklettiğine göre bu yasak, onların Kur'ân âyetleriyle aynı sayfaya yazılmasını nehyetme şeklindedir. Dolayısıyla kitâbet, Kur'ân ve hadis metinleri aynı sayfaya yazıldığında birbirlerine karışabileceği için yasaklanmıştır.[179] Ne var ki Abdullah b. Mes'ûd gibi bazı sahâbîlerin mushaflarının kenarlarına bazı âyetlerin tefsirlerini yazdıkları dikkate alınırsa bu görüş doğru gözükmemektedir.

Kur'ân'ı ihmal etme düşüncesi: Bu yorumların dışında, Hz. Peygamber'in, sahâbîler hadisleri yazmak sûretiyle Kur'ân dışında başka şeylerle meşgul olurlar düşüncesiyle yazımı yasakladığı ileri sürülmektedir. Ayrıca Tevrât dışında Hz.

[178] İbn Hacer, *Feth*, I, 210.
[179] Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, IV, 184.

Mûsâ'ya vahyedildiği söylenen veya hahamların yorumlarından oluşan sözler yazıya geçirilince onlara Tevrât gibi değer veren Yahudilerin tavrı da[180] ilgili yasağın konmasında etkili olmuş görünmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in hadisleri yazma arzusuna rağmen Yahudilerinden edindiği söz konusu tecrübe nedeniyle bu görüşünden vazgeçtiği anlaşılmaktadır.[181] Dolayısıyla Kur'ân'ın ikinci plana atılmasından endişe edildiği için hadislerin "Kur'ân gibi yazımı yasaklanmıştır." denebilir.[182]

Yukarıdaki çözümlemeler arasında nesh görüşü klasik dönem birçok âlim tarafından benimsenirken,[183] modern dönem ilim adamlarının daha çok Kur'ân'ı ihmal etme düşüncesine meylettiği söylenebilir.[184]

Netice itibariyle, gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse sahâbe ve daha sonraki dönemlerde vakıaya bakılırsa hadislerin yazıldığı açıkça görülmektedir. Aşağıda yazılı rivayetin Hz. Peygamber ve Sahâbe dönemindeki bazı örnekleri incelenecektir.

B. Erken Dönem Yazılı Rivayet Örnekleri

1. Hz. Peygamber'in Yazdırdığı Bazı Vesîkalar

Hz. Peygamber, bazı kişilere birçok vesileyle çeşitli vesîkalar yazdırarak vermiştir.[185] Bu belgelerden bir kısmı, zekat, diyet gibi fıkhî konuları, diğer bir kısmı ise, iktânâme, emannâme[186] gibi daha çok siyâsî konuları içermektedir. Bunlar arasında önemine binaen sadece fıkhî vesikalar ana hatlarıyla incelenecektir.

a. Amr b. Hazm'a Verilen Fıkhî Belge

15 yaşında iken Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte Hendek Savaşına katılan Amr b. Hazm el-Ensârî (v.50/670), iki sene sonra da Necran'a zekat memuru olarak tayin edilmiştir.[187] Resûlullah (s.a.v.) Necran'a gönderirken Amr b. Hazm'a, bazı

---

180 Selime Leyla Gürkan, Talmud, XXXIX, 550.

181 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 49; Muhammed Acâc, *Sünnetin Tesbiti*, s. 292-293; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 11.

182 Yazım yasağıyla ilgili olarak bk. İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 7-11.

183 Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 386; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 9; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 10.

184 İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 11.

185 Nitekim Muhammed Hamîdullâh bu vesîkaları *Mecmuatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-hilafeti'r-râşide* (Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 1987) adlı çalışmasında bir araya getirmiştir.

186 Sonraki kaynaklara intikal etmiş meşhur iktânâme ve emannâmeler için bk. Bekir Kuzudişli, *Aile İsnadları*, s. 97-133.

187 İbn Hibbân, *Sikât*, III, 268.

fıkhî hükümleri içeren bir belge vermiş[188] daha sonra da onun için başka fıkhî bir vesîka daha yazmıştır.[189]

Hz. Peygamber'in, zekat ve diyet miktarlarını yazdırdığı söz konusu belgeleri görevi süresince uygulayan Amr b. Hazm'ın, daha sonra onları Resûlullah'tan (s.a.v.) hâtıra olarak sakladığı anlaşılmaktadır. Amr b. Hazm vefat edince bu belge, tabiî süreç içinde oğlu Muhammed b. Amr'a (v.63/682) sonra da torunu Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a (v.120/737) miras kalmıştır.[190]

Ömer b. Abdülazîz, Resûlullah'ın (s.a.v.) zekat memurlarına verdiği belgeleri araştırırken[191] o dönemde Medine valisi ve kadısı olan Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'dan da, söz konusu belgeyi istinsah ettirmiş olmalıdır. Ayrıca İbn Şihâb ez-Zührî'nin de (v.124/741), söz konusu belgenin Ebû Bekir b. Amr b. Hazm'ın yanında olduğunu açıkça belirtmesi, bu vesîkasının torununa miras olarak geçtiğini göstermektedir.[192] Bu belge, Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr'den sonra başta Zührî olmak üzere[193] birçok meşhur râvi tarafından rivayet edilmiştir.[194]

Neticede Amr b. Hazm'ın bu belgesinin gerek sahâbe döneminde gerekse daha sonraki zaman diliminde oldukça meşhur olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer, bu belgedeki bir hüküm nedeniyle kendi görüşünden vazgeçmiş,[195] Fesevî (v.277/890), "Resûlullah'tan (s.a.v.) nakledilen kitaplar arasında Amr b. Hazm'ın kitabından daha sahîh olanını bilmiyorum, ashâb ve tâbiûn ona müracaat ediyor ve kendi görüşlerini bırakıyorlardı." demiştir.[196]

b. Enes b. Mâlik Vesîkası

Temel hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in, vefatına yakın bir sırada zekat miktarlarını içeren bir belge yazdırdığı ve zekat memurlarına göndermek üzere kılıcının kabzasına koyduğu kaydedilmektedir.[197] Ne var ki Resûlullah (s.a.v.),

---

188 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, V, 294.

189 Şâfiî, *Ümm*, I, 232.

190 Muhammed b. Amr'ın çocukları için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 51.

191 İbn Zencûye, *Emvâl*, II, 800.

192 Nesâî, "Kasâme", 46-47.

193 Nesâî, "Kasâme", 46-47.

194 Dârimî, *Sünen*, I, 464. Bu belgenin mevsul mu yoksa muttasıl isnadla mı nakledildiği konusundaki tartışma için bk. Bekir Kuzudişli, *Aile İsnadları*, s. 66 vd.

195 İbn Hacer, *Feth*, XII, 226 (İbn Hacer bu bilgiyi, Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi* isimli eserinden nakletmektedir.).

196 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI, 419.

197 Burada râvi şüpheye düşmüş "veya vasiyetinin yanına koymuştu." demiştir (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 360).

ömrü vefâ etmeyince yazdırdığı belgeyi göndererememiş, dolayısıyla bu vesîka, ilk halife Hz. Ebû Bekir'e geçmiştir.[198] Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'le istişare sonucunda Enes b. Mâlik'i Bahreyn'e zekat memuru tayin edince söz konusu belgenin bir nüshasını ona vermiştir.[199]

Enes b. Mâlik, Ebû Bekir'in verdiği zekat belgesini, Resûlullah (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir'den bir hâtıra olarak yanında tutmuş, daha sonra torunu Sümâme b. Abdullah b. Enes b. Mâlik'e (v.110/728) aktarmıştır.[200] Enes b. Mâlik'ten intikâl eden belge daha sonra, Sümâme'nin yeğeni Abdullah b. Müsenna b. Enes b. Mâlik'e ondan da oğlu Muhammed el-Ensârî'ye (v.215/830) intikal etmiştir.[201] Ondan itibaren bu vesika Buhârî başta olmak üzere,[202] birçok râvi tarafından nakledilmiştir.[203] Buhârî'nin bu isnadı "Ebû Bekir, Enes'e zekat miktarlarını yazarak verdi." kaydıyla birlikte eserinin 11 yerinde zikretmesine bakılırsa[204] onun bu belgeye büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tarikin, Buhârî tarafından en çok tekrar edilen isnad olması da bunu desteklemektedir.[205]

c. Ömer b. Hattâb Vesîkası

Hz. Ebû Bekir, hilafete geldiğinde Resûlullah'tan (s.a.v.) intikâl eden zekat belgesinin bir nüshasını Enes b. Mâlik'e istinsah ettirmiş, aslını ise yanında alıkoymuştu. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra bu belge ikinci halife Hz. Ömer'e intikâl etti.[206] Kaynaklarda daha çok "Ömer'in kitabı" şeklinde meşhur olan bu belge, ondan sonra en az bir asır Hz. Ömer ailesi tarafından muhafaza edilmiştir.

Hz. Ömer, hilafeti döneminde bu kitaptan yararlanmış,[207] onun ölümüyle de söz konusu belge Abdullah b. Ömer'e geçmiştir[208] O, Abdullah b. Ömer'den sonra ise Sâlim b. Abdullah b. Ömer[209] ve Nâfi' Mevla İbn Ömer kanalıyla yaygın

198 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 358, 360, 365, 367 vd.
199 Buhârî, "Fardu'l-humus", 5; Ebû Dâvûd, "Zekat", 4.
200 Şâfiî, *Ümm*, VII, 170; Abbott, *Studies*, II, 29.
201 Bkz. Buhârî, "Fardü'l-humus", 5. Burada, Buhârî, Muhammed b. Musennâ'dan söz konusu belgeyi Ebû Bekir, Enes b. Mâlik'e bu kitabı verdi bilgisiyle rivayet etmektedir.
202 Buhârî, *Halku efali'l-ibâd*, s. 102.
203 İbn Mâce, "Zekat", 10; İbnü'l-Cârûd, *Muntekâ*, s. 143; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 14, 22; Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, IV, 374; Dârekutnî, *İlel*, I, 230, Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 86.
204 Bkz. Buhârî, "Zekat", 33, 34, 35, 37, 38, 39, "Şerike", 2, "Fardu'l-hums", 5, "Libas", 55 (iki kere), "Hiyel", 3.
205 Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, II, 335 (Muhakkikin notu).
206 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 358, 360, 367 vd.
207 İbn Zencûye, *Emvâl*, II, 855.
208 Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, s. 459-460.
209 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 360.

olarak iki koldan sonraki nesillere intikâl etmiştir. Sâlim'in nakli Zührî kanalıyla İslâm coğrafyasına yayılırken[210] Nafi' kanalı ise başta Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî olmak üzere[211] birçok râvi tarafından nakledilmiştir.[212]

İmâm Mâlik'in hayvanlardan zekat alınması konusuna başlarken herhangi bir isnad zikretme zorunluluğu hissetmeden "Ömer'in Kitabı'nda okudum" ifadesiyle söz konusu belgeyi *Muvatta* adlı eserine alması o dönemde bu kitabın meşhur olduğunu göstermektedir.[213]

Yukarıda örnek olarak zikredilen fıkhî belgelerin yanı sıra başka vesîkalar da bulunmaktadır. Örneğin Resûlullah'ın (s.a.v.), Yemen valisi olarak tayin ettiği Muâz b. Cebel'e (v.18/639) bazı fıkhî hükümleri yazıp gönderdiği rivayet edilmiştir.[214]

Burada son olarak bazı sahâbîlerin, Resûlullah'ın yazdırdığı bu tür belgelere özel ilgi duydukları da belirtilmelidir. Hz. Peygamber'den aldığı fıkhî vesîka nedeniyle yukarıda zikredilen Amr b. Hazm'ın, bazı vesîkaları biraraya getirdiği dikkat çekmektedir. İbn Tûlûn'un (v.953/1546) kaydettiğine göre, yaklaşık 25 belgeyi toplayan Amr b. Hazm'dan sonra bu vesîkalar Amr b. Hazm'ın çocukları tarafından rivayet edilmiştir.[215]

2. Sahâbîlere Ait Hadis Sahifeleri

Hz. Peygamber döneminde birçok sahâbînin çeşitli vesilelerle hadisleri kaydettikleri bilinmektedir. Onlardan bazısı, bir veya birkaç hadis yazmış, bazıları ise kendileri için bir "sahife" oluşturmuştur. Öte yandan bazı sahâbîler hadis yazmamış olsalar bile öğrencileri onların hadislerini kayda geçirmiş ve birçok sahife meydana gelmiştir. Aşağıda bu sahifelerden birkaçını örnek olarak incelemek hadislerin yazılı rivayetini görmek açısından yararlı görünmektektedir.

a. Sahâbîlerin Yazdığı Hadis Sahifeleri

Bazı sahâbîlerin hadisleri Hz. Peygamber'in hayatında veya vefatından sonra yazıya geçirdikleri genel kabul gören bir hususdur. Bu alanda en meşhuru, "Abdullah b. Amr'ın Sahife" sidir.

---

210 Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, s. 934.

211 Ebû Yala *Müsned*, I, 114.

212 Bkz. Şâfiî, *Müsned*, I, 89; Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 9; Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, s. 330; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 114; Beyhakî, *Sünen*, IV, 87.

213 *Muvatta*, "Zekât" 11.

214 Beyhâkî, *Sünen*, IV, 187, 194; Hamidullah, *Vesâik*, s. 212.

215 İbn Tûlûn, *İ'lamü's-sâilîn*, s. 143-154.

(1) Abdullah b. Amr b. Âs Sahifesi

Abdullah b. Amr (v.65/684), Hz. Peygamber hayatta iken hadisleri kaydeden sahabîlerden biridir. O, Resûlullah'tan (s.a.v.) hadisleri yazma izni aldıktan sonra kendisine ait bir nüsha oluşturmuştur.[216]

Abdullah b. Amr'ın bu sahifeyi hayatı boyunca özenle koruduğu anlaşılmaktadır.[217] Nitekim kendisi, hayatta en çok sevdiği iki şeyin Tâif'teki Veht[218] denilen bostanıyla "es-Sâdıka" diye adlandırdığı[219] sahifesi olduğunu belirtmiştir.[220]

Müstakil olarak günümüze ulaşmayan bu sahifenin yaklaşık olarak 1000 hadis ihtiva ettiği belirtilmektedir.[221] Bu hadislerin büyük bir kısmı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.[222]

(2) Semüre b. Cündeb Sahifesi

Babası küçük yaşta vefat ettiğinden dolayı Medineli üvey babasının yanında büyüyen Semüre b. Cündeb, (v.60/680) genç yaşta Hz. Peygamber ile birlikte bulunan sahâbîler arasında zikredilmektedir. Onun, Resûlullah'tan (s.a.v.) birçok hadis ezberlediği nakledilir.[223] Nitekim ondan nakledilen şu sözler bu görüşü teyit etmektedir.

> Resûlullah (s.a.v.) zamanında buluğ çağına yaklaşmış bir çocuktum. Ondan hadis ezberledim. Ancak bunları, benden daha büyük olan kimseler var diye rivayet etmiyorum.[224]

Kaynaklarda Semüre b. Cündeb'in, çocuklarına Resûlullah'tan (s.a.v.) işittiği hadisleri içeren bir risâle gönderdiği zikredilmektedir. Bu kitap, "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Semüre'den, çocuklarına..." şeklinde başladığı için[225] "Semüre b. Cündeb'in çocuklarına yazdığı risâle (Risâletü Semüre ilâ benîhi)" adıyla meşhur olmuştur Taberânî (v.360/971), aile isnadıyla gelen ve 80 hadis içeren bu nüshayı[226] *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde zikretmiştir.[227]

---

216 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 83; Zehebî, *Siyer*, III, 89. Toplu bilgi için bkz. İbn Hacer, *Feth*, I, 207-208.

217 Zehebî, *Siyer*, III, 89.

218 Veht bölgesi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, IV, 9.

219 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 373, IV, 262, VII, 494.

220 Zehebî, *Siyer*, III, 89.

221 M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 85.

222 M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 85.

223 İbn Abdülberr, *İstîâb*, II, 654.

224 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, II, 454.

225 Dârekutnî, *Sünen*, II, 127.

226 İbn Kutluboga, *Men revâ an ebîhi an ceddihî*, s. 192.

227 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 245-270.

Semüre b. Cündeb'in bu kitabının hicrî 1. asırdaki bazı âlimler tarafından takdirle karşılandığını söylemek mümkündür. Örneğin Muhammed b. Sîrîn, "Semüre'nin çocuklarına yazdığı risâle'de çok ilim var" demektedir.[228] Yine aynı şehirde yaşayan Hasan el-Basrî'nin de (v.110/728), Semüre b. Cündeb sahifesini elde ettiği ve ona güvendiği görülmektedir.[229] Nitekim İbn Avn (v.150/767), "Hasan'ın huzurunda, 'Semüre'nin çocuklarına yazdığı kitabı'nı okudum." diyerek bu duruma işaret etmiştir.[230]

Yukarıda örnek olarak incelenenlerin dışında sahâbîlerin yazdığı birçok sahife bulunmaktadır. Mesela bazı sahâbîler çeşitli vesilelerle, bir veya birkaç hadis içeren sahifeler yani mektuplar yazarak diğer sahâbîlere göndermişlerdir. Örneğin, Ebû Bekre es-Sekafî (v.51/671), Sicistan'da kadı olan oğlu Ubeydullah b. Ebî Bekre için "Ben Resûlullah'ın (s.a.v.) 'Bir kadı öfkeli iken iki kişi arasında hüküm vermesin' dediğini işittim" hadisini içeren bir mektub yazmıştır.[231] Benzer şekilde Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (v.49/669), yeğeni Ebû Sûre'ye bir sahife gönderdiği kaydedilir.[232] Öte yandan hicrî 63 yılında meydana gelen Harre Olayı'nda Enes b. Mâlik[233] aile fertlerinden bir kısmını kaybedince Zeyd b. Erkam (v.68/688) ona bir taziye mektubu kaleme almış ve içinde bir hadis zikretmiştir.[234]

Abdullah b. Abbas da hadisleri kaydeden önemli sahâbîlerden birisidir. Hatta onun, büyük sahâbîlerin hadislerini kaydederken kendi mevâlîsinden yardım aldığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğine göre İbn Abbas'ın yazdıkları, daha sonra mevlâsı Küreyb (v.98/716) tarafından muhafaza edilmiş, hatta İbn Abbas'ın oğlu Ali, babasının hadislerinden bir şey almak istediğinde Küreyb'e müracaat etmek durumunda kalmıştır.[235]

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in yanında, Hz. Ali'nin fetvalarını içeren bir nüsha olduğu,[236] yine Zeyd b. Sâbit'in ferâiz ile ilgili kitabının oğlu Hârice ve Zeyd ailesinin büyükleri tarafından rivayet edildiği belirtilmiştir.[237] Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd'un oğlu Abdurrahman b. Abdullah'ın,

228 İbn Abdülberr, *İstîâb*, II, 653.
229 İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 543.
230 Ali b. el-Medînî, *İlel*, s. 63; Ahmed b. Hanbel, *İlel*, II, 260; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 140.
231 İbn Hanbel, *Müsned*, V, 36; Buhârî, "Ahkâm", 13; Müslim, "Akdiye", 16.
232 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 413.
233 İbn Hacer, *Feth*, VIII, 651.
234 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 370; Tirmizî, "Menâkıb", 66.
235 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 136; Zehebî, *Siyer*, IV, 480.
236 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, I, 346.
237 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 383, 384, 386; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübra*, VI, 248; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, V, 134; Beyhakî, *Sünen*, VI, 248.

babasının el yazısıyla yazılmış bir kitaba sahip olduğu ileri sürülmüştür.[238] Öte yandan Hz. Ali'nin, "Yanımda sadece Allah'ın Kitabı ve şu sahife var." diyerek rivayet ettiği, diyet, köleleri hürriyetine kavuşturma ve benzeri hükümleri içeren sahifesi sahih kaynaklarda yer almaktadır.[239]

Netice olarak gerek Hz. Peygamber'in yazdırdığı vesîkalar gerekse sahâbîlerin hadisleri yazmış olmaları hicrî birinci asırda yazılı rivayetin önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, erken dönemdeki yazılı vesîkâların rivayetinde hadislerin öğrencilere okunup okunmadığı hususu yoğun tartışmalara neden olmuş, hadislerin okunmadan yazılı rivayet edilmesi durumunda vesikaların kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Dolayısıyla temel hadis kaynaklarındaki rivayetlerin, büyük oranda, bizzat sahâbîlerin şifâhen naklettiklerinden oluştuğu söylenebilir.

b. Sahâbîlerden Yazılan Hadis Sahifeleri

Kendileri hadis yazmakla meşhur olmamış birçok sahâbînin naklettiği hadisler tâbiûn tabakasındaki âlimler tarafından yazıya aktarılmıştır. Örneğin yazılı hadislerinin bulunup bulunmadığı hususu ihtilaflı olan Ebû Hüreyre'nin hadisleri Muhammed b. Sîrîn, Saîd el-Makbûrî (v.123/741), Hemmâm b. Münebbih (v.132/750) gibi birçok öğrencisi tarafından kaydedilmiştir. Mustafa el-A'zamî, Ebû Hüreyre'nin hadislerini yazılı olarak nakleden dokuz râvinin ismini zikretmektedir.[240]

Ebû Hüreyre'nin birtakım hadislerini kayda geçiren râvileri arasında Hemmâm b. Münebbih'in ayrıcalıklı bir özelliği bulunmaktadır. Hemmam b. Münebbih, Ebû Hüreyre gibi Yemenlidir. O, Ebû Hüreyre ile görüşmüş ve Allah'ın sıfatları, sünnetin önemi, namaz, oruç, cihad, tevbe, ahlak, geçmiş ümmetler gibi konularda ondan 139 (veya 138 yahut 136) hadis[241] yazmıştı. Bu nüshaya *es-Sahifetü's-sahîha* adı verildi. Fakat bu sahifeyi daha sonraki nesillere aktaran şahıs Hemmâm olduğu için ona aynı zamanda *Sahifetü Hemmâm* da denmiştir. Yakın dönem hadis tarihi açısından bu sahifenin bulunarak neşredilmesi, hadislerin ilk iki asırda yazılmadığı ve sadece şifâhî olarak nakledildiği iddialarını kökten reddetmektedir.[242]

238 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 313.

239 Bkz. Buhârî, "İlim", 39, "Fedâilü'l-Medîne", 1. Hz. Ali'nin söz konusu sahifesini rivayet eden râvileri toplu olarak görmek için bkz. Rıf'at Fevzî, *Sahîfetü Ali*, s. 11-17.

240 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 38. Bu râviler şunlardır: 1. Abdülazîz b. Mervân, 2. Ebû Sâlih es-Semmân, 3. Ukbe b. Ebi'l-Hesnâ, 4. Beşîr b. Nehîk, 5. Hemmâm b. Münebbih, 6. Mervân b. Hakem, 7. Muhammed b. Sîrîn, 8. Saîd el-Makbûrî, 9. Ubeydullah b. Abdullah b. Mevheb et-Teymî.

241 Kemal Sandıkçı, "Hemmâm b. Münebbih", *DİA*, XVII, 189.

242 Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam b. Münebbih*, s. 53. Hemmâm b. Münebbih'in diğer çevirileri için bk. Kemal Sandıkçı, "Hemmâm b. Münebbih", *DİA*, XVII, 189.

Ebû Hüreyre'nin dışında hadisleri yazılan başka sahâbîler de bulunmaktadır. Örneğin, Hz. Âişe'nin hadisleri yeğeni Urve tarafından yazılırken, Enes b. Mâlik'in hadisleri ise birçok tâbiûn tarafından yazılı olarak nakledilmiştir. Mustafa el-A'zamî, Enes'den hadisleri yazılı olarak nakleden dokuz râvinin ismini vermektedir.[243]

Benzer şekilde Câbir b. Abdullah'ın öğrencileri de ondan çok miktarda hadis yazmışlardı. Bunlar arasında Süleyman b. Kays el-Yeşkürî'nin ondan naklen yazdığı hadisler meşhur olmuştur. Ancak Süleyman b. Kays'ın, Câbir'den önce vefat etmesi söz konusu sahifenin *Sahifetü Câbir* adıyla bilinmesine zemin hazırlamış gözükmektedir.[244] Bu sahifede yer alan hadisler birçok müellif tarafından nakledilir. Câbir'in hadislerini 11 tâbiûnun yazdığı tespit edilmiştir.[245]

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere önde gelen sahâbîler bir vakıa olarak hadisleri yazmışlar veya yazdırmışlardır. Hadislerin yazımıyla ilgili tartışmalar göz önünde bulundurulursa, meşhur sahâbî ve tâbiûnun hadisleri yazılı olarak rivayet etme hususunda olumlu kanaat sahibi oldukları söylenebilir. Mustafa el-A'zamî, hicrî ilk asırda hadislerini yazan veya yazma teşebbüsünde bulunan ya da kendisinden hadis yazılan 48 şahıs tespit etmiştir.[246]

Hicrî 1. asırda hadislerin nakledilmesi ve korunması ile ilgili bir diğer önemli olay iç savaşlardır (fitne olayları). Bu savaşlar hem 1. asırdaki hadis rivayetini etkilemiş hem de daha sonraki asırlara ulaşan bazı fikrî ayrılıklara neden olmuştur. Bu olayların sebepleri, sonuçları, nasıl cereyan ettiği gibi konular önemliyse de burada olay sadece hadis rivayeti ve isnadın başlangıcı açısından incelenecektir.

---

243 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 49. Bu râviler şunlardır: 1. Abdullah b. Dînâr, 2. Abdülmelik b. Umeyr, 3. Enes b. Sîrîn, 4. Humeyd, 5. İbrahim b. Hüdbe, 6. Kesîr b. Selîm, 7. Mûsâ b. Abdullah et-Tavîl 8. et-Teymî, 9. Birçok öğrenci (*Târîhu'l-Vâsıt*'ta kullanılan genel ifade).

244 Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 49; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 46, 49.

245 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 51. Bu râviler şunlardır: 1. Abdullah b. Muhammed b. Akîl, 2. Ebû Süfyân, 3. Hasan el-Basrî, 4. İbnü'l-Hanefiyye, 5. Muhammed b. Ali, 6. Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim, 7. Mücâhid, 8. Katâde b. Di'âme, 9. Şa'bî, 10. Süleyman b. Kays el-Yeşkürî, 11. Vehb b. Münebbih.

246 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-70.

III. FİTNE OLAYLARI (İÇ SAVAŞLAR) VE İSNADIN BAŞLANGICI

Hicrî 1. asırda Hz. Osman'ın öldürülmesinin peşinden ortaya çıkan iç savaşlar, fitne olayları olarak isimlendirilir ve sonrasındaki bir dizi iç savaş ve kalıcı ihtilafın başlangıcını oluşturur. Hz. Osman'ın öldürülmesinden (v.35/656) sonra, Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında cereyan eden Cemel savaşını (36/656), Hz. Ali ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında gerçekleşen Sıffîn savaşı (37/657) takip etti. Hz. Ali'nin öldürülmesinden (v.40/661) altı ay sonra Hz. Hasan'ın (v.49/699) hilafet iddiasından vazgeçmesiyle İslâm dünyasında birlik oluşmuş (Âmü'l-cemâa/ Birlik yılı), ancak Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kendisinden sonra oğlu Yezîd'i halife tayin etmesi ve başta Hz. Hüseyin olmak üzere birçok sahâbînin bunu kabul etmemesi veya memnuniyetsizlik duyması ihtilafın kapılarını tekrar aralamıştı. Yezîd'e biat etmeyen Hz. Hüseyin, hilafetini ilan etmek üzere Kûfe'ye giderken Kerbelâ'da şehit edilince (61/680) ayrılıklar daha da derinleşti. Bu olaydan sonra Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de Emevîlere karşı direnişi (64-73/692-683) veya bu sure zarfında Muhtar es-Sekafî'nin (66-67/685-687) Kûfe merkezli isyan hareketi doğrudan veya dolaylı olarak Hz. Hüseyin'in şehid edilmesine karşı oluşan psikolojik zemin üzerine oturuyor ve Emevî iktidarını hedef alıyordu. Bu yüzyıl, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesiyle sonuçlanan iç savaşın üzerinden bir on yıl geçmeden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (81-82/700-701) isyanına şahitlik edecektir. Birinci yüzyılda meydana gelen söz konusu önemli hadiselerin yanı sıra irili ufaklı çeşitli başkaldırı hareketleri de bulunmaktadır.

Bu iç savaşların siyâsî tarih açısından önemi bir yana hadis rivayetini etkileyen oldukça mühim bir tarafı bulunmaktadır. Zira iç savaş ortamı bazı sapkın fikirlerin üremesine zemin hazırlamış ve daha önemlisi Allah Resûlü adına uydurulan hadisler yayılmaya başlamıştır. Buna karşılık İslâm âlimleri de hadislerin isnadlarını sormak suretiyle Allah Resûlü'nden gelen hadisleri korumaya almışlardır. Nitekim Muhammed b. Sîrîn'in şu sözleri iç karışıklıkla isnad kullanımı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır:

> (Muhaddisler) ilk zamanlarda isnad aramazlardı. Ancak fitne meydana gelince onlar "Bize hadisi kimden aldığınızı söyleyin." dediler. Şâyet hadisi rivayet edenler sünnet ehli iseler hadisleri kabul ettiler; bid'at ehli iseler reddettiler.[247]

Muhammed b. Sîrîn bu sözünde "fitne" kelimesini herhangi bir kayıtlama olmaksızın kullanmış başka bir deyişle yukarıda zikredilen 1. asırdaki hangi fitneyi kastettiği o günün şartlarında biliniyorsa da bu bilgi bizim açımızdan meçhul kalmıştır. Yukarıda sayılan hemen her bir olay için fitne kelimesi mutlak olarak yani hiçbir kayıt bulunmaksızın kullanılmasına rağmen[248] âlimler genel olarak onunla Hz. Osman'ın öldürülmesi sonucu patlak veren Cemel ve Sıffîn savaşlarının kastedildiğini ileri sürmüşlerdir.

Muhammed b. Sîrîn'in sözündeki ikinci anahtar kavram, bu fitnenin akabinde Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at ayrımının yapılmasıdır. Başka bir deyişle hangi fitnenin söz konusu ayrıma zemin hazırladığını bulmak bize yardımcı olabilir. Cemel, Sıffîn ve sonrasındaki olaylarda Abdullah b. Sebe (v.40/660) ve beraberindekilerin Hz. Ali'ye ilahlık vasfına varan nitelemelerde bulunduğu dikkate alınırsa bu tür olaylar neticesinde Ehl-i bid'at ayrımının yapıldığı varsayılabilir. Benzer şekilde klasik kaynaklarda bid'at ehli olarak nitelendirilen Haricîlerin ortaya çıkışı bu tarihlere denk gelmekte, Hz. Ali sevgisinde aşırı giden şahıslar da bu dönemde görülmektedir.[249]

İbn Sîrîn'in hangi fitneyi kastettiğini anlamamıza yardımcı olacak bir diğer gösterge ise Allah Resûlü adına yalanın yayılmasıdır. Başka bir deyişle mantıksal olarak düşünüldüğünde yalancılar fitne ortamı nedeniyle Allah Resûlü adına hadis uydurunca güven ortamı kaybolmuş ve isnad sorulmaya başlanmış olmalıdır. Hz. Peygamber henüz hayatta iken onun adına yalan söylendiğine dair nakledilen bir rivayet,[250] makbul bir isnada sahip olmadığı ve çelişkili ifadeler barındırdığı için bir yana bırakılırsa[251] Hz. Peygamber adına uydurmaların yine Abdullah b. Sebe ve etrafındakiler tarafından başlatıldığı varsayılabilir.

---

247 Müslim, "Mukaddime", 5.

248 Bkz. Abdurrezzak, *Musannef*, X, 120; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 293. Konu hakkında bk. Arif Ulu, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1, 2012, s. 119-166.

249 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XVII, 136; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 565.

250 Taberânî, *Men kezebe aleyye*, s. 396. Rivayet edildiğine göre bir şahıs bir kavme gidip Hz. Peygamber'in onlara kendisine uymalarını ve falanca kızla evlendirmelerini emrettiğini haber vermişti. Durumdan şüphelenen kavmin sakinleri olayı Allah Resûlü'ne iletmişler, Allah Resûlü de adamın öldürülmesini emretmişti. Ancak bu şahıs söz konusu şahıs gelmeden yılan sokması nedeniyle ölmüştür (Ma'mer b. Râşid, *Câmi*, XI, 261).

251 Emin Aşıkkutlu, "Hadis Vaz'ı", s. 22, 26. Ayrıca bk. Ömer Felâte, *el-Vad fi'l-hadîs*, I, 186-188; Enbiyâ Yıldırım, *Hadis Problemleri*, s. 16-21.

Zira Hz. Ali'ye ilahlık vasfı yüklediği nakledilen birinin Allah Resûlü adına yalan söylemesi normal görünmektedir. Ayrıca nakledildiğine göre Abdullah b. Sebe, Hz. Ali'nin, Allah Resûlü'nün vasisi olduğu fikrini yaymış, ilk üç halifeyi de bu emre uymadığı için zalim olmakla suçlamıştır.[252] Bununla birlikte Abdullah b. Sebe merkezinde gerçekleşen bu yaklaşımı olumsuz yönde etkileyen bir husus bulunmaktadır. Zira Abdullah b. Sebe'nin aslında yaşamadığını iddia edilmiştir. Bu iddia, Abdullah b. Sebe isminin sadece tartışmalı bir tarihçi olan Seyf b. Ömer tarafından kaydedilmesi ileri sürülerek delillendirilir.[253] Ancak Abdullah b. Sebe'den bahseden farklı kaynakların varlığı sebebiyle[254] bu iddia tam olarak doğru kabul edilmese de en azından Abdullah b. Sebe'nin kendisine isnad edilen fiillerin tamamını yaptığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bununla birlikte Abdullah b. Sebe ismi tamamen göz ardı edilse bile Hz. Ali sevgisinde aşırı giden ve daha sonra Şîa diye adlandırılacak şahısların kendi davalarını desteklemek için Allah Resûlü adına hadis uydurdukları kaynaklarda zikredilir. Bu uydurmaların özellikle Sıffîn savaşı ve sonrasındaki karışıklıklarda meydana geldiği ileri sürülebilir.[255] Haricîler ise büyük günah olan yalanı kafir olma sebebi sayacakları için Allah Resûlü adına hadis uydurmaları uzak bir ihtimaldir.

Hz. Peygamber adına yalanın tam anlamıyla yayıldığı adeta sistemleştiği zaman dilimi ise Abdullah b. Zübeyr'in hilafetini ilan ettiği dönemde (64/683-73/692) gerçekleşen Muhtar es-Sekafî (66/685-67/687) olayıdır.

Muhtar es-Sekafî önceleri Abdullah b. Zübeyr ile birlikte hareket etti. Ancak ondan umduğu ilgiyi göremedi. Bunun üzerine Hz. Hüseyin'in intikamını alacağım diye Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'den aldığını iddia ettiği düzmece bir belgeyle birlikte Kûfe'ye yerleşti ve kendine dînî bir lider havası verdi. Muhtar es-Sekafî Cebrâil ile görüştüğünü iddia ediyor ve gaybden haberler veriyordu. O zamanlar Kûfe'nin genel havası, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için harekete geçmeye uygun olduğundan Muhtar'ın, Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiği iddiası büyük ilgi görmüştü.[256]

---

252 Ethem Rûhî Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133.

253 Murteza el-Askerî, *Abdullah b. Sebe*, s. 813; Ethem Rûhî Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133.

254 Süleyman el-Avde, *Abdullah b. Sebe*, s. 97 vd.

255 Emin Aşıkkutlu, "Hadis Vaz'ı", s. 6.

256 Tarihî olarak Muhtar es-Sekafî hareketinin ayrıntıları için bkz. Hasan Yaşaroğlu, *Muhtar es-Sekafî*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 1991; İsmail Yiğit, "Muhtar es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 112.

Hadis rivayeti açısından Muhtar es-Sekafî'nin rolü ise o dönemde Hz. Ali adına yalan rivayetlerin iyice artması ve bizzat Muhtar es-Sekafî'nin emriyle hadis uydurma faaliyetinin sistemli bir şekilde başlatılmasıdır. Nitekim bazı kayıtlar bu zaman diliminde birçok hadis uydurulduğunu açıkça belirtir. Örneğin Huzeyme b. Nasr el-Absî birçok yalanın söylendiği Muhtar zamanında, "Allah onlara lanet etsin, ne toplulukları lekelediler hangi hadisleri ifsad ettiler?!" diyerek yakınmıştır.[257] O dönemde yalan hadislerin ortaya çıktığı başka şahıslarca da ifade edilmiştir.[258] Hatta rivayet edildiğine göre Muhtar, davasını desteklemek üzere birine yaklaşık 1.000 dinar vermişti.[259] Öte yandan Muhtar es-Sekafî'nin Ammâr b. Yâsîr'in (v.37/657) oğlu Muhammed'i, babası kanalıyla mevzû hadis nakletmesini istediği fakat Muhammed bu teklife yanaşmadığı için onu öldürdüğü nakledilir.[260] Şu rivayet de onun hadis uydurma işiyle bizzat ilgilendiğini göstermektedir:

> Muhtar, hadis rivayetiyle uğraşan birine "Hz. Peygamber adına ondan sonra benim halife olacağıma dair bir hadis uydur." dedi ve çeşitli vaatlerde bulundu. Adam, "Resûlullah adına hadis uyduramam ancak sahâbîlerden istediğini seç onun adına hadis uydurayım." diye karşılık verdi. Muhtar, "Ama Resûlullah'tan gelen hadisler daha etkilidir." deyince adam da "Ancak onun azabı daha şiddetlidir." diye karşılık verdi.[261]

Anlaşılan o ki, Hz. Hüseyin'in kanını talep etmek için yola çıktığını iddia eden Muhtar es-Sekafî kendisini destekleyecek hadisler uydurtmada tereddüt etmemiş ve ortaya çıkardığı bid'atleri meşrulaştırma adına adeta sistemli bir şekilde mevzu hadis yaymaya çalışmıştır. Hadislere karşı güvensizlik ortamının oluşmasını sağlayan bu durumun, kimden alındığı söylenmedikçe hadislerin kabul edilmemesi sonucunu doğurduğu ileri sürülebilir. Zira İbn Sîrîn'in "Bid'at ehlinden hadis alınmıyordu." sözü, onların sadece Ehl-i sünnet dışındaki fikirleri kabul etmemelerinden değil, daha çok kendi davaları için hadis uydurmalarından kaynaklanmış olmalıdır.[262]

Öte yandan Muhtar es-Sekafî dönemiyle ilgili Ahmed b. Hanbel'in kaydettiği bir rivayet isnad tarihi açısından oldukça önemli gözükmektedir. Bu rivayete göre

---

257 Cuzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 40. Krş. İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 355-356.

258 Cuzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 40. Krş. İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 355-356.

259 Cuzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 40.

260 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 43; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 319.

261 Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, I, 197.

262 Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, s. 69. Alâî, Ehl-i bid'at'ten hadis alınmamasını onların çok hadis uydurmasıyla ilişkilendirmiştir.

İbrahim en-Nehaî "İsnad, Muhtar döneminde soruldu" bilgisini nakletmiştir.[263] Bu görüşü destekler şekilde Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1071), Hayseme b. Abdurrahman'dan şu ifadeleri kaydeder:

> Muhtar es-Sekafî zamanına kadar insanlar isnad sormuyorlardı. O halde [hadis aldığınız] insanlara dikkat ediniz.[264]

Neticede Cemel ve Sıffîn savaşları vesilesiyle ortaya çıkan bazı kimselerin Allah Resûlü adına hadis uydurmaya başladıkları ancak bu işin Muhtar es-Sekafî döneminde iyice yaygınlaştığı adeta sistemleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre Cemel ve Sıffîn savaşında isnad sorulmaya başlanmış, yalanın iyice arttığı Muhtar es-Sekafî döneminde ise âlimler isnad sorma işini daha sıkı hale getirmiş olmalıdır.

---

263 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, III, 380. Krş. İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 355. Bu rivayet Câbir b. Nuh sebebiyle zayıf sayılmaktadır (İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 40).

264 Hatîb el-Bağdâd, *Câmi'*, I, 197.

IV. İLERİ OKUMALAR

•Aynur Uraler, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul: İFAV, 2016.

•Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

•Emin Kudat, *Medresetü'l-hadis fî'l-Basra: hatta el-karni's-salisi'l-hicri*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998/1419.

•Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, Ankara: Otto, 2015.

•Hatîb el-Bağdadi, *er-Rıhle fî talebi'l-hadis*, (thk. Nureddin Itr), Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1975.

•Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrayfası*, İstanbul: Gece Kitaplığı, Ankara: 2015.

•Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, Bursa: Metin Yayıncılık, 2006.

•*İslâmın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* Kutlu Doğum Sempozyumu, TDV Yayınları, 2008.

•İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.

•Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

•Mehmet Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: İFAV, 2014.

•Muhammed Acâc Hatîb, *Sünnetin tespiti* (trc. Mehmet Aydemir), İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.

•Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafe*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1983.

•Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemam ibn Münebbih* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

•Muhammed Mustafa el-A'zami, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, (trc. Recep Çetintaş), İstanbul: Usul Yayınları, 1998.

•Muhammed Mustafa el-A'zami, *Dirâsât fi'l-hadisi'n-Nebevî*, Riyad: Şeriketü't-tıbaati'l-Arabiyye, 1981.

•Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvîn Tarihi* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul : İz Yayıncılık, 1993.

•Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezheb, Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

•Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, İstanbul: Ensar yayınları, 2017.

•Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti: (Tahammül, Nakil ve Tenkidleri)*, İzmir: Akyol Neşriyat ve Matbaacılık 1981.

•Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib, *Sahifetu Ali b. Ebî Talib an Resûlillah (s.a.v)*, Kahire: Dâru's-Selâm, 1986.

•Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.

•Zerkeşi, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler* (trc. Bünyamin Erul), Ankara: Otto yayınları, 2016.

V. TERİMLER

Aşağıda bu bölümle ilgili, metinde geçen önemli terimler sıralanmıştır

- Fıkhî Vesîkalar
- Mukıllûn
- Müksirûn
- Rihle
- Rivayet-Dirâyet
- Sahâbe
- Sahâbenin adâleti
- Tahammul ve edâ
- Tesebbüt-taharrî
- Sahîfe
- Sahîfetü Câbir
- Sahîfetü's-sâdıka
- Sahîfetü's-sahîha
- Şifâhî Rivayet
- Tarîk
- Yazılı Rivayet

VI. DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Muhaddislere göre sahâbenin tanımını yaparak, bu tanımı maksadı açısından fıkıh usülcülerin tanımıyla karşılaştırınız.

2. Sahâbîlerin hadisleri rivayet etmelerinde mekan unsurunun hadis nakline etkisini tartışınız.

3. Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde şifâhî ve yazılı rivayeti tartışınız.

4. Resûlullah'ın (s.a.v.) yazdırdığı fıkhî vesîkaların hadis yazımı açısından önemini belirterek onların sonraki asırlara intikalini anlatınız.

5. *es-Sahifetü's-sâdıka* ve *es-Sahifetü's-sahîhâ*'yı hadis tarihi açısından tartışınız.

VII. HADİSLERLE HAYATIMIZ: İslâm'ın Temel Taşları

عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ

İslâm beş temel üzere bina edilmiştir: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in de onun Resûlü olduğuna şehadet etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekatı vermek, haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak.[265]

İsnad Özellikleri: Bu hadis Buhârî ve Müslim'de Abdullah b. Ömer ' İkrime b. Hâlid isnadıyla yer almaktadır. Hadisin, Abdullah b. Ömer'den nakledilen başka isnadları da bulunmaktadır.

Müslim bu hadisi İbn Ömer ' Sa'd b. Ubeyde aracılığıyla da nakleder.[266] Ayrıca bu hadis, Abdullah b. Ömer'den Muhammed b. Zeyd,[267] Habîb b. Ebî Sâbit,[268] Yezîd b. Bişr,[269] Seleme b. Küheyl[270] vasıtasıyla da rivayet edilmektedir.

İncelediğimiz hadis Abdullah b. Ömer'in yanı sıra Cerîr b. Abdullah el-Becelî aracılığıyla Hz. Peygamber'den aktarılmıştır.[271]

Dinin Temel Taşları: Bu hadis bir müslümanın, yerine getirmesi gerekli olan temel vazifelerini anlatmaktadır. Hadiste İslâm, beş sütunu olan bir yapıya benzetilmiş ve binanın sağlam olabilmesi için her bir sütunun tam olması gerektiği vurgulanmıştır.

Burada İman değil de İslâm denmesi ayrıca önemlidir. Çünkü İslâm dinin şeriat kısmıdır. O, uygulamanın inanca uygun biçimde dışa akseden ve görünen

265 Buhârî, "İmân", 1.
266 Müslim, "İmân", 19.
267 Müslim, "İmân", 21.
268 Tirmizî, "İmân", 3.
269 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 26.
270 Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 261.
271 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 363.

kısmıdır. Bu nedenle, bu ibadetlerin tam olarak yerine getirilmesi kalpte olan Allah'a imanın önemli bir tezahürü görünümündedir. Bu husus, imanla ibadetler arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Hadisin ilk sırasında yer alan kelime-i şehâdet, kalbî bir amel olan imanın sözle ifade edilmiş şeklidir. Bu şehadeti söyleyen şahıs İslâm'ın gereklerini yerine getirmeyi taahhüt eder. Dille söylenen şehadetin kalpteki karşılığı tam olmalıdır. Bu şartlar gerçekleştiğinde İslâm yapısının temel direği oluşmuş demektir.

Namaz da birçok âyet ve hadiste açıklandığı üzere İslâm'ın en önemli ibadetlerindendir. Kur'ân-ı Kerîm, namazın bütün mü'minlere farz olduğunu defalarca vurgulamış, Hz. Peygamber (s.a.v.) namazın önemini anlatan birçok hadis buyurmuşlardır. Nitekim Resûlullah (s.a.v.), bir süre Medine'de kalan gençleri ailelerinin yanına uğurlarken namazlarını kılmalarını tembihlemişti.[272] O, başka bir hadisinde ise "İşin başı İslâm, direği ise namaz.." diyordu.[273] Bizzât kendisi ayakları şişinceye kadar nafile namaz kılmış ve "Namaz gözümün nurudur." buyurmuştu. Namaz, kılanları kötülükten alıkoyduğu gibi günahların bağışlanmasına da vesile oluyordu. Öte yandan Resûlullah'ın (s.a.v.) buyurduğu şu hadis namazın mü'min hayatında ne kadar öncelikli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

> Kıyamet gününde kulun hesaba çekileceği ilk ameli namazıdır. Eğer namazı düzgün olursa, işi iyi gider ve kazançlı çıkar. Namazı düzgün olmazsa, kaybeder ve zararlı çıkar. Şâyet farzlarından biri noksan çıkarsa, Azîz ve Celîl olan Allah, "Kulumun nafile namazları var mı? bakın." der. Farzların eksiği nafile ile tamamlanır. Sonra kul diğer amellerinden dolayı da bu şekilde hesaba çekilir.[274]

İslâm'ın diğer önemli bir esası olan zekat, birçok yerde namazla birlikte zikredilir. Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de onu birçok yerde emretmiş, "Namazı dosdoğru kılın ve zekatı da verin." buyurmuştur.[275] Sosyal dayanışmayı pekiştiren, fakirin gözünün zenginin malında kalmamasına vesile olan bu uygulama, sağlıklı ve huzurlu bir toplum kurmak için ideal bir yaklaşım sunmaktadır. Zekat, ilk başta zenginin malında bir azalma gibi görünse de, Allah, onun berekete vesile olacağını taahhüt etmektedir. Önemine binaen Hz. Peygamber de mü'minlere sürekli zekatı eksiksiz bir şekilde vermelerini emretmiştir. O, zekatını vermeyen şahısların ahirette bu malların azap olarak kendilerine döneceğini belirtmiştir.[276] Daha sonraki halifeler de bu ibadetin yerine getirilmesine önem verdiler. Hatta Hz. Ebû Bekir, namazlarını kılmalarına rağmen zekatı inkar ederek vermeyen bir top-

---

272 Buhârî, "Ezân", 17.
273 Tirmizî, "İmân", 8.
274 Tirmizî, "Salât", 188.
275 Bakara, 2/43.
276 Müslim, "Zekat", 24.

luluğa savaş açmış ve "Allah'a yemin ederim ki, namazla zekatın arasını ayıranlarla mutlaka savaşırım" demiştir.[277]

Temel ibadetlerden olan hac ise hem mâlî hem de bedenî bir ibadettir. "Yoluna güç yetirenlerin Ka'be'yi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır..."[278] âyetiyle hac, mü'minler üzerine farz kılınmıştır. Hz. Peygamber de "Ey müslümanlar size hac farz kılındı. O halde haccedin." buyurarak mü'minleri Allah'ın evini tavaf etmeye teşvik etmiştir.[279] Hacda birçok sıkıntılarla karşılaşacak olan mü'minler, şâyet kötü söz söylemeden ve büyük günah da işlemeden gereği gibi haccını edâ ederse anasından doğduğu gibi evine geri döneceği müjdelenmiştir.[280]

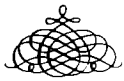
Bir diğer temel ibadet olan oruç da daha önceki ümmetlere farz kılındığı gibi mü'minlere farz kılınmıştır. Mü'minleri nefsin kötü vesveselerinden koruduğu için orucun günahlara karşı bir kalkan olduğu belirtilmiş,[281] evlenmeye güç yetiremeyen gençlerin nafile oruç tutarak nefislerini dizginlemeleri tavsiye edilmiştir.[282] Oruçla sabrederek Allah'ın rızasını kazanan kullar büyük mükafatlarla müjdelenmiş hatta Hz. Peygamber, Allah'ın "İnsanın oruç dışında kalan her ibadeti kendisi içindir. Fakat oruç benim içindir. Mükafatını da ben vereceğim." buyurduğunu haber vermiştir.[283]

İslâm'ın temel esasını oluşturan bu ibadetlerinden herhangi birini inkar eden, İslâm dairesinden çıkmış olur. İnkar etmemekle birlikte ibadetleri yapma hususunda gevşeklik gösterip, onu terk edenler ise günahkar kimselerdir. İman ettiği halde bu ibadetlerden hiç birini yapmayan şahıslar, her ne kadar İslâm dairesinde bulunuyorlarsa da, imanlarını koruyacak ve güçlendirecek ibadet kalkanından mahrum olduklarını bilmelidirler. Zira ibadetler imanın dışa vurumu gibidir. İbadetlerde gevşek davranan şahıslar imanlarının sağlamlığını tekrar gözden geçirmeleri gerekir.

Öte yandan, incelediğimiz hadiste müslümanlar için en önemli ibadetler esas alınmış, diğer bazı ibadetler sayılmamıştır. Buna bakılarak İslâm'ın sadece bu beş ibadetten oluştuğu söylenemez. Bunlar büyük bir binanın üzerinde durduğu ana sütunları ifade etmektedir. Bu binayı ayakta tutan veya sağlam durmasını sağlayan birçok sütunlar da bulunmaktadır.[284]

---

277 Buhârî, "Zekat", 1; Müslim, "İmân", 32.
278 Âl-i imrân, 3/97.
279 Müslim, "Hac", 412.
280 Müslim, "Hac", 438.
281 Müslim, "Siyâm", 163.
282 Buhârî, "Nikâh", 2.
283 Müslim, "Siyâm", 163.
284 M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Râşid Küçük, *Riyazü's-sâlihîn Şerhi*, V, 254.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS TARİHİNİN İKİNCİ ASRI: HADİS RİVÂYETİNİN VE İLİMLERİNİN OLUŞUM DÖNEMİ

I. HADİSLERİN TEDVÎNİ ve SİSTEMLİ HADİS RİVÂYETİ

A. Hadislerin Tedvîni

Hadislerin tedvîni, kısaca hadislerin bir araya toplanması anlamına gelmektedir. Hadislerin yazılması, işitilen hadislerin kayda geçirilmesi iken, tedvîn yazılı ve sözlü hadislerin kayda alınarak toplanması demektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sonraki zaman diliminde hadisleri yazan sahâbîler ve büyük tâbiûn nesli, bu eylemi daha çok hadisleri ezberlemeye yardımcı olması için yapmışlar, genelde hadisleri bir araya toplama amacı gütmemişlerdi. Bununla birlikte Amr b. Hazm'ın, Resûlullah'ın (s.a.v.) yazdırdığı bazı nüshaları bir araya getirmesi, İbn Abbas ve Urve b. Zübeyr'in bazı belgeleri cem etmesi kısmen de olsa gayr-i resmî bir tedvînin varlığına işaret etmektedir. Abdülaziz b. Mervân'ın (ö.86/705) Mısır valisiyken (64-86/684-705) elde ettiği Ebû Hüreyre'nin hadisleri hariç diğer sahâbîlerin hadislerini yazması için Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye mektup göndermesi yine bir tedvîn teşebbüsüdür.[285]

[285] İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 448; Mehmet Efendioğlu, "Tedvîn", *DİA*, XL, 268.

Resmî tedvîn faaliyeti ise Ömer b. Abdülazîz döneminde (99/717-101/120) meydana gelmiştir. İlme düşkün biri olarak bilinen Ömer b. Abdülazîz âlimlerin ölmesi neticesinde ilmin yok olmasından korktuğu için Amr b. Hazm'ın torunu Ebû Bekir b. Muhammed'e bir mektup yazarak Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin toplanmasını istemiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in, Ebû Bekir'e gönderdiği söz konusu tâlimat en erken Mâlik'in *Muvatta*'ında yer alır. *Muvatta*'ın Muhammed eş-Şeybânî (v.189/805) nüshasına göre Ömer b. Abdülazîz'in, Medine valisi ve kadısı Ebû Bekir b. Hazm'a (v.120/738) yazdığı mektup şu şekildedir:

> Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini veya sünnetini ya da Ömer'in hadislerini ve yahut da diğerlerininkini araştır. Ben ilmin kaybolmasından ve âlimlerin de ölmesinden korkuyorum.[286]

Bazı rivayetler, Ömer b. Abdülazîz'in, Medine'ye yazdığı tâlimat konusunda daha fazla açıklama zikreder. Bu belgede Halife, ancak Hz. Peygamber'den gelen hadislerin kabul edilmesini istemiştir.[287]

Ömer b. Abdülazîz'in resmî bir yolla âlimlere yaptığı bu meşhur çağrı hadislerin tedvînî konusunda oldukça önemlidir. Muhtemelen Halifenin bu isteğine en erken cevap, söz konusu emre muhatap olan Ebû Bekir b. Hazm'dan gelmiştir. Ancak onun bölgesindeki hadisleri toplamaya çalıştığı fakat bunu nihâyete erdiremediği anlaşılmaktadır. Zira Mâlik b. Enes, Ebû Bekir b. Hazm'ın oğlu Abdullah'a, babasının yazdıklarını sormuş, Abdullah da onların yok olduğunu haber vermiştir.[288]

Resmî tedvîn çağrısı Ömer b. Abdülazîz tarafından başlatılmasına rağmen aslında bu işlem, ondan sonraki halifeler Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde de devam eden bir süreçtir. Bu süreçteki tedvîn faaliyetinde ençok dikkat çeken isim ise şüphesiz İbn Şihâb ez-Zührî'dir (v.124/742). Hadislerin yazılmasına dair farklı görüşlere sahip olduğu nakledilse de,[289] meşhur görüşe göre İbn Şihâb ez-Zührî hadis öğrenmeye başladığı zamanlarından

---

286 Mâlik, *Muvatta*, III, 460 (Muhammed eş-Şeybânî rivâyeti-Leknevî, *et-Ta'lîkü'l-mümecced* ile birlikte). Ancak bir sonraki asırda yazılmış eserlerde, Ömer b. Abdülazîz, Ömer b. Hattâb'ın değil de Amre'nin hadislerinin toplanmasını istemektedir (İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 387; VIII, 480; Acâc el-Hatîb, *Sünnetin Tespiti*, s. 308-311). Bu rivayette zikredilen Amre, Hz. Âişe'nin terbiyesinde yetişen Amre bnt. Abdurrahman'dır ve Ebû Bekir b. Amr b. Hazm'ın teyzesidir.

287 Buhârî, "İlim", 34 (Buhârî bu haberi bâb başlığı olarak nakletmektedir).

288 Fesevî, *Târîh*, I, 360.

289 Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 202.

itibaren onları yazmış, hatta bazı akranları gibi sadece helal ve haram konularını değil duyduğu her tür ilmi kayda geçirmişti.[290] Ayrıca bazı çağdaşlarının sadece Hz. Peygamber'in hadislerini yazma arzusuna karşılık onun sahâbe ve tâbiûnun sözlerini de sünnet olduğu gerekçesiyle kayda geçirdiği bilinmektedir.[291] Genç yaşlarda sahip olduğu ilmî birikimiyle halifelerin dikkatini çeken ve kendisine Emevî sarayında önemli bir yer edinen İbn Şihâb ez-Zührî, tedvîn faaliyeti esnasında siyasetin yardım ve desteğinden azamî derecede istifade etmiştir.[292]

Netice itibariyle, İbn Şihâb ez-Zührî bütünüyle hadisleri tedvîn işine yoğunlaşmış ve bir araya toplanan hadisler devletin diğer bölgelerine gönderilmiştir. Bu durum, İbn Şihâb'tan gelen bir rivayette şöyle ifade edilir:

> Ömer b. Abdülazîz bize sünneti toplamamızı emretti. Biz de bunları defter defter yazdık. O da hakimiyeti altında bulunan her bölgeye onlardan bir defter gönderdi.[293]

Onun bu gayretleri sebebiyle "İlmi (hadisleri) ilk tedvîn eden kişi İbn Şihâb'dır" denmektedir.[294] Kendisi de "Bu ilmi benden önce tedvîn eden hiç kimse olmadı" diyerek bu duruma işaret etmiştir.[295]

B. Hadis Rivayetinin Sistemleşmesi

Hadis tarihinde tedvîn faaliyetinin gerçekleştirilmesinin en önemli sonuçlarından birisi hadis rivayetinin sistemleşmesidir. Başka bir deyişle tedvînden sonra hadislerin sadece ders halkalarında nakledilmesine özen gösterilmiştir. Yukarıda zikredildiği üzere tedvînden önce iki çeşit hadis rivayeti bulunuyordu. Bazen, Ebû Katâde ile gelini arasındaki abdest kabından kedinin su içmesi olayında zikredildiği üzere hadisler, olaylar oldukça ihtiyaca binaen farklı ortamlarda nakledilebiliyordu. Bazen de Ebû Hüreyre'nin yaptığı üzere Mescid-i Nebevî'de bir halka kurarak hadis aktarılabiliyordu. Hicrî 2. asırdan sonra ihtiyaca binaen yapılan hadis rivayeti büyük oranda terkedilmiş, hadisler genel olarak mescidlerde, sayı az ise muhaddisin evinin önünde oluşan halkalarda[296] nakledilmeye başlanmıştı. Bu nedenle hadis öğrenmek isteyen bir şahıs –şâyet yazıyorsa- gerekli eşyalarını temin ederek halkadaki yerini almak durumunda

290 Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXVI, 433.
291 Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı", s. 13.
292 Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı", s. 13.
293 İbn Abdilberr, *Câmiü beyâni'l-ilm*, s. 91-92.
294 İbn Abdilberr, *Câmiü beyâni'l-ilm*, s. 91.
295 Bu rivayetleri toplu olarak görmek için bkz. Acâc el-Hatîb, *Sünnetin Tespiti*, s. 310-311.
296 Şâyet mescidin almayacağı kadar kalabalık toplanmışsa meydanlara çıkılıyordu. Bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *Kıymetü'z-zaman*, s. 68.

kalıyordu. Çarşı-pazarda ihtiyaç hasıl olduğunda hadis söylense bile genel olarak bunlar hadis rivayeti olarak değerlendirilmiyor, hadislerin meclislerde nakledilmesi tercih ediliyordu. Rivayet meclisleri dışında muhaddislerin bildikleri hadisleri dile getirmeleri ise bir "hadis rivayeti" değil hadislerin karşılıklı "müzakere"si anlamı taşıyordu. Hadislerin müzakeresi için ise çoğu kere hadis rivayetinden başka meclisler akdediliyor, doğal olarak burada hadisleri zikretme şartları daha gevşek tutuluyordu. Öte yandan Şu'be b. Haccâc'ın, kendisinden hadis rivayet etmesini isteyen bir öğrencisine "Bugün rivayet günü değil, gıybet etme [cerh-ta'dîlde bulunma] günüdür."[297] şeklindeki sözlerine bakılırsa hicrî 2. asrın ilk yarısında cerh-ta'dîl için de özel meclislerin kurulmaya başlandığı anlaşılır. Görülen o ki hadislerin tedvîniyle birlikte sadece hadis rivayetinin sistemleşmesi gerçekleşmemiş bu durum aynı zamanda müzâkere ve cerh-ta'dîl meclislerinin oluşumunu tetiklemiştir.

Öte yandan sistemli hadis rivayetinde öğrencinin sadece bir hocayla yetinmesi iyi bir âlim olması bir yana aranan bir râvi olması için bile yeterli değildi. Dolayısıyla bir hadis öğrencisinin şehrindeki ve şehri dışındaki birçok hocadan hadis işitmesi gerekiyordu.

Bir âlim veya iyi bir râvi için sistemli hadis rivayetinin ikinci önemli ayağı onun ilmini yine düzenli bir şekilde bir sonraki nesle aktarabilmesidir. Bu, bir âlimin hadislerinin yayılması için halka kurması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu iki aşamayı gerektiği şekilde yerine getiremeyen şahısların hicrî 2. asırda hadislerin sistemli olarak nakledildiği bir ortamda dönemin şartlarına uymadığı için isnad zincirlerinde pek fazla yer almaması tabiîdir.[298]

Neticede tedvîn öncesi ve sonrası hadis rivayeti birlikte düşünüldüğünde hadis rivayeti bakımından her iki dönem arasında önemli bir fark olduğu dikkat çekmektedir. Zira 1. asırda bazı sahâbe ve tâbiûnun olaylar oldukça hadis naklettikleri, diğer ilme düşkün sahâbe ve tâbiûnun ise halkalar kurarak hadis rivayetinde bulundukları görülmektedir. Ancak ikinci gruptaki sahabîler ihtiyaç hasıl olduğunda da hadis nakletmeye devam etmişlerdir. Tedvîn sonrasında ise hadis rivayetinin sistemleştiği, rivayetin genel olarak hadis meclislerine taşındığı görülmektedir. O halde, olaylar oldukça yapılan hadis nakline "ihtiyaca binaen hadis rivayeti", 1. asırda halkalarda yapılan hadis nakline "yarı sistemli hadis rivayeti", tedvîn sonrası hadis nakline ise "sistemli hadis rivayeti" denebilir. Bu noktada diğer sosyal ilimlerde olduğu gibi tedvînden sonra hadis rivayetinin sistemleş-

[297] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 45; Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 136.
[298] Konu hakkında bk. Bekir Kuzudişli, "Oryantalist Gelenek ve Motzki", s. 28.

mesinin birden gerçekleşmeyip uygulamanın yerleşmesi için belirli bir zaman gerektiği belirtilmelidir.

Hadis rivayetinin 2. asırda sistemli olarak nakledildiğinin izleri hem râvilerde hem de isnad zincirlerinde görülmektedir. Bu durumun en bariz şekilde müşahede edildiği yerlerden birisi hanımların isnadlardaki yeridir. Örneğin *Kütüb-i Sitte* râvileri arasında sahâbîler dahil hanımların sayısı 301'dir. Bu râvilerin tamamı ilginç şekilde hicrî 1. asır ve ikinci asrın ilk çeyreğinde toplanmıştır. Başka bir deyişle yaklaşık olarak hicrî 125'ten sonra *Kütüb-i Sitte* içerisinde tek bir hanım râvi dahi bulunmamaktadır.[299] Hanımların anılan tarihten önce belirgin şekilde râvi olarak görülmesine rağmen söz konusu tarihten sonra bir kişi ile dahi temsil edilmemesi en iyi şekilde sistemli hadis rivayeti ile açıklanabilir. Şöyle ki, yukarıda kayınpederine abdest suyu getiren Ebû Kebşe örneğinde görüldüğü gibi 1. asırda ihtiyaca binaen hadis nakli esnasında bir olaya şahit olan tâbiûna mensup bir hanım, yaşadıklarını çevresine aktarınca hadis râvisi olabiliyordu. Ancak 2. asırda hadis nakli sistemleştiği için meclislere katılmak, birçok hocadan ders almak, rihle yapmak ve öğrendiği hadisleri yayabilme amacıyla halkalar kurmak gerekiyordu. Bu şartlar altında hanımların rivayet sahnesinden çekilmesi tabiî görünmektedir. Örneğin İmam Mâlik'in Fatıma (v.179/795) ismindeki kızı babasına hadis okunurken yapılan yanlışları kapıya vurarak düzeltecek kadar[300] hadis birikimine sahip olmasına rağmen onun ismi herhangi bir temel kaynakta babasının râvisi olarak geçmemektedir. Çünkü bu hanım, 1. asırdakilerin aksine sistemli hadis rivayetinin yerleştiği bir zaman diliminde yaşamış ve bu dönemde hadisleri öğrenmek kadar onu düzenli bir şekilde yaymak esas olduğu için birçok hadis bilmesine rağmen râvi olarak isnadlarda yerini alamamıştır.

Benzer bir durum aile isnadlarında yani aile fertlerinin birbirinden naklettikleri isnadlarda da görülür. Örneğin içinde Abdullah b. Ömer (v.73/692), oğlu Sâlim (v.106/725), mevlâsı Nâfi' (v.117/735), Abdullah b. Dinâr (v.127/744) ve Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî (v.147/764) gibi çok hadis nakleden râvileri barındıran 100 civarındaki Hz. Ömer ailesine mensup râvi, sahâbe ve tâbiûn devrinde yoğun olarak bulunmasına rağmen hicrî 2. asrın ilk yarısının sonunda hadis rivayetinden neredeyse çekilmişlerdir.[301] Hz. Ömer ailesi mensupları anılan tarihte hâlâ var olduklarına göre aile isnâdlarının sona ermesi, hadis rivayetinin yapısının değişmesiyle ilgili olmalıdır. Hanım râvilerde olduğu gibi bir olay so-

---

299 Konu hakkında bk. Bekir Kuzudişli, "Oryantalist Gelenek ve Motzki", s. 27-28.

300 Kâdı Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 109.

301 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 349-481.

nucunda hadis rivayet edildiği zaman diliminde aynı mekanı paylaşan aile fertleri oldukça avantajlı iken hadis naklinin sistemleşmesi neticesinde rivayet işi halkalara taşınınca bu avantaj ortadan kalkmıştır.

Son olarak bir sahâbîden nakledilen bir hadisin tüm isnadları bir araya getirildiğinde genel olarak hicrî 1. asırda isnad sayısının az, 2. asırdan itibaren ise belirgin şekilde arttığı görülür. Hicrî 2. asırda isnadların artması tedvîn sonucu oluşan sistemli hadis rivayetinin bir sonucudur. Çünkü 1. asırda bir olay neticesinde hadis nakledilirken söz konusu sahâbînin etrafında az sayıda kişinin olması mümkündür. Ya da olaya şahit olan şahısların hepsi onu rivayet etmeyi amaçlamamış olabilir. Ancak 2. asırda hadis rivayetinin sistemleşmesiyle birlikte bir âlimin etrafındaki öğrenci sayısı doğal olarak çoğalmış ve ondan işitilenler sonraki nesle aktarılması en önemli amaçlardan biri olduğu için isnad sayısı artmıştır.

II. HADİSLERİN TASNİFİ

Tedvîn faaliyetiyle hadislerin herhangi bir sınıflandırma yapılmaksızın biraraya toplanması onların tasnifini yapma zorunluluğunu tabiî olarak beraberinde getirmişti. Bu aşamada hadisler çeşitli şekillerde sınıflandırılarak daha istifade edilir hale getirilmiş oldu. Burada dikkat çeken önemli bir husus, tedvîn faaliyetinin başlamasında devlet teşviği varken, en azından İbn Şihâb özelinde devletin desteği açıkça hissedilirken tasnif faaliyeti büyük oranda sivil olmasıdır. Yani İslâm dünyasındaki âlimler daha ziyade kendi insiyatifleriyle aşağıda zikredilecek eserleri oluşturmuşlardır.

Bütün İslâm coğrayfası düşünüldüğünde hadisleri ilk defa tasnif edip bir kitap haline getiren âlimin kim olduğunu belirlemek zor gözükmektedir. Bunun yerine, her bir bölgede ilk defa hadisleri tasnif eden âlimlerin zikredilmesi daha uygundur. Âlimlerin belirttiklerine göre hadisleri ilk defa tasnif eden ve bâblara göre tertip eden kimseler, Mekke'de İbn Cüreyc (v.150/767), Medine'de İbn İshak (v.151/768) veya Mâlik b. Enes (v.179/795); Basra'da, Rebî' b. Sabîh (v.160/776) veya Saîd b. Ebî Arûbe (v.156/773) ya da Hammâd b. Seleme (v.167/784); Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (v.161/778); Şam'da Evzaî (v.157/774); Vâsıt'da Hüşeym (v.183/799); Yemen'de Ma'mer b. Râşid (v.153/770); Rey'de Cerîr b. Abdülhamîd (v.188/804); Horasan'da ise Abdullah b. Mübârek'tir (v.181/797).[302]

Hadislerin tedvîni ve tasnifi birbirinden farklı iki kavram olup karıştırılmaması gerekir. Hadislerin tedvîni, yazılı veya sözlü metinleri biraraya notlar halinde toplamak, tasnifi ise onları fıkhî bâblarına göre veya başka usuller çerçevesinde tasnif etmektir. Bu fark, kaynak eserlerde yer alan "Evvelü men devvene'l-ilme/İlmi-hadisi ilk tedvîn eden kimse",[303] "Evvelü men sannefe'l-hadîs/hadisleri ilk tasnif eden kimse"[304] ifadelerinde de görülmektedir. Hicrî 2. ve 3. asırda telif edilen kitapların özellikleri ileride ele alınacaktır.

---

302 Suyûtî, *Tedrîb*, 89.

303 İbn Asakir, *Târîhü Dımaşk*, LV, 334.

304 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, II, 311; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 184.

III. RİVAYETLERİN YAYILMASINDA TEMEL BİR FAKTÖR: RİHLELER

Hadis uğruna yapılan yolculuklar yani *er-rihle fî talebi'l-hadîs*, hadis tarihinin en özellikli kısmını oluşturmaktadır. Çünkü bu yolculuklar sayesinde İslâm coğrafyasında hadislerin yaygınlaşmasını ve bir âlimin diğerinden haberdar olmasını sağlamıştır. Bu konuda yazılan eserler genel olarak herhangi bir ayırıma gitmeksizin rihleyi sahâbî dönemiyle başlayan bir süreç olarak görürler. Ancak sahâbîlerin ve daha sonraki tâbiûn dönemindeki bir hadis veya fıkhî bir mesele için bir şehirden bir şehre gitmelerini tabiî bir ilmî yolculuk olarak görmek, özellikle 2. asırdan itibaren bir beldenin hadislerini toplamak için şehirlere uğrayıp hadislerini araştırmayı ise sistemli rihle olarak kabul etmek uygun görünmektedir. Rihle bu tarzda ikili olarak ele alındığında onun 2. asırda rivayetin sistemleşmesinde ve hadislerin yaygın olarak bilinmesindeki rolü daha iyi anlaşılacaktır. Ancak bu asırdaki rihlenin karekterini anlamak için öncelikle ilk asırdaki rihlelere temas etmek gerekir.

A. Tek Hadis veya Mesele İçin Yapılan Yolculuklar

Bazı sahâbîler, işittikleri hadisi, emin olmak maksadıyla başka şehirdeki bir sahâbîden sormak için uzun yolculuklara katlanmışlardı. Örneğin Câbir b. Abdullah, bir aylık mesafedeki Abdullah b. Üneys'in (v.54/674) yanına sadece bir hadis sormak için gitmişti.[305] Öte yandan Câbir b. Abdullah'ın kısas konusundaki bir hadisi ilk söyleyeninden işitmek için Mısır'a gittiği de nakledilir.[306]

Benzer şekilde Ebû Eyyûb el-Ensârî de Resûlullah'tan (s.a.v.) işittiği bir hadisi tekîd etmek için Ukbe b. Âmir'in yanına gitmişti. Mısır'a varıp Ukbe ile kucaklaşan Ebû Eyyûb ona, söz konusu hadisi bilen onunla kendisinden başkasının kalmadığını söyleyerek hadisin doğruluğunu teyit etmiş, sonrada başka hiç bir şeyle meşgul olmayıp geri dönmüştü.[307]

---

[305] Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 337; Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 111.

[306] Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 116.

[307] Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 119.

Sahâbîlerden sonra tâbiûn tabakasına mensup önemli âlimlerin de tek bir hadis için uzun yolculuklara katlandığı görülmektedir. Örneğin Medine'nin büyük âlimi Saîd b. Müseyyeb, "Ben bir hadis için günlerce yol katediyordum" demektedir.[308] Benzer şekilde Saîd b. Cübeyr de Kûfelilerin ihtilaf ettikleri bir âyetin anlamını Abdullah b. Abbas'a sormak için yolculuk yapmıştı.[309] Hadis tarihinde bir hadis veya mesele için şehirler arasında yapılan yolculukların başka örnekleri de bulunmaktadır.[310]

Ayrıca hicrî 1. asırda hac ve umrenin doğal bir şekilde rihleye sebep olduğu hatırda tutulmalıdır. Zira beldesinde karşılaştığı bir veya birçok meseleyi hac ve umre vesilesiyle karşılaştığı sahâbî ya da tâbiûna sormayı isteyen birçok şahsın varlığı dikkat çekmektedir. Bunlar Mekke'de, şâyet burada amacına ulaşamazlarsa Hz. Peygamber'in kabrini ve Mescid-i Nebevî'yi ziyaret etme maksadıyla uğradıkları Medine'de sorularına cevap arıyorlardı. Böyece hac ve umre vesilesiyle tabiî bir rihle gerçekleşmiş oluyordu.

Bu kısımdakiler daha sonra yerleşecek olan sistemli rihle sayılmasalar da onların öncüleri olarak değerlendirilebilir. Buradaki yolculuklar daha çok, bir hadis veya mesele için yapılan ilim uğrundaki tabiî yolculuklar gibi gözükmektedir.

B. Sistemli Hadis Yolculukları

Kavramsal olarak rihle, bir hadis öğrencisinin başka beldelerdeki şeyhleri dolaşıp onların hadislerini toplaması anlamına gelmektedir.[311] Sistemli rihlelerin bir önceki başlıktan temel farkı, bu şahısların bir şehre gittiklerinde sadece bir hocadan bir hadis işitmeyip o şehrin önde gelen âlimlerinin hadislerini toplamaya gayret etmeleri ve onların bir iki hadisini değil mümkün olduğu kadar bütün ilimlerini elde etmeye çalışmalarıdır. Zehebî'nin kaydettiği şu bilgiler sistematik rihlenin mantığını anlatması bakımından aydınlatıcıdır:

> Hafız Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Müslim b. Haccâc'ın sadece Muhammed b. Halid es-Sekseki'den rivayeti var diye onu *Târîhu Dımaşk*'te zikretti. Ancak Müslim, es-Sekseki ile hacda karşılaşmış olmalıdır. Çünkü Müslim şâyet Dımaşk'a girmiş olsaydı sadece bir şeyhten hadis almazdı.[312]

---

308 Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 127.
309 Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 139.
310 Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle*, s. 130.
311 İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA*, XXXV, 106.
312 Zehebî, *Siyer*, XII, 562.

Bu örnekte açıkça görüleceği üzere hicrî 3. asırda artık iyice sistemli hale gelen rihle faaliyeti nedeniyle bir âlimin Dımaşk'a gidip sadece bir şeyhten hadis alması normal görülmemektedir. Zira bir beldeye giden âlimin oradaki mümkün olan en çok sayıda hocadan hadis toplaması sistemli rihlenin önemli bir amacıdır.

Hicrî 1. asrın sonunda bazı örneklerinin görüldüğü sistemli rihle, özellikle 2. ve 3. asırda giderek artan bir yoğunlukta icra edilmiştir.[313] Hadis öğrencileri, devirlerinin bir özelliği olarak kendi bölgesindeki hadis âlimlerinden ders okuduktan sonra başka beldelerdeki ilim adamlarının hadislerini elde etmek için uzun yolculuklara çıkmıştır. Bir öğrencinin sadece bölgesindeki hadislerle yetindiğinde iyi bir âlim olamayacağı çeşitli vesilelerle vurgulanan bir husustur.[314]

Sistemli hadis rivayetinin daha iyi anlaşılması için hicrî 3. asırda Ebû Hâtim er-Râzî (v.277/890) tarafından gerçekleştirilen rihleler örnek olarak verilebilir. Çünkü bu rihlelerin sistemli bir hadis yolculuğunun temel unsurlarını bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Oğlu Abdurrahman b. Ebî Hâtim (v.327/938), babasının yolculuğunu onun dilinden şu ifadelerle kaydeder:

Hadis uğrunda ilk yolculuğumda yedi sene kaldım. Yaya olarak gittiğim yolu bin fersaha kadar sayıyordum. Bin fersahtan sonra artık saymayı bıraktım.

Ben Kûfe'den Bağdat'a sayamayacağım kadar gittim. Mekke'den Medine'ye çok defa gittim. Selâ şehrinin yakınındaki limandan Mısır'a, Mısır'dan Remle'ye yürüyerek vardım. Remle'den Beytü'l-Makdîs'e, Remle'den Askalan'a ve Remle'den Taberiyye'ye, Taberiyye'den Dımaşk'a, Dımaşk'tan Humus'a, Humus'dan Antakya'ya, Antakya'dan Tarsûs'a ulaştım.

Sonra Tarsûs'tan Humus'a döndüm. Ebü'l-Yemân'dan dinleyemediğim hadisler vardı. Onları aldım. Sonra Humus'tan Beysân'a oradan da Rakkâ'ya geçtim. Rakka'dan Fırat yoluyla Bağdat'a geldim. Şam'a gitmeden önce Vasıt'tan Nil'e, oradan da Kûfe'ye gittim. Ben bütün bunları yaya olarak katettim. Bu ilk ilmî yolculuğumdu. O zamanlar ben yirmi yaşındaydım. Yedi sene dolaştım. Rey şehrinden 213 yılının Ramazan ayında çıktım. 221 yılında geri döndüm.

İkinci kez ise 242 senesinde çıkıp, 245 senesinde geri döndüm. Bu yolculuğumda da üç sene kaldım. Ben o zamanlar 47 yaşındaydım.[315]

---

313 Sahâbe dönemi ile sonrasındaki zaman diliminde yapılan rihlelerin farkına işaret eden bir çalışma için bk. Hamza Melibârî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 88.

314 Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, II, 357.

315 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl, takdime*, s. 360; Abdulfettâh Ebû Gudde, *Safahât min sabri'l-ulemâ*, s. 61.

Görüldüğü üzere sistemli bir rihlede sadece bir hadis için yolculuğa çıkılmamakta, hadis talibi kendisini geliştirmek ve ilmini tamamlamak üzere imkan dahilindeki bütün âlimlerden hadis toplamayı amaçlamaktadır.

Sistematik rihlelerin hadis rivayet tarihi açısından oldukça faydalı sonuçları olmuştur. Bunlardan birkaçı şu şekilde sıralanabilir:

1. Bir önceki başlıkta incelendiği gibi, sahâbîler çeşitli beldelere dağılmış ve Resûlullah'tan (s.a.v.) öğrendiklerini öğrencilerine tebliğ etmişlerdi. Dolayısıyla bazı sahâbîlerin bildiği hadisler diğer sahâbîler tarafından bilinmediğinden ya da onları nakletmeye fırsat bulamadıklarından, bir bölgede yaygın olarak tanınan bir hadis başka bir bölgede bilinemeyebiliyordu. Sistemli ilmî yolculuklar sayesinde bir hadis neredeyse tüm İslâm coğrafyasında bilinmeye başlanmıştır. Bu aynı zamanda İslâm coğrafyasındaki âlimlerin bilgi ve düşünce iletişimini sağlamış, aralarındaki binlerce kilometreye rağmen doğuda ve batıdakiler aynı ilmî dili konuşabilmişlerdir.

2. Hadis rivayetinde rihleler sadece genç yaşlarda yani ilim öğrenme dönemlerinde yapılmıyordu. Aksine âlimlerin daha sonraki zamanlarında çeşitli vesilelerle ilmî yolculuklara çıktıkları görülmektedir. Meşhur muhaddislerin bu tür ilmî yolculuklarında iki taraflı fayda meydana gelmiştir. Onlar, uğradıkları beldelerde oranın önde gelen ilim adamlarıyla görüşmüş, onlardan da bölgenin hadis öğrencileri istifade etmişti.

3. Hadis öğrencilerinin rihle yapmalarındaki önemli maksatlardan biri de âli yani râvi sayısı az olan isnadlar elde edebilmekti. Bir şehirde meşhur olan bir hadisi, o beldenin muhaddisinden doğrudan işitmek onu daha kısa yoldan elde etmek anlamına geliyordu.[316] Muhaddisler uzun yollar katedip birçok şeyhle görüşmesi neticesinde kendisiyle Resûlullah (s.a.v.) arasında daha az şahsın bulunduğu kısa isnadlar elde etmişler, ayrıca bir hadisi birçok şeyhden yazdıkları için de isnadların artmasına vesile olmuşlardır.

4. Öğrencilerin hocalarıyla görüşmesi sonucunda tarih ve tabakat türü eserler yazılmış ve her bir şahsın hayat hikayesi, hadisçiliği ve ölümü gibi konular kaydedilmiştir. Öte yandan muhaddisler seyahatleri esnasında karşılaştıkları kültür tarihine ait hususları kaydetmişler, şehir ve bölgelerin tanınmasını sağlamışlardır.

5. Bir şehirde önemli bir muhaddisin bulunmasından dolayı oranın sürekli ziyaret edilir bir yer olması şehrin gelişimi ve imarı açısından da önemli görül-

316 Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, II, 223.

müştür. Örneğin Zencî isyanları (255-269/868-883) nedeniyle Basra şehrinin harap olmasının ardından valinin meşhûr muhaddis Ebû Dâvûd'u şehre davet etmesi bu hususa işaret etmektedir.[317]

Hadis rivayeti ve rihlelerin yanı sıra 2. asır, hadise dair diğer ilimlerin de oluşum ve sistemleşmesinin gerçekleştiği dönemdir. Aşağıda bu hususlar ana hatlarıyla incelenecektir.

317 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 7; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd", *DİA*, X, 120.

IV. İKİNCİ ASIRDA İSNAD KULLANIMI ve CERH-TA'DİL İLMİNİN OLUŞUMU

A. İsnadlı Hadis Rivayetine Teşvik

Sahâbe devrinde daha sonra meşhur olduğu şekliyle isnad sisteminin kullanılmadığı, fitne olayları sebebiyle Resûlullah (s.a.v.) adına uydurmalar yaygınlaşınca isnadın sorulduğu yukarıda söylenmişti. Sonraki yıllarda bir hadisin kimden alındığı sorulmaya devam edilmiş, 2. asırda isnadın önemini belirten ve hadislerin mutlaka isnadla nakledilmesinin gerektiğine dair uyarılar yapılmıştır.

Tedvîn faaliyeti nedeniyle kendisinden sıkça bahsedilen İbn Şihab ez-Zührî, hadislerin isnadlı olarak nakledilmesini teşvik etmesi nedeniyle de meşhur biridir. Çünkü o, isnadı hadis uydurmalarına karşı en büyük silah olarak görüyor, isnadsız hadis rivayet edenlere tepki gösteriyordu. Örneğin Zührî, "Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu" diyerek hadis rivayet etmeye çalışan İshak b. Ebî Ferve'yi (v.144/761) hemen uyararak, "Allah canını alsın. Allah'a karşı bu cüretin nedir? Bize ipi ve kulpu olmayan hadisler rivayet ediyorsun" diyerek azarlamıştır.[318]

Zührî "ipsiz kulpsuz hadisler" derken isnadları kastediyordu. Öte yandan o Şam'a gittiğinde belde halkının hadisleri isnadsız olarak rivayet ettiğini görmüş ve onları da "Ey Şam ehli! Nasıl olur, siz ipsiz ve kulpsuz hadisler rivayet ediyorsunuz?" diyerek uyarmıştı. Olayı anlatan Velid b. Müslim, o günden sonra Şamlıların hadisleri isnadlarıyla birlikte zikrettiklerini nakleder. Zührî'nin bu uyarısı hadislerin isnadlarıyla zikredilmesi konusunda bir başlangıç olmalıdır. Sosyal ilimlerin mantığı düşünüldüğünde isnad uygulamasının yerleşmesi için belirli bir zaman ve ek gayretlere ihtiyaç hissedileceği açıktır. Bu noktada Mustafa es-Sibâî'nin, Mâlik'in, "İsnadı ilk defa kullanan kişi İbn Şihab ez-Zührî'dir" şeklindeki sözlerini "Şam'da isnadı ilk defa o uygulattı." şeklinde yorumladığı kaydedilmelidir.[319]

---

318 Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 365.

319 Bu konudaki değerlendirmeler ve diğer görüşler için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 180; Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 49.

Muhaddisler, Zührî'den sonra da Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini doğru bir şekilde aktarmak için isnada değer vermişlerdir. Örneğin Şu'be b. Haccâc, isnadı olmayan bir ilmi değersiz kabul ediyordu. Nitekim onun bir mecliste hadisi kimden aldığını zikretmeyen hocasını durdurarak "Bu hadisi sana kim nakletti?" şeklindeki soruları oldukça meşhur olmuştur.[320] Benzer şekilde Süfyân es-Sevrî de isnadın mü'minin silahı olduğunu söylemiştir. Silahsız bir mü'min ne ile savaşacaktır? Abdullah b. Mübârek ise dînî meseleleri isnadsız olarak öğrenmek isteyen şahısları çatıya merdiven olmadan çıkmak isteyen kimsenin durumuna benzetmiştir. Ona göre dinin bir gereği olan isnada önem verilmez ise dileyen kimse istediği şeyi söyleyebilir. Bu sözlerden anlaşılan o ki, o dönemdeki muhaddisler, başta hadisler olmak üzere öncekilerden nakledilen bilgilerin isnadla rivayet edilmesini istiyor, isnadsız bilgilere karşı mesafeli duruyorlardı.[321]

B. İsnad Araştırması ve Cerh Ta'dil İlminin Sistemleşmesi

Hadis rivayetinde bazı âlimlerin bir râviye hadisleri kimden aldığını sormakla yetinmeyip onun hocalarını da sorguladıkları görülmektedir. Hadis tarihinde bu tür bir isnad araştırmasının ilk defa kim tarafından yapıldığı sorusu gündeme geldiğinde Şa'bi'nin (v.104/722) ismi öne çıkar. Yahya b. Saîd el-Kattân'ın anlattığına göre Şa'bî'nin isnad araştırması şu şekilde gerçekleşir: Rebî' b. Huseym, Şa'bî'nin yanında bir hadis okuyunca, Şa'bî "Bunu sana kim rivayet etti?" diye sorar. Bunun üzerine Rebî', hadisi Amr b. Meymûn'dan aldığını söyler. Şa'bî der ki; "Amr b. Meymûn'un yanına gittim ve 'bu hadisi kimden duydun?' diye sordum". O da "İbn Ebî Leylâ'dan" diye cevap verdi. Ona gittim "Sen kimden duydun?" dedim. O da "Ebû Eyyûb el-Ensârî'den" dedi ve Ebû Eyyûb'un, bu hadisi Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet ettiğini ekledi.[322] Rivayetin devamında Yahya b. Saîd bunun ilk isnad araştırması olduğunu söylemektedir.[323] Şa'bî'nin bu isnad araştırmasının temelinde ilgili râvilerin güvenilir olup olmadığını tetkik etmek bulunmaktadır.[324] Öte yandan bazı âlimler ise ilk defa rical tenkidinde bulunan kişinin Muhammed b. Sîrîn (v.110/729) olduğu kanaatini taşımaktadırlar.[325]

---

320 Hicrî 2. asırda bu tür sorular hakkında toplu bilgi için bk. Muhammed b. Zâyid el-Uteybî, "Zâhiretü't-tevkîf inde'l-muhaddisîn ve eşherü men urife bihî", *Mecelletü külliyyeti dâri'l-ulûm*, 69/1, s. 237-264.

321 Bu rivayetleri toplu olarak görmek için bkz. Abdulfettah Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn*, s. 16-22.

322 Dârekutnî, *İlel*, VI, 105-106. Krş. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fasıl*, s. 208; Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 155.

323 Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fasıl*, s. 208; Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 155.

324 Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 40.

325 Konu hakkındaki değerlendirme için bk. Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 39.

Bu tür isnad araştırmaları daha sonraki zaman diliminde de devam etmiş ve söz konusu uygulama cerh-ta'dil ilminin yani her bir râviyi tek tek araştırmanın, gerek adalet gerekse zabt konularında kendilerine güvenilip güvenilmeyeceğini tespit etmenin nüvelerini oluşturmuştur. Hicrî 1. asırda Saîd b. Müseyyeb (v.94/713), İbrahim en-Nehaî (v.96/714), Şa'bî (v.104/722) Muhammed b. Sîrîn (v.110/728) ve Mekhûl eş-Şâmî (v.112/730) gibi tâbiûn âlimleri cerh-ta'dilde bulunmuş yani rical değerlendirmeleri yapmışlardır. Bu şahısların hemen peşinden gelen Zührî (v.124/742), Eyyüb es-Sahtiyânî (v.131/749) gibi âlimler de belirli sayıda hadis râvilerinin cerh-ta'dil durumlarını açıklamışlardır.[326] Ancak bu âlimler bir şahsın cerh-ta'dil durumunu ihtiyaç hissettiklerinde belirtmişler, bunu sistemli bir şekilde yapmamışlardı. Hadis tarihinde cerh-ta'dil araştırmasını sistemli bir şekilde gerçekleştiren şahıs Şu'be b. Haccâc'tır (v.160/776).

Önceleri Kûfe'de iken sonra Basra'ya göç eden Şu'be b. Haccâc, muhtemelen hicrî 2. Asrın ilk çeyreğinde sistemli olarak cerh-ta'dîl faaliyetine başlamış daha sonra bu faaliyeti genişleterek devam ettirmiştir.[327] Akranlarına nispetle Şu'be'nin çok daha fazla cerh-ta'dilde bulunması, onun bu konudaki öncülüğünü gösterir. Hatta onun sırf cerh-ta'dil için halkalar kurduğu, bu zaman diliminde hadis rivayet etmeyip sadece rical değerlendirmesi yaptığı görülmektedir. Nitekim bir şahıs Şu'be'den hadis nakletmesini isteyince onun "Bugün hadis rivayeti günü değil, bugün gıybet günüdür. Haydi yalancıların gıybetini yapalım."[328] şeklindeki sözü bu durumu açıkça ortaya koyar. Başka bir vesileyle o, "Gelin Allah rızası için gıybet edelim, Ehl-i hadisin kötülüklerini sayalım."[329] diyecektir. Bu örnekler Şu'be'nin rical değerlendirmesini sistemli olarak yaptığının önemli bir kanıtıdır. Ayrıca alıntılarda zikredilen gıybetle Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sakındırdığı gıybetin kastedilmediği onunla râvilerin cerh-ta'dilinin anlatılmak istendiği not edilmelidir. Bu kullanımıyla Şu'be rical değerlendirmesine "Gıybet ediyorsunuz." diyerek Ehl-i hadisi eleştirenlere alaycı bir uslupla göndermede bulunmuştur.

Hicrî 2. asırda Şu'be'nin başlattığı sistemli cerh-ta'dîl faaliyetini, Süfyân es-Sevrî (v.161/778), Mâlik b. Enes (v.179/795), Abdurrahman b. Mehdî (v.198/813) ve Yahya b. Saîd el-Kattân (v.198/813) gibi münekkitler[330] devam ettirmişler, bu görevi titiz bir şekilde uygulamaya çalışmışlardır.

---

326 Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 62-63.

327 Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 135-136.

328 Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 45; Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 136.

329 İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 25; Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 136.

330 Adı geçen ve diğer alimlerin cerh-ta'dil faaliyetlerindeki rolleri için bk. Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu*, s. 115-449.

C. Cerh-Ta'dil İlminin Sistemleşmesinin Sebepleri

Hicrî 2. asır sadece hadis ilimleri değil, birçok İslâmî ilmin oluşumuna ve sistemleşmesine şahitlik etmiştir. Fitne olayları ile başlayan ve 2. Asrın başlarında yaygınlaşan isnad sorma faaliyetinin doğal bir sonucu olarak râvilerin inceden inceye araştırılması kaçınılmaz bir durumdur. Yukarıda belirtildiği üzere cerh-ta'dil faaliyeti Şu'be b. Haccâc'tan önce başlamış olmasına rağmen bu işlem onunla birlikte sistemli hale gelmiştir. Sonrasında cerh-ta'dil işlemi genişleyerek devam edecek ve konuyla ilgili geniş hacimli kitaplar kaleme alınacaktır.

Ayrıca cerh-ta'dil ilminin başlangıcı ve sistemleşmesinde mevzu hadislerin yayılmasının büyük bir etkisi bulunmaktadır. Özellikle Hz. Ali taraftarlarının bulunduğu Kûfe ve Hz. Osman taraftarlarının çoğunluğu oluşturduğu Basra şehirlerine sahip Irak bölgesinde uydurma rivayetlerin çok fazla olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Zührî'nin: "Ey Irak halkı, hadis bizden bir karış çıkıyor, fakat sizde bir kulaca ulaşıyor." sözü bu durumu ortaya koymaktadır.[331] O halde ilmî hayatını büyük oranda Kûfe ve Basra'da geçiren Şu'be b. Haccâc'ın cerh-ta'dil ilmini sistemli hale getiren kişi olması bir tesadüf değildir. Zira bu bölgede diğer coğrafyalardan daha çok hadis uyduruluyor olması Şu'be ve diğer âlimleri harekete geçirmiş olmalıdır. Hatta Irak bölgesinin bu durumu diğer beldelerde yaşayan âlimlerin de dikkatini çekmiş, Mâlik b. Enes'in "Orada gece hadis basılır, gündüz harcanır."[332] sözünde olduğu gibi bu bölgenin karışık yapısına vurgu yapılmıştır. Mâlik, bu sözüyle darbhanenin para basması gibi Irak bölgesinde sürekli mevzu hadis üretildiğine dikkat çekmektedir.

Ayrıca zayıf râvileri inceleyen kitaplarda yalancı oldukları tespit edilen 165 râvinin büyük çoğunluğunun Irak bölgesine mensup olması da yukarıdaki âlimlerin ifadelerini desteklemektedir. Irak bölgesinde uydurmacı şahısların, bütün İslâm coğrafyasında tespit edilebilen yalancılara oranı %38.8 olup bu bölge, en yakın takipçisi Horasan'ın (%14.5) neredeyse üç katı yalancı râvi barındırmaktadır.[333]

Hicrî 2. asırda İslâm dünyasının en büyük sorunlarından birisi olan zındıkların[334] yani hariçten Müslüman göründükleri halde bütün kinleriyle İslâm'ı kötü

331 Zehebî, *Siyer*, V, 344.
332 Zehebî, *Siyer*, VIII, 114.
333 Bekir Kuzudişli, *Aile İsnadları*, s. 334.
334 Hicrî 2. asırdaki zındıklık faaliyeti için bk. Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

göstermeye çalışan kimselerin[335] hadis uydurmadaki özel gayretleri de burada zikredilmelidir. Hz. Ömer devrinde fethedilen Sasani imparatorluğunda yer alan fikirlerden beslenen ve Müslümanları savaş meydanlarında yenemeyeceğini anlayan bu şahıslar, dini saçma gösteren, emir ve nehiylerini ters yüz eden hadisler uydurdular. Nitekim Halife Harun er-Reşid (170/786-193/809), huzuruna getirilen bir zındığın öldürülmesini emrettiğinde "Peki benim uydurduğum 1.000 hadisi ne yapacaksın?"[336] şeklinde diklenmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Gerçi söz konusu zındığın asılmadan önce son bir gayretle Müslümanlar arasına fitne sokmak için 1.000 hadis uydurduğu şeklinde yalan söylemesi de mümkündür. Ancak burada önemli olan husus cerh-ta'dîl âlimlerinin bu tür uydurmalara karşı hazırlıklı olduklarının vurgulanmasıdır.

Neticede bu asırda gittikçe artan, tâbir caizse artık sistemleşen uydurma faaliyetlerine karşı cerh-ta'dil âlimleri de büyük gayretler göstererek sistemli bir şekilde yalancı şahısları ayırdetmeye çalışmışlardır. Nitekim cerh-ta'dil âlimlerinin varlığı ve üstün gayretleri Harun Reşid'in, karşısındaki zındığa şu cevabı vermesine vesile olmuştur: "Zındık herif! Abdullah b. Mübârek ve Ebû İshak el-Fezârî gibi âlimler hadisleri inceliyorlar ve uydurmaları tek tek ayıklıyorlar, sen buna ne diyeceksin?"[337]

D. İkinci Asırda Yazılan Kitap ve Cüzlerde İsnad Kullanımı

Hicrî 2. asırda yazılan kitaplardaki isnad kullanımıyla 3. asırdaki uygulamalar arasında bazı önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin 2. asırda telif edilen kitapların çoğunda belirgin şekilde mürsel veya munkatı isnadlar görülmektedir. Yine "belağ" sîgası bu dönemdeki hadis kitaplarında sık sık kullanılmıştır. Daha çok Mâlik b. Enes'in kullanımıyla özdeşleşen bu terim, müellifin "beleğanî an fülan" ifadesiyle aradaki râvileri zikretmeksizin hadisi doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahâbîye ya da tâbiûna atfetmesi anlamına gelir. Bazen Resûlullah (s.a.v.) döneminde yaşanan herhangi bir olay söz konusu sîgayla rivayet edilmiştir.

Elde mevcut ikinci asra ait hadis kitaplarında "belağ" kullanımına şu örnekler verilebilir:

1. Ma'mer dedi ki: "Bana ulaştığına göre (beleğanî) cüzzamlı bir adam Hz. Peygamber'in yanına geldi..."[338]

---

335 Zındıklık hakkında bk. Mustafa Öz, "Zındık", *DİA*, XLIV, 390 vd.

336 Zehebî, *Siyer*, VIII, 542.

337 Zehebî, *Siyer*, VIII, 542.

338 Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, X, 405 -Abdurrezzâk, *Musannef* ile birlikte-. Diğer örnekler için bk. Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 54, 94.

2. Ebû Hanîfe dedi ki: "Bana ulaştığına göre, Resûlullah (s.a.v.) Ümmü Seleme'nin yanına uğradı..."[339]

3. Mâlik dedi ki: "Bana ulaştığına göre Hz. Ömer şöyle dedi..."[340]

Bazen müellifler "beleğanî" sîgalarını bizzat kullanmamış, hocalarından naklen zikretmişlerdir. Aşağıda kaydedilen rivayetler bu durumun örneklerini oluşturur.

1. Ma'mer, Zührî'den şöyle rivayet etti: Zührî dedi ki; "Resûlullah'tan (s.a.v.) bana ulaştığına göre O, bir kadına dedi ki..."[341]

2. Mâlik b. Enes, Yahya b. Saîd el-Ensârî'den naklettiğine göre o şöyle dedi: "Bana Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Âişe'ye şöyle dediği ulaştı (beleğanî)..."[342]

Belağ sigasının yanı sıra, yukarıda belirtildiği üzere 2. asırdaki eserlerde önemli miktarda mürsel ve munkatı rivayetler bulunmaktadır. Çünkü mürsel rivayetleri delil olarak kabul eden ikinci asra mensup Mâlik b. Enes gibi bazı âlimler, kitaplarında birçok mürsel hadis rivayet etmişlerdir. Öte yandan herhangi bir fıkhî konuya delil getirme gayesi gütmediği anlaşılan eserlerde de belirgin ölçüde mürsel hadis nakledildiği görülmektedir. Örneğin Mâlik'in *Muvatta*'ında 83 mürsel rivayetin bulunduğu belirtilmekte[343] Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'nde ise 1614 hadis arasında birçok mürsel ve munkatı isnadlar görülmektedir. Hatta bu isnadların muttasıllara göre daha fazla olduğu belirtilmiştir.[344]

Nitekim 2. asırdaki bazı kitaplarla kendi kitabındaki hadisleri kıyaslayan Ebû Dâvûd'un (v.275/889) ifadeleri bu konuya ışık tutmaktadır:

> *Sünen*'imdeki hadisler çok azı müstesna ne İbnü'l-Mübârek'in ne de Vekî'in kitabında bulunmaktadır. Onların kitaplarında yer alan hadislerin [hemen hemen] hepsi mürseldir.[345]

Netice olarak, hicrî 2. asırda isnadların 3. asırda olduğu kadar ittisal şartlarına dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle bu dönemdeki âlimler çoğu kere mürsel hadislerin isnadlarını bildikleri halde bu tür rivayetleri sahih saydık-

339 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, s. 42.
340 *Muvatta*, "Câmi'", 7. Ayrıca bk. "Sadaka" 1.
341 Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 16.
342 *Muvatta*, "Cenâiz", 2.
343 Mâlik, *el-Müsned li Muvatta* (tertipleyenler: Hüseyin b. Necme el-Murgânî ve Abdülhalim b. Muhammed, II, 919.; Farklı bir eserde *Muvatta*'daki mürsel hadisin 222 olduğu da belirtilmiştir (İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 47).
344 Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Uslubu (I)", s. 35.
345 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 25.

ları için aradaki râvileri kaydetmeye lüzüm hissetmemişlerdir. Bu nedenle onlar eserlerinde müsned-merfû haber naklettikleri gibi mürsel hadisleri de kaydediyorlardı. Onlara göre mürsel hadisler de hüküm vermede en azından müsned hadisler kadar değer ifade ediyordu.[346]

2. asırda telif edilen kitaplarda belirgin miktarda muttasıl olmayan rivayetler bulunmasına karşın bir sonraki asrın temel kaynakları genel olarak muttasıl rivayetlerden oluşur. Bununla birlikte 3. asırdaki Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin (v.235/849) *Musannef*'inde muttasıl olmayan isnadlar görülmekte[347] ya da bu tür isnadlar *Kitâbü'l-Merâsîl*'lerde biraraya toplanmaktadır.[348]

Bu noktada hicrî 2. asırda kaleme alınan kitaplarda muttasıl olmayan rivayetler çokça yer almasına rağmen aynı asırda telif edilen cüzlerde ise merfû ve muttasıl isnadların çokluğu dikkat çeker. Örneğin İbrahim b. Tahmân, İsmail b. Ca'fer ve Süfyân b. Uyeyne'nin cüzlerinde oldukça yoğun bir şekilde merfû ve muttasıl isnadların bulunduğu görülmektedir.[349] Cüzlerde esas hedef hadis rivayeti iken, kitap telifinde ise daha çok bir konunun çözümüne odaklanılması bu durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş olabilir.[350]

346 İbn Abdilberr, *Temhîd*, I, 4.
347 Mehmet Efendioğlu, "Musannef", XXXI, *DİA*, 237.
348 Bkz. Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Merâsîl*, (thk: Şuayb Arnavut).
349 Seyit Ali Güşen, *Hadislerin İntikal Süreci*, s. 94.
350 Bk. Seyit Ali Güşen, *Hadislerin İntikal Süreci*, s. 473.

V. DÜŞÜNCE EKOLLERİNİN OLUŞUMU

A. Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin Oluşumu ve Temel Ayrım Noktaları

Terim olarak kullanıldığında Ehl-i hadis "hadisçiler ve hadis taraftarları" anlamına gelmektedir. Bu terim, zamanla "hadise göre amel etmeye çalışan kimse" manasını kazanmıştır.[351] Daha detaylı bir tanımlama yapılacak olursa Ehl-i hadis: "Bütün özenlerini hadis öğrenim ve öğretimine verip bilhassa hukûkî meselelerde bir hadis buldukları sürece kıyasa başvurmayarak hükümleri âyet ve hadislerin zâhirî manalarına dayandırmaya çalışan kimseler"[352] için kullanılmaktadır.

Ehl-i re'y ise hicrî 2. yüzyılda ortaya çıkan Kûfe merkezli fıkıh ekolüne verilen addır. Ehl-i re'yin detaylı bir tanımı ise "En büyük özenlerini âyet ve hadislerden kıyas ve benzeri yollarla genel esas belirlemeye ve ortaya çıkan meseleleri âyet ve hadislerin zâhir manaları yanında bu esaslara göre halletmeye veren âlimler"[353] şeklinde yapılabilir. Re'yin, "övülen re'y" (re'y-i memdûh) ve "yerilen re'y" (re'y-i mezmûm) olmak üzere iki anlamı vardır. Övülen re'y, hakkında nas bulunmayan hususlarda ictihad edip naslara dayanarak hüküm çıkarmak manasına gelir. Buna karşın yerilen re'y ise sünnetin zıddı bid'at anlamında olup itikâdî alanda şahsî fikirler beyan etme, fıkhî alanda ise şer'i bir asla dayanmadan keyfî ve bilgisizce hüküm vermek demektir. Hadislerde re'yi ağır ifadelerle yeren sözler genel olarak mezmûm re'y için söylenmiştir.[354]

Neticede Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis anlayışları, temel hadis kaynaklarının oluşumu, ilmî tartışmalara yön vermesi ve bir râvinin cerh veya ta'dil edilmesine etki etmesi gibi birçok noktada hadis tarihinin seyrini belirlemiştir. O yüzden hadis tarihini daha iyi anlamak için bu ayrımların bilinmesi zorunludur. Aşağıda her iki anlayışın 1. asırdan itibaren tarihi seyrine değindikten sonra bu grupların ayrım noktalarını ana hatlarıyla incelemek faydalı görünmektedir.

---

351 Abdullah Aydınlı, "Ehl-i hadis", *DİA*, X, 507.

352 Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 77.

353 Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 78.

354 Mehmet Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 95.

Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin oluşum tarihi: Hicrî 2. asırda Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y adını alarak ekol haline gelen her iki anlayışın sahâbe ve tâbiûn döneminde nüveleri bulunmaktadır. Ehl-i hadis tavrının sahâbî arasındaki ilk örnekleri Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlerde; Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîlerde görülebilir. Genel olarak bu şahıslar hadislerin daha çok lafzını esas alıyor, zâhir mananın ifade ettiği anlamı hayatlarına tatbik ediyorlardı. Yukarıda adı geçenler dahil, bu tavra sahip şahıslar daha çok Hicaz bölgesinde yaşadıkları için onlara söz konusu dönemde "Hicaz ehli" deniyordu. Buna karşı Ehl-i re'yin sahâbe dönemindeki asılları ise Hz. Ömer, Abdullah b. Mesûd gibi isimlerden oluşuyordu. Bu sahâbîler hüküm verirken genel olarak hadislerin zâhirine bağlı kalmayıp illetine yoğunlaşıyorlardı. Bu yaklaşım tâbiûn döneminde de İbrahim en-Nehaî gibi âlimlerce devam ettirildi. Bu görüşü benimseyenler genelde Irak bölgesinde yaşadıkları için onlara söz konusu dönemde "Irak ehli" deniyordu. Bu zaman diliminde söz konusu yaklaşımlar Hicaz ehli ve Irak ehli diye coğrafya temelli ayrılmışsa da bunun adı geçen yerlerdeki genel ilmî havayla ilgili olduğu akılda tutulmalıdır. Yoksa Hicaz bölgesinde Rebîatü'r-rey (v.136/753) gibi rey ehline, Irak bölgesinde ise Şa'bî (v.104/722) gibi hadis ehline yakın âlimler bulunmaktadır.

Hicrî ikinci asrın ortalarında ve sonrasındaki zaman diliminde ise bu yaklaşımlar Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y olarak anılmaya başlandı ve aralarında hem fıkhî hem de kelâmi konulardaki fikrî ayrılıklar iyice belirginleşti. Böylece her yaklaşımı diğerinden ayıran temel görüşler oluşmuş oldu. Ehl-i re'y deyince genel olarak 2. ve 3. asırda Ebû Hanîfe (v.150/767), Ebû Yusuf (v.182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (v.189/805) ile onun yolunu devam ettiren şahıslar akla gelmektedir. Ehl-i hadisin 2. asırdaki temsilcileri ise İbn Ebî Zi'b (v.159/776), Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimlerdir. Bir sonraki asırda İshak b. Râhûye (v.238/853), Ahmed b. Hanbel (v.241/855) ve diğer hadis kitaplarının müellifleri bu oluşumun temsilcileri arasında sayılmaktadır. Burada Mâlik b. Enes gibi bazı şahısların çoğu âlimler tarafından Ehl-i hadis çizgisinde görülmesine rağmen bazı âlimlerce Ehl-i re'y arasında sayıldığı belirtilmelidir. Ayrıca gerek Ehl-i re'y gerekse Ehl-i hadis çizgisinde fikir ve yaklaşımların tek düze olmadığı, kimi âlimlerin grubunun tavırlarını tavizsiz benimserken bazılarının ise diğer gruba daha yakın olduğu bilinmelidir.

Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki ayrım noktaları: Her iki grup arasında temel ayrım noktalarının başında her iki grubu oluşturan temel metotlarındaki farklılıklar gelir. Bu farklılıkların hadislerin sübûtu ve anlaşılmasında önemli

etkileri bulunmaktadır. Ayrıca inanç noktasında ise imanın tanımı ve mahiyeti meselesi Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis arasındaki temel çekişme alanını oluşturur.

1. Metot farklılıkları: Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki metot bakımından temel fark, Ehl-i hadisin fetva verirken o konuda bir hadis veya sahâbîlerden gelen bir bilgi varsa onu nakletmekle yetinmesine karşın, Ehl-i re'yin bir konuda hadis olsa bile gerektiğinde kıyas yapmak suretiyle fetva vermesi, kendi görüş ve ictihadlarına da başvurmasıdır. Bu ifadelerden Ehl-i hadisin hiç rey ve içtihada başvurmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Onlar da zaman zaman rey ve ictihadda bulunuyorlardı ancak onlar Ehl-i re'y âlimleri gibi bunu sistemli olarak yapmıyorlardı. Dolayısıyla Ehl-i hadis bir konuda âyet veya hadis yoksa genel olarak o konuda susmayı tercih etmiş, Ehl-i re'y ise mümkün olduğu kadar fetva verip sorunları çözmeye çalışmıştır. Nitekim Ehl-i re'yin temelini oluşturanlardan biri olan İbrahim en-Nehaî ile Ehl-i hadisin temelini oluşturanlardan biri sayılan Şa'bî hakkındaki şu değerlendirme her iki yaklaşımın fetva verme konusundaki tavrını ortaya koyar:

> Bir soru geldiğinde Şa'bî cevap vermekten çekinirdi. İbrahim en-Nehaî ise konuşur da konuşurdu. Oysa günlük hayatta Şa'bî konuşkan, İbrahim en-Nehaî ise suskun biriydi.[355]

Öte yandan Ehl-i hadis henüz meydana gelmemiş olaylar için fetva vermekten sakınırken Ehl-i re'y farazî fıkıhta yani henüz olmamış olaylar için de çözüm üretme gayreti içine girmişlerdir.

2. Hadislerin anlaşılması: Hadislerin anlaşılması konusunda Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis arasındaki temel fark, Ehl-i hadisin rivayetleri mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan anlamayı tercih etmesine karşın, Ehl-i re'yin daha çok nassın illetlerini araştırıp kıyas ve reyle onu yorumlamaya çalışmasıdır.[356] Bu durum, birçok kere Ehl-i hadis tarafından Ehl-i re'yin hadise muhalefet etmesi şeklinde anlaşılmış, İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştirilerde olduğu gibi bu durum,[357] Ehl-i re'yin hadisleri reddetmekle suçlanmasına vesile olmuştur. Mesela "Ayrılmadıkları sürece satıcı da alıcı da alışverişlerinden geri dönmekte serbesttir/muhayyerdir."[358] hadisini Ehl-i hadis bedenen meclisten ayrılması olarak anlarken Ebû Hanîfe ve ashâbı meclis muhayyerliğinin alım satım

---

355 Zehebî, *Siyer*, IV, 303; Mehmet Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 120-121.

356 Mehmet Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 120.

357 Konu hakkında bk. Ataullah Şahyar, *Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y İhtilafları (İbn Ebî Şeybe ve Ebû Hanîfe Örneği)*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.

358 Buhârî, "Buyû" 19.

akdinin bitmesiyle son bulduğunu belirtmişlerdir. Buna göre alış veriş yapanların bedenen meclisten ayrılmasına gerek bulunmamaktadır. Hatta Ebû Hanîfe karşı görüşü çürütmek için "Peki, bir kayıkta iseler ne yapacaklar?" şeklinde bir misal getirmiş ancak hadisin bu şekilde misal getirilerek zâhirî anlamının terkedilmesi Ehl-i hadis tarafından hoş karşılanmamıştır.[359] Çünkü onlara göre bir hadis söylendiği zaman ona teslim olunmalı, ona karşı başka örnek zikretmek suretiyle aklî yürütme yapılmamalıdır. Nitekim Ahmed b. Hanbel bu durumu şu sözleri ile anlatır:

> Bize göre sünnet Resûlullah'tan gelen şeylerdir. Sünnet Kur'ân'ın tefsiri, onun delalet ettikleridir. Sünnette kıyas olmaz. Ona karşı darb-ı mesel de getirilmez.[360]

Benzer şekilde Evzaî'nin (v.157/774), Ebû Hanîfe'yi re'y ile hüküm verdiği için değil, ona hadis ulaştığı halde başka bir görüşü esas alarak hadise muhalefet ettiği gerekçesiyle ayıpladığını belirtmesi aynı anlayışın bir sonucudur.[361] Ancak Ehl-i re'yin fakihlerine göre ise Evzaî ve diğer âlimler, Ebû Hanîfe'nin ilgili hadisten elde ettiği fıkhî istidlalleri anlayamadıkları için onun hadise muhalefet ettiğini zannetmişlerdir. Ayrıca bazı alimlerin Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının fikirleri kendilerine yanlış ulaştırıldığı için onu eleştirdikleri, gerçek maksadını anlayınca onu bid'atçi olarak eleştirmekten vazgeçtikleri kaydedilmektedir.[362]

3. Hadislerin sübûtu: Ehl-i hadis bir hadisin sübûtunu yani onun Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tespit etmek için genelde isnad sistemini kullanır. Buna göre bir hadis sika (güvenilir) kimselerden sahih bir şekilde nakledilmişse makbul sayılmış, diğer hususlara pek fazla rağbet edilmemiştir. Ehl-i re'yin ise bir hadisin makbul sayılması için farklı şartlar ileri sürdükleri görülmektedir. Onlar bir hadisin, Kur'ân ve sünnetten elde ettikleri genel prensiplere, kendi bakış açılarına göre gerçek anlamda zıt olmasını, söz konusu rivayetin Allah Resûlü'nden sabit olmadığına delil saymışlardır.[363] Nitekim İbn Abdilberr de Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki en temel ihtilaf noktasının bu olduğunu kaydetmektedir.[364]

---

359 İbn Abdilber, *İntika*, s. 274, 276.

360 İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakât*, II, 167. Metinde zikredilen örnekler için bk. Melchert, *The Formation*, s. 10.

361 İbn Kuteybe, *Hadis müdafaası*, s. 71; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 58.

362 Esat Kılıçer, "Ehl-i re'y", *DİA*, X, 522.

363 Mehmet Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s.108-109, 115.

364 Salim Öğüt, "Ehl-i Hadis" *DİA*, X, 511. Hanefilerin Kur'ân'a arz ederek reddettiği hadisler konusunda detaylı olarak bk. Mutlu Gül, *Hanefi Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 160-180

Bunun dışında umum-i belvâ prensibine[365] aykırı olan yani herkesin görmesinin beklendiği bir olayın bir iki kişi tarafından nakledilmesi de Ehl-i re'y tarafından hadisin sabit olmasına engel kabul edilmiştir. Öte yandan Ehl-i re'y âlimlerine göre bir sahâbînin naklettiği hadise muhalif davranması veya fetva vermesi de ilgili hadisle amel edilmemesini gerektirir. Buna karşın Ehl-i hadis, bu değerlendirmeleri kabul etmemiş, söz konusu gerekçelerle bir hadisin sübûtunun geçersiz sayılmasına karşı çıkmıştır.

Bu noktada Ehl-i re'yin bazı değerlendirmelerinin hadisin sabit olması ile ilgili değil onunla amel edilip edilmeyeceğini esas aldığı belirtilmelidir. Örneğin bir sahâbînin rivayet ettiği hadisin tersine davranması o hadisin neshedilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu da ilgili hadisin Allah Resûlü'nden sabit olmasına engel değildir.

4. İtikadî ayrım noktası olarak iman tartışmaları: İman'ın tanımı, mahiyeti ve artıp eksilmesi gibi konular Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin itikâdî alanda tartışma zeminini oluşturur. O dönemde Ehl-i hadis, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarını *"mürcî"* diyerek eleştirirken, Ehl-i re'y ise Ehl-i hadisi "şükkâk/şüpheye düşenler" diyerek ayıplıyorlardı. İrcâ ve mürcî tartışmalarının temeli hicrî 1. asırda mürtekib-i kebîre yani büyük günah işleyenlerin imanî durumu meselesine dayanmasına rağmen Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki temel mesele, imanın tanımı, artıp eksileceği gibi hususlardır.

Ehl-i re'y içinde Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret olup, amel iman tanımı içinde değildir. Dolayısıyla bir şahıs amel yaptıkça imanı artmaz, ameli azaltıkça da imanda eksilme olmaz. Başka bir deyişle, bu görüşe göre, her mü'minin kalbi imanla dopdolu olması gerektiği için imanın artması ve eksilmesi fikri yanlıştır. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak insanların imanları aynıdır. Hatta bir mü'minin imanı ile söz gelimi Cebrâil'in imanı aynı olmalıdır.

Buna karşın Ehl-i hadis, ameli imanın tanımına dahil eder ve imanın artıp eksileceğini benimser. Böyle bir durumda bir kişinin imanının Cebrâil'in imanı ile bir olması söz konusu olmayacaktır.[366] Ehl-i re'y taraftarları "Mü'min misin?" sorusuna "Elhamdülillâh" veya "Elbette" diye cevap verirken, Ehl-i hadis mensuplarını aynı soruya verdikleri cevap "İnşallah/Allah'ın izniyle" şeklinde olacaktır. Bu nedenle Ehl-i re'y, Ehl-i hadisi "şükkâk/şüpheciler" olarak adlandırmaktadır.[367]

---

365 Umûm-i belvâ, "Kaçınılması büyük güçlüğe yol açan yahut yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan olaylar anlamındaki fıkıh terimidir" (Mustafa Baktır, "Umûmü'l-belvâ", *DİA*, XLII, 155).

366 Sabûnî, *Akîdetü's-selef*, s. 272.

367 Abdullah b. Ahmed, *Sünne*, I, 347; Hâkim Kebîr, *Şiâru ashâbi'l-hadîs*, s. 33. Hicrî 2. asırda Ehl-i hadis mensupları arasında imanın kavl ve amel olduğunu, artıp eksileceğini belirten alimler için bk. Sabûnî, *Akîdetü's-selef*, s. 264 vd.

Yukarıda işaret edildiği üzere Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin iman konusundaki tartışmaları kendi sınırları içinde kalan bir fikir ayrılığı olarak görmemek gerekir. Çünkü bu tartışmalar Ehl-i hadisin kitap telifine, hadis kaynaklardaki bâb başlıklarına ve râvileri cerh-ta'dil etme sebeplerine yansımıştır.[368] Başka bir deyişle aslında 2. asırda iyice belirginleşip daha sonraki asırlarda devam eden Ehl-i re'y ile Ehl-i hadisin iman konusundaki tartışmalarını anlamak, temel hadis kaynakları ve Kitâbü'l-îmân'daki başlıkların arka planına vakıf olmak anlamına gelmektedir. Mesela hicrî üçüncü ve sonraki asırlarda müstakil olarak telif edilen ya da Câmi' türü kitapların bir bölümünü teşkil eden Kitabü'l-îmânların önemli bir konusu mürcîlerin görüşlerinin eleştirisidir. Bunlar arasında bazı müellifler amelin imana dahil olduğunu gösteren hadisleri zikretmek suretiyle Ehl-i hadisin yaklaşımının haklılığını ortaya koyarken, Buhârî gibi bazı âlimler ise bâb başlıklarında bu yaklaşımın doğruluğunu daha açık beyanlarla kaydetmiştir. Dolayısıyla gerek fıkhî gerekse itikâdî alanda Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasında cereyan eden tartışmaların kendi başına önemli olması bir yana hadis tarihi açısından asıl ehemmiyeti bu tartışmanın temel hadis kaynaklarının oluşumuna ve müelliflerinin bu kitapları telif etmelerindeki zihnî arka plana ışık tutmasıdır. Bu konuya 3. asırda kaleme alınan temel hadis kaynakları incelenirken tekrar dönülecektir.

B. Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ehl-i hadis ile Çekişme Noktaları

İtikâdî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren Mu'tezile mezhebinin başlangıcı, yaygın kanaate göre, Vâsıl b. Atâ'nın (v.131/748) Hasan el-Basri tarafından meclisten çıkarılmasıyla gerçekleşmiştir. Çünkü Vasıl, mürtekib-i kebîre/büyük günah işleyenlerin durumu meselesinde el-menzile beyne'l-menzileteyn deyince Hasan el-Basrî, "Vasıl bizden ayrıldı." diyerek tepki göstermiş, böylece mu'tezile ismi söylenmeye başlanmıştır.[369] Bununla birlikte bu isimlendirmenin Amr b. Ubeyd'in, Hasan el-Basrî'nin makamına geçen Katâde b. Di'âme'nin meclisinden ayrılması üzerine Katâde tarafından verildiği belirtilmektedir.[370] Ancak mu'tezile mezhebine mensup âlimler kendilerini daha çok "Ehlü't-tevhîd ve'l-adl" ismiyle anmayı tercih ederler.[371]

Mu'tezile mezhebinin oluşumunda öncelikle, kader-cebr konusundaki münakaşalar, Allah'ın sıfatları, Kur'ân'ın mahluk oluşu ile ilgili tartışmalar etkili olmuş-

368 Sönmez Kutlu, *İlk gelenekçiler*, s. 186; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 66; Hüseyin Kahraman, *İrcâ ve Mürcî Râviler*, s. 179.

369 İlyas Çelebî, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391.

370 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 45, 47.

371 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 52.

tur. Ayrıca insanların İslâm'a girmelerini engellemek ve müslümanları şüpheye düşürmek için tenkit eden Hiristiyanlık, Yahudilik ve diğer birtakım inanışların Mu'tezile'nin şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Bu tür şahısların ortaya attıkları şüpheleri gidermek için aklî çıkarımları önemseyen Mu'tezilî âlimlerin, bu esnada esas aldıkları önkabullerini daha sonra İslâmî mezhepler arasında yaptıkları tartışmalarda kullandıkları anlaşılmaktadır.

Mu'tezile mezhebinin Ehl-i hadisle ayrılığa düştüğü temel noktalardan birisi Allah'ın sıfatları ile ilgilidir. Ehl-i hadis, Kur'ân ve sahih hadislerde Allah, kendisini kullarına nasıl tanıtmışsa onları aynen kabul etmeyi, ancak bunlarla ilgili "Ne zaman?", "Nasıl?" gibi soruları sormamayı esas alır. Mesela Kur'ân'da zikredildiği üzere Allah'ın nefsi, yedi (eli), ayn'ı (gözü) ... vardır, O, duyar ve görür, ilim, kudret, kelam gibi sıfatları mevcuttur. Ancak bunların nasıllığı bilinmez, Allah ve Resûlü'nün kullandığı şekilde bunlara inanılmalıdır.[372] Nitkeim Evzaî, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes'e sıfat ve ru'yet konusundaki hadisler sorulunca, bunlara "Nasıl?" sorusunu sormaksızın zikredildiği şekilde inanılması gerektiğini söylemişlerdir.[373] Buna karşı Mu'tezile, yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi ilk bakışta insanlarınkine benzeyen sıfatların tenzih esas alınarak te'vîl edilmesi gerektiğini savunur. Buna göre Allah duyularla algılanamayan kadîm, hay, adl, hakim ... bir varlıktır, ancak bu durum onun zatında söz konusu sıfatların müstakil varlıklar olarak bulunmalarını gerektirmez. Genel olarak Mu'tezilî âlimlere göre bu sıfatlar için kadîm denilerek Allah'a nispet edilmesi, onun zatının yanında başka unsurların bulunmasını gerektirir ki bu, taaddüd-i kudemâ/kadîm varlıkların çokluğu anlamına gelecektir.[374] Onlara göre bu durum tevhid ilkesine aykırıdır.

Mu'tezile'nin tevhid ilkesini koruma adına geliştirdikleri yukarıdaki yaklaşım Ehl-i hadis dahil sünnî kelamcılar tarafından sorunlu bulunur. Zira onlar Allah'ın kemal sıfatlarını zatına nispet etmemeyi Allah'a noksanlık nispet etmek anlamına geleceğini belirtirler. Çünkü bu sıfatlar hem zihinde hem de zihin dışında (hariçte) bulunması gerekir. Öte yandan Allah Teâlâ'nın sonradan bu sıfatları kazanmış olması da mümkün değildir. Zira bu durumda Allah'ın önceden söz konusu sıfatlara sahip olmadığı anlamına gelecektir. O halde sıfatların da zat gibi kadîm olması gerekir.[375]

Benzer şekilde Allah'ın ahirette görülüp görülmeyeceği, Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı gibi tartışmalar Allah'ın sıfatları konusuna mezheplerin farklı

372 İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 26 vd.
373 Sabûnî, *Akîdetü's-selef*, s. 249.
374 İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 102.
375 Mustafa Sinanoğlu, "Muattıla", *DİA*, XXX, 330-331.

yaklaşımlarının bir tezahürüdür. Anılan meselelerde Mu'tezile tevhid ilkesini korumak için tenzihi bakış açısını önceleyerek[376] Kur'ân'ın mahluk olduğunu, Allah'ın ahirette görülmeyeceğini savunmuştur. Ehl-i hadis ise söz konusu meselelerde Allah'ın sıfatlarını devre dışı bırakılacağı ve bu anlayışın hadis veya selef-i sâlihînin sözlerine ters düşeceği gerekçesiyle Mu'tezile'yi eleştirmektedir. Bu düşünceye karşı Ehl-i hadis ise Kur'ân'ın kadîm olduğunu ve Allah'ın cennette mümin kullar tarafından görüleceğini belirtmektedir. Mu'tezile'nin adalet prensibi çerçevesinde savunduğu kader tartışmalarında da benzer bir durum söz konusudur.

Bu tartışmalarda hadislerin sübûtuna yönelik Mu'tezilî âlimlerin yaklaşımının Ehl-i hadisi rahatsız eden unsurlar barındırdığı belirtilmelidir. Çünkü Ehl-i hadis itikâdî bir meselede bir hadisle karşılaştığında sahih olmak şartıyla onunla amel etmiş, Allah'ın ahirette görülmesi meselesinde olduğu gibi olayın aslı Kur'ân'da zikrediliyorsa âyeti hadisin ışığında anlamaya çalışmıştır. Böylece hem âyetle hem de hadisle amel etmişlerdir. Ancak Mu'tezile, dînî konuları belirledikleri beş esas yani, tevhid, adl, va'd ve va'îd, menzile beyne menzileteyn ve emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker çerçevesinde anlamışlar, âyetleri mezkûr esaslar ışığında yorumlarken bu asıllara, te'vîl edilemeyecek şekilde ters gördükleri hadisleri uydurma kabul etmişlerdir. Doğal olarak mezhebî ön kabullerden hareketle yapılan bu değerlendirmeler Ehl-i hadise mensup âlimler tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir. Ayrıca Mu'tezile tarafından ileri sürülen fikirlerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kabul edilmediği belirtilmelidir.

Mu'tezile ve Ehl-i hadis arasında cereyan eden bu tartışmalar hicrî 2. asırdan sonra da yoğun bir şekilde devam etti. Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki tartışmalarda söylendiği üzere Mu'tezile ve Ehl-i hadisin söz konusu yaklaşımlarını sadece farklı mezhep mensuplarının birbirleri hakkında dile getirdikleri sözler olarak değerlendirmemek gerekir. Ehl-i hadisin müstakil veya "Câmi'" türü kitaplarında açıktan veya dolaylı olarak söz konusu tartışmalara değindikleri ve karşı tarafın fikirlerini çürütmeye çalıştıkları görülür. Dolayısıyla temel hadis kaynaklarındaki ilgili bahisleri yukarıda anlatılan tartışmaları dikkate almadan okumak resmin tamamını görmeye engel teşkil edecektir. İleride temel hadis kaynakları incelenirken mezkur tartışmaların hadis literatürüne katkısı vurgulanacaktır.

[376] İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 102.

VI. İLERİ OKUMALAR

•Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği: (Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi)*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.

•Abdülfettah Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn: Safha müşrika min târîhi semâi'l-hadîs inde'l-muhaddisîn*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992/1412.

•Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014.

•Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul: İFAV, 2015.

•Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi: Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul: İFAV, 1997.

•Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İFAV, 2015.

•Hayri Kırbaşoğlu (der.), *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü*, Ankara: Otto, 2016.

•Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Otto yayınları, 2012.

•Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.

•İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul: İnsan yayınları, 2008.

•*İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe –Sahabe Kimliği ve Algısı-* İstanbul: Ensar yayınları, 2013.

•*İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe –Sahabe ve Rivayet İlimleri-*, İstanbul: Ensar yayınları, 2016.

•M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler: Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi*, İstanbul: İFAV, 2011.

•Mahfuz Söylemez (der.) *Geleneksel ve Modernist Paradigmalar Kıskacında İmam Şâfiî*, Ankara: Araştırma yayınları, 2014.

•Mehmet Bilen (der.) *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*, İstanbul: Kent ışıkları, 2012.

•Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: İFAV, 2015.

•Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neş'etuhu ve târîhuhu*, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1990/1410. (Birlikte: *Kitâbü't-Temyiz*, Müslim b. el-Haccâc).

•Ömer b. Hasan el-Felâte, *el-Vad' fi'l-hadîs*, Beyrut: Müessesetü Menâhili'l-irfan, 1981.

•Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyat, 2002.

VII. TERİMLER

Aşağıda bölümle ilgili, metinde geçen önemli terimler sıralanmıştır

- Belağ Hadisler
- Fırka
- Fitne
- Râvi
- Hâricî
- İlel
- İsnad
- Mevzû Hadis
- Munkatı
- Mu'tezile
- Mürcie
- Mürsel
- Vech

VIII. DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Ehl-i hadis ile Ehl-i re'yin birbirinden ayrıştığı noktaları açıklayınız.
2. Hicrî 2. asırdaki isnad kullanımlarını açıklayınız.
3. Mu'tezile ile Ehl-i hadis arasında cereyan eden fikrî tartışmaları yazınız.
4. Sistemli hadis rivayetinden ne anlıyorsunuz açıklayınız.

IX. HADİSLERLE HAYATIMIZ: Ölümden Sonra Devam Eden Ameller

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثَةٍ إِلَّا مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet eder: "İnsan öldüğü zaman şu üç ameli dışında bütün amellerinin sevabı sona erer: Sadaka-i cariye, insanların faydalandığı ilim; arkasından dua eden hayırlı evlat."[377]

İsnad Özellikleri: Oldukça meşhur olan bu hadis temel hadis kaynaklarında Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir. Hadis kitaplarında bu hadisi yaygın olarak Ebû Hüreyre'den Ebü'l-Alâ Abdurrahman ondan da oğlu rivayet etmektedir. Bununla birlikte Taberânî'nin naklettiği başka bir rivayete göre ise bu hadisi Ebû Hüreyre'den, Saîd b. Müseyyeb nakletmiştir.[378] Ayrıca Selman el-Fârisî, Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Ümâme'den, zayıf isnadlarla da olsa benzer manada hadislerin nakledildiği kaydedilmektedir.[379]

Kesintisiz Sevaplar: Metinde zikredilen hadiste Hz. Peygamber ümmetine, bir şahsın vefatından sonra da devam edecek amellerin yolunu göstermektedir.

Hadiste bahsedilen sadaka-i cariye, hayrı bir anlık olmayıp daha sonraki nesillere de intikal eden ve ondan genel olarak herkesin faydalandığı şeylerdir. Câmiler, mescidler, çeşmeler, okul ve medreseler sadaka-i cariye kavramının içinde değerlendirilir. Fakat İslâm tarihinde sadaka-i cariye'nin kurumlaşmış şekli vakıflardır.

İslâm'da ilk vakfın hangisi olduğu sorusu tartışmalı bir konu olsa da Resûlullah'ın (s.a.v.) Hz. Ömer'e yaptığı şu tavsiye daha sonraki vakıf geleneğinin temellerini atmış gibidir.

---

377 Müslim, "Vasiyye", 14; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 14; Tirmizî, "Ahkâm", 36; Nesâî, "Vesâyâ", 8.

378 Taberânî, *Kitâbü'd-Duâ*, s. 377.

379 Bkz. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-Iyâl*, s. II, 613 –Tahkik edenin notu-.

> Hz. Ömer, Hayber bölgesinde bir arazi sahibi olunca Resûlullah'a (s.a.v.) gelip "Ya Resûlullah! Hayber'de bir arazim oldu. Yemin ederek söylüyorum ki bundan önce böyle bir araziye sahip olmamıştım. Bu konuda bana ne emir buyurursunuz?" diye sordu. Resûlullah (s.a.v.) da ona "Bu araziyi sadaka olarak ver ama aslı senin olsun." dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, aslının satılmamaması, hibe olarak verilmemesi, tevarüs etmemesi şartıyla fakirlere sadaka olarak bağışladı.[380]

Hz. Ömer'in vakfiyesi diğer sahâbîlere de örnek olmuş ve ilk asırda bu usûlle bağışlanan birçok vakıf oluşmuştu. Vakıf anlayışı daha sonraki asırlarda da genişletilerek devam ettirilmiş, canlı olan hemen her şey gözetilerek birçok vakıflar kurulmuştur. Metinde zikrettiğimiz hadiste de açıkça belirtildiği üzere, bu vakıfları kuranlar, onlardan istifade edildiği müddetçe bunun karşılığını alacaklardır.

Ölümden sonra devam edecek ikinci husus faydalı ilim miras bırakmaktır. Gerek Kur'ân-ı Kerîm gerekse hadisler müslümanların faydalı ilimler öğrenmesini istemiş ve onları gizlememesi gerektiğini vurgulu bir şekilde hatırlatarak sonraki nesillere aktarılmasını istemiştir. Bu yüzden İslâm'da ilme ve âlimlere büyük önem verilmekte, gerçek âlimlerin yokluğu sapma ve saptırmayla eş anlamlı sayılmaktadır. Kitap okuma, yazma, öğrenci yetiştirme veya onların yetişmesine maddî veya manevî olarak yardımda bulunma dinimizde sevap sayılan işler arasındadır. Bu ameller, insanlar onlardan faydalanıp durdukça, yapanın amel defterini kapatmayacak işlerdir.

Amel defterinin kapanmamasını sağlayan diğer husus, kendisine dua eden salih bir evladın bulunmasıdır. Aslında bu hadis, müslümanlara salih evlat yetiştirme sorumluluğunu da hatırlatmaktadır. Şâyet anne baba dînî ve dünyevi açıdan güzel bir terbiye ile yetiştirme hususunda elinden gelen gayreti gösterir ve onların salih kul olmalarını sağlarsa bu özellik onların sevap hanesine yazılacak, ölümlerinden sonra da evladı ona dua ettikçe ve hayırlı ameller işledikçe Allah katındaki derecesi yükselecektir. Bu, her gün namazda okuduğumuz "Allah'ım, beni, anne babamı ve bütün mü'minleri bağışla." duasında karşılık bulmaktadır. Nitekim tâbiûn tabakasının büyüklerinden olan Saîd b. Müseyyeb'in, elini yukarı kaldırarak söylediği, "bir kimse, kendisinden sonra oğlunun dua etmesiyle yükselir."[381] cümlesi de aynı şeyi anlatmaktadır.

Bütün bu ameller yapılırken dikkat edilmesi gereken husus, onların Allah rızası için yapılmasıdır. Müslümanın her hareketinde gözetmesi gereken samimi

---

380 Müslim, "Vasiyye" 15.

381 Mâlik, *Muvatta*, III, 399 –Muhammed eş-Şeybânî rivâyeti.

niyetin, insanların büyük saygı beslediği ve her ortamda dillendirdiği vakıf, müesseseler, kitap ve diğer hususlarda daha fazla korunması gereklidir. Çünkü bu hususlar niyetin çabuk örselendiği, nefsi beğenmenin Allah rızasıyla çabucak yer değiştirdiği alanlardır. Allah rızasının gözetilmediği yapılar veya eserlerin, her ne kadar adları vakıf da olsa, onların amel defterine herhangi bir faydası olacağı düşünülemez. Bu gibi davranışlar Allah ve Resûlü'nün şiddetle nehyettiği hareketlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL HADİS KAYNAKLARININ TEŞEKKÜLÜNDE ZİRVE DÖNEM: *KÜTÜB-İ SİTTE*

KÜTÜB-İ SİTTE'DE CÂMİ'İ ESERLER

I. ÜÇÜNCÜ ASRA GENEL BAKIŞ

Hicrî 3. asır, hadis tarihinde yeni bir döneme işaret eder. Zira bu dönem Ehl-i hadisin, karşıt gördüğü gruplarla oldukça yoğun bir şekilde mücadele ettiği ve en çok eser kaleme aldığı zaman dilimidir. Başka bir deyişle bu dönem çok miktarda hadis kaynaklarının yazılması ve Ehl-i hadisin delillerinin gelişimi ve sunumu açısından en verimli asrıdır. Nitekim bu asırda Ahmed b. Hanbel ve Bakî b. Mahled'in *Müsned*'leri gibi hadislerin birçoğunu bir araya toplayan eserler vucuda getirilmiş, daha sonra *Kütüb-i Sitte* olarak anılacak olan Buhârî ve Müslim ve Tirmizî'nin *Câmi*'leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'leri telif edilmiştir.

Önceki asırlara göre değerlendirilecek olursa bu dönemde muhaddislerin hadis ve isnad anlayışlarında çeşitli gelişmeler yaşanmış, fikhî ve itikâdî tartışmalar daha da derinleşmiştir. Bu asırda söz konusu gelişmeleri tetikleyen birçok etken saymak mümkünse de ilmî hayatını 2. asrın sonu ile 3. asrın hemen başında geçiren Şâfiî'nin Ehl-i hadis ve Ehl-i re'yi iyice etüt ettikten sonra ileri sürdüğü fikirlerin 3. asır muhaddislerini etkilemesi öncelikle zikredilmelidir. Şâfiî'nin ileri sürdüğü bazı görüşler daha önce İmâm Muhammed eş-Şeybânî tarafından da

dile getirilmesine rağmen Ehl-i hadis üzerinde Şâfiî'nin etkisi daha büyüktür.[382] Ayrıca bu asrın başında 218 yılında Halife Me'mûn ile resmen başlayan ve 234 yılında Mütevekkil zamanında sona eren Mihne hareketi gerek söz konusu zaman diliminde gerekse daha sonraki dönemde oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. âlimlere "Kur'ân mahluktur." fikrinin zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı bu Mihne süreci ve sonrasında yaşananlar sadece Ehl-i hadis ile karşıtları arasında ayrılığı derinleştirmemiş, Ehl-i hadis mensuplarının kendi içinde de önemli kırılmalara sebep olmuştur.

3. asırda yaşanan bu gelişmeleri anlamak, bu dönemde yazılan hadis kitaplarının yazım serüvenini daha iyi kavramak ve hadis alanındaki gelişmeleri anlamlandırmak için elzemdir. Aşağıda hicrî 3. asırdaki gelişmeleri ana hatlarıyla inceledikten sonra bunların hadis alanına etkisi söz konusu edilecektir.

a. Üçüncü asırda hadis ve isnad kullanımı: Bu asırda isnad değerlendirmelerinde bir önceki asra göre bazı farklılıklar bulunur. Zira 2. asırda, genel olarak mürsel hadisleri sahih sayan ve buna uygun olarak kitaplarında birçok mürsel hadis zikreden âlimlerin aksine 3. asırda isnadların muttasıl olmasına önem verilmiştir. Bu asırda mürsel rivayetler ise zayıf hadis kategorisinde sayılmıştır. Doğal olarak 2. asra nispetle bu asırda telif edilen temel hadis kaynaklarındaki mürsel hadislerin sayısı da oldukça azdır. Bu dönemde, sayıları çok olmasa da, mürsel rivayetlerin ayrıca derlendiği veya bu tür hadislere işaret eden kitapların oluşturulduğu söylenebilir.

Benzer şekilde bu asırda telif edilen kitaplar, büyük oranda merfû yani Hz. Peygamber'e nispet edilen hadisleri içermesi nedeniyle 2. asırdan farklılık göstermektedir. Çünkü 2. asır eserleri genel olarak merfû hadislerin yanında sahâbe (mevkuf hadisler) ve tâbiûna (maktû hadisler) nispet edilen rivayetlere bir arada yer verirken, 3. asır kitaplarının daha çok merfû hadislerden oluştuğu, gerekli görülen yerlerde ise mevkûf ve maktû rivayetlerin kaydedildiği görülür. Hatta sahâbî râvilerine göre tasnif edilen Müsned türü eserler, yapısı gereği merfû hadislerden oluşur ve bu kitaplarda merfû dışındaki hadisler pek az yer alır. Kim tarafından telif edildiği tartışmalı olan Tayalisî'nin (v.204/819) *Müsned*'i bir tarafa bırakılırsa bu tür kitaplar daha çok 3. asrın başlarından itibaren telif edilmiş olmalıdır.[383]

2. asır âlimleri muttasıl ve merfu hadis vurgusunu zaman zaman dillendirmelerine rağmen[384] İmam Şâfiî'nin güçlü bir şekilde kaydettiği ve metodik bir

---

382 Mehmet Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 157, 230-231.

383 Müsnedlerin telif tarihi için bk. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 228.

384 Muhammed eş-Şeybânî'nin Medinelilerin muttasıl-merfû hadisleri dururken mürsel-mevkuf rivayetlerin kullanımını eleştirmesi için bk. Mehmet Özşenel, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA*, XXXIX, 42.

zemine oturttuğu mürsel hadisleri kabul etmeme ve Hz. Peygamber'den gelen sahih bir hadis varken mevkuf ve maktû hadise itibar etmeme düşüncesinin etkin olduğu söylenebilir.

b. Üçüncü asır hadis kitaplarında fıkhî yaklaşım: Bu asırda Ehl-i hadis gerek ahkam konularına ayırdığı Sünen türü kitaplarda gerekse Câmi' türü eserlerde fıkhî yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır. Muhaddisler bu kitaplarda konuyla ilgili hadislere vurgu yaparak ve çoğu kere hadislerin lafzını dikkate alarak görüşlerini açıklamışlardır.

Kendi içinde farklı renkleri barındırsa da Ehl-i hadis, bir meselede konuyla ilgili hadislerden hareketle görüşlerini oluşturmaya çalışmış, kullanılan hadislerin sahih olmasına önem vermiş, Ahmed b. Hanbel ve öğrencisi Ebû Dâvûd da açık bir şekilde görüldüğü gibi sahih hadis bulunmayan konularda delil olarak kullanmaya elverişli gördükleri zayıf hadisle de amel etmişlerdir. Onlar bir konuda sahih hadis bulunduğu zaman başka görüşlere iltifat etmemiş ve hadislerin içerdiği fıkhı kendilerine rehber edinmişlerdir.

2. asırda olduğu gibi bu asırda da Ehl-i hadisin fıkıh alanında en çok muhalefet ettiği grup Ehl-i re'ydir. İmam Şâfiî'nin, bir hadisin kabul edilmesi için umum-i belvâ prensibi, Medine ehlinin amel etmesi gibi şartları reddetmesi, haber-i vahidi amel desteğine bakmaksızın delil sayması gibi metodik zemininde hareket eden Ehl-i hadis kendi görüşlerini olgunlaştırmış ve Ehl-i re'ye karşı çıkmıştır.[385] Nitekim İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'nin hadise muhalefet ettiği örnekleri sıralaması, Buhârî'nin ilgili bâb başlıklarında Ehl-i re'yin görüşlerinin aksine delillerini sunması veya Tirmizî'nin *Câmi'*inde fukahanın görüşlerine yer verirken Ehl-i re'y âlimlerini isim olarak nadiren zikretmesi bunlar arasında sayılabilir. Sayılanlar kadar açık olmasa da bu durum diğer hadis musannefatında gözlemlenen bir olaydır.

c. Üçüncü asır hadis kitaplarında itikâdî tartışmalar: Bu dönemde ilk iki asırda yoğun bir şekilde söz konusu edilen imanın mahiyeti, kader gibi meselelerin derinleşerek tartışıldığı görülmektedir. Yine 2. asırda gündeme gelen Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı ve Allah'ın sıfatları konusu, bu asırda siyasetin işin içine girmesiyle Mihneye dönüşmüştür.

Muhaddisler bu tartışmalar hakkında kaleme aldıkları müstakil eserlerin yanı sıra hadis kitaplarında Ehl-i hadisin tavrını ortaya koymuşlardır. 2. asır tartışmaları incelenirken söylendiği gibi iman konusunda Ehl-i hadisin öncelikli muha-

385 Mehmet Özşenel, *Ehl-i re'y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları*, s. 123-124.

tabı mürcîler yani Ehl-i re'y âlimleridir ve onlar, ameli imana dahil etmemeleri, imanın artıp eksilmediğini söylemeleri ve kendilerinin imanlarının Cebrâil'in imanına eşit olduğunu iddia etmeleri nedeniyle eleştirilmiştir. Bu anlayış Ehl-i hadisin itikâda dair yazdığı kitaplarda tenkit edildiği gibi çeşitli hadis kitaplarında da bu düşüncenin yanlışlığı dolaylı veya açık bir şekilde kaydedilir. Örneğin Buhârî'nin meşhur eseri *el-Câmiu's-sahîh*'inin bir bölümü olan Kitâbü'l-îmân'da, "İman bâbı ve Hz. Peygamber'in İslâm beş şey üzerine kurulmuştur kavli" dendikten sonra "O, söz ve fiildir, artar ve eksilir." denmesi[386] mürcîlere karşı Ehl-i hadisin tavrını yansıtır. Buhârî gayet uzun olan bu başlığında imanın artacağına dair âyet, sahâbe ve tâbiûn kavillerine yer vermek suretiyle görüşünü delillendirir. Buhârî devam eden sayfalarda "Haya imandandır, cihad imandandır" gibi başlıklar açmak suretiyle iman amel ilişkisini ortaya koymaya çalışır. Yine Buhârî'nin İbn Ebî Müleyke'den (v.117/735) naklen zikrettiği "Resûlullah'ın (s.a.v.) otuz sahâbîsine yetiştim, hepsi münafık olmaktan korkuyordu. Onların hiçbiri benim imanım Cebrâil'in, Mikâil'in imanı gibidir demiyorlardı."[387] başlığı mürcîlere açık bir reddiyedir.[388] Ayrıca Buhârî'nin bu bâb altında Ebû Vâil Şekîk b. Seleme'ye (v.99/717) Mürcie hakkında isim verilerek yöneltilen bir soruyu ve ilgili cevabı nakletmesi de bu görüşü teyit etmektedir.[389]

Bu tavrıyla Buhârî, iman kalpte dopdolu olduğu için herkesin imanda eşit olduğunu savunan mürcileri hadislere ve sahâbîlerin düşüncelerine ters düşmekle suçlamış olmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin *Sahîh*'i okunurken onun en üst derecede sağlam hadisleri bir araya toplama düşüncesinin yanı sıra o dönemde tartışılan konulara Ehl-i hadis penceresinden cevap verme amacını da dikkate almak gerekir.

Bu asırda benzer tartışmalar *Kitâbü'l-kader*'lerde gerçekleşir. Daha doğrusu ilk iki asırda kader konusunda yapılan tartışmalar bu asırda genişleyerek devam eder. Ancak burada muhatap Mu'tezile mezhebidir. Bu bölümlerde insanın kaderinin varlığını gösteren hadisler kaydedilmek suretiyle "İnsan kaderini kendisi belirler." görüşünü savunan Mu'tezile'nin yanlışlığı ortaya konur. Mu'tezile'nin reddettiği, bir kişiye anne karnında ruh üflendikten sonra kaderinin de verildi-

386 Buhârî, "İmân", 1 (Meknez neşri)

387 Buhârî, "İmân", 36.

388 Konu hakkındaki örnekler için bk. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusundaki Tartışmaları", s. 184-185. *Sahîh*'teki Kitâbü'l-îmân'ın sadece Mürcie'ye reddiye değil, aynı zamanda Cehmiyye, Kerrâmiyye, Hâriciyye, Mu'tezile ve Şîa'ya göndermelerde bulunulduğuna dair bk. Ali Akyüz, "Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı", s. 166

389 Buhârî, "İmân", 35. Konu hakkındaki örnekler için bk. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusundaki Tartışmaları", s. 185.

ğini belirten hadis gibi her iki mezhep arasında tartışma konusu olmuş hadisler *Kitâbü'l-kader*'lerde en çok alıntılanan rivayetler arasındadır. Ayrıca bu kısımda Tavûs b. Keysân'dan (v.106/725) nakledilen "Resûlullah'ın ashâbından bir grup şahsa ulaştım, onlar her şey kadere göredir diyorlardı." alıntısı[390] Mu'tezile mezhebinin hadislerin yanı sıra sahâbîlerin görüşüne de muhalefet ettiğini göstermektedir.

218 yılında Halife Me'mun'un "Kur'ân mahluktur." görüşünü resmîleştirip herkesin bunu itiraf etmesini, aksini söyleyenlerinin ise zorla kabul ettirileceğini ilan etmesi nispeten daha farklı bir evreye işaret etmektedir. Çünkü bu dönemde sorguya çekilen hemen bütün âlimler bu görüşü ikrar etmek zorunda kalmış, Ahmed b. Hanbel bunu kabul etmeye yanaşmamıştı.[391] Mihne hadisesi, Me'mûn ile başlayıp, Mu'tasım ve Vâsık döneminde devam etti. Hatta Vâsık döneminde Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesinin, şimdinin ilkokulları olan küttapta çocuklara öğretilmesi emredildi. Mütevekkil zamanında ise süreç tersine dönmüştür. Çünkü bu dönemde Kur'ân'ın mahluk olup olmadığını sormak yasaklandı. Böylece Ahmed b. Hanbel ve etrafındakiler kesin bir zafer elde etmiş oldu.

Neticede başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere âlimlerin çeşitli işkence ve baskılara maruz kaldıkları bu süreç hem Ehl-i hadis ile karşıt gruplar arasındaki ihtilafı keskinleştirmiş hem de Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn gibi Mihne hadisesinde baskılara dayanamayarak Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleyen Ehl-i hadis âlimlerine karşı memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Ayrıca Buhârî gibi Ehl-i hadise mensubiyetinde şüphe olmamasına rağmen nispeten farklı görüşlere sahip kimselerin düşünceleri tahammülsüzlükle karşılanmıştır. Başka bir deyişle Kur'ân'ın mahluk olduğu diktesine direnen şahıslar mihne hadisesi sona erince kendileri gibi düşünmeyenlere karşı oldukça sert tepki vermişlerdir. Bu şahısların, aynı gruba mensup olmalarına rağmen konuyla ilgili nispeten farklı fikirler ortaya atan kimselere karşı geliştirdikleri tepki birkaç asır geçtikten sonra dinmeye başlayacak ve muteahhirûn dönemde mihne sebebi ile bir râvinin cerh edilmesine itibar edilmeyecektir.

İtikâd alanında yaşanan bu gelişmelerin 3. asırdaki telif faaliyetlerine büyük bir ivme kazandırdığı söylenebilir. Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'l-cehmiyye*'si ya da Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (v.280/894) aynı isimdeki eserlerinde olduğu gibi muhaddisler bu tür meselelerdeki fikirlerini hadislere dayanarak müsta-

390 Muvatta, "Kader", 1; Müslim, "Kader", 18.

391 Mihne hadisesinde görüşlerinde ısrar edenlerin ayrıntılı anlatımı için bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 27.

kil kitaplarda açıklamışlardır.[392] Ayrıca birçok müellif tarafından kaleme alınan *Kitâbü's-Sünne*'ler de benzer amaçla telif edilmiştir.

Netice itibariyle Ehl-i hadisin îtikâdî görüşlerini içeren adı geçen eserler veya genel olarak Câmi' ve Sünen'lerin bir bölümü olarak nakledilen aynı isimdeki kitaplar, karşıt görüşlere bir reddiye niteliğindedir. Burada zikredilen hadisler aynı zamanda Ehl-i hadisin fikrî temellerini oluşturmuştur. Başka bir deyişle îtikâd ve fıkhî alandaki bu çekişmeler İslâm tarihinde etkisi uzun süren derin ayrılıklara sebep olsa da bu husus birçok hadis eserinin vucûda gelmesine hız kazandırmış ve zengin bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Muhaddisler bu asırda hem tartışmalı konulardaki hem de dinin diğer alanlarındaki hadisleri çeşitli tasnif usulleriyle bir araya getirmişlerdir.

Hicrî 3. asırda Müsned, Sünen, Câmi' veya belirli konulara özel yazılmış eserler oldukça fazladır. Bunlar arasında aşağıda günümüzde en yaygın bilinen kitaplar olması hasebiyle *Kütüb-i Sitte* yani Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *Câmi*'leri, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'leri tanıtılacaktır. Çünkü adı geçen müellifleri ve eserlerini tanımak, dönemin hadis faaliyetini anlamak açısından önemlidir.

[392] Bu dönemde yazılan benzer konudaki kitaplar ve değerlendirmeleri için bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 81.

II. BUHÂRÎ ve *el-CÂMİU'S-SAHÎH*'İ

A. Anahatlarıyla Buhârî'nin Hayatı

"Muhaddislerin imamı" ya da "hadiste emîrü'l-mü'minîn" gibi lakaplarla anılan Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre el-Cu'fî, hicrî 194 senesinde Horasan'ın meşhur şehirlerinden Buhâra'da dünyaya geldi.[393]

Buhârî'nin küçük yaşta kaybettiği babası da âlim bir kişiydi. O, Mâlik b. Enes'ten hadis işitmiş, Hammâd b. Zeyd'i de görmüştü.[394] Babasının bazı kitaplarının Buhârî'ye intikal etmesine bakılırsa[395] bu durumun onun ilme yönelmesine etki ettiği varsayılabilir. Buhârî 10 yaşına varmadan hadis ezberlemeye başladı.[396] 11 yaşındayken hocasının bir hatasını düzeltince dikkatleri üzerine çekti.[397] O, bölgesinin ünlü âlimleri olan Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (v.225/839) ve Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî (v.229/844) gibi meşhur hocaların hadis meclislerine katıldı. 210 senesinde annesi ve kardeşi Ahmed ile birlikte hac yolculuğuna çıkan Buhârî, Mekke'de kaldı. Annesi ve kardeşi yurtlarına geri döndüler. Buhârî, Mekke ve Medine'de hadis meclislerine katıldı. Daha sonra ise Basra, Kûfe ve Bağdad'a gitti.[398] O şöyle diyordu "Basra'ya dört kere gittim, ama Kûfe ve Bağdâd'a kaç kez gittim, saymadım."[399] Aşağıda Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* kitabından hareketle oluşturulan Buhârî'nin rihlesi, onun ilmî yolculuğu hakkında bir fikir vermektedir.[400]

---

393 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 64-66.

394 Zehebî, *Siyer*, XII, 392.

395 A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 368.

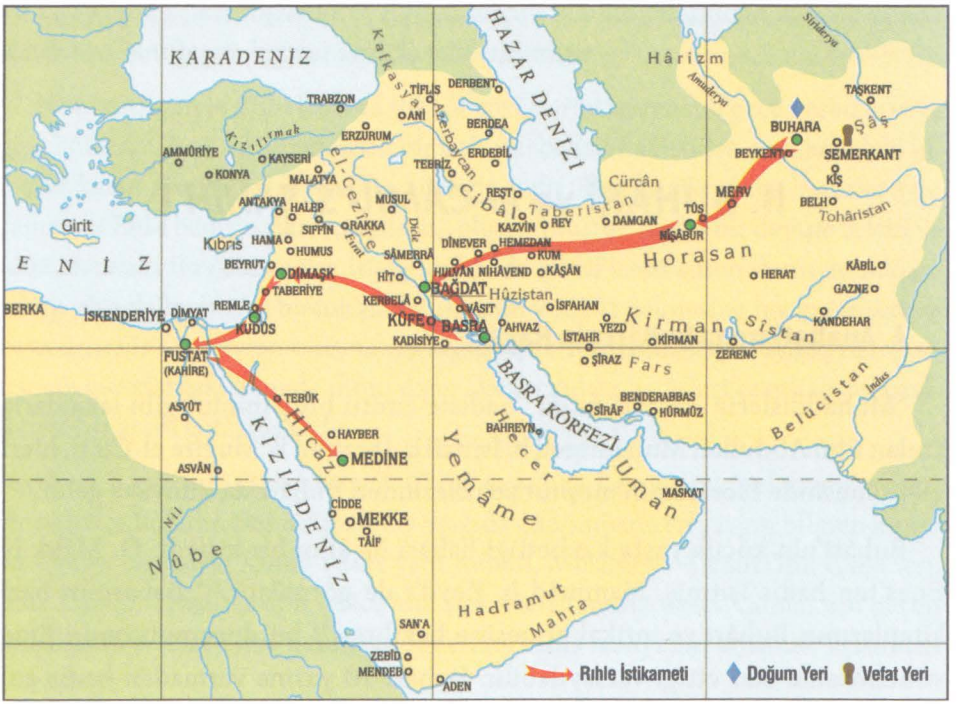
396 Zehebî, *Siyer*, XII, 393; Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 69.

397 Zehebî, *Siyer*, XII, 393.

398 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 88-93.

399 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478. Onun rihle yaptığı yerler hakkında topluca bkz. A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 368.

400 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 11.

Harita 2: Buhârî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[401]

Günümüzde Buhârî'nin gittiği yerler arasındaki mesafe Google yardımıyla kuş uçuşu hesaplandığında onun toplamda 5.291 km yol katettiği görülmektedir. Bu uzaklık, kuş uçuşu olduğu için gerçek yolun çok daha uzun ve dönemin imkanları nedeniyle de daha fazla meşakkatli olduğu zihinde tutulmalıdır.[402] Ayrıca Şevkî Ebû Halîl'in rihle atlasında bazı eksiklikler olduğu da dikkat çekmektedir. Örneğin bu çizime göre Buhârî'nin Medîne'ye geldiği halde Mekke'ye rihle yapmadığı görülmektedir. Öte yandan yukarıda Kûfe örneğinde zikredildiği üzere Buhârî bazen bir şehre birden fazla gitmiştir. Ayrıca onun beldesine dönüş yolunun da (yaklaşık olarak kuş uçuşu 3.000 km.) rihlesine katılması gerekir. Bütün bu etkenler birlikte düşünüldüğünde Buhârî'nin ilim uğruna katettiği yolun çok daha fazla olduğu açıktır. Zaten yukarıda zikredilen rakamlar Buhârî'nin rihlesi esnasında onun bizzat ne kadar yol katettiğini tespit etmek amacıyla değil rihle faaliyetinin boyutunu ve zorluğunu somutlaştırmak için kaydedilmiştir. Bu du-

401 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının ekinden alınmıştır.

402 Nevzat Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*, s. 144. Bu eserde Buhârî'nin katettiği mesafe 5.720 km. olarak zikredilir Burada ve yukarıdaki metinde zikredilen sayılar Buhârî'nin gittiği yolun tam bir ölçümü olmayıp rihlenin tabiatı hakkında genel fikir vermesi amacıyladır.

rum genel olarak, ileride incelenecek olan diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri için de geçerlidir.

Buhârî söz konusu rihle esnasında Belh'te Mekkî b. İbrahim'den (v.215/830), Merv'de Abdân b. Osman'dan (v.221/836), Bağdat'ta Muhammed b. İsa (v.224/839) ve Süreyc b. Nu'mân'dan (v.217/832), Basra'da Ebû Âsım en-Nebîl'den (v.212/828), Kûfe'de Ubeydullah b. Mûsâ (v.213/828) ve Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'den (v.219/834) ve daha birçok hocadan hadis öğrendi. Ondan da Tirmizî (v.279/892), Ebû Hâtim er-Râzî (v.277/890), İbrahim b. İshak el-Harbî (v.285/899) ve İbn Huzeyme (v.311/924) gibi âlimler hadis nakletmişlerdir.[403]

Buhârî'nin her bölgeden birçok şeyhi bulunuyordu. Buhârî'den nakledilen şu olay onun şeyhlerinin çokluğu hakkında bir fikir vermektedir:

> Belh'e girdim. Benden her bir hocamdan birer hadis yazdırmamı istediler. Ben de rivayette bulunduğum bin şeyhden bin hadis yazdırdım.[404]

Öte yandan Buhârî sağlam bir hafızaya sahip olmakla ünlenmişti. Bu yüzden onun hafızası, dönemindeki muhaddisler tarafından zorlu bir şekilde imtihan edilmiştir. Örneğin bir keresinde ona metni ve isnadları birbirine karıştırılmış hadisler on kişi tarafından onar onar sorulmuştu. Bu hadisleri kabul etmeyen Buhârî, daha sonra onların doğru şekillerini söylemiştir.[405] O, "Yüz bin sahih hadis, iki yüz bin de sahih olmayan hadis ezberledim" diyordu.[406] Onun özellikle hadislerdeki gizli kusurları tespit etme hususunda özel yeteneği vardı.[407]

Buhârî memleketine döndükten sonra halku'l-Kur'ân ve diğer bazı meseleler yüzünden çeşitli sıkıntılarla karşılaştı. Nişâbur'a dönüşte, oranın önde gelen muhaddisi Muhammed b. Yahya ez-Zühlî de (v.258/872) dahil olmak üzere Muhaddisler onu karşılamış ve ona büyük bir ilgi göstermişlerdi. Daha sonra Buhârî'ye halku'l-Kur'ân konusunda sorular sorulmuş, her ne kadar Buhârî bu soruya cevap vermek istememişse de nihâyetinde "Kur'ân Allah kelamıdır ve mahluk değildir. Kulların fiilleri mahluktur. Bu konuda imtihan için soru sormak da bid'attir." diyerek görüşünü açıklamıştı. Buhârî'ye bu tür soruların sorulmasında, onu kıskanan Zühlî'nin etkili olduğu veya ismi zikredilmeyen bir muhaddisin buna vesile olduğu söylenmiştir. Bu tartışmalardan sonra Buhârî Nişabur'dan çıkıp Merv'e

403 Zehebî, *Siyer*, XII, 394-395, 397.
404 Zehebî, *Siyer*, XII, 395.
405 Zehebî, *Siyer*, XII, 409.
406 Zehebî, *Siyer*, XII, 410.
407 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 106-113.

daha sonra da Buhârâ'ya geçti. Burada Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed'in sarayında çocuklarına özel ders verme isteğiyle karşılaştı. Buhârî sarayda ders veremeyeceğini belirterek bu teklifi reddetti. Bunu hazmedemeyen valî, adamları vasıtasıyla, Buhârî'nin Ehl-i sünnet'e aykırı görüşlere sahip olduğunu yayarak onu şehirden çıkarttı. Buhârî oradan Semerkant'a gitmek üzere yola çıktı. Fakat Hartenk kasabasında akrabalarını ziyaret esnasında hastalandı ve 256 yılının Ramazan bayramı gecesi vefat etti. Ertesi gün toprağa verildi.[408]

B. Buhârî'nin Eserleri

1. Buhârî'nin Sahîh'î Dışındaki Eserleri

Buhârî en meşhur eseri olan *Sahîh*'inin dışında çeşitli alanlarda birçok kitap yazmıştır. Bunların bir kısmı şu şekildedir:

1. *et-Târîhü'l-kebîr*: Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inden önce yazdığı bu eser ashâbtan kendi şeyhlerine gelinceye kadar birçok râvi hakkında bilgi vermektedir.

2. *et-Târîhü'l-evsat*: Bir önceki eserin muhtasarı olduğu anlaşılan bu kitabın günümüze tam olarak ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

3. *et-Târîhü's-sagîr*: Bu eserin en önemli özelliği, râvileri alfabetik olarak sıralayan *et-Târîhü'l-kebîr*'in aksine burada onları vefat tarihine göre sınıflandırmasıdır.

4. *el-Edebü'l-müfred*: Güzel ahlaka dair hadisleri ihtiva eden bir eserdir.

5. *Halku ef'ali'l-ibâd*: Kulların diğer fiilleri gibi Kur'ân'ı telaffüz edişlerinin de mahluk olduğuna dair yazılan bir eserdir.

6. *Ref'ü'l-yedeyn fi's-salât*: Namazda rukûya varırken ve rukûdan kalkarken ellerin kaldırılmasının sünnet olduğuna dair yazılan bir eserdir.

7. *el-Kıraâtü halfe'l-imam*: Farz namazlarda imamla beraber cemaatin de Kur'ân okumasının gerekli olduğunu ileri süren bir kitaptır.[409]

Bununla birlikte, Buhârî'nin temel kaynaklarda zikredilen fakat günümüze ulaşmamış ya da henüz ulaştığını tespit edemediğimiz kitapları da mevcuttur. Buhârî'nin *Kadâyâ sahâbeti ve't-tâbiîn* (Bunun ilk yazdığı kitap olduğu belirtilmektedir); *el-Câmiu'l-kebîr* (Muhtemelen meşhur eseri *el-Câmiu's-sahîh*'inin kaynağıydı); *Kitâbü'l-İlel fi'l-hadîs*; *Kitâbü'l-Fevâid*; *Kitâbü'l-Mebsût* (Muhteme-

[408] Zehebî, *Siyer*, XII, 465-466; A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 369.

[409] Buhârî'nin eserlerinin tanıtımı için bkz. A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

len bu eserde Buhârî, hadislerden elde ettiği fikhî konuları geniş bir şekilde işlemiş olmalıdır);[410] *el-Müsnedü'l-kebîr; Kitâbü'l-Hibe; Kitâbü'l-Vuhdân* (sadece bir hadisi nakledilen sahâbîleri içermektedir);[411] *Birrü'l-valideyn* (anne babaya iyilik) gibi eserleri bulunmaktadır.[412]

2. Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'i

Buhârî'nin en meşhur eseri olan *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resulillâh sallallahü aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*[413] adlı kitabı, genel görüşe göre, en sahih hadis kitabıdır. Buhârî dönemine kadar hadisler çeşitli şekillerde tasnif edilmiş fakat genel olarak sahih ve müsned hadislerden oluşan kitapların telifi yapılmamıştı. Dolayısıyla sahih olduğundan emin olunan hadislerin biraraya toplanması önem arz ediyordu. Bu düşünceyi hocası İshak b. Râhûye'nin görüşleri de teyit etmektedir. O, bu olayı şöyle anlatır:

> Biz İshak b. Râhûye'nin yanında oturuyorduk. Bize "Keşke Resûlullah'ın (s.a.v.) sahih sünnetini toplayan muhtasar bir kitap telif etseniz." dedi. Bu fikir kalbime yattı ve *el-Câmiu's-sahîh*'i telif etmeye başladım.[414]

Onun, bir rüyasında elinde yelpazeyle Hz. Peygamber'i yelpazelediğini gördüğü ve bazı rüya yorumcularının "Sen Resûlullah'tan (s.a.v.) yalanları uzaklaştıracaksın." demeleri üzerine kitabı telif ettiği de nakledilir.[415]

Bölümün girişinde kaydedilen devrin şartları da dikkate alındığında Buhârî'nin kitabını telif etmesinde birden çok amacın bulunması mümkündür. Bunlar şu üç maddede sıralanabilir:

1. Koyduğu şartlar çerçevesinde sahih olduğuna hükmettiği hadislerden muhtasar bir eser telif etmek.[416]

---

410 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 299. Bu eserin Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin asıl kaynağı olduğu belirtilmiştir (M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 114).

411 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 298.

412 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 280-307; Abdülganî Abdülhâlık, *el-İmâm Buhârî ve sahîhuh*, s. 149-154.

413 Abdulfettâh Ebû Gudde, Buhârî'nin *Sahîh*'inin isminin metinde zikredildiği şekilde olduğunu belirttikten sonra iki eski nüshada ismin bu şekilde kaydedildiğini belirtmektedir (Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 11). Kitabın ismi hakkındaki farklılıklar için bkz. Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 9-12; Hüseynî Abdülmecîd Hâşim, *el-İmâm el-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, s. 87.

414 Zehebî, *Siyer*, XII, 401; Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 331.

415 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 332.

416 Buhârî'nin temel iddiasının bu olduğu ve tarih boyunca da söz konusu kitabın sahih hadisleri toplama amacıyla yazıldığı görüşü için bk. Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit ÜİFD*, 2012/1, s. 73-97.

2. Hadislerden fıkhî sonuçlar elde etmek.[417]

3. Dönemindeki kelam, fıkıh ve diğer tartışmalara Kur'ân ve hadislere dayanarak çözümler üretmek.

Bu amaçlar ışığında Buhârî'nin *Sahîh*'ine bakıldığında onu sadece en güvenilir hadisleri toplayan bir kitap olarak görmemek gerekmektedir. O, aynı zamanda hadislerden hareket ederek Ehl-i hadis bakış açısıyla devrinin sorunlarına çözüm getirmek istemiş, muhataplarının ileri sürdükleri fikirlerin yanlış olduğunu sahih hadislerle ispat etmeye geyret etmiş ve bunu özellikle bâb başlıklarında yapmaya çalışmıştır. O yüzden "Fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihi/Buhârî'nin anlayışı bâb başlıklarındadır." denmiştir. Ancak Buhârî'nin bu şekilde davranması onun sahih hadisleri bir araya toplama amacını unutturmamalıdır. Çünkü Buhârî her ne kadar hadislerden elde ettiği anlayışı bâb başlıklarını kullanarak okuyucuya yansıtmışsa da neticede o metin kısmında bir konuyla ilgili en sağlam hadisleri bir araya toplayarak okuyucunun istifadesine sunmuştur.

Buhârî'nin, *el-Câmiu's-sahîh*'ini 16 yılda, 600.000 hadisten seçerek oluşturduğu[418] ve ölünceye kadar üzerinde çalışmaya devam ettiği dikkate alınırsa onun söz konusu eserin telifine büyük emek harcadığı anlaşılır. Buhârî, kitabını telif ettikten sonra onu hocaları Yahya b. Maîn, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimlere arz etmiş, onlar da dördü hariç geri kalan hadislerin sahih olduğunu belirtmişlerdi. Bu haberi nakleden Ukaylî (v.322/934), "Bu konuda son söz Buhârî'nindir. O hadisler de sahihtir" demektedir.[419]

Bazı rivayetlerde Buhârî söz konusu eserini Mescid-i Nebevî'de, bazı rivayetlerde ise Mescid-i Haram'da veya Buhâra'da yazdığı belirtilmektedir. Esasında bu bilgiler çelişkili değildir. Çünkü Buhârî'nin bir beldede on altı sene boyunca kalmadığı bilinmektedir. O halde o, söz konusu eserini on altı sene müddetince Mekke, Medine, Basra ve Buhara'da tamamlamış olmalıdır.[420]

a. el-Câmiu's-sahîh'in Şartları

Buhârî, söz konusu kitabını telif ederken diğer birçok eserde gözetilmeyen bazı şartlar aramıştı. Adalet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl olarak naklettikleri şaz ve muallel olmama şartına Buhârî, şâyet hadisler "an" lafzıyla nakledildiyorsa *likâ* şartını getirmişti. Buna göre söz konusu lafzı kullanan râvinin şeyhi ile görüşmüş olmasının ispat edilmesi gerekiyordu.

---

417 Abdülganî Abdülhâlık, *el-İmâm Buhârî ve sahîhuh*, s. 191.

418 Zehebî, *Siyer*, XII, 404; Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 333.

419 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 338.

420 İbn Hacer, *Hedy*, s. 489; Hüseynî Abdülmecid Hâşim, *İmâm Buhârî*, s. 88.

Buhârî, çok hadis rivayet eden râvilerin hadislerini, meşhur öğrencileri vasıtasıyla eserine alıyordu. Çünkü bu tür râvilerin öğrencileri, en güvenilir olandan en zayıf olana doğru tabakalar halinde sıralanmıştı. Buhârî de söz konusu râvinin hadislerini nakletmek istediğinde onun en güvenilir öğrencileri vasıtasıyla aktarılanları tercih ediyordu. Mesela Zührî'nin öğrencileri şu şekilde tabakalandırılmıştır:

Birinci tabakada olanlar, en üst derecede sika olup Zührî'yle uzun süre birlikte bulunmuş kişilerdir. Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Yûnus b. Yezîd gibi râviler bu tabakada sayılırlar. **İkinci tabakadakiler** ise, güvenilir olma bakımından birinci tabakadakilerle aynı olmalarına rağmen Zührî ile birarada çok fazla bulunmamış râvilerdi. Bu tabaka Leys b. Sa'd, Evzâî, Abdurrahman b. Hâlid gibi râvilerden meydana gelmektedir. **Üçüncü tabakadakilere** gelince onlar Ca'fer b. Berkan, Süfyân b. Hüseyin gibi ilk iki tabakadaki şartları taşımayan râvileri içermektedir.

Buhârî, Zührî'nin hadislerini zikrederken onun en çok birinci tabakadaki râvilerini tercih ediyor, fazla olmamak kaydıyla ikinci tabakaya mensup güvendiği râvilerin isnadlarını da alabiliyordu. Öte yandan Buhârî, ikinci tabakadaki râvileri daha çok muallak rivayetlerinde zikretmiş, yine muallak isnadlarında çok az da olsa üçüncü tabakadakilerden hadis almıştır. Burada zikredilen Zührî örneği, kendisinden çok hadis rivayet edilen ve râvileri tabakalara ayrılan Nâfi', Katâde b. Di'âme, A'meş gibi muhaddisler için de geçerlidir. Buna karşılık az hadis rivayet eden râvilerde ise Buhârî, râvinin sika ve adil olmasına ayrıca az hata yapmasına dikkat etmiştir.[421]

Öte yandan Hâkim en-Neysâbûrî'ye (v.405/1014) göre Buhârî, asıl hadislerini naklederken sahâbîlerden en az iki kişi, tâbiûndan iki kişi... rivayet etmek sûretiyle her tabakada iki râvinin bulunmasını şart koşmuştur. Ancak bu şart diğer âlimler tarafından eleştirilir. Çünkü Buhârî sadece tek sahâbî ve tâbiûndan nakledildiği bilinen hadisleri de eserine almıştır.[422]

b. el-Câmiu's-sahîh'in Özellikleri

el-Câmiu's-sahîh'in öne çıkan özellikleri, gerek eserin isminden gerekse âlimlerin bu kitap üzerindeki uzun araştırmalarından hareketle belirlenebilir. Buhârî yukarıda da belirtildiği gibi eserine *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*

[421] İbn Hacer, *Hedy*, s. 9-10.
[422] Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 350.

adını vermişti. Bu isimde yer alan her bir terimden ne anlatılmak istendiğinin belirlenmesi *el-Câmiu's-sahîh*'in özelliklerini belirlenmesine yardımcı olacaktır.

İsimlendirmede yer alan "*el-Câmi'*" kelimesiyle, sadece helal ve haram konuları gibi hadisin belirli alanlarını ele alınmayacağı, hemen hemen her konuyu[423] içeren bir eser yazılacağı belirtmişti. Bu terim aynı zamanda kitabın konularına göre ('ale'l-ebvâb) tasnife tutulduğunu göstermektedir.

"el-Müsned" terimiyle onun asıl maksadının muttasıl isnadla Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler olduğuna işaret edilmiştir. Anlaşılan o ki bu şartın dışındaki hadisler yani merfû ve muttasıl olmayanlar eserin asıl maksadını oluşturmamaktadır.[424]

"es-Sahîh" ıstılahıyla, müellife göre eserde zayıf hadislerin zikredilmeyeceği şart koşulmuştur. Buhârî, "Ben ancak sahih olanları bu kitapta zikrettim." diyerek bu şartını açıkça belirtmiştir.

"el-Muhtasar" ifadesiyle Buhârî, bu konudaki şartlarına uyan bütün sahih hadisleri değil de bir kısmını zikretmeyi amaçladığını söylemiştir. Nitekim kendisi bu hususu şu ifadelerle anlatmıştır: "Ben bu kitabımda sadece sahih olan hadisleri zikrettim. Kitap uzamasın diye birçok sahih hadisi ise almadım."[425]

Buhârî, eserinin isminin devamında "umûri Resûlillah..." diyerek kitabının konusunun merfû hadisler olduğunu bir kez daha yinelemiş, "Allah Resûlü'nün sünnetleri ve savaşları/önemli günleri" sözleriyle de bunu pekiştirmiştir.

Buhârî'nin tertibi ve diğer özelliklerinin başlıcaları şu şekilde sıralanabilir.

1. Buhârî hadislerin fıkhını/anlaşılmasını önceler. Buhârî hadisleri nasıl anladığını bâb başlıklarına yansıtmıştır. O yüzden "fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihi/Buhârî'nin fıkhı bâb başlıklarındadır." denir. Bu nedenle *Sahîh*'i şerheden âlimler Buhârî'nin bâb başlıkları ile altındaki hadisler arasındaki ilişkiyi (mutabakât) göstermeye çalışırlar.

---

423 Bazı müellifler hadislerin bütün konularını kapsayan Câmi' türü eserlerin 8 ana sınıfı içerdiğini belirtirler. Bunlar şu şekildedir: 1. Akaid hadisleri (İman ve akaid) 2. Ahkam (ibâdet ve muâmelât) 3. Rikâk (Ahlak ve nefis terbiyesi) 4. Yeme içme, yolculuk, oturup kalkma adabı 5. Tefsir ve buna dair konular 6. Târih ve siyer 7. Fiten 8. Menâkib ve mesâlib (Abdülaziz ed-Dihlevi, *el-Ucâletü'n-nâfia*, s. 17). Bazı kitaplarda sıralama ve konular farklı olarak zikredilmektedir. Bk. Sıddîk Hasan Hân el-Kınnevcî, *Hıtta*, s. 118 vd.; Abdulfettâh Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 50; M. Yaşar Kandemir, "Câmi'" *DİA*, VII, 94.

424 Cezâirî, *Tevcîh*, I, 221. Bunların bir kısmını zikreden Hüseynî Abdülmecîd, söz konusu bilgileri İbn Hacer'in *Muhtasarü Fethi'l-Bârî* adlı yazma eserine atfetmiştir (bkz. *Buhârî*, s. 79).

425 İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LII, 73.

2. Buhârî, bir hadisi birçok farklı yerlerde zikredebilir. Çünkü bir hadis birden fazla mana ve ahkam içerebilir. Buhârî de aynı hadisi farklı konularda zikreder. Ayrıca bir hadisin beklenmedik bir başlık altında zikredilmesi yadırganmamalıdır. Çünkü okuyucuya göre başlık ile hadis arasında ilk etapta bir ilişki kurulamasa da konu hakkında iyice düşünüldüğünde hadisin başlıkla ilgisi görülebilmektedir.

3. Buhârî'nin bir hadisi farklı yerlerde zikrettiği zaman aynı isnadı nakletmeyip o hadisin başka isnadlarını farklı lafızlarla kaydetmesi önemli bir özelliktir. Böylece Buhârî bir hadisin birçok râvi tarafından zikredildiğini ve rivayetin sağlam olduğunu anlatmış, hadisin farklı isnad ve lafızlarını göstermek istemişir.[426] Mesela Buhârî, hemen herkesin bildiği "Ameller niyetlere göredir." hadisini farklı isnad ve lafızlarla eserinin yedi yerinde zikretmiştir.[427]

4. Buhârî hadisleri taktî' yaparak nakleder. Başka bir deyişle o hadisin, konuyu ilgilendirdiği kadarını zikretme uygulamasına sıkça başvurur. Mesela Buhârî, Resûlullah'ın (s.a.v.), peygamberliğini haber alan Bizans Kralı Heraklius'un ticaret için Şam'da bulunan Ebû Süfyân'ı huzuruna çağırtıp onunla konuşmasını on dört farklı yerde parçalar halinde zikretmiştir.[428] Aslında bu Buhârî'nin hadislerin fıkhına eğilmesinin doğal bir sonucudur. Çünkü birçok olayı veya fıkhî hükmü bünyesinde barındıran uzunca bir hadisi her başlık altında baştan sonra kaydedilmesi hem çok yer tutacak hem de müellifin hangi kısmı delil olarak zikrettiği tam anlaşılmayacaktır. Ancak taktî' uygulamasında hadis bölümlere ayrıldığında mananın bozulmaması gerektiği önemli bir husus olarak kaydedilmelidir.

5. Buhârî, bir hadisin manasını değiştirmeyecek ufak farklılıklarını okuyucuya göstermeye çalışmaz. Ayrıca "ahberenâ" ve "haddesenâ" rivayet sigaları arasında bir fark görmediği için hocalarının hadisleri hangi sigayla aldığını kaydetmez. İleride açıklanacağı üzere bu iki konu Müslim'in en çok hassasiyet gösterdiği hususlardır.

6. Yukarıda söylendiği üzere Buhârî eserine aldığı hadislerin sahih olmasında ek şartlar gözetmiş, "an" ile nakledilen rivayetlerde râvilerin birbirleriyle görüştüğünün (likâ) tespit edilmesine önem vermiştir.

Sahîh'teki bu özelliklerin önemli olanları muallak rivayetlerin incelendiği kısımda bir örnek üzerinde gösterilecektir.

---

426 İbn Hacer, *Hedy*, s. 15; Müctabâ Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 113-114.
427 Müctebâ Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 114.
428 Müctabâ Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 114-115.

c. el-Câmiu's-sahîh'in Bâb Başlıkları

Âlimler Buhârî'nin bâb başlıklarına özel bir önem atfetmişler, *Sahîh*'in sadece bâb başlıklarını şerh eden eserler telif etmişlerdir. Yukarıda işaret edildiği üzere "Fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihi/Buhârî'nin anlayışı bâb başlıklarındadır." ifadesi konunun önemini açıkça ortaya koymakta, İbn Haldûn'un (v.808/1406), *Sahîh*'in tercemelerindeki fıkhı/anlayışı iyi kavramak gerektiğini belirtmesi aynı noktaya işaret etmektedir[429] Buhârî'nin bâb başlıkları sıhhat ve fıkıh açısından incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir.

1. Buhârî bazen bâb başlıklarında *Sahîh*'in şartlarına uygun olmayan bir hadis nakletmiş, sonra ise metinde şartına uygun hadisler zikretmiştir. Metinde zikredilen hadisler bâb başlığındaki hadisin sahih olduğuna bir şahittir.

2. Buhârî, bâb başlığında hadislerden elde ettiği bir meseleyi kaydeder. Daha sonra da, söz konusu meseleye ışık tutan âyet veya hadisleri zikreder. Fakat bazı zamanlar Buhârî'nin söz konusu hadisleri hangi açıdan delil olarak kullandığı açık olmayabilir.

3. Buhârî bazı âlimlerin görüşlerini tercemede zikredip daha sonra onlarla ilişkili bir hadisi nakleder. Bu gibi bâblarda Buhârî genel olarak "bâbü men kâle kezâ..." ifadelerini kullanır.

4. Kimi zaman Buhârî bâb başlığında bazı âlimlerin benimsediği görüşleri verir. Fakat o, bu görüşleri benimsememektedir. Aynı şekilde o, başlıkta kendisine göre sahih olmayan bir hadisi nakledebilir. Burada zayıf hadisi zikretmesinin amacı, söz konusu mezhebi veya zikrettiği hadisi reddetmektir.

5. Bazen bâb başlığında ilk bakışta ehemmiyetsiz gibi görünen bir ifade bulunabilir. Örneğin "Namaz kılmadık diyen adamın bâbı: bâbü kavli'r-raculi ma sallayna" ifadesi ilk bakışta bir anlam ifade etmeyebilir. Fakat bu sözü söylemeyi hoş görmeyen bazı kimselerin olduğu bilgisiyle bâb başlığı okunduğunda müellifin amacı ortaya çıkmaktadır.[430]

d. el-Câmiu's-sahîh'in Ta'lîkları

"Ta'lîk" bir isnadın başından bir veya daha fazla râvinin zikredilmemesidir. Başka bir deyişle Buhârî'nin hadisi naklederken, şeyhini, ya da şeyhiyle birlikte şeyhinin şeyhini... belirtmemesine "ta'lîk" denir. Bazen isnadda bir iki râvi düşürülürken bazen isnaddaki bütün râviler söylenmeyebilir. Mesela Buhârî'nin

---

429 İbn Haldûn, Mukaddime, II, 181; Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 341-344.

430 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 345-349'den özetlenerek alıntılanmıştır.

şeyhlerini zikretmeksizin isnadı tâbiûn tabakasına mensup olan Nâfi'ye nispet ederek "Kâle Nâfi' an Abdillah b. Ömer an Resûlillah" diyerek hadis nakletmesi ta'lîk'tir. Aynı şekilde müellifin doğrudan "Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu" demesi de ta'lîk olmaktadır.[431] Bu tür isnadla nakledilen metinlere "muallak hadis" denmektedir.

Muallak isnadlar normal şartlarda, isnadında kim olduğu belirtilmeyen meçhul râviler olduğu için zayıf sayılır. Fakat Buhârî ve Müslim'in kullanımında bazı özellikler farkeden âlimler onların ta'lîklarını sıhhat ve fonksiyonları açısından araştırmışlardır.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde 1341 muallak hadis olduğu tespit edilmiştir.[432] Aslında Buhârî bu isnadlardan birçoğunu muttasıl tariklerle yine *Sahîh*'inde zikretmektedir. Başka bir deyişle onun bâb başlığında isnadlarını kısaltarak verdiği hadisleri ya aynı bâbın altındaki metinde ya da *Sahîh*'nin başka bir yerinde muttasıl isnadıyla birlikte zikrettiği görülmektedir. Onun *Sahîh*'inde muttasıl isnadını zikrettiği muallak isnad sayısı 1.181'dir. Yani Buhârî, 160 muallak isnad hariç diğerlerini muttasıl isnadla yine *Sahîh*'inde zikretmiş olmaktadır. O halde Buhârî'nin 1.181 hadisin isnadlarını muallak olarak zikretmesi, onların tam isnadlarını bilmediğinden ya da zayıf olmalarından değil, tekrara düşmekten sakınmak veya başka bir sebebe binaen yapılmıştır.[433]

Buhârî'nin *Sahîh*'inde muttasıl isnadlarını zikretmediği 160 muallak isnadın ise *Sahîh* dışındaki diğer kaynaklarda bulunduğu görülmektedir. Nitekim İbn Hacer *Tefvîk* adlı eserinde bunların muttasıl isnadlarını bir araya toplamıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki ta'lîkler, mutâbîler (Buhârî'nin "tâbeahû fülan" ya da "revâhü fülan" diyerek zikrettiği hadisler) ve mevkûf hadisler ise yine İbn Hacer tarafından *Tağlîkü't-ta'lîk* adlı eserde bir araya getirilmiştir.[434]

Buhârî'nin *Sahîh*'inde muttasıl isnadlarını zikretmediği 160 muallak isnad da sıhhat açısından değerlendirilmiştir. Bu konudaki meşhur görüş şu şekildedir: Bu isnadlarda Buhârî "kâle", "zekera", "revâ" gibi kesinlik ifade eden lafızlar kullanmışsa bu durum, söz konusu isnadların sahih olduğuna delalet eder, ancak Buhârî, "yüzkerü" ve "yürvâ" gibi ihtimal ifade eden lafızlar kullanmışsa bu tür hadislere doğrudan sahih hükmünün verilemeyeceği anlaşılır.[435] Ancak

---

431 Babanzâde Ahmed Naim, *Tecrid Sarih Mukaddimesi*, s, 157.

432 İbn Hacer, *Hedy*, s. 469.

433 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 117.

434 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 117; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 116.

435 Ahmed Naim, *Mukaddime*, s. 159. Kaynaklarda bu konu oldukça ayrıntılı işlenmiştir. Bkz.

bu satırlardan temrîz sigalarıyla gelenlerin tamamının zayıf sayılacağı anlamı çıkarılmamalıdır.[436] Nitekim bazı hadislerin temrîz sığasıyla nakledilmesine rağmen sahih isnada sahip olduğu görülmektedir. Hatta Buhârî'nin bu sigasıyla naklettiği bazı muallak hadisleri bizzat *Sahîh*'inde muttasıl isnadla kaydettiği tespit edilmiştir.[437] Ayrıca cezm sigasıyla naklettiği muallak rivayetlerin sahih olduğu görüşü de genel kurala göredir. Yoksa cezm sigasıyla kaydedilen birkaç hadisin zayıf olduğu tespit edilmiştir.[438]

Öte yandan Buhârî'nin, *Sahîh*'in asıl metninde muttasıl olarak zikretmediği muallak hadislerinin *Sahîh*'ine dahil edilmediği bilinmelidir. Nitekim kendisi de eserinin ismini "Müsned" koymak sûretiyle bu tür rivayetleri söz konusu kitabına dahil etmediğine işaret etmiştir.[439] Öte yandan *el-Câmiu's-sahîh*'e bazı eleştiriler yönelten Dârekutnî'nin de başka bir vesileyle muttasıl olarak nakledilmemiş muallak hadisleri tenkit etmemesi erken dönemlerden itibaren bu tür rivayetlerin *Sahîh*'e dahil edilmediğini göstermektedir.[440] Ayrıca rical kaynaklarında temel kaynaklar için kullanılan rumuzlarda Buhârî'nin *Sahîh*'i için (خ) harfi kullanılırken muallak rivayetleri için (خت) harflerinin kullanılması bu iki kısmın aynı sayılmadığına işaret etmektedir.

Aşağıdaki alıntıda Buhârî'nin *Sahîh*'inde muallak rivayetler de dahil eserin önemli özellikleri bir örnek üzerinde gösterilmiştir.

Suyûtî, *Tedrîb*, I, 117; Sehavî, *Fethü'l-muğîs*, I, 53; İbn Hacer, *Tağlîkü't-Ta'lîk*, I, 286 –Muhakkik Saîd Abdurrahman Mûsâ'nın incelemesi-.

436 Suyûtî, *Tedrîb*, II, 441 (Muhakkık Muhammed Avvâme'nin notu). Temrîz sigasının zayıflığa delalet etmesinin mütekaddimûn âlimlerce bilinmediğine ve Buhârî ile Tirmizî'nin temriz sigasıyla kaydettikleri birçok hadisin sahih olduğuna dair bk. Suyûtî, *Tedrîb*, III, 520-521 (Muhakkık Muhammed Avvâme'nin notu).

437 Bu konu ve Buhârî'deki muallak hadislerin sayısındaki farklılıklar ve detaylar için bk. Ayşegül Toprak, *Temrîz Sigasiyla Aktarılan Muallak Rivâyetler*, s. 23-24.

438 Konu hakkında bk. Suyûtî, *Tedrîb*, II, 433, 441-442, III, 519 (Muhakkık Muhammed Avvâme'nin notu).

439 Şerif Hâtim el-Avnî, *el-Unvânü's-sahîh*, s. 51.

440 İbn Hacer, *Hedy*, s. 346.

٢٥- باب تحريضِ النبيِّ ﷺ وفدَ عبدِ القيسِ على أن يَحفَظُوا الإيمانَ والعلمَ ويُخبِرُوا مَن وراءَهم

وقال مالكُ بنُ الحُوَيرِثِ: قال لنا النبيُّ ﷺ: «ارجِعُوا إلى أهلِيكم فعلِّمُوهُم»(٢).

٨٧- حدَّثنا محمَّدُ بنُ بشَّارٍ، قال: حدَّثنا غُندَرٌ، قال: حدَّثنا شُعْبةُ، عن أبي جَمْرةَ قال: كنتُ أُترجِمُ بينَ ابنِ عبَّاسٍ وبينَ النّاس، فقال: إنَّ وَفْدَ عبدِ القيسِ أتَوُا النبيَّ ﷺ فقال: «مَنِ الوَفْدُ ـ أو مَنِ القومُ ـ؟» قالوا: رَبِيعةُ، فقال: «مَرْحَباً بالقومِ ـ أو بالوَفْدِ ـ غيرَ خَزَايا ولا نَدامَى» قالوا: إنّا نَأْتيكَ مِن شُقّةٍ بعيدةٍ وبينَنا وبينَكَ هذا الحيُّ مِن كُفّار مُضَرَ، ولا نستطيعُ أنْ نَأْتيَكَ إلّا في شَهْرٍ حَرَامٍ، فمُرْنا بأمرٍ نُخْبِرُ به مَن وَراءَنا نَدخُلُ به الجنَّةَ، فأمَرَهُم بأربَعٍ ونَهاهُم عن أربَعٍ: أمَرَهُم بالإيمانِ بالله عزَّ وجلَّ وحدَه، قال: «هل تدرونَ ما الإيمانُ بالله وحدَه؟» قالوا: اللهُ ورسولُه أعلَمُ، قال: «شهادةُ أنْ لا إلهَ إلا اللهُ، وأنَّ محمَّداً رسولُ الله، وإقامُ الصلاةِ، وإيتاءُ الزَّكاةِ، وصومُ رمضانَ، وتُعْطُوا

(١) أخرجه أحمد (٢٦٩٢٥)، ومسلم (٩٠٥) (١١) و(١٢) من طريقين عن هشام بن عروة، بهذا الإسناد. وانظر أطرافه في (١٨٤، ٩٢٢، ١٠٥٣، ١٠٦١، ١٢٣٥، ١٣٧٣، ٧٢٨٧).

قوله: «الغَشْي» أي: شيء من الإغماء، والمراد به هنا الحالة القريبة منه، فأطلقته مجازاً.

(٢) وصله البخاري في (٦٢٨).

الخُمُسَ منَ المَغْنَمِ»، ونَهاهُم عنِ الدُّبّاءِ والحَنتَمِ والمزفَّتِ ـ قال شُعْبةُ: ربَّما قال: النَّقِيرِ، وربَّما قال: المُقيَّرِ ـ قال: «احفَظُوه وأَخبِرُوه مَن وَراءَكُم»(١).

(١) انظر طرفه في (٥٣).

Resim 3: *el-Câmiu's-sahîh*'ten, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek

1 rakamıyla zikredilen kısımda Allah Resûlü'nün Abdülkays heyetine imanı ve ilmi korumalarını ve bunları kavimlerine haber vermelerini teşvik etmesi bâb başlığı olarak tercih edilmiştir.[441] Kitabü'l-ilim'de zikredilen bu hadisin bâb başlığıyla ilgisi (mutabakatı) konuşmanın sonunda Resûlullah'ın "Bu söylediklerimi ezberleyin ve geride kalanlara (kavminize) haber verin." kısmıdır. Dolayısıyla bâb başlığı ile hadisin alıntılanan lafızları arasındaki ilgi açıktır.

2 numarayla gösterilen kısımda ise Buhârî'nin bir hadisi konusuna göre eserinin farklı yerlerinde zikretmesinin bir örneği görülmektedir. *Sahîh*'ın muhakkıkı Şuayb Arnavut'un işaret ettiği üzere müellif bu hadisi "Kitabü'l-îmân"da "Humus'u ödemek imandandır." bâbı altında kaydetmiştir.[442] Çünkü hadiste Resûlullah'ın imanla ilişkilendirdiği konular arasında ganimetin beşte birini vermek de bulunmaktadır. Neticede bu hadis ilim ve iman konularını ilgilendirdiği için müellif onu her iki yerde de zikretmiştir. Aslında yukarıda zikredilenlerin dışında Abdülkays heyetinin gelişi ve Allah Resûlü'yle konuşmaları birçok konuyu içerdiği için Buhârî onu daha farklı bölümlerde rivayet etmiştir. Bu hadis, "Mevâkîtu's-salât", "Zekât", "Humus", "Menâkıb", "Meğâzî", "Edeb", "Temennî" ve "Tevhîd" bölümlerinde bulunur.[443] Ancak bu nakillerin çoğunda Resûlullah'ın hadisin sonunda buyurduğu "Bu söylediklerimi ezberleyin ve geride kalanlara (kavminize) haber verin" kısmı yer almaz.[444] Çünkü Buhârî hadisi ilgili yerdeki bâb başlığını ilgilendirdiği kadarıyla kaydetmiş, söz konusu kısmı dışarıda bırakmıştır. Buna taktî' uygulaması denmektedir.

3 rakamıyla ise Buhârî'nin ta'lîk uygulaması görülmektedir. Bu tarikte müellif hadisin isnadını bütünüyle zikretmeyerek doğrudan sahâbî râvisi Mâlik b. Huveyris'in Allah Resûlü'nden naklettiği kısmı kaydetmiştir. Ancak eserin muhakkıkının da 2 numaralı dipnotta gösterdiği gibi Buhârî aynı hadisi *Sahîh*'inin başka bir yerinde muttasıl tarikiyle kaydetmiştir. Başka deyişle Buhârî'nin burada hadisi muallak olarak zikretmesi, isnadı bilmediğinden değil farklı bir nedenden kaynaklanmıştır.

e. el-Câmiu's-sahîh'teki Hadislerin Sayısı

el-Câmiu's-sahîh'in kaç bölüm (kitâb) ve bâbdan oluştuğu konusunda farklı sayımlar yapılmıştır. Kitap sayısı olarak genelde 100 civarı rakamlar zikredilirken bâb sayısı olarak çoğunlukla 3.700 ile 3.900 arası sayılar verilmektedir. Bunlar arasında Fuâd Abdülbâkî, bölüm sayısını 97, bâb sayısını ise 3889 olarak zikretmektedir.[445] *el-Câmiu's-sahîh*'in hadisleri birçok muhaddis tarafından tekrarlarıyla ve tekrarsız olarak sayılmıştır. Ancak ilim adamlarının verdikleri rakamlar birbirinden nispeten

441 Buhârî, "İlim", 25.

442 Buhârî, "Îmân", 38.

443 Sırasıyla bk. Buhârî, "Mevâkîtu's-salât", 1; "Zekât", 1; "Humus", 2; "Menâkıb", 4; "Meğâzî", 65; "Edeb", 98; "Temennî", 14; "Tevhîd", 56.

444 Buhârî, "Îmân", 38.

445 M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 115.

farklıdır. İbn Hacer'e kadarki âlimlerin ortalama olarak zikrettikleri rakam hadislerin tekrarlarıyla birlikte 7.000; tekrarsız ise 4.000 civarı ya da bunu aşan rakamlardır. *Sahîh*'in hadislerini tekrar sayan İbn Hacer'e göre mevkûf ve maktû hadisler hariç, tekrarlarıyla birlikte 7.397 müsned; 1341 muallak; 341 mütâbî olmak üzere toplam 9.079 hadis bulunmaktadır.[446]

Öte yandan İbn Hacer, Buhârî'nin tekrarsız olarak hadislerin 4.000 olduğu görüşüne katılmamakta, kendi sayımına göre tekrarsız hadislerin bu sayının çok altında olduğunu söylemektedir. Ona göre tekrarsız toplam 2.602 merfû, 159 muallak hadis tespit etmiştir. Buna göre Buhârî'deki mükerrer olmayan hadisler toplamda 2.761 etmektedir. Sahr programının hadis CD'si kullanılarak yapılan yeni bir sayıma göre ise mükerrerleri ile birlikte 7.008; tekrarsız 2.362 hadis bulunmaktadır.[447]

f. Sahîh Hakkında Yapılan Çalışmalar

el-Câmiu's-sahîh hakkında birçok çalışma bulunmaktadır. Bazı âlimler *Sahîh*'teki tekrarları çıkararak eseri ihtisar etmişler, bazıları onun müşkil kelimeleri ya da bâb başlıkları hakkında müstakil eserler kaleme almışlardır. Sadece *Sahîh*'in râvilerini dikkate alan kitaplar da bulunmaktadır.[448] Ancak Buhârî'nin *Sahîh*'i hakkında kaleme alınan en meşhur çalışmalar şerhlerdir. *Sahîh* üzerine yapılan şerhlerin başlıcaları şu şekilde sıralanabilir:

1. *A'lamü's-sünen* (Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî el-Hattâbî, v.388/998),

2. *Şerhu İbn Battâl* (Ebü'l-Hasan Alî b. Halef b. Battal el-Kurtubî, v.449/1057),

3. *Fethü'l-Bârî* (Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, v.852/1449). İbn Haldûn, birçok hocasına nispet ederek "Buhârî'nin kitabını şerhetmek bu ümmet üzerine bir borçtur." görüşünü nakletmiştir. Onlar bu ifadeleriyle *el-Câmiu's-sahîh*'in hak ettiği şekilde şerh edilemediğini anlatmak istemişlerdi.[449] İbn Haldûn'un bu ifadelerini Sehâvî şöyle cevap vermektedir: "İbn Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'sinden dolayı herhalde bu borç ödenmiştir."[450]

4. *Umdetü'l-kârî* (Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, v.855/1451),

5. *İrşâdü's-sârî* (Ahmed b. Muhammed el-Hatîb el-Kastallânî v.923/1517).

---

446 İbn Hacer metinde zikredilen rakamları naklettikten sonra onların toplam olarak 9.082 olduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, *Hedy*, s. 468-469). Fakat söz konusu rakamlar toplandığında 9.079 çıkmaktadır. Muhtemelen bu hata İbn Hacer'in eserini istinsah edenler tarafından yapılmış olmalıdır (Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 208).

447 Bu sayım Buhârî'nin Âlemiyye neşrine göredir. Bkz. Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, 211.

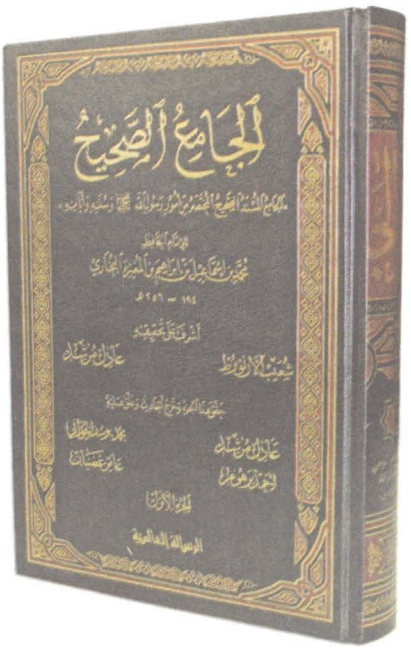
448 M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 122-123.

449 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 182.

450 Mübârekfûrî, *Buhârî*, I, 379.

Buhârî'nin *Sahîh*'i hakkında yukarıda zikredilenden çok daha fazla çalışma bulunmaktadır.[451] Bu çalışmaların sayısı o kadar fazladır ki, bu konuda müstakil kitaplar yazılmıştır.[452]

el-Câmi's-sahîh'in en doğru şekilde neşredilmesi için de yakın dönem ve günümüz ilim adamları büyük çaba göstermişlerdir. Buhârî'nin *Sahîh*'inin birçok neşri bulunsa da burada öne çıkan bir iki baskısı kaydedilecektir. Muhammed Züheyr en-Nâsır tarafından 4 kitap (mücelled) halinde 9 cilt olarak hazırlanan neşir, *Sahîh*'in en güzel baskılarından biridir.[453] Dârü't-Te'sîl tarafından neşredilen *Sahîhu'l-Buhârî* baskısı da oldukça güzeldir.[454] Öte yandan günümüzde birçok tahkîki bulunan Şuayb Arnavut'un 5 cilt olarak yayınladığı *Sahîh* neşri de yaygın olarak kullanılmaktadır.[455]

Resim 4: *el-Câmiu's-Sahîh*'in Şuayb Arnavut ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşri.[456]

451 Şerhlerin dışında Buhârî'nin *Sahîh*'ine yapılan çalışmalar için bkz. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 122.

452 Bkz. Muhammed Isâm el-Hasenî *İthâfü'l-kârî bima'rifeti cuhûdi ve a'mâli'l-ulemâi alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1987; Kemal Sandıkçı, *Sahîhi Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: DİB, 1991.

453 Riyad: Dârü'l-Minhâc/Beyrût: Dâru Tavkı'n-necât, 1436/2015. Bu neşrin kullanımın nispeten zor olduğu belirtilmelidir.

454 Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.

455 Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1432/2011.

456 Buhârî ve diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerinde resmi konulan baskı, en kaliteli neşir anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda teknik nedenlerden dolayı daha düşük kalitedeki neşirler tercih edilmiştir.

III. MÜSLİM B. HACCÂC ve *SAHÎH*'İ

A. Anahatlarıyla Müslim b. Haccâc'ın Hayatı

Ebü'l-Hasan Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Küşeyrî en-Neysâbûrî. Aslen Arap olan Müslim, Neysâbûr'da yaşadığı için bu nispetle anılmaktadır.[457] Kaynaklarda Müslim'in bir ticarethanesinin bulunduğu, bez alıp sattığı ve bu nedenle de ona "bezzâz" denildiği belirtilmektedir.[458]

Müslim, babası Haccâc'ın âlim bir zat olması sebebiyle ilmî bir ortamda yetişti. Daha sonra o, Horasan'da Yahya b. Yahya et-Temîmî en-Neysâbûrî (v.226/840), İshak b. Râhûye (v.238/853); Rey şehrinde Muhammed b. Mihrân (v.239/853), Züneyc diye meşhur Ebû Gassân Muhammed b. Amr (v.240/854); Irak'ta Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (v.221/836), Ahmed b. Hanbel (v.241/855); Hicaz'da Saîd b. Mansûr (v.227/842), Ebû Mus'ab ez-Zührî (v.242/857); Mısır'da Amr b. Sevvâd (v.245/859), Harmele b. Yahya (v.243/858) gibi muhaddislerden hadis yazdı. Müslim'den de Ebû Hâtim er-Râzî (v.277/890), Sâlih b. Muhammed el-Cezere (v.293/906), Mûsâ b. Hârûn (v.294/906), Ebû Bekir b. Huzeyme (v.311/924), Ebû Avâne (v.316/929) gibi meşhur muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir.[459]

Müslim, bölgesi dışındaki rihlelere Hicaz ile başlamıştı. 220 yılında yani on dört yaşındayken hacca gitmiş, böylece, hem orada ikamet eden hem de hacca gelen muhaddislerden hadis işitmeyi hedeflemişti. Bu rihleden sonra tekrar vatanına dönmüş ve daha sonraki senelerde daha geniş bir hadis yolculuğuna çıkmıştı.[460] Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* kitabında verilen bilgilerden hareketle oluşturulan Müslim'in rihlesine dair aşağıdaki harita, onun hadis toplamak için çıktığı yolculuğunun boyutunu anlamamıza yardımcı olacaktır.[461]

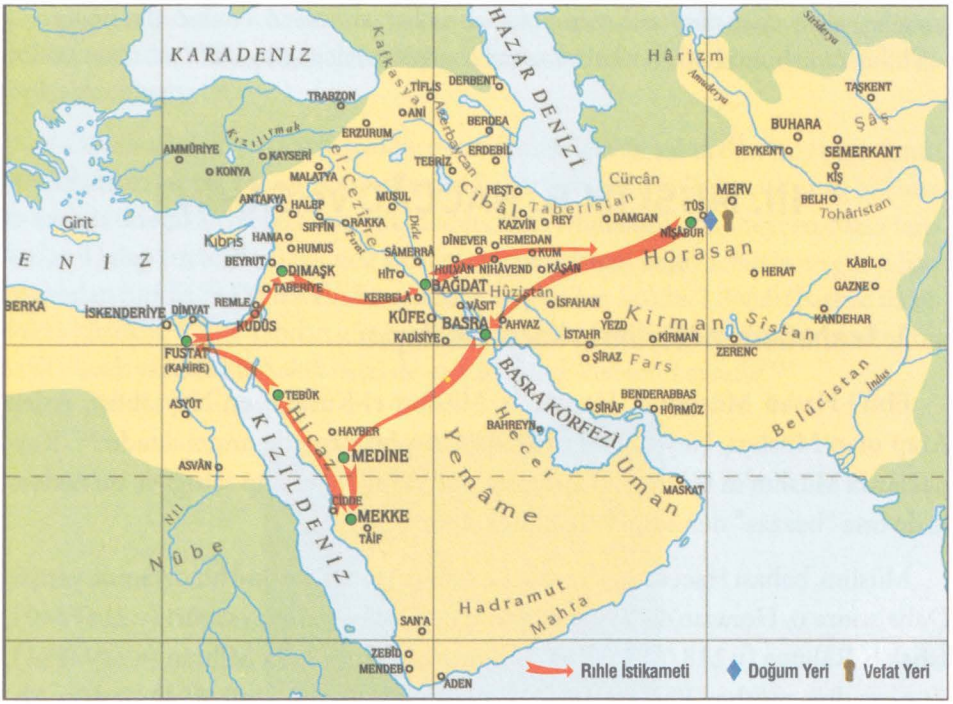
457 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 56.

458 Zehebî, *Siyer*, XII, 570; Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 19.

459 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 57-60.

460 Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 27-29.

461 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 12.

Harita 3: Müslim'in rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[462]

Yukarıdaki çizime göre Müslim'in hadis uğruna katettiği yolculuk 6.704 km. olup Buhârî'nin rihlesi anlatılırken ifade edildiği gibi bu, Google yardımıyla elde edilmiş kuş uçuşu bir mesafedir. O dönemdeki şartlar düşünüldüğünde onun ilim elde edebilmek için daha uzun ve meşakketli yolculuklara katlandığı açıktır.[463]

Müslim'in ilmî kişiliği birçok âlim tarafından takdirle anılır. Örneğin Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî, Müslim'i kendi asırlarındaki bütün muhaddislerden üstün görüyorlardı.[464] Öte yandan Müslim, o dönemde dünyanın en hafız dört kişisinden biri sayılmıştır.[465]

Müslim, Kur'ân'ın mahluk olmasına dair Zühlî'nin yanında meydana gelen tartışmada Buhârî'nin tarafını desteklemiş ve daha sonra Zühlî'nin meclislerine devam etmemişti. Çünkü Zühlî, söz konusu meselede kendileri gibi düşünme-

462 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının ekinden alınmıştır.

463 Sistematik rihle konusu anlatılırken Müslim'in Dımaşk'a girip girmediği meselesi geçmişti.

464 İbnü's-Salâh, *Siyânetü Müslim*, s. 56.

465 Zehebî, *Siyer*, XII, 564.

yenlerin hadis meclisinden ayrılmalarını ilan etmişti.[466] Bununla birlikte Müslim, *Sahîh*'inde ne Buhârî'den ne de Zühlî'den hadis nakletmiştir.[467]

Müslim, hicrî 261 senesinde 55 yaşında iken vefat etmiştir. Buna göre o, hicrî 206 yılında doğmuş olmaktadır.[468] Müslim'in vefat sebebi onun hadis ilmine düşkünlüğü açısından oldukça dikkat çekicidir. Nakledildiğine göre Müslim'e müzâkere esnasında bir hadis sorulmuştu. Fakat Müslim, söz konusu hadisi hatırlayamadı. Evine döndü, kandili yaktı ve evdekilere "Hiç kimseyi yanıma sokmayın." talimatını verdi. Evdekiler ona "Bize bir sepet hurma hediye edildi." dediler. O bir yandan kitapları arasında sorulan hadisi araştırıyor bir yandan da hurmaları yiyordu. Sabah oldu, hurmalar bitti, bu arada o aradığı hadisi bulmuştu. Onun bu olay nedeniyle hastalanıp vefat ettiği nakledilir.[469]

B. Müslim'in Eserleri

1. Müslim'in Sahîh Dışındaki Eserleri

Müslim'in en meşhur eseri olan *el-Câmiu's-sahîh* dışında çeşitli konulara ait birçok kitabı bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmışken bazılarının ise sadece isimlerinden haberdarız. Müslim'in kitaplarından birkaçı şöyle sıralanabilir.

1. *el-Müsnedü'l-kebîr ale'r-ricâl,*
2. *el-Câmiü'l-kebîr ale'l-ebvâb,*
3. *Kitâbü'l-İlel,*
4. *Zikrü evhâmi'l-muhaddisîn,*
5. *Kitâbü't-Temyîz,*
6. *Kitâbü'l-Küna ve'l-esmâ,*
7. *Tabakâtü't-tâbiîn,*
8. *Kitâbü'l-Muhadramîn.*[470]

---

466 Zehebî, *Siyer*, XII, 572.
467 Zehebî, *Siyer*, XII, 573.
468 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 64. Müslim'in doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler için bkz. Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 17.
469 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 65.
470 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 63.

2. Müslim'in Sahîh'i

Sahîh-i Müslim olarak bilinen bu eserin asıl ismi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Genelde âlimler herhangi bir kayıtlama zikretmeden onu *Sahîh* diye zikrederken Müslim kendi eserinden *el-Müsned* veya *el-Müsnedü's-sahîh* diye bahsetmiştir.[471] Öte yandan İbn Hayr el-İşbîlî daha ayrıntılı olarak şu ismi zikretmektedir: *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli ani'l-adli an Resûlillah (s.a.v.)*.[472]

Buhârî'nin *Sahîh*'inde söylendiği gibi Müslim'in bu eserinin tam ismi aslında bize kitabın içeriğini büyük ölçüde aktarmaktadır. Buna göre Müslim de "el-Müsned" ifadesiyle merfû muttasıl hadisleri derlemeyi amaçlamış, "es-Sahîh" diyerek de kendi şartlarına göre eserdeki hadislerin sahih olduğunu belirtmiştir. "el-Muhtasar" ifadesi ise bildiği tüm hadisleri eserine almadığını, bunlar arasından seçerek kitabını oluşturduğunu göstermektedir. Nitekim Müslim'in *Sahîh*'indeki hadisler için "Ben bu kitabı işittiğim üç yüz bin hadis arasından derledim." demesi bu durumu yansıtmaktadır.[473]

Buraya kadar Müslim'in kullandığı terimlerle Buhârî'nin tam isminde kullandığı ıstılahlar aynıdır. Yalnız Müslim'in *Sahîh*'inde "el-Câmi'" ifadesinin bulunmadığına dikkat edilmelidir. Öte yandan bu eserde kıraate dair başlıkların olmaması ya da "Kitâbü't-tefsîr"in çok kısa olması nedeniyle Müslim'in *Sahîh*'inin, "Câmi'" bir tür olmadığı ileri sürülmüştür.[474] Ne var ki bu eserin, hadislerde zikredilen hemen hemen bütün konuları içermesi hasebiyle "Câmi'" bir kitap olduğunda şüphe duyulmamıştır.[475]

Kitabın ismindeki "bi nakli'l-adli ani'l-adli an Resûlillah" ifadesiyle Müslim bir yandan kitabındaki hadislerinin merfû özelliğini tekrar vurgulamış diğer yandan güvenilir kimseler vasıtasıyla gelen hadisleri eserine aldığını belirtmiştir. Ayrıca bu isimlendirme onun hadislerin sübûtuna özel bir önem verdiğini göstermektedir.

Müslim'in bu kitabını kaleme almasının sebebi ise kendisinden rivayet edilen bilgiye göre, bazı kimselerin ona gidip, dinin sünnetlerini, ahkamını, günah ve sevaplarını isnadlarıyla birlikte zikrettiği bir kitap yazmasını istemeleridir.[476] Öte

---

471 Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 33-35.
472 İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 98, Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 38.
473 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 67.
474 Sıddîk Hasan Han, *Hitta*, s. 123 (2 no'lu dipnotla birlikte).
475 Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 49.
476 Müslim, "Mukaddime", 1.

yandan daha önce telif edilen eserlerin çoğunda sahih hadislerle zayıf hadislerin bir arada kaydedilmesi Müslim'i sahîh hadisleri bir araya toplamaya sevketmiştir denebilir. Müslim böylece sahih hadislerin birarada bulunduğu, kendisinden kolayca istifade edilecek bir kitap meydana getirmeyi amaçlamıştır.[477]

Müslim, 235 senesinde 29 yaşındayken eserini telif etmeye başlamış ve 250 yılında *Sahîh*'ini tamamlamıştır.[478] Buna göre kitabın telifi 15 sene sürmüş olmaktadır.[479] Kitabını hadis yolculuğu sırasında telif eden Buhârî'nin aksine Müslim *Sahîh*'ini, memleketinde yazmıştır. Kendisinden nakledilen bir habere göre o, kitabını telif edince devrin önde gelen âlimlerinden Ebû Zür'a er-Râzî'ye götürmüş ve onun illetli dediği hadisleri kitabından çıkarmıştı.[480] Müslim "Ben sahih olduğunu düşündüğüm her hadisi eserime almadım. Ben sahihliğinde ittifak edilen hadisleri kitabımda zikrettim." diyordu.[481] Muhtemelen bununla Müslim, sika kimselerin bir hadisin isnadında ya da metninde ihtilaf etmesi durumunda o hadisi eserine almadığını kastediyordu. Eğer gerçekten Müslim'in kastı bu ise onun kitabında zikrettiği birçok hadis hakkında ihtilaf edilmesi Müslim'in söz konusu şartını yerine getiremediğini göstermektedir.[482] Bazı âlimler ise Müslim'in sözündeki âlimlerin ittifakından maksadın dört muhaddisin yani Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Yahya et-Temîmî en-Neysâbûrî, Osman b. Ebî Şeybe ve Saîd b. Mansûr'un ittifak etmesi olduğunu ileri sürmüşlerdir.[483]

a. Müslim'in Sahîh'inde Gözettiği Şartlar

Müslim, *Sahîh*'inde senedin başından sonuna kadar hepsi adâlet ve zabt sahibi olan râvilerin, birbirlerinden muttasıl isnadlarla şaz ve illettten uzak olarak naklettikleri hadisleri rivayet etmiştir. Müslim'e göre bir hadisin sahih olması için senedde yer alan hoca ile talebenin birbirleriyle görüştüğünü ispat etmeye gerek yoktur. İkisinin de aynı asırda yaşamış olması (muasarat) durumunda öğrencisinin hocasından "an" lafzıyla rivayet etmesini isnadın muttasıl olması için yeterli görmüştür. Ancak burada Müslim, hoca talebenin birbirleriyle görüşmediğinin bilinmesi durumunda sadece aynı asırda yaşamış olmasını yeterli görmez. Buhârî'nin en önemli şartı olan hoca ve öğrencinin karşılaştıklarının bilinmesini (likâ) Müslim, bid'at yani sonradan ortaya çıkmış söz olarak gördüğünden red-

477 Ahmed Ömer Hâşim, "Menhecü İmam Müslim", s. 104.
478 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Fahûrî, *Müslim*, s. 66; Tevalibe, *el-İmâm Müslim*, s. 105.
479 Zehebî, *Siyer*, XII, 566.
480 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 68.
481 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 74.
482 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 74.
483 İbn Hacer, *Nüket*, I, 178; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 98.

deder. Ona göre hadislerin sema yoluyla alındığının bilinmesi sadece müdellislerin rivayetleri için gereklidir.[484]

Müslim, *Sahîh*'inin "Mukaddime"sinde hadislerin üç kısma ayrıldığını belirterek hangi tür râvilerden hadis aldığını bizzat kendisi kaydeder. Onun râvilerin güvenirlilikleri ve hafızalarının derecelerine göre ayrımı şu şekildedir:

1. Hafız ve son derece güvenilir râvilerin hadisleri

2. Hafıza olarak daha düşük olanların rivayetleri. Atâ b. Sâib, Yezîd b. Ebî Yezîd, Leys b. Ebî Süleym gibi.

3. Zayıf ve metruk râvilerin rivayetleri. Amr b. Halid, Abdülkuddûs eş-Şâmî ve Süleyman b. Amr gibi.

Müslim, kendisinin birinci kısımdan hadis aldıktan sonra ikinci kısımdakilerden de rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Fakat o, üçüncü kısımdaki râvilerden hadis nakletmemiştir. Müslim'in ikinci kısımda naklettiği râviler mütâbî ve şevâhid içindir. Örneğin çok hadis nakleden bir râvi olmasına rağmen Atâ b. Sâib'in hadislerini ancak diğer hadisleri desteklemek için (mütâbî) az miktarda zikretmiştir. Aynı şekilde İbn İshak'ın hadisleri de sadece destek olarak ve altı-yedi yerde nakledilmiştir. Leys b. Ebî Süleym ve Mücâlid b. Saîd'in durumları da aynıdır.[485]

Öte yandan Müslim'in, *Sahîh*'inin "Mukaddime"sinde zikrettiği hadislerle *Sahîh*'inde naklettiği hadislerde aynı şartlar gözetmediği bilinmelidir. Örneğin İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye (v.751/1350), "Mukaddime"de hadisi nakledilen bir râvi hakkındaki soruyu şu ifadelerle cevaplandırır:

> O, Müslim'in *Sahîh*'inde değil "Mukaddime"sinde zikredilen biridir. Müslim, *Sahîh*'inde aradığı şartları "Mukaddime"sinde aramamıştır. Onun her kitabı ayrı ayrıdır. Bu konuda hadisçilerin bir şüphesi bulunmaz.[486]

Nitekim rical kaynaklarında Müslim'in *Sahîh*'inde geçen hadislerin (م), *Mukaddime*'de geçenler ise (مق) harfleriyle kısaltılması söz konusu ayrıma işaret eder.[487]

---

484 Müslim, *"Mukaddime"*, 6; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 124.
485 Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 120-126.
486 İbn Kayyım, *Furûsiyye*, s. 242.
487 Meşhûr Hasan Mahmud Selman, *Müslim*, s. 149.

b. Sahîh'in Özellikleri

Müslim'in *Sahîh*'ini âlimler arasında meşhur kılan bazı özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bir hadisin isnadlarını bir yerde toplamıştır. Esasında Müslim'in *Sahîh*'inin en önemli özelliği budur. Bu sayede muhaddisler bir hadisin birçok isnad ve lafzını bir arada görme imkânına sahip olurlar. Çünkü bir isnad diğer isnaddaki kapalılığı anlamak için bir fırsat sunabilmektedir.

2. Müslim, 12 rivayet hariç eserinde muallak hadise yer vermemiştir.

3. Müslim, eserinin "Mukaddime"sinde belirttiği gibi, ilk sırada şartlarına tamamiyle uyan râvileri tercih etmiş daha sonra biraz daha düşük olanları sırayla zikretmiştir.

4. Müslim, bir hadisin sadece bir kısmını zikretmek suretiyle taktî' yapmamış, hadisi bütünlüğüyle kaydetmiştir.

5. Müslim, hadisleri hocalarının kendisine naklettiği lafızlarla aktarmaya ve manaya etki etmese dahi hangi hocasının hangi lafzı söylediğini belirtmeye özen göstermektedir.[488]

6. *Sahîh*'in, devrin hadis anlayışını yansıtan ve hadis usûlüne dair bazı konuların işlendiği bir "Mukaddime" ile başlaması önemli bir özelliktir.

7. Müslim rivayet lafızlarına önem vermektedir. Çünkü Müslim, "ahberenâ: bize haber verdi" lafzı ile "haddesenâ: bize tahdisen rivayet etti" ifadesi arasında fark gözetir. O, şeyhin söyleyip öğrencilerin dinlediği rivayetleri "haddesenâ", hocaya okunan rivayetleri ise "ahberenâ" terimi ile nakletmiştir.[489]

Aşağıdaki örnek metinde[490] tertibi açısından Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan bazı önemli hususlar kaydedilmiştir.

---

488 Bkz. Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 117-119.

489 M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 125.

490 Müslim, "Hac", 451.

Resim 5: *Sahîh-i Müslim*'den, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek

1 numarayla işaretlenen kısımda Müslim, birden fazla hocası arasında Yahya b. Yahya (et-Temîmî)'nın naklettiği metni kaydettiğini belirtmektedir. Bu rivayette hadisi üç tane hocadan dinlediği için söz konusu rivayetlerde manaya etki etmeyen metin farklılıklarının olması kaçınılmazdır. Müslim tespitteki titizliği nedeniye bu gibi durumlarda metnin hangi hocasına ait olduğunu belirtmektedir.

2 numarayla işaretlenen kısımda Müslim, hocalarının hadisi hangi rivayet lafzıyla aldığını kaydetmektedir. Buna göre ilk hocası Yahya b. Yahya, kendi şeyhi Ebû Muâviye'den hadisi kıraat yani hadisin hocaya okunması suretiyle aldığı için Müslim onun "ahberenâ" dediğini özellikle belirtmiştir. İkinci ve üçüncü sıradaki hocaları Ebû Bekir b. Ebî Şeybe ve Muhammed b. 'Alâ ise hadisi şeyhleri Ebû Muâviye'den semâ yani şeyhinin hadisi bizzat okuması suretiyle aldığı için

Müslim bu durumu "Kâle'l-âherâni: haddesenâ/diğer ikisi haddesenâ dediler" kaydıyla okuyucuya aktarır.

3 numarayla işaretlenen kısımda ise Müslim'in hadislerin lafızlarını tespit etmesindeki titizlik görülmektedir. İşaretlenen kısımda Müslim söz konusu rivayetin bir önceki metinle aynı olduğunu ancak bu tarikte "min hadîd/demir den olan" ifadesinin geçmediğini kaydetmektedir. Zira bir önceki tarikte "Hz. Peygamber demir zırhını rehin vermişti" denmektedir.

4 numaralı kısımda ise Müslim'in aynı hadisin farklı tariklerinin bir arada zikretmesinin bir örneği görülmektedir. Müslim'in birinci sırada kaydettiği hadis "usûl" hadisi olarak değerlendirilirken daha sonrakiler mütâbî yani destek için zikrettiği tariklerdir. Bu tariklerin bir kısmında çeşitli lafız farklılıkları olduğu için metin tekrar zikredilmiş ancak bazılarında ise "mislehu" ve benzeri ifadelerle yetinilmiştir. Bu yüzden *Sahîh*'i tahkik eden Fuâd Abdülbâkî usûl hadisine hem bütün kitap içindeki hadis numarası (=1603) hem de bölüm içinde numarasını (=124) zikretmiş ancak sonrakilere bütün kitap içinde yeni bir rakam vermeyip sadece bölüm numarası ve (...) işaretiyle yetinmiştir. Son tarikte metin zikredilmediği için ise hiç numara verilmemiştir.[491]

5 numarada ise *Sahîh*'in hadisin tercemesi/bâb başlığı gösterilmiştir. Bu bâb başlıklarının Nevevî'ye (v.676/1277) ait olduğu yukarıda zikredilmişti.

Yukarıdaki özellikler arasında Müslim'in, hadislerin isnadlarını bir araya toplamasındaki ve rivayetlerin lafızlarına önem vermesindeki amaç, bir bâbdaki rivayetlerin birlikte görülmesini sağlamaktı. Müslim, isnadları bir arada zikretmek sûretiyle hadisin isnad veya metninde bulunan gizli kusurları açığa çıkarmaya çalışıyordu. Örneğin, Abdullah b. Ömer'den gelen bir haberde onun râvisi, diğer rivayetlerde "mevlâ İzze" iken, bir rivayette "mevlâ Urve" denmiştir. Müslim, bu rivayetleri zikrettikten sonra söz konusu yanlışlığa işaret etmiş ve ismin "mevlâ Urve" değil, "mevlâ İzze" olduğunu göstermiştir.[492]

c. Sahîh'in Bâb Başlıkları

Müslim, bâb başlıklarını özenle seçtiği anlaşılan Buhârî'nin aksine rivayetlerinin arasına bâb başlıkları koymamış, muhtemelen bu işi okuyucuya bırakmıştı. Elimizde bulunan *Sahîh*'in bâb başlıkları ise ona en güzel şerhlerden birini yazan Nevevî'ye (v.676/1277) aittir. Gerçi o zamana kadar bu eserin bâb başlıklarını

---

491 Müslim, "Musâkât, 124.

492 Müslim, "Talâk", 14. Bu gruba giren diğer örnekler için bkz. Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 184 vd.

oluşturmak isteyen şarihler bulunmaktaydı. Fakat bunların bir kısmı güzel seçilmiş olsa bile, bazıları ise isabetli olarak yerleştirilmemişti.[493]

Burada önemli bir konu Müslim'in, eserine neden bâb başlığı koymadığı meselesidir. İbn Asâkir (v.571/1176) eserde bâb başlığının olmamasını Müslim'in kitabını tam olarak bitiremeden vefat etmesine bağlar. Fakat, müellifin kitabını 250 senesinde tamamladığı görüşü dikkate alındığında bu cevap pek tatminkar gözükmemektedir.[494] İbnü's-Salâh ise söz konusu esere bâb başlıklarının konulmamasını "kitabın hacmini artırmamak" gayesinden kaynaklandığını söyler. Fakat bu da ikna edici bir cevap olmadığı için "veya diğer bir sebepten" diye ilâvede bulunur. Buna karşılık onun bâb başlıklarını bilerek koymadığı çünkü onun asıl amacının hadislerin fıkhını zikretmek değil hadisleri ve isnadları bir araya toplamak olduğu belirtilmektedir.[495]

d. Sahîh'in Ta'lîkları

Müslim'de 12 muallak hadis bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda ise 14 veya 17 muallak hadisin bulunduğu kaydedilir.[496] O, bu ta'lîkları eserinin mütâbî ve şahid hadisleri naklettiği kısımlarda rivayet etmiştir. Müslim'in zikrettiği ta'lîkların farklı kitaplarda muttasıl isnadlarla nakledildiği bilinmektedir.[497]

e. Hadislerinin Sayısı

Müslim'in *Sahîh*'inde 54 bölüm (kitab), 1.329 bâb bulunmaktadır. Öte yandan bu eserde tekrarlarıyla birlikte 8.000 veya 12.000 hadis olduğu belirtilmiştir. Tekrarlar çıkarıldığında ise 4.000 hadis kaldığı zikredilmektedir.[498] Nitekim Müslim'in yaşadığı asırda da onun için "4.000 hadisi topladı" ifadesi onun tekrarsız olarak zikrettiği hadisleri ifade etmiş olmalıdır.[499]

Sahîh'in Muhammed Fuâd Abdülbâkî neşrinde tekrarsız 3.033 hadisi ihtiva ettiği kaydedilir.[500] Tekrarlarıyla birlikte eser, "Mukaddime" hariç 5.770 ha-

---

493 Nevevi, *Şerhu Muslim*, I, 21.

494 Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 556; Fahûrî, *Müslim*, s. 78.

495 Meşhûr Hasan Mahmud Selman, *Müslim*, s. 183.

496 Bunun nedeni bazı nüshalarda muallak olarak gelen hadislerin Müslim'in diğer bazı nüshalarında muttasıl olarak rivayet edilmesidir. Bkz. Tevalibe, *el-İmâm Müslim*, s. 286.

497 Bkz. Reşîdüddîn el-Attâr, *Gurerü'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni ma vekaa fî Sahîhi Müslim mine'l-esânîdi'l-maktûa*.

498 M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 124; Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 212; Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 108-111.

499 İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 99-100.

500 M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 124; Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 212.

dis ihtiva etmektedir. Bu sayıya "Mukaddime"deki hadislerin yanı sıra *Sahîh*'te zikredilen mutâbî ve şâhitlerin eklenmesiyle toplam rakamın 7.395 olduğu belirtilmiştir.[501]

Sahr programının hadis CD'si kullanılarak yapılan bir çalışmaya göre ise söz konusu eserde mükerrerleriyle birlikte 5.362 hadis bulunmakta; tekrarlar çıkarıldığında 2.846 hadis kalmaktadır.[502]

f. Sahîh Üzerine Yapılan Çalışmalar

Müslim'in *Sahîh*'ine yönelik birçok çalışma kaleme alınmıştır. Bazı âlimler, Müslim'in isnadları uzun olduğunu görerek bu isnadları daha kısa yoldan işitmek yani bir veya iki derece âli olarak elde etmek, ayrıca bu hadisleri farklı isnadlarla desteklemek için çalışmalar yapmışlar ve söz konusu eser üzerine *Mustahreç* türü eserler yazmışlardır. Müslim'in *Sahîh*'ine yazılan mustahreçler oldukça erken başlamıştır. Örneğin hicrî 286'da vefat eden Muhammed b. Recâ en-Neysâbûrî'nin *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-mustahrec ala's-Sahîhi Müslim* adında bir eseri bulunmaktadır.[503]

Müslim üzerine yazılan başlıca önemli şerhler ise şunlardır.

1. *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* (Muhammed b. Ali el-Mâzerî v.536/1141),

2. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim* (Kâdı Iyâz b. Mûsâ el-Yahsubî v.544/1149),

3. *el-Müfhim li-ma eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim* (Ebü'l-Abbas Ziyaüddîn el-Kurtûbî v.656/1258),

4. *el-Minhâc fî şerhi sahîhi Müslim b. Haccâc* (Yahya b. Şeref en-Nevevî v.676/1277),

5. *Fethü'l-mülhim bi-şerhi Sahîhi Müslim* (Ahmed ed-Diyobendî v.1339/1921).[504]

Buhârî kadar olmasa da Müslim'in *Sahîh*'inin de farklı neşirleri bulunmaktadır. Muhammed Züheyr en-Nâsır'ın 4 cilt halinde neşrettiği *Sahîhu Müslim*, makbul addedilen bir baskıdır.[505] Dârü't-Te'sîl tarafından neşredilen *Sahîhu Müslim*'in

501 Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 108-111.

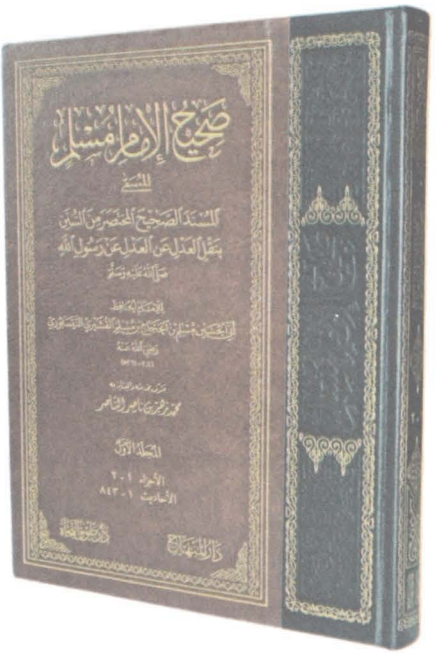
502 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 212.

503 Zehebî, *Siyer*, XII, 569; Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 145 vd.

504 Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 153-162. Ayrıca bkz. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 128; İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Müslim*, s. 9-17 (naşirin girişi).

505 Bu neşrin kullanımının nispeten zor olduğu belirtilmelidir. Riyad: Dârü'l-Minhâc/Beyrût: Dâru Tavkı'n-necât, 1433/2013.

baskısı da güzeldir.[506] En yaygın olarak bilinen Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin neşrinin de oldukça kullanışlı olduğu belirtilmelidir.[507]

Resim 6: *Sahih-i Müslim*'in Muhammed Züheyr en-Nâsır tahkikli neşri

506 Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.

507 Kâhire: Dâru İhyâi kütübi'l-arabiyye, 1955/1375.

IV. *SAHÎHAYN* İLE İLGİLİ BAZI MESELELER

A. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin Karşılaştırması

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, genel olarak en sahih iki kitap olarak kabul edilegelmiştir. Bu yüzden literatürde *Sahîhayn* denildiğinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hadis tarihinde hangi eserin daha sahih olduğu tartışılmıştır. Örneğin Buhârî ve Müslim'den sonraki tabakada yer alan Nesâî (v.303/915) en sağlam kitabın Buhârî'nin *Sahîh*'i olduğunu belirtmektedir. Hadis âlimleri genel olarak aşağıdaki şartları göz önüne alarak Buhârî'nin *Sahîh*'ini Müslim'inkine tercih ederler.

1. Buhârî, birbirinden an'ane ile hadis nakleden râvilerin karşılaşmış olmalarının subûtunu (likâ) şart koşarken Müslim, râvilerin aynı zaman diliminde yaşamış olmalarını (muasarat) yeterli görür. Bu şart, Buhârî'nin Müslim'e tercih edilmesini sağlayan en önemli özelliğidir. Müslim, "an" ile rivayet edilen isnadlarda, şâyet şeyhi ve öğrencisi aynı asırda yaşamışlarsa bunun yeterli olduğunu belirmekte, bu konuda icma olduğunu ileri sürmektedir.

2. Her iki eseri inceleyen birçok âlim Buhârî'nin Müslim'den daha âlim olduğunu ve hadis ilmini daha iyi bildiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Buhârî *Sahîh*'ini telif etmiş, Müslim de onun açtığı yoldan ilerlemiştir. Muhtemelen bu sebeple Dârekutnî, "Buhârî olmasaydı, Müslim de olmazdı." demektedir.

3. Buhârî, hadislerin fıkhına da eğilmiş ve konuyla ilgili bâb başlıları koymuştur. Müslim böyle davranmamış ve yukarıda zikredildiği üzere kitabına bâb başlığı koymamıştır. Öte yandan Buhârî'nin bâb başlıkları *Sahîh*'inin en önemli özelliklerinden biri olmasına rağmen, bu durum onun eleştirilen bir yönünü de oluşturmaktadır. Zira müellif başlıklarda muallak rivayetlere yer vermektedir.[508]

4. Müslim'in rivayet etmeyip de Buhârî'nin tek başına eserine aldığı 480 civarındaki râvi arasında haklı-haksız sadece 80 râvi eleştirilmişken, Müslim'in tek başına naklettiği 620 râvi arasında 160 şahıs haklı-haksız eleştirilmiştir. Zayıf râvilerin çokluğu Müslim'in, yukarıda zikredildiği üzere, ikinci tabakadaki

[508] Zerkeşî, *Nüket*, I, 165-172.

râvilerden hadis almasından kaynaklanmaktadır.[509] Benzer şekilde Müslim'in *Sahîh*'inde eleştirilen hadis sayısı da Buhârî'ninkine nispetle daha fazladır.[510]

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerini kıyaslarken Müslim'in eserini tercih eden âlimler ise daha ziyade onun güzel bir şekilde tasnif edilmesini ve kullanım kolaylığını dikkate almaktadırlar. Çünkü Müslim, konuyla alakalı rivayetleri en uygun yerde büyük oranda tekrara düşmemeye çalışarak zikretmiş, önce o konudaki esas hadisi daha sonra da destek rivayetleri zikretmiştir.

Buhârî, hadisleri taktî' (kesme) usûlüyle alırken yani hadisin, ileri sürdüğü iddiaya delil olan kısmıyla yetinirken Müslim hadisleri baştan sona zikretmektedir. Bu nedenle bir hadisi bütün olarak Buhârî'de bulabilmek hayli zordur. Fakat hadisler Müslim'in *Sahîh*'inde daha kolay bulunabilir.

Öte yandan sayıları az da olsa mutlak anlamda Müslim'i tercih eden ve "Müslim b. Haccâc'ın eserinden daha sahîh olan bir kitap yoktur." diyen âlimler de bulunmaktadır. Bu âlimler, Buhârî'nin Şamlıların hadislerini, kitaplarından elde ettiğini ve bir muhaddisin bir yerde ismini başka bir yerde ise künyesini zikrettiğini, böylece onu farklı iki şahıs sandığını belirtmektedir.[511]

Bazı âlimler ise bu iki sahih kitap arasında herhangi bir tercihte bulunmayarak "En doğrusu bunlardan birisine daha sahihtir dememektir." görüşünü savunmuşlardır.[512]

Burada söz konusu karşılaştırma bir kitapta yer alan hadislerin diğer kitaptaki hadislerle toplu olarak kıyaslanmasıdır. Bu, adı geçen kitaplarda yer alan her bir hadisin diğer kitaplardaki hadisten daha sahih olduğu anlamına gelmemektedir. O halde, bir hadisin ne kadar sahih olduğu hususunda nihâî karar, onun sıhhat şartlarını ne ölçüde taşıdığına bağlıdır.[513]

Diğer taraftan Buhârî'nin *Sahîh*'indeki kullanım zorluğu (taktî' uygulaması, hadislerin farklı yerlerde zikretmesi, bir hadisin beklenmedik bir başlık altında zikretmesi...) hadislerin fıkhına önem vermesinden kaynaklanır. Çünkü bir hadis birçok başlık altında zikredilmeye uygun olabilir. Müslim'in *Sahîh*'indeki kullanım kolaylığı ise hadislerin fıkhından ziyade tespitine önem vermiş olması sebebiyledir.

B. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine Yöneltilen Eleştiriler

Buhârî ve Müslim'de yer alan hadisler genel olarak kabul görmesine rağmen bu eserlerde yer alan bazı hadisler çeşitli yönleriyle eleştirilmiştir. Bu yüzden

509 Diğerleri için bkz. Babanzâde Ahmed Naim, *Mukaddime*, s. 218.
510 Cezâirî, *Tevcîh*, I, 505.
511 Zerkeşî, *Nüket*, s. I, 165-172.
512 Zerkeşî, *Nüket*, I, 170.
513 Tahânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 64.

İbnü's-Salâh ve sonrasında İbn Hacer, ümmetin Buhârî ve Müslim'in söz konusu kitaplarının sahih olduklarını kabul ettiğini ve bu konuda bir icma oluştuğunu belirttikten sonra "Dârekutnî ve diğerlerinin tenkit ettikleri az bir kısım müstesna" diyerek hem *Sahîhayn* hakkında bazı eleştirilerin varlığına dikkat çekmişler hem de bu kısmın söz konusu icmaya dahil olmadığını belirtmişlerdir.[514]

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dair en meşhûr tenkit Dârekutnî (v.385/995) tarafından yapılmıştır. O, iki yüzden fazla sayıda hadis[515] zikrederek söz konusu eserlerdeki bazı yanlışlara dikkat çekmiştir.[516] Dârekutnî *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* adlı eserinin *İlzâmat* bölümünde *Sahîhayn*'ın şartlarına uyduğu halde eserine almadığı hadisleri zikretmiş, *Tetebbu'* kısmında ise *Sahîhayn*'a çeşitli tenkitler yöneltmiştir. Dârekutnî'nin eleştirilerine çeşitli cevaplar verilmişse de en kapsamlı çalışma İbn Hacer tarafından yapılmıştır.

İbn Hacer'e göre, Buhârî, bazen diğer âlimlerden farklı olarak isnadda fazla râvi; bazen de eksik bir râvi zikrettiği için eleştirilmiştir. Bazı yerlerde ise Buhârî, diğer âlimlerin zikrettiklerinden farklı râviler zikretmiştir. Bazen bir hadisin metninde diğer râvilerin zikretmediği ziyadeler nakletmiş veya hadisi farklı lafızlarla aktardığı iddiası ileri sürülmüştür. Öte yandan *Sahîh*, Buhârî'nin ileri sürdüğü şartlara uymayan râvilerinin olması nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu eleştirileri zikrettikten sonra İbn Hacer bu iddiaları ayrıntılı bir şekilde inceleyip cevaplandırmaktadır.[517] Yukarıda anahatlarıyla söylenen iddiaların doğru olup olmadığı veya onların *Sahîhayn*'da zikrediliş amaçlarının ne olabileceği sorusu bugün de hadis araştırmacılarının eğildikleri bir konudur.[518] Ayrıca tarihte ve günümüzde Buhârî ve Müslim'deki bazı hadislere, Kur'ân'a, tarihi olaylara ve diğer sahih sünnete aykırı olduğu için de çeşitli tenkitler yöneltilmekte ve bu konudaki tartışmalar devam etmektedir.[519]

---

514 İbn Hacer, *Hedy*, s. 346.

515 Matbû kitapta muhakkıkın numaralandırmasına göre 218 rivayete yer verilmiştir (Dârekutnî, *el-İlzâmât ve tetebbu'*, s. 378).

516 İbn Hacer, *Hedy*, s. 346. Dârekutnî'den önce Ebû'l-Fadl Muhammed b. el-Hüseyin eş-Şehîd'in (v.317/929), *İlelü'l-ehâdisi'l-leti fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. Haccâc* adında bir kitap yazdığı görülmektedir. Bu eserde otuz altı hadisi inceleyen müellif Müslim'in *Sahîh*'ine çeşitli eleştiriler yöneltmiştir (Hüseyin eş-Şehîd, *İlel*, s. 139).

517 İbn Hacer, *Hedy*, s. 346.

518 Örnek olarak bkz. M. Yaşar Kandemir, "*Sahîhayn*'a yöneltilen Tenkitler" (ve bu tebliğe yapılan müzakereler), *Sünnetin Dindeki Yeri* s. 335-394; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

519 Örnek olarak bkz. Mehmet Emin Özafşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'i", *AÜİFD*, 1999, s. 287; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, İzmir: DEÜSBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.

V. TİRMİZİ ve CÂMİ'İ

A. Anahatlarıyla Tirmizî'nin Hayatı

İsmi, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ'dır. Hicrî 209 senesinde doğmuştur. Bazıları onun doğuştan âmâ olduğunu ifade etmişlerse de doğru olan, ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybettiği şeklindeki görüştür.[520]

Tirmizî'nin en çok istifade ettiği ve hadislerini naklettiği hocaları şu şekilde sıralanabilir: Mahmûd b. Gaylân (v.239/853), Kuteybe b. Saîd (v.240/855), Hennâd b. Serî (v.243/853), Muhammed b. Beşşâr (v.252/866), Ahmed b. Menî' (v.244/858), Muhammed b. Yahya el-Adenî (v.243/858), Ali b. Hucr es-Sa'dî (v.244/858), Muhammed b. 'Alâ el-Hemedânî (v.247/861) ve Abd b. Humeyd el-Keşşî (v.249/863). Tirmizî kitabında bu şeyhlerden yüzün üzerinde hadis nakletmiştir.[521] Bununla birlikte, Tirmizî, Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh (v.247/861) ve Muhammed b. Humeyd b. Hayyân (v.248/862) gibi zayıf ve metrûk olduğu belirtilen râvilerden de hadis rivayet etmiştir.[522] Tirmizî'nin birçok öğrencisi arasında bazılarının isimleri şunlardır: Hâmmad b. Şâkir el-Varrâk (v.311/923), Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (318/930), Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Kurâb (v.324/935) ve Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (v.335/946).

Tirmizî adı geçen hocalardan istifade edebilmek için devrindeki ilmî anlayışa uygun olarak uzun süren hadis yolculuklarına çıkmıştır. Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* kitabı yardımıyla oluşturulan Tirmizî'nin ilmî yolculuğuna dair aşağıdaki harita, onun rihlesi hakkında bir fikir vermektedir.[523]

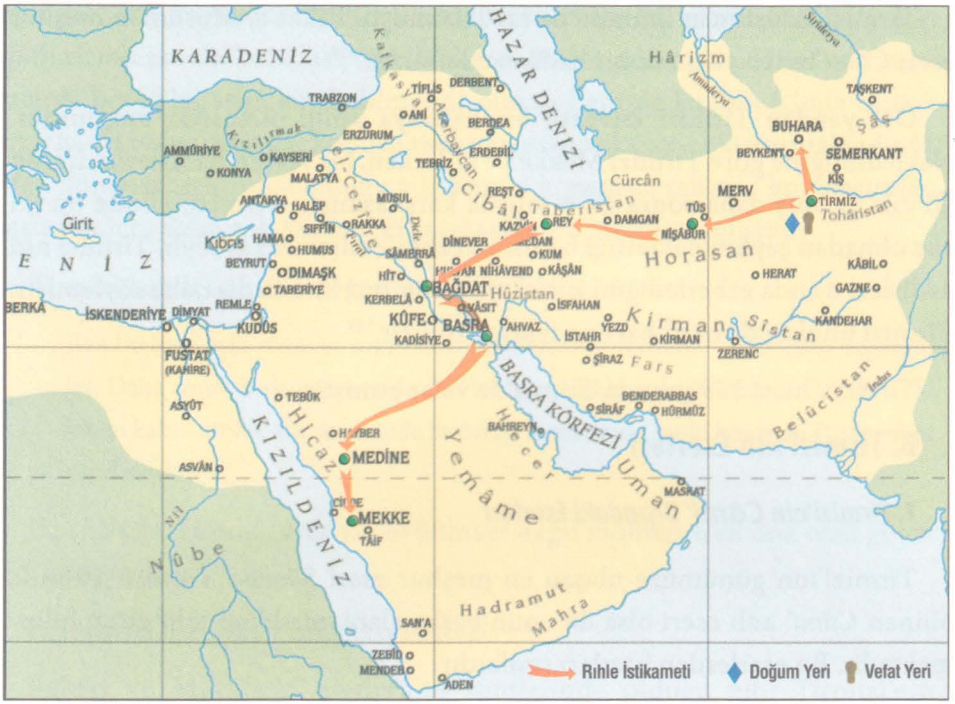
---

520 Zehebî, *Siyer*, XIII, 270.

521 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 82.

522 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 99.

523 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 14.

Harita 4: Tirmizî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[524]

Tirmizî'nin ilmî yolculuğu Google yardımıyla kuş uçuşu hesaplandığında toplamda 4.322 km. yol katettiği görülmektedir. Ancak Tirmizî'nin dönüş yolu gösterilmediği için (Mekke-Tirmiz arası 3.174 km) bu yolculuğun daha uzun olması gerektiği açıktır.

Tirmizî, ilim yolculuğu esnasında Buhârî'den de çokça istifade etmiş ve aralarında gayet güçlü bir hoca-talebe ilişkisi oluşmuştur. Nitekim "Muhammed b. İsmail (Buhârî) vefat etti. Arkasında Tirmizî ayarında ilim ve takva sahibi hiç kimseyi bırakmadı" denilmiştir. Benzer şekilde Buhârî'nin onun hakkındaki "Senin benden yararlandığından daha çok ben senden istifâde ettim" ifadelerini zikretmesi, Tirmizî'nin ilmî konumu hakkında bir fikir vermektedir.[525] Tirmizî'nin hadis ilmindeki konumu diğer âlimler tarafından da ifade edilmiştir.[526] Buhârî'nin ondan bir hadis yazmış olması da bu durumu teyit eder. Nitekim o bu husûsu, ilgili hadisi naklettikten sonra "Bu hadisi benden Muhammed b. İsmail (Buhârî) dinledi" diyerek övünçle belirtmiştir.[527]

---

524 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının ekinden alınmıştır.

525 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 119.

526 Nureddin Itr, *Tirmizî*, s. 17; Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 120.

527 Zehebî, *Siyer*, XII, 271-272.

Tirmizî, Müslim'in ilminde de faydalanmıştı. Fakat o, Müslim'in meşhur eseri *Câmi'*inden yalnızca bir hadis nakletmiştir.[528]

Öte yandan Tirmizî kuvvetli bir hafızaya sahip olmasıyla meşhurdur. Nakledildiğine göre Tirmizî Mekke'ye giderken, bir şeyhin hadislerini içeren iki cüz yazmış daha sonra da o şahısla karşılaşmıştı. Tirmizî, elinde bu iki cüz olmadan şeyhin naklettiği hadisleri ezberlemişti. Fakat şeyh, Tirmizî'nin hadisleri o anda ezberlediğini kabul etmemiş, ona kırk hadis daha söylemişti. Tirmizî bunları da harfi harfine tekrar etmiştir.[529]

Tirmizî, hicrî 279 yılında Tirmiz'de vefat etmiştir.

B. Tirmizî'nin Eserleri

1. Tirmizî'nin Câmi' Dışındaki Eserleri

Tirmizî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri *Sünen-i Tirmizî* şeklinde bilinen *Câmi'* adlı eseri olsa da onun başka alanlarda kitap telif ettiği bilinmektedir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. *Kitâbü't-Târîh* (Tirmizî'nin *Sünen*'inin sonunda yayımlanan *el-İlelü's-sagîr*'ini bu kitaptan seçerek oluşturmuştur) [530],

2. *Kitâbü Esmâi's-sahâbe,*

3. *el-Esmâ ve'l-künâ,*

4. *el-İlelü's-sağîr,*

5. *el-İlelü'l-kebîr,*

6. *Kitâbü'l-Mevkûf,*[531]

6. *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye.*[532]

2. Tirmizî'nin Câmi'i

İbn Hayr el-İşbîlî Tirmizî'nin eserinin tam ismini *el-Câmiu'l-muhtasaru mine's-süneni an Resûlillah (s.a.v.) ve ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lul ve mâ aleyhi'l-*

528 Mübârekfûri, *Mukaddime*, I, 338; Nureddin Itr, *Tirmizî*, s. 16.

529 Zehebî, *Siyer*, XIII, 273; Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 229.

530 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 126. İbn Receb, Tirmizî'nin *İlel*'ini çoğunlukla Buhârî'nin *Târîh*'inden seçerek oluşturduğunu ileri sürer (İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 337).

531 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 143.

532 Nureddin Itr, *Tirmizî*, s. 29.

amel şeklinde kaydeder.[533] Öte yandan Tirmizî'nin bu eseri için *el-Câmiu's-sahîh* denmişse de buradaki "sahîh" kaydı tenkit edilmiştir. Hem eski nüshalarda böyle bir isim kaydedilmemiş olması hem de kitabın içinde birçok zayıf hadis bulunması söz konusu tenkidin esas noktasını oluşturmaktadır.[534] Eser, Sünen kitaplarında olduğu gibi temizlik, namaz, zekat... konularından başladığı için daha çok *Sünen-i Tirmizî* şeklinde meşhur olmuştur.

Tirmizî kendi eserinin değerini şu cümlelerle tanıtır:

> Ben bu eseri telif ettim ve onu Hicaz âlimlerine gösterdim. Onlar eseri beğendiler. Daha sonra Irak, sonrasında da Horasan âlimlerine gösterdim. Onlar da bu kitabı kabul ettiler. Kimin evinde bu kitap varsa orada sanki konuşan Peygamber var demektir.[535]

Bu sözlerle Tirmizî, eseriyle övünmeyi değil muhtemelen ona olan güvenini kastetmiştir.[536]

a. Tirmizî'nin Câmi'inin Özellikleri

Buhârî ve Müslim'in eserlerinin isimlerinde olduğu gibi Tirmizî'nin *Câmi'*inin tam ismi bize eserin özelliklerini güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Yukarıda zikredildiği üzere eserin tam ismi *el-Câmiu'l-muhtasaru mine's-süneni an Resûlillah (s.a.v.) ve ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lul ve mâ aleyhi'l-amel* şeklindedir. Bu eserde müellif, "el-Câmi'" ifadesiyle hadislerde geçen hemen hemen bütün temel konuları içermeyi amaçladığını, "el-Muhtasar" kelimesiyle bildiği bütün hadisleri kaydetmeyip kitabını seçtiği hadislerden oluşturduğunu, "mine'sünen an Resûlillah" ifadesiyle de merfû özellikli hadisleri temel aldığını anlatmak istemiştir. Dikkat edilirse bu terimler Buhârî'nin *Sahîh*'inin tam isminde de aynı veya benzer şekilde geçmişti. Şu farkla ki, Buhârî'nin eserinin isminde "es-Sahîh" terimi zikredilirken Tirmizî'nin kitabında bu ifade geçmemektedir. Nitekim aşağıda zikredileceği üzere Tirmizî'nin sahih hadisleri toplamak gibi bir amacı da bulunmamaktadır.

---

533 İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 117. Ayrıca bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 55; Şerif Hâtim el-Avnî, *el-Unvânü's-sahîh*, s. 54. Abdulfettah Ebû Gudde bu ismi eski iki Tirmizî nüshasında gördüğünü ve bu ismin eserin içeriğine uygun olduğunu belirtmektedir (Abdulfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, s. 55).

534 Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 153.

535 Zehebî, *Tezkira*, II, 634; a.mlf., *Siyer*, XIII, 274.

536 İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 129.

"Ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lûl/Sahîh ve illetli olan rivayetlerin bilinmesi" ifadesiyle Tirmizî hadislerde bulunan kusurları göstermek istediğini özellikle vurgular. Hadislerin illetlerine eğilmek suretiyle bir rivayetin sahih mi yoksa kusurlu mu olduğunun belirlenmesi Tirmizî'nin oldukça önem verdiği bir konudur.

"Ve mâ aleyhi'l-amel/kendisiyle amel edilen hadislerin bilinmesi" ifadesiyle Tirmizî, en azından bir kısım fakih ve âlimlerin, eserinde yer alan hadislerle amel ettiğini vurgulamaktadır. Nitekim bu husus Tirmizî'nin şu sözlerine de yansımıştır:

Bu kitapta yer alan hadislerin tamamıyla amel edilmiştir. En azından bazı âlimler bu hadisler doğrultusunda fetva vermişlerdir. Ancak şu iki hadis bundan müstesnadır: Birincisi, İbn Abbas'tan rivayet edilen "Hz. Peygamber bir korku veya yolculuk ya da yağmur olmaksızın Medine'de öğle ile ikindiyi, akşam ile yatsı namazlarını birleştirdi."; ikincisi ise "Bir kişi içki içtiği zaman ona celde vurunuz. Eğer tekrarlarsa dördüncü defada onu öldürünüz." hadisidir.[537]

Tirmizî, söz konusu dönemde yazılan diğer kitapların çoğundan farklı bazı özelliklere sahipti.

1. Tirmizî, bir başlık altında hadisleri naklettikten sonra o konuda başka hangi sahâbîlerin rivayetleri olduğunu "Bu bâbda şu sahâbîlerin hadisleri var." diyerek belirtmektedir. Tirmizî'nin *Câmi'*inde bu şekilde kaydettiği sahabî sayısı 433 olup işaret edilen toplam hadis sayısı 3881'dir.[538]

2. Hadislerin illetlerini belirtir. Zayıfsa zayıflığın sebebine işaret eder. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, Tirmizî'nin eleştirdiği isnadı umûmiyetle konuya girerken zikretmesidir. Daha sonra sağlam isnadı nakleder. Tirmizî, isnaddaki illeti açıklamak için öncelikle sorunlu isnadı zikretmesi eser adına bir kusur sayılmaz.[539]

3. Tirmizî rivayet ettiği hadislerin sonunda hadisin sıhhat derecesini belirtir. Bununla birlikte Tirmizî'nin verdiği hükümler incelendiğinde onun, oldukça farklı terimlerle hadislerin hükümlerini açıkladığı görülmektedir.

---

537 Tirmizî, *İlel*, V, 736.

538 Âdab Mahmud Hamş, *Tirmizî*, I, 225-226.

539 İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 411; İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 130.

"Hasenün sahîhun", "Hadîsün meşhûrün", "Hadîsün ma'lûlün", "Hadîsün isnâduhu hasenün sahîhun", "Hadîsün ceyyidün garîbün", "Hadîsün hasenün sahîhun garîbün ve isnâduhu ceyyidün", "Hadîsün sahîhun garîbün hasenün" terimleri bunlardan birkaçıdır. Tirmizî ve eseri hakkında çalışma yapan Âdab Mahmûd, bu türden 96 adet terim ve ifade kaydetmektedir.[540] Bu şekildeki ikili veya daha fazla terimlerin birlikte kullanımın ne anlama geldiği âlimler arasında tartışmalı olduğu gibi Tirmizî'nin sıhhat değerlendirmeleri *Câmi'* nüshaları arasında farklılık göstermektedir. Başka bir deyişle bir nüshada "hasen" denirken başka ibir nüshada "Hasenün sahîhun" kaydı bulunabilmektedir.[541]

4. Hadislerin sonunda fakihlerin görüşlerini belirtir.

5. Tirmizî, hadisleri bâblara ayırarak tertipli bir şekilde nakleder. Tekrarlar çok fazla bulunmaz.[542]

6. Eserde mevkûf ve maktû hadisler, genel olarak merfû hadisleri değerlendirmek için zikredilmiştir.[543]

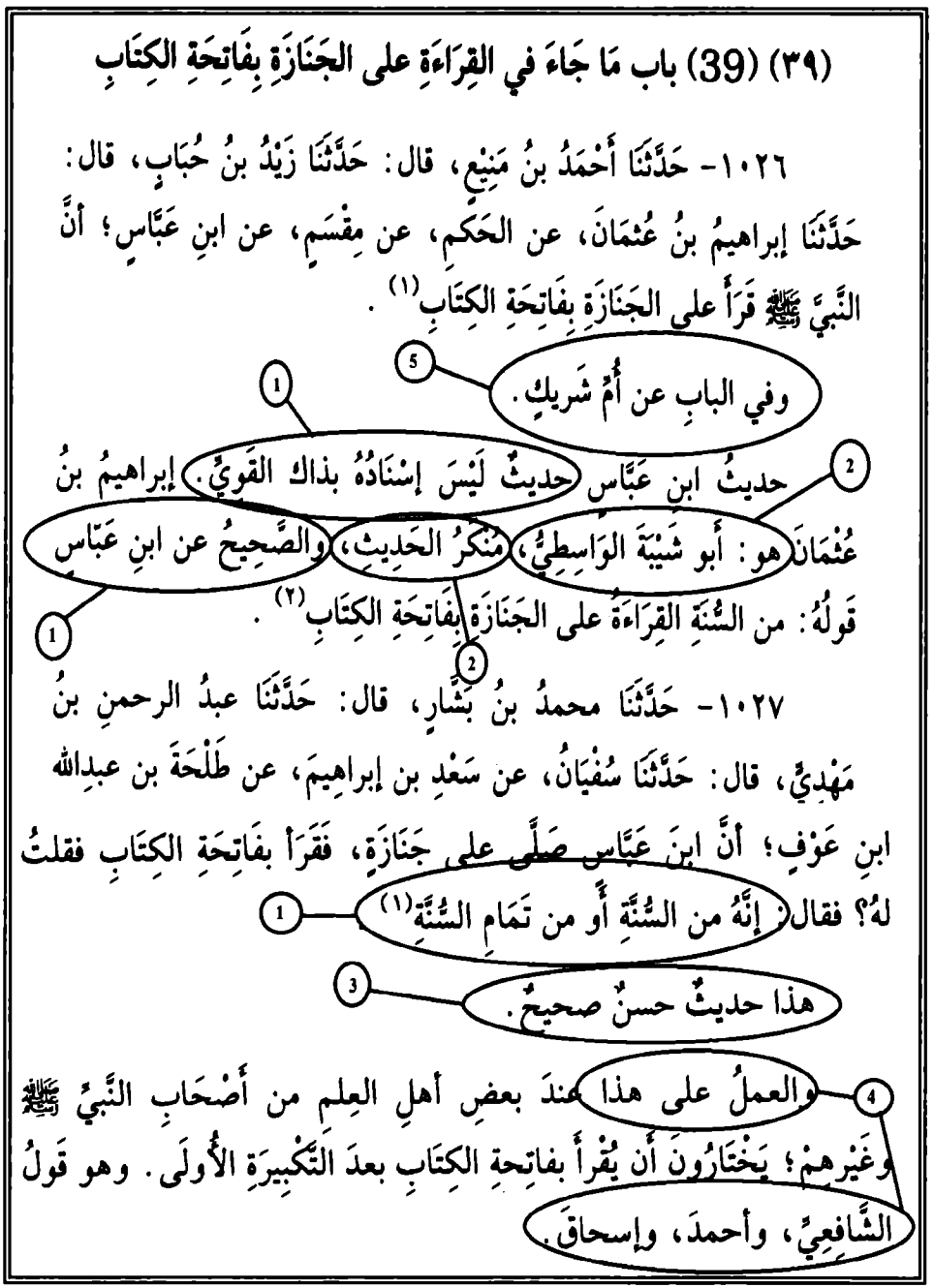
[540] Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 367-371.

[541] Suyûtî, *Tedrîb*, III, 40-41 (Muhakkık Muhammed Avvâme'nin notlarıyla birlikte).

[542] İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 129. Tirmizî'nin *Câmi'*inin özelliklerini toplu olarak görmek için bk. Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 356, 358.

[543] İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 129.

Tirmizî'nin *Câmi'*inden örnek olarak zikredilen bu hadiste İbn Abbas, Hz. Peygamber'in cenaze namazında Fatiha'yı okuduğunu haber vermektedir.[544]

(٣٩) (39) باب مَا جَاءَ فِي القِرَاءَةِ على الجَنَازَةِ بِفَاتِحَةِ الكِتَابِ

١٠٢٦- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بنُ مَنِيعٍ، قال: حَدَّثَنَا زَيْدُ بنُ حُبَابٍ، قال: حَدَّثَنَا إبراهيمُ بنُ عُثْمَانَ، عن الحَكَمِ، عن مِقْسَمٍ، عن ابنِ عَبَّاسٍ؛ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَرَأَ على الجَنَازَةِ بِفَاتِحَةِ الكِتَابِ(١).

5 وفي البابِ عن أُمِّ شَرِيكٍ.

1 حديثُ ابنِ عَبَّاسٍ حديثٌ لَيْسَ إسْنَادُهُ بذاك القَوِيِّ. إبراهيمُ بنُ عُثْمَانَ هو: أَبو شَيْبَةَ الوَاسِطِيُّ، مُنكَرُ الحَدِيثِ، والصَّحِيحُ عن ابنِ عَبَّاسٍ قَولُهُ: من السُّنَّةِ القِرَاءَةُ على الجَنَازَةِ بِفَاتِحَةِ الكِتَابِ(٢).

2 1 2

١٠٢٧- حَدَّثَنَا محمدُ بنُ بَشَّارٍ، قال: حَدَّثَنَا عبدُ الرحمنِ بنُ مَهْدِيٍّ، قال: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عن سَعْدِ بن إبراهِيمَ، عن طَلْحَةَ بن عبدِالله ابنِ عَوْفٍ؛ أَنَّ ابنَ عَبَّاسٍ صَلَّى على جَنَازَةٍ، فَقَرَأَ بِفَاتِحَةِ الكِتَابِ فقلتُ لهُ؟ فقال: إِنَّهُ من السُّنَّةِ أَو من تَمَامِ السُّنَّةِ(١).

1

3 هذا حديثٌ حسنٌ صحيحٌ.

4 والعملُ على هذا عندَ بعضِ أهلِ العِلمِ من أَصْحَابِ النَّبِيِّ ﷺ وغَيْرِهِمْ؛ يَخْتَارُونَ أَن يُقْرَأَ بفاتِحةِ الكِتَابِ بعدَ التَّكْبِيرَةِ الأُولَى. وهو قَولُ الشَّافِعِيِّ، وأحمدَ، وإسحاقَ.

Resim 7: Tirmizî'nin *Câmi'*inden, kitabın başlıca özelliklerini gösteren bir örnek

544 Tirmizî, "Cenâiz", 39.

1 rakamıyla işaret edilen kısımda Tirmizî bu isnadın sağlam olmadığını İbn Abbas'tan sabit olan metnin "Cenâzeye fatiha okumak sünnettir." şeklinde olması gerektiğini kaydeder. Nitekim bir sonraki 1027 numarayla zikredilen metinde İbn Abbas'ın ilgili hadisi isnadlı zikredilmiştir. Böylece Tirmizî ilk sırada kaydettiği metnin illetli; ikinci sırada zikrettiği metnin ise doğru olduğunu belirtmiş olmaktadır. Bu noktada yukarıda zikredildiği üzere Tirmizî'nin bir bâbda önce illetli metinleri, sonra ise doğrusunu kaydettiği bilgisi tekrar hatırlanmalıdır. Tirmizî'nin illetini göstermek için bir hadisi zikretmesi ise kitabının temel amaçlarından birisidir.

2 numarayla kaydedilen kısımda Tirmizî'nin bir râvi hakkındaki cerh-ta'dîl örnekleri görülmektedir. Bu örnekte Tirmizî, zikrettiği hadisteki kusurlu metnin, İbrahim b. Osman'dan kaynaklandığını, onun "münkerü'l-hadîs" olduğunu belirtmek suretiyle kaydetmektedir. Bu arada Tirmizî râvi'nin daha iyi tanınması için künye (Ebû Şeybe) ve nisbesini (el-Vâsıtî) vermektedir.

3 rakamıyla işaret edilen kısımda müellifin hadislerin ardından kaydettiği sıhhat hükmünün bir örneği görülmektedir. Bu örnekte Tirmizî, ikinci sırada naklettiği hadisin "hasen-sahîh" olduğunu kaydeder.

4 rakamıyla gösterilen yerde Tirmizî konu hakkında âlimlerin görüşünü aktarır. Bu örnekte bazı sahâbilerin cenaze namazında ilk tekbirden sonra Fatiha'yı okudukları, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'nin de bu görüşte oldukları vurgulanmaktadır. Böylece Tirmizî zikrettiği hadisle bazı âlimlerin amel ettiğini (ma'mûlün bih) göstermiş olmaktadır. *Câmi'*in uzun isminde görüldüğü gibi bu kısım eserde oldukça önemlidir.

5 rakamıyla işare edilen kısımda ise Tirmizî, ilgili hadisin başka hangi sahâbîlerden nakledildiğini kaydetmektedir. Bu özellik, *Kütüb-i Sitte* içerisinde sadece Tirmizî'nin *Câmî'*nde görülür ve okuyucuya hadisin yaygınlığı hakkında genel bir fikir verir.

b. Hadislerinin Sıhhat Durumu

Tirmizî'nin kitabındaki hadisleri inceleyen âlimler bu eserde yer alan hadislerin sıhhatı ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri olan Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî el-Kayserânî (v.507/1113), *Câmi'*deki hadisleri dört kısma ayırır:

1. Kesinlikle sahih olduğuna hükmedilenler.

2. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin şartına göre sahih olanlar.[545]

3. Kusurunu açıklamak amacıyla kaydedilen hadisler. Tirmizî bunları hadisin illetini/kusurunu açıklama gayesiyle zikretmiştir.

4. Fukahâ'nın amel ettiği hadisler. Yukarıda zikredildiği üzere Tirmizî eserde yer alan hadislerle bazı fakihlerin amel ettiğini yani hadisin içeriğine uygun olarak fetva verdiğini belirtir. Yine onun söylediğine göre namazların birleştirilmesi ve üç kez içki içtiği için celde vurulan şahsın dördüncüde öldürülmesine dair iki hadis bundan müstesnadır.[546] Bazı ilim adamları, bu iki hadisle de kimi fakihlerin amel ettiklerini belirtirler.[547]

Tirmizî *Câmi'*de 50'yi aşkın yerde mürsel,[548] 17 yerde ise munkatı hadis zikretmektedir. Ancak onun çoğu kere munkatı yerine "isnadı muttasıl değil" şeklinde değerlendirmede bulunduğu kaydedilmelidir.[549] *Kütüb-i Sitte* içerisindeki diğer bazı müellifler gibi Tirmizî de "mürsel" terimini "munkatı" anlamında kullanmıştır.[550]

Kütüb-i Sitte içinde kitapları sıhhat durumuna göre derecelendiren bazı muhaddisler, *Sahîhayn*'dan sonra Tirmizî'nin eserini zikrederken bazıları, *Sahîhayn*'dan sonra Nesâî ve Ebû Dâvûd'un eserlerini sıralayıp daha sonra Tirmizî'yi kaydetmişlerdir. Bazı sıralamalarda ise Tirmizî, Nesâî ile Ebû Dâvûd'un arasında yer almaktadır.[551]

Öte yandan, Tirmizî'nin mütesâhil biri olduğunu yani hadislere kolaylıkla sahih veya hasen dediğini belirten âlimler bulunmaktadır. Örneğin Zehebî, Kesîr

---

545 Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin şartı, nakledildiğine göre, bir hadis muttasıl bir senedle rivayet edilip, hadisin terki hususunda icma yoksa onu eserinde zikretmektir (Makdisî, *Şurûtu eimmeti's-sitte*, s. 19; Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 261). Buradaki icma ile bütün alimlerin değil her tabakadaki müteşeddid yani en ufak bir kusurda râvileri cerh eden veya mutavassıt yani ilkine göre daha ılımlı olan münekkid âlimlerin icmaı kastedilir. Mesela Abdurrahman b. Mehdî'ye göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân daha keskin davranır. Bu durum bilindiği için söz gelimi bir râviyi İbn Mehdî sika sayarken Yahyâ el-Kattân onun hakkında zayıf hükmünü veriyorsa Nesâî terkinde ittifak olmadığı için bu râvinin rivayetini eserine alır (İbn Hacer, *Nüket*, I, 482). Anlaşılan o ki Ebû Dâvûd ve Tirmizî de aynı şekilde davranmaktadır.

546 Makdisî, *Şurûtu eimmeti's-sitte* (*Selâsü resâil* içinde) s. 92; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, s. 69-69.

547 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, s. 69-71 (Abdulfettah Ebû Gudde'nin notu); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 426 (Ahmed Muhammed Şâkir'in notu).

548 Âdab Mahmud Hamş, *Tirmizî*, I, 293.

549 Âdab Mahmud Hamş, *Tirmizî*, I, 303.

550 Âdab Mahmud Hamş, *Tirmizî*, I, 292-293. Nesâî'nin kullanımı için bk. Vellevî, *Zehîratü'l-ukbâ*, I, 74-75.

551 Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 364; Nureddin Itr, *Tirmizî*, s. 62; Adab Mahmud el-Hamş, *Tirmizî*, I, 192; İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 129.

b. Abdullah b. Amr b. Avf hakkında, onu yalana nispet edenler dahil, ağır cerh ifâdeleri zikrettikten sonra Tirmizî'nin onun bir hadisine yer verdiğini ve bu rivayet için "sahîh" dediğini kaydeder. Sonrasında Zehebî, "İşte bu yüzden âlimler Tirmizî'nin sahih demesine güvenmezler." sözünü ekler.[552] Yine Zehebî, Yahya b. Yemân'ı tanıtırken Tirmizî'nin hasen dediği bir hadise yer vermiş ve orada üç zayıf râvi bulunduğunu belirttikten sonra "Burada Tirmizî'nin hasen demiş olması seni aldatmasın." diyerek okuyucuyu uyarır.[553] Bu eleştirileri doğru bulmayan Nurettin Itr ise, Tirmizî'nin tenkit edilmesinin genel olarak ya nüsha farklılıklarından[554] veya onun hadisleri değerlendirme usulünün tam olarak bilinmemesinden kaynaklandığını söylemektedir. Ayrıca, ona göre bir râvi hakkında âlimlerin farklı hükümler vermiş olması normaldir.[555]

Tirmizî'nin *Câmi'*inde, müellifinin de dikkat çektiği üzere zayıf rivayetlerin bulunduğu kabul edilmekle birlikte, orada mevzû hadisin bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Zehebî, Tirmizî'nin eserinin büyük faydaları içerdiğini söyledikten sonra "Keşke aşırı derecede zayıf hadislerle bu eseri kirletmeseydi. Onlardan bazıları mevzûdur. Bunların çoğu faziletlerle ilgili hadislerdir." demiştir.[556] Suyûtî, Tirmizî'nin eserinde yer alıp da İbnü'l-Cevzî'nin mevzu dediği hadisler arasında 23 hadisi incelemiş ve onların mevzû olmadığı kanaatini kaydetmiştir.[557]

c. Hadislerinin Sayısı

Tirmizî'nin *Câmi'*, sonundaki "ilel" kısmıyla birlikte, 46 bölüm içinde 2.496 bâbdan meydana gelmektedir. İlk iki cildi Ahmed Muhammed Şâkir tarafından yayımlanan baskıya göre eserdeki hadis sayısı, 3.596'dır. *Tuhfetü'l-ahvezî* ile birlikte neşredilmiş numaralandırmaya göre ise bu eser 4.051 hadis ihtiva etmektedir.[558]

Sahr programının hadis CD'si kullanılarak yapılan başka bir sayıma göre Tirmizi'nin *Câmi'*inde tekrarlarıyla birlikte, 3.891; tekrarsız olarak ise 3.367 hadis bulunmaktadır.[559]

---

552 Zehebî, *Mîzân*, V, 493.

553 Zehebî, *Mîzân*, VII, 231. Diğer örnekler için bkz. Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 347.

554 Zira Tirmizî'nin bir nüshasında yapılan bir değerlendirme başka bir nüshada farklılık arzedebilmektedir (Nurettin Itr, *Tirmizî*, s. 269).

555 Nureddin Itr, *Tirmizî*, s. 268.

556 Zehebî, *Siyer*, XII, 274.

557 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 280; Mübârekfûrî, *Mukaddime*, I, 365-366.

558 İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 129.

559 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 215.

d. Tirmizî'nin Câmi' Üzerine Yapılan Çalışmalar

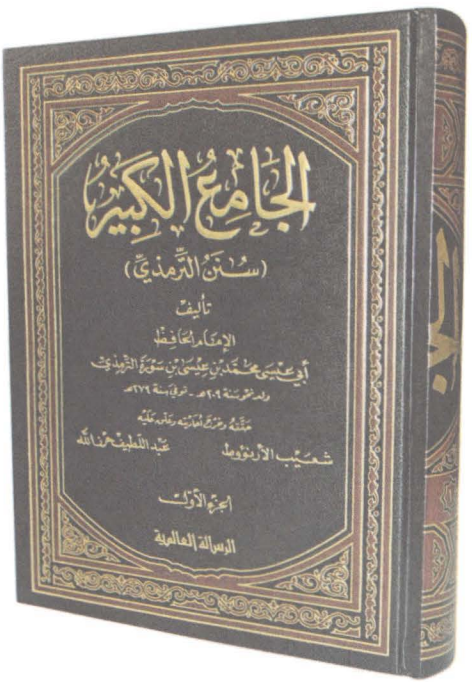
Sahîhayn kadar olmasa da Tirmizî'nin *Câmi'* hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu kitap üzerine yapılan başlıca şerhler şu şekildedir.

1. *Âridetü'l-ahvezî fî şerhi Sahîhi't-Tirmizî* (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî v.543/1148),

2. *el-Arfu'ş-şezî Şerhu Süneni't-Tirmizî* (Muhammed Enver Şah Keşmirî, v.1352/1933),

3. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmii't-Tirmizî* (Mübârekfûrî, v.1865/1935).[560]

Neşirleri açısından Tirmizî'nin *Câmi'*ine bakıldığında ise bu esere yönelik artan bir ilginin varlığı dikkat çeker. Günümüzde yapılmış birçok baskısı içinde Isâm Mûsâ Hâdî'nin *Câmi'* neşri makbul addedilmektedir.[561] Ayrıca Şuayb Arnavut ve Abdullatîf Hırzullah'ın *Câmi'* neşri güzeldir.[562] Beşşâr Avvâd'ın neşri de yaygın olarak kullanılmaktadır.[563]

Resim 8: Tirmizî'nin *Câmi'*inin Şuayb Arnavut ve Abdullatîf Hırzullah tahkikli neşri

560 İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 131.
561 Beyrût: Dârü's-Sıddîk, 2014.
562 Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1435/2015.
563 Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

VI. İLERİ OKUMALAR

•Abdüsselam Mübârekfuri, *Siretü'l-İmam el-Buhârî: seyyidü'l-fukaha ve imamü'l-muhaddisin* (terc. Abdülalim Abdülazim Bestevi), Mekke: Dâru Âlemi'l-fevaid, 1422.

•Âdâb Mahmûd Hamş, *el-İmam et-Tirmizî ve menhecuhû fî kitâbihi'l-Câmi': dirâse nakdiyye tatbikiyye,* Amman: Dârü'l-Feth, 2003.

•Ali Akyüz, *Kaynak tetkiki açısından Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese,* İstanbul: İFAV, 1997.

•Cemaleddin el-Kâsımî, *Hayatü'l-Buhârî* (thk. Mahmûd Arnaut), Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1992.

•Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* Ankara: Kitâbiyat 2001.

•Hamza Abdullah Melibârî, *Abkariyyetü'l-İmam Müslim fî tertîbi ehâdisi Müsnedihi's-sahîh,* Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997/1418.

•İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri- Özellikleri- Faydalanma Usulleri,* İstanbul: İFAV, 2003.

•Kemal Sandıkçı, *Sahîhi Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar,* Ankara: DİB Yayınları, 1991.

•Mahfuz Söylemez (der.) *Mihne Süreci ve İslamî İlimlere Etkisi,* Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2012.

•Mahmûd Fahûrî, *Müslim b. el-Haccâc,* Beyrut: Dâru's-Selâm, 1979.

•Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı,* Ankara, Otto yayınları, 2015.

•Molla Hatır, *Mekânetü's-Sahîhayn,* Kahire: el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-had, 1981.

•Muhammad Zubeyr Sıddiqi, *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekamülü, Hususiyetleri ve Tenkidi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.

•Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, *el-İmam Müslim ve menhecuhû fî sahîhih*, Amman: Dâru Ammâr, 2000.

•Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

•Nureddin Itr, *el-İmam et-Tirmizî*, Kahire: Lecnetü't-telif ve't-terceme, 1970.

•Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

•Sâlih b. Ahmed b Hanbel, *Siretü'l-imam Ahmed b. Hanbel* (thk. Fuâd b. Abdünna'îm Ahmed), Riyad: Dârü's-Selef, 1995/1415.

•Takiyüddin Abdülganî b. Abdülvehhab b. Ali b. Surur Makdisî, *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, 1987/1407.

VII. TERİMLER

Aşağıda bu bölümde geçen, önemli terimler sıralanmıştır.

- Bâb
- Câmi‘
- Ehl-i hadis
- Ehl-i re’y
- Hasen hadis
- İllet
- Likâ
- Maktû
- Merfû
- Mevkûf
- Mu‘an‘an hadis-*an* lafzı
- Muasarat (Aynı asırda yaşama)
- Muttasıl
- Mükerrer
- Müsned (Buhârî’nin Sahîh’inin isminde geçen)
- Müstahrec
- Mütâbî
- Mütesâhil
- Sahîh
- Sahîhayn
- Şahid-Şevâhid
- Ta‘lîk-Muallak
- Taktî‘

VIII. DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Buhârî'nin *Sahîh*'inin ismini dikkate alarak kitabın özelliklerini tartışınız.

2. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'ini birbirinden farklı olan yönlerini anlatınız.

3. Tarihte ve günümüzde *Sahîhayn*'a yöneltilen tenkitleri tartışınız.

4. Tirmizî'nin *Câmi*'inin özelliklerini anlatınız. Bu eserin *İlel* açısından önemini araştırınız.

5. Hicrî 3. asırdaki mihne olaylarının hadis rivayeti ve cerh-ta'dil ilmine etkisini araştırınız.

IX. HADİSLERLE HAYATIMIZ: Müslüman-Kul Hakkı İlişkisi

عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللهُ عَنْه

Abdullah b. Amr Hz. Peygamber'den şu hadisi nakleder: "Müslüman dilinden ve elinden diğer müslümanların zarar görmediği; Muhâcir ise Allah'ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir."[564]

İsnad bilgileri: Metinde esas alınan hadis Abdullah b. Amr'dan nakledilir. Onun yanı sıra Câbir b. Abdullah ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî de bu hadisi rivayet eden sahâbîlerdir. Her üç sahâbîden gelen rivayet sahih senedlerle aktarılmış olup temel kaynaklarda yer almaktadır.[565]

Müslümanın temel özellikleri: Bu hadis, Hz. Peygamber'in az sözle çok manalar içeren yani "cevâmiu'l-kelim" hadislerinden biridir. Resûlullah'ın (s.a.v.), şahsiyet olarak bir müslümanın nasıl olması gerektiği hususunda birçok hadisi bulunmasına rağmen bu hadiste bir kişinin diğerlerine en çok zarar verme imkânı olan dili ve eline vurgu yapılarak onlara dikkat edilmesi istenmiştir. Başka bir deyişle söz konusu hadiste bir müslümanın yapmaması gerekenler, kötü fiilin kaynağına işaret edilerek anlatılmıştır. Ayrıca mü'minlerin, kardeşlerine karşı yapmaları gereken vazifelerini güçleri miktarınca yerine getirmeleri beklenirken, kaçınması gerekenlerden mutlak anlamda uzak durması istendiği görülmektedir.

Sahip olunamayan dil ve el, şahsın ve toplumun huzurunu kaçmasına vesile olacağı gibi, kişinin Allah katındaki değerinin de alçalmasına yol açacaktır. Şöyle ki, yalan, gıybet, laf taşıma, hakaret, küfür, kalp kırma gibi hoşa gitmeyen hemen bütün eylemler, sahip olunmayan dilin işlediği kötü amellerdir. Bu kötü huyların her birinin Kur'ân ve hadislerde şiddetle yasaklanmasının temel hikmeti de onların yol açtığı geri dönülmez sonuçlarıdır. Bu yüzden, savaş, karı-koca arasını bulma gibi birkaç istisna bir yana yalanın her çeşidi yasaklanmış, gıybet etmek ise

---

564 Buhârî, "İmân", 4; Müslim, "İmân", 64.

565 Buhârî, "İmân", 4-5; Müslim, "İmân", 64-66.

ölü eti yemeye benzetilmiştir. Öte yandan bir müslümanın yalan söylememesi ise temel görevi sayılmaktadır. Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona hıyanet etmez, yalan söylemez ve yardımı terk etmez."[566]

Bir müslümanın elinden diğer müslümanların zarar görmemesi kavga gibi fiilî saldırılar başta olmak üzere müslümanların yaptıklarının tamamını kapsar. Başka bir deyişle, bir müslüman kendi çıkarı veya arzusu doğrultusunda başkasına zarar verecek bir harekette bulunamaz. "El" burada diğer organları da temsil etmektedir. Zira fiilî olarak verilen zararlarda elin şu veya bu şekilde katkısı bulunmaktadır. Hatta elin hiç katkısı bulunmasa bile, yine o fiili anlatırken ele izâfe edilir. Çünkü el insanın gücünü temsil etmektedir.[567]

Hicret, bir yerden başka bir yere göç etme anlamı içerse de, o, İslâm tarihinde terim olarak müşriklerin baskıları neticesinde Mekke'de yaşanmayacağını anlayan mü'minlerin Medine'ye sığınmalarıdır. Hicreti gerçekleştiren mü'minlere de muhâcir denmektedir. Fakat Resûlullah (s.a.v.), bu hadiste "Muhâcir, Allah'ın yasaklarından kaçınan kimsedir." buyurarak kelimeyi yaygın olarak bilinen manasından çıkarıp ona manevi bir anlam yüklemektedir:

Hz. Peygamber'in kavramlar üzerinde yaptığı bu tür değişiklikler, temel kaynaklarda sürekli karşılaşılan bir husustur. Örneğin bir gün Resûlullah (s.a.v.) "Güçlü kimse pehlivan demek değildir." buyurmuştu. Etrafındakiler "Peki güçlü kimse kimdir?" diye sordular. Bu soruya Allah Resûlü, "Asıl güçlü kişi, öfke anında kendisine hakim olabilendir." diye karşılık vermiştir.[568] Yine bir gün Allah Resûlü ashâbına "İflas etmiş kime denir?" diye sorunca sahâbîler, "Bize göre iflas etmiş kişi parası pulu olmayan kimsedir." diye cevap verdiler.Bununüzerine Resûlullah (s.a.v.) müflis kelimesine manevi bir anlam yükleyerek onu şu şekilde açıklamıştır: "Asıl iflas eden kişi şudur: Ümmetimden bir kişi kıyamet günü namazı, orucu zekatı ile gelir. Fakat şuna küfretmiş, buna iftira etmiş, onun malını yemiş, diğerinin kanını akıtmış, bir diğerini ise dövmüş... Bu şahıslardan birine iyiliklerinden verilir. Diğerine de iyiliklerinden verilir. Fakat o adamın borcu bitmeden önce verebileceği iyiliği tükenirse alacaklıların hataları getirilip ona atılır ve netice de adam cehenneme gider."[569]

Görüldüğü gibi her üç örnekte de Allah Resûlü, genelde somut olarak kullanılan kelimelerin manevi boyutlarını göstermiş ve söz konusu isimlendirmeye ikincisinin daha layık olduğuna işaret etmiştir.

---

566 Tirmizî, "Birr" 18.

567 M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Râşid Küçük, *Riyâzü's-sâlihîn şerhi*, VI, 553.

568 Müslim, "Birr", 108.

569 Müslim, "Birr", 59.

İncelediğimiz hadiste de benzer bir yöntem uygulanarak asıl hicretin Allah'ın haram kıldıklarından uzaklaşmak suretiyle kötülüklerden iyiliklere hicret etmek olduğu belirtilmektedir.

Netice itibariyle metinde zikredilen hadis bir müslümanın toplum içinde İslâm'ı güzel bir şekilde yaşayıp yaşatabilmesi için başkalarının kendisinden zarar görmemesi gerektiğini temel şart olarak beyan etmektedir. Başka bir deyişle, bir müslüman kendisiyle, ailesiyle, toplumla barışık olan ve onlara zarar vermeyip aksine faydası dokunan kimsedir. Nitekim Resûllullah'ın (s.a.v.) "Müslüman ülfet edilen kimsedir. Ülfet etmeyen ve kendisiyle ülfet edilmeyende hayır yoktur." sözleri bu konuya ışık tutmaktadır.[570] Ülfet etmek ve edilmek, bir arada yaşayabilmek, geçimli insan olabilmek demektir. Bunun ilk şartı ise her şeyden önce başkalarına zarar vermemektir.

[570] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 400.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜTÜB-İ SİTTE'DE SÜNEN ESERLERİ

Sünen türü eserler genel olarak Ehl-i hadîse mensup âlimler tarafından telif edilmiş, ahkam hadislerini bir araya toplayan kitaplardır. Hicrî 2. asırda kaleme alınmaya başlayan bu tür kitaplar bir sonraki asırda en meşhur örneklerini vermeye başlamışıtır. Bu asırda sünen türüne ait birçok kitap yazılmışsa da Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen*'leri, geride anlatılan diğer üç kitapla birlikte *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturmuş ve Müslümanlar nezdinde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bu noktada çoğu kere Tirmizî'nin *Câmi'* de sünen türü eserlere katılarak adı geçen kitaplarla birikte toplamına *Sünen-i Erbaa* denildiği kaydedilmelidir.

Hicrî 3. asırda sünen türü eserlerin yayılmasında Müslümanların karşılaştıkları fıkhî meselelere merfû hadisler yardımıyla çözüm bulma çabası ön plana çıkmaktadır. Bu kitapları kaleme alan müellifler, Ehl-i hadis geleneğine sahip oldukları için fıkhî bir meseleyle karşılaştıklarında, Ehl-i re'yin kıyas ve re'ye sık sık müracaat etmesinin aksine konuya delalet ettiklerini düşündükleri Resûlullah'ın hadislerini kaydetmeyi önceliyorlardı. Eserin müellifi, hadisten çıkardığı hükümleri ise çoğu kere bâb başlığına taşımak suretiyle okuyucuyla paylaşıyordu. Nesâî'nin *Sünen*'inde olduğu gibi bazı kereler bir müellifin fıkhî konulara ait oldukça ayrıntı konularda bab başlığı oluşturmasına bakılırsa[571] Ehl-i hadis geleneğinin bu tür kitapları fıkhî meselelerin asıllarını gösterme gayretiyle telif etmeye çalıştıkları varsayılabilir.

---

[571] Vellevî, *Zahîratü'l-ukbâ*, I, 28-29.

Hicrî 3. asırda Ehl-i hadisin sünen türü eser telifinde, sürekli kıyas ve re'ye başvuran Ehl-i re'ye karşı bir muhalefetin izleri görülüyorsa da[572] bu türün oluşumundaki diğer nedenlerini ortaya çıkarmak için farklı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Mesela Ebû Dâvûd'un kendi *Sünen*'ini tanıtırken kurduğu "Şunlar Sevrî'nin, Mâlik'in ve Şâfiî'nin mesâili, işte bunlar da o (meselelerin dayandığı) asıllar"[573] cümlesi muhatabın Ehl-i re'yin yanı sıra Ehl-i hadis olduğunu da göstermektedir.

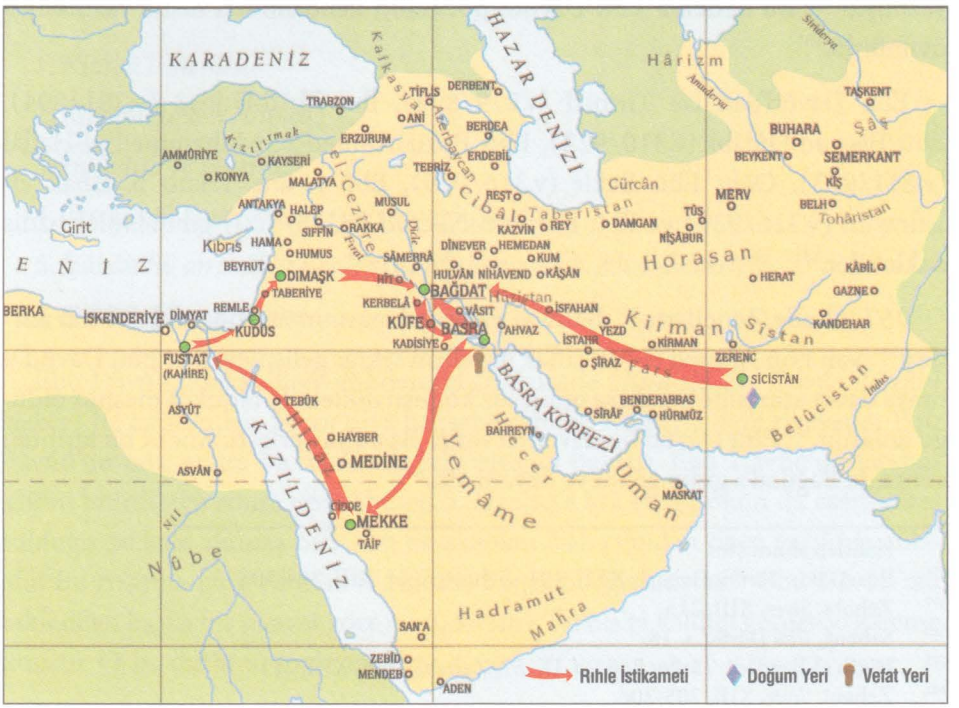
Aşağıda *Kütüb-i Sitte*'ye dahil olan sünen kitapları ana hatlarıyla tanıtılacaktır. Her ne kadar müelliflerinin vefat tarihi dikkate alındığında İbn Mâce'nin (v.273/887) ilk sırada zikredilmesi beklense de onun eserinin *Kütüb-i Hamse* terimine dahil edilmeyişi, *Kütüb-i Sitte*'de zikredilmesine ise bazı itirazlar olması hasebiyle en son zikredilmiştir. Burada sünen türünün en güzel örneklerinden biri olan Ebû Dâvûd'un (v.275/889) *Sünen*'i ile başlamak eserin önemi bakımından doğru olacaktır.

572 Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 200.
573 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 28.

I. EBÛ DÂVÛD ve *SÜNEN*'İ

A. Anahatlarıyla Ebû Dâvûd'un Hayatı

İsmi, Süleyman b. Eşas b. İshak olup Ebû Dâvûd künyesiyle meşhur olmuştur. Nisbesi ise el-Ezdî ve es-Sicistânî'dir. Hicrî 202 yılında doğdu ve beldesindeki âlimlerden ders okuduktan sonra Irak, Cezîre, Şam ve Mısır'a ilmî yolculuklarda bulundu. 221 yılında Kûfe'ye girdi, en son 271 yılında ziyaret ettiği Bağdat'a daha önce muhtelif defalar gelmişti.[574] Tarsûs'ta yirmi sene kaldı, Şam, Mısır ve Basra'ya gitti. O gittiği bazı yerlere oğlu Ebû Bekir'i de götürüyordu.[575] Bu husus, oğlunun da meşhur bir âlim olmasında önemli bir rol oynamıştır. Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* adlı kitabı yardımıyla oluşturulan Ebû Dâvûd'un rihlesine gösteren aşağıdaki harita, onun ilmî yolculuğu hakkında genel bir fikir vermektedir.[576]

Harita 5: Ebû Dâvûd'un rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[577]

574 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 58.

575 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXII, 194.

576 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 13.

577 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının

Ebû Dâvûd'un rihlesi Google'dan kuş uçuşu ölçüldüğünde onun ilim uğruna 7.355 km. yol katettiği görülmektedir. Onun bir şehre birkaç kere gittiği, Tarsûs örneğinde olduğu gibi bulunduğu bazı şehirlerin haritada gösterilmediği dikkate alındığında onun rihlesinin çok daha uzun olduğu açıktır.

Ebû Dâvûd, Mekke'de, Ka'nebî (v.221/836), Süleyman b. Harb'ten (v.224/839); Basra'da, Müslim b. İbrahim el-Ferâhîdî'den (v.222/837); Kûfe'de, Hasan b. Rebî el-Bûrânî (v.221/836), Ahmed b. Yûnus'tan (v.227/841); Haleb'te, Rebî b. Nâfi'den (v.241/855); Dımaşk'ta, Safvân b. Sâlih (v.238/852), Hişâm b. Ammâr'dan (v.245/859); Horasan'da, İshak b. Râhûye'den (v.238/853); Bağdat'ta, Ahmed b. Hanbel'den (v.241/855); Mısır'da, Ahmed b. Sâlih et-Taberî'den (v.248/862) ve diğer birçok şeyhden hadis dinledi.[578]

Ebû Dâvûd'un, en çok istifade ettiği hocalarından birisi Ahmed b. Hanbel'dir. Onun meclislerine devam etmiş çeşitli meselelerde ona sorular yöneltmişti.[579] Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel de ondan bir hadis yazmıştır.[580] Bu nedenle Ebû Dâvûd, hocasının kendisinden hadis yazmasıyla övünürdü.[581]

Ebû Dâvûd'dan ise Tirmizî (v.279/892), İbn Ebi'd-Dünyâ (v.281/894), Ebû Bişr ed-Dûlâbî (v.310/923), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (v.311/923), Oğlu Ebû Bekir (v.316/929), Ebû Avâne Yakub b. İshak el-İsfirâyînî (v.316/929) ve Ebû Bekir en-Neccâd (v.348/960) gibi âlimler hadis naklettiler.[582]

257 yılında Zencîlerin[583] Basra'yı yakıp yıkmasının ardından Halife'nin kardeşi[584] Vali Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın şehrin tekrar gelişmesi için Ebû Dâvûd'u oraya davet etmesine bakılırsa onun söz konusu dönemde oldukça meşhur olduğu anlaşılır.[585] Ebû Dâvûd bu davetten sonra Basra'ya yerleşti. Ancak bu tarihten sonra da Bağdad'a gidip gelmeye devam etti.[586]

---

ekinden alınmıştır.

578 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXII, 191; Zehebî, *Siyer*, XIII, 204-205.

579 Zehebî, *Siyer*, XIII, 215.

580 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 18.

581 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IX, 57; Zehebî, *Siyer*, XIII, 211.

582 Zehebî, *Siyer*, XIII, 205-206.

583 Irak'ta zencî kölelerin isyanı 255/869'de başlamış ve aralıklarla 269/882 yılına kadar sürmüş ve Tolunoğullarının malî ve askerî desteğiyle bastırılabilmiştir. Bu müddet zarfında birçok şehir zarara uğramıştır. Bk. Mustafa Demirci, "Zenc", *DİA*, XLIV, 250.

584 Zehebî, *Tezkira*, II, 591.

585 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 7.

586 Zehebî, *Siyer*, XIII, 209.

Basra Valisi, yukarıda zikredilen ricasının yanı sıra Ebû Dâvûd'dan çocuklarına, sadece onlara özel bir mecliste *Sünen*'i rivayet etmesini istemişti. Çünkü ona göre, vali çocukları halktan insanlarla birlikte oturmamalıydı. Ancak Ebû Dâvûd bu teklifi kabul etmemiş ve ilimde bütün insanların eşit olduğunu söylemiştir. Nakledildiğine göre bu çocuklar perdeyle ayrılan farklı bir bölmede de olsa diğer insanlarla birlikte Ebû Dâvûd'un meclisini takip etmişlerdi.[587]

Kaynaklarda Ebû Dâvûd hafız, hadisin ilimlerini, kusurlarını ve senedini iyi bilen biri olarak tanımlanır. Ayrıca ibadet ve takva yönüyle de meşhur olmuştur.[588] Ebû Dâvûd 16 Şevvâl 275 yılında Basra'da vefat etmiştir.[589]

B. Ebû Dâvûd'un Eserleri

1. Ebû Dâvûd'un Sünen Dışındaki Eserleri

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'in dışındaki bazı kitapları günümüze ulaşırken bazılarının sadece adları bilinmektedir. Ebû Dâvûd'un dikkat çeken kitapları şu şekildedir:

1. *Kitâbü'l-Merâsîl,*
2. *Mesâilü İmâm Ahmed,*
3. *en-Nâsih ve'l-mensûh,*
4. *Tesmiyetü ihveti'llezîne rüviye anhü'l-hadîs,*
5. *İcâbâtühü an suâlâti Ebî Ubeyd Muhammed b. Ali el-Âcurrî.*[590]

2. Ebû Dâvûd'un Süneni

Ebû Dâvûd, Mekkelilere gönderdiği risâlesinde (*Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehl-i Mekke*) bu kitabından *Sünen* diye bahsetmektedir. Konuyla ilgili rivayetler Ebû Dâvûd'un onu erken bir zamanda telif ettiğini belirtir. Ebû Dâvûd'un kitabın telifini bitirdikten sonra onu Ahmed b. Hanbel'e arz ettiği, onun da eseri güzel bulduğu dikkate alınırsa *Sünen*'in en azından 241 yılından önce yazıldığı anlaşılır. Bu rivayete göre Ahmed b. Hanbel *Sünen*'i beğenmiştir.[591] Ebû Dâvûd'tan nakledilen başka bir rivayet göre ise o, *Sünen*'i Tarsûs'ta kaldığı günlerde kaleme almıştır. O, bu durumu şöyle anlatır:

---

587 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 7.

588 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IX, 58; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXII, 198; Zehebî, *Siyer*, XIII, 211.

589 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXII, 201.

590 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 32-36.

591 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 56; Zehebî, *Siyer*, XIII, 209.

> Tarsûs'ta yirmi sene kaldım ve orada *Müsned*'i tertip ettim. Orada dört bin hadis yazdım. Sonra baktım ki bu hadislerin tamamı dört hadis etrafında şekillenmiş.[592]

Yukarıdaki alıntıda Ebû Dâvûd'un, *Müsned* sözüyle *Sünen*'ini kastettiği açıktır. Benzer başka bir rivayette o, *Sünen* lafzını açıkça kullanmıştır.[593]

a. Sünen'in Özellikleri

Sünen büyük çoğunlukla ahkam hadislerini toplamıştır. Dolayısıyla fıkhî hadislere kolaylıkla ulaşılması ve mezheplerin ihtilaf ettikleri noktalarda başvurulan bir kitap olması hasebiyle meşhur olmuştur. Bu nedenle *Sünen* kısa zamanda Irak, Mısır ve diğer birçok yerde şöhret bulmuştur.[594] Ebû Dâvûd kendi kitabı için "Şunlar Sevrî'nin, Mâlik'in ve Şâfiî'nin mesâili, işte bunlar da o (meselelerin dayandığı) asıllar" diyerek *Sünen*'inde fıkhî meselelerin dayanaklarını bir araya getirdiğini söylemiştir.[595] Bundan dolayı Hattâbî (v.388/998), Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin tertibinin, Buhârî ve Müslim'in kitaplarına göre daha güzel olduğunu ve daha fazla fıkhî içerik ihtiva ettiğini belirtmektedir.[596] Gazzâlî (v.505/1111) bir müctehid için Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini yeterli görmüştür.[597]

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i hakkında en temel bilgiler onun Mekkelilere gönderdiği mektubundan (Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke) elde edilebilir. Zira bu mektubunda *Sünen*'i hakkında kendisinden malumat isteyen Mekkeli âlimlere kitabının telifini ve hadis alma şartlarını anahatlarıyla tanıtmıştır.[598]

1. Kitabın muhtasar bir eser olması amaçlanmıştır. O, söz konusu risalesinden şöyle der:

---

592 Ebu't-Tâhir es-Silefî "Mukaddimetü Ebu't-Tâhir es-Silefî", (Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*'in sonunda) IV, 366. Ebû Dâvûd'un zikrettiği bu dört hadis, "Ameller niyetlere göredir...", "Helâller bellidir, haramlar da bellidir...", "Allah temizdir ancak temiz olanı kabul eder..." ve "Kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terketmek kişinin dinini güzel yaşamasına bir vesiledir" şeklindedir. Ancak ondan dört hadisin hangileri olduğu konusunda farklı nakiller de yapılmıştır (İbn Receb, *Câmi'*, I, 9-10).

593 Ebu't-Tâhir es-Silefî, "Mukaddimetü Ebu't-Tâhir es-Silefî" (Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*'in sonunda), IV, 365.

594 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 6.

595 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 28.

596 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 6.

597 Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, I, 75.

598 Ebû Dâvûd'un risâlesi için bk. *Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenihi* (*Selâsü Resâil* içinde), s. 29. *Risâle*'nin tercümesi için bk. İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 82 vd.

> Bir başlıkta çok miktarda hadis olsa bile ben ancak bir veya iki hadis yazdım. Aksi takdirde kitap uzardı. Ben böylece kitabın daha faydalı olmasını istedim. Bir başlık altında hadisi iki veya üç vecihten tekrar ettimse bu, ziyade bir lafızdan kaynaklanmıştır.[599]

2. Ebû Dâvûd hadislerin fıkhına eğilmiş, bâbların altında konuya en yakın hadisleri zikretmek suretiyle *Sünen*'in kullanımı kolaylaştırmıştır.[600] Öte yandan Ebû Dâvûd, çoğu kere uzun hadislerin tamamını zikretmemiş, onun yerine gerektiği kadarıyla yetinmiştir. Kendisi kitabının bu özelliğini şu şekilde anlatır:

> Ben uzun hadisleri muhtasar olarak naklettim. Çünkü eğer ben onları baştan sona rivayet etseydim, onu işitenlerin bir kısmı anlamayacak ve fıkhî hükmü bilemeyecekti. Bu yüzden ben onu ihtisar ettim.[601]

3. *Sünen*'in bazı bâb başlıklarında müellif o konudaki fıkhî hükmü belirtir.[602] Bazen ise bâb başlıklarından müellifin kasdı anlaşılmaz, ancak altındaki hadisler okunduğu zaman başlıkta belirtilen sözün manası anlaşılabilir. Bazı başlıklarda herhangi bir şey zikredilmezken bazıları ise altındaki hadislerle çelişir görünmektedir.[603]

4. Ebû Dâvûd, bir hadisi iki kişiden rivayet ettiğinde lafız farklılıklarını zikretmeye[604] veya lafzın hangi râviye ait olduğunu[605] belirtmeye çalışır.[606]

5. Ebû Dâvûd, hadisleri naklettikten sonra gerekli gördüğü yerlerde râvilerin isimleri, memleketleri ve tabakaları hakkında bilgiler verir. Râvi etrafında şekillenen olaylardan bahseder, cerh-ta'dil ifadelerini nakleder.[607]

6. Müellif, isnad ve metne ait çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Bazen konuyla ilgili âlimlerin fıkhî görüşlerini kaydeder.[608] Bazı yerlerde ise "Amel bu şekilde değil." diyerek söz konusu hadisle amel edilmediğini söylemiştir.[609]

Aşağıda Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine ait bazı önemli özellikler bir örnek üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır.

---

599 Ebû Dâvûd, *Risâle*, (*Selâsü resâil* içinde) s. 31-32; Cezâirî, *Tevcîh*, s. 370.
600 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 51.
601 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 32.
602 Bkz. Ebû Dâvûd, "Tahâre", 4, 7, 18, "Salât", 21, 22, 60 vd.
603 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 66-67.
604 Bkz. Ebû Dâvûd, "Tahâre", 11, "Salât", 181-182.
605 Ebû Dâvûd, "Tahâre", 12, 24, 33, 79, 136.
606 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 60.
607 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 70-72.
608 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, s. 75-85.
609 Ebû Dâvûd, "Talak", 6, "Cenâiz", 34-35, "Et'ime", 25.

٨٤ ـ باب المُحْرِمِ يموت، كيف يصنع به؟

٣٢٣٨ ـ حدثنا محمد بن كثير، أخبرنا سفيان، حدثني عمرو بن دينار، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، قال: أُتي النبيُّ ﷺ برجلٍ وَقَصَتْهُ راحلته، فمات وهو مُحرم، فقال: «كفنوهُ فِي ثَوْبَيْهِ، واغسلوهُ بماءٍ وسِدْرٍ، ولا تُخَمِّرُوا رأسهُ؛ فإنَّ الله يبعثهُ يومَ القيامة يُلَبِّي»(٢).

قال أبو داود: سمعت أحمد بن حنبل يقول: في هذا الحديث خمس سنن: «كفنوه في ثوبيه» أي: يكفن الميت في ثوبين «واغسلوه بماء وسدر» أي: إن في الغسلات كلها سدراً، «ولا تخمروا رأسه»، ولا تقربوه طيباً، وكان الكفن من جميع المال.

٣٢٣٩ ـ حدثنا سليمان بن حرب، ومحمد بن عبيد، المعني قالا: حدثنا حماد، عن عمرو، وأيوب، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، نحوه، قال: «وكفنوه في ثوبين».

قال أبو داود: قال سليمان: قال أيوب «ثوبيه»، وقال عمرو: «ثوبين»، وقال ابن عبيد: قال أيوب «في ثوبين»، وقال عمرو: «في ثوبيه» زاد سليمان وحده «ولا تحنطوه».

٣٢٤٠ ـ حدثنا مسدد، حدثنا حماد، عن أيوب، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، بمعنى سليمان «في ثوبين».

٣٢٤١ ـ حدثنا عثمان بن أبي شيبة، حدثنا جرير، عن منصور، عن الحكم، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، قال: وَقَصَتْ(١) بِرَجُلٍ مُحْرِمٍ نَاقَتُهُ، فقتلته، فأتى به رسول الله ﷺ، فقال: «اغْسِلُوهُ وكَفِّنُوهُ وَلاَ تُغَطُّوا رَأْسَهُ، وَلاَ تُقَرِّبُوه طِيباً فَإِنَّهُ يُبْعَثُ يُهِلُّ»(٢).

Resim 9: *Sünen-i Ebî Dâvûd*'tan, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek

Sünen'in Cenâiz bölümünde zikredilen bu hadiste bir şahsın ihramlıyken devesinden düşerek öldüğünü, Allah Resûlü'nün de Müslümanlara onu iki örtüsüyle kefenlemelerini, sidr ve su ile yıkamalarını, başını örtmemelerini emrettiği kaydedilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber bu şahsın kıyamet gününde telbiye getirerek dirileceğini müjdelemiştir.[610]

1 numarayla gösterilen kısımda Ebû Dâvûd'un ziyade bir lafızdan dolayı bir hadisi farklı isnadla tekrar ettiği görülmektedir. Ebû Dâvûd, 3239 no'lu tarikte râvi Süleyman b. Harb'in "İhramlıyken vefat eden kişiye hanût sürmeyin." lafzını naklettiğini özellikle kaydetmiştir. 3241 no'lu tarikte ise "Onu kefenleyin." ifadesi iki örtüden bahsedilmeksizin mutlak olarak zikredilmiştir. Ayrıca bu tarikte "Ona herhangi bir koku sürmeyin." ziyadesi de yer almaktadır. Dolayısıyla Ebû Dâvûd sonraki tarikleri mezkur ziyâde veya eksik lafızları göstermek üzere nakletmiş olmalıdır. Yukarıda kaydedildiği üzere Ebû Dâvûd'un "Bir başlık altında hadisi iki veya üç vecihten tekrar ettimse bu, ziyade bir lafızdan kaynaklanmıştır." sözü burada gerçekleşmiştir.

2 numarayla işaret edilen kısımda ise Ebû Dâvûd, Saîd b. Cübeyr'den nakledilen lafzın "sevbeyni" yani herhangi bir sınırlandırma olmaksızın iki örtü mü yoksa "sevbeyhi" yani ihram içinde ölen şahsın iki örtüsü mü olduğunu tespite çalışmaktadır. Çünkü Süleyman b. Harb → Hammâd b. Zeyd → Eyyûb es-Sahtiyânî vasıtasıyla aktarılan metinde Saîd b. Cübeyr'in "sevbeyhi" dediği, buna karşın Süleyman b. Harb → Hammâd b. Zeyd → Amr tarikiyle gelen tarikte ise Saîd'in "sevbeyni" ifadesini kullandığı kaydedilir. Ancak İbn Ubeyd → Hammâd b. Zeyd vasıtasıyla aktarılan tarike göre Eyyûb ve Amr bunun tersini nakletmiştir. Yani bu tarikte göre Saîd'in naklettiği lafız Eyyûb'un nakline göre "sevbeyni", Amr'ın nakline göre ise "sevbeyhi" şeklindedir. Neticede Hammâd b. Zeyd her ikisinin (Süleyman ve İbn Ubeyd) ortak hocası olmasına rağmen ondan nakledilen lafızlar uyumlu değildir. Muhtemelen bu durum nedeniyle Ebû Dâvûd, bir başka tarik daha zikretmiş (no. 3240) ve Müsedded → Hammâd b. Zeyd → Eyyûb vasıtasıyla Saîd b. Cübeyr'den gelen lafzın Süleyman b. Harb tarikinde olduğu gibi "sevbeyni" olduğunu belirlemiştir. Bu örnekte Ebû Dâvûd'un gerektiğinde, râvilerin hangi lafızları kullandığını tespit etmeye önem verdiği görülmektedir. Ancak bu uygulamanın *Sünen*'de sık tekrarlanan bir özellik olmadığı belirtilmelidir.

3 rakamıyla işaret edilen kısımda ise Ebû Dâvûd'un konu hakkında âlimlerin görüşünü yansıtmasının bir örneği görülmektedir. Burada Ebû Dâvûd, en yakın

[610] Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 84.

hocalarından biri olan Ahmed b. Hanbel'in bu hadiste beş tane sünnet olduğu şeklindeki görüşünü belirtmiş ve bunları şöyle sıralamıştır: Ölü iki örtüyle kefenlenir, her bir yıkamada sidr kullanılır, başı örtülmez, koku sürülmez ve kefen ölünün malından alınır. Aslında Ebû Dâvûd'un, Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktarmadan önce naklettiği metinde koku sürülmeye dair bir ifade bulunmamaktadır. Yukarda 1 numarayla işaret edilen lafızların bulunduğu hadislerin nakledilmesinin bir diğer sebebi, hadisin farklı rivayetlerinde bu kısmın bulunduğunu gösterme gayesi olabilir. Öte yandan Ebû Dâvûd'un hadislerin peşinden âlimlerin görüşlerini aktarmasının sistematik bir yapıda olmadığı belirtilmelidir.

4 rakamıyla Ebû Dâvûd hadisi iki hocasından yani Süleyman b. Harb ve Muhammed b. Ubeyd'ten aldığı için "el-ma'nâ" diyerek her iki tarikteki metinlerin, lafızlar farklı da olsa mananın aynı olduğunu söylemek istemiştir.[611] Bu uygulama *Sünen*'de sıkça görülür.

b. Ebû Dâvûd'un Şartları ve Sünen'deki Hadislerin Sıhhat Durumu

Ebû Dâvûd, Mekkelilere yazdığı mektubunda *Sünen*'de yer alan hadislerin sıhhatı için şu ifadeleri kullanır:

> Bu eserde ben sahîh, ona yakın ve benzer hadisleri zikrettim. Şâyet aşırı derecede bir zayıflık varsa onu belirttim.[612]

Ebû Dâvûd'un hadislerinin sıhhat durumu daha sonraki âlimler tarafından da incelenmiştir. İbn Mende, Ebû Dâvûd'un terkinde ittifak edilmeyen râvilerin hadislerini kabul ettiğini[613] ve zayıf isnadla gelen bazı hadisleri de eserine aldığını kaydeder.[614] Nitekim Ebû Dâvûd'un Mekkelilere yazdığı *Risâle*'de de, "Telif ettiğim bu *Kitâbü's-Sünen*'de, hadisleri terkedilmiş kimselerden herhangi bir rivayet yoktur." sözleri bu duruma işaret etmektedir.[615] Öte yandan Ebû Dâvûd'a göre zayıf bir hadisle amel etmenin rey ile hüküm vermekten daha iyi olduğu bilinmelidir.[616]

Zehebî ise Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indeki hadisleri altı kısımda değerlendirir:

1. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine ortak olarak aldıkları rivayetler. Bunlar kitabın yaklaşık olarak yarısını oluşturur.

---

611 Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, I, 111.

612 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 57.

613 "Terkinde ittifak edilmeyen" kavramının anlamı Tirmizî'nin *Câmi*'inin sıhhat durumu anlatılırken kaydedilmişti.

614 İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, s. 73.

615 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 33.

616 İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, s. 73.

2. Buhârî ve Müslim'den birinin aldığı diğerinin ise kaydetmediği hadisler.

3. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine almadıkları fakat isnadı sağlam olan ayrıca şâz ve muallel olmayanlar.

4. İsnadı sâlih olanlar, iki veya daha fazla sağlam olmayan (leyyin) vecihten geldiği için âlimlerin kabulüne mazhar olanlar.

5. Râvisinin hafızası zayıf olduğu için isnadı zayıf sayılanlar. Ebû Dâvûd bu gibi rivayetlerde genel olarak bir değerlendirme yapmamaktadır.

6. Râvi bakımından zayıf olduğu açık olanlar. Ebû Dâvûd genel olarak bu rivayetlerin zayıflığını söyler. Fakat râvinin zayıflığı meşhur ise bazen onu açıklamadan geçebilir.[617]

Öte yandan Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde 103 tane mürsel, 198 tane munkatı, 1000 civarında muallak rivayetin bulunduğu tespit edilmiştir. Ebû Dâvûd bir isnad için ise mu'dal değerlendirmesi yapmaktadır.[618]

Bunlar arasında en yüksek sayıyı oluşturan muallakların bizzat merfû hadislerde değil, bir rivayeti tenkit ederken zikredilen isnadlarda meydana geldiği ya da mutabât ve şevâhid gibi durumlarda tercih edildiği belirtilmeldir.[619]

Ebû Dâvûd ve Sâlih Terimi: Ebû Dâvûd'un Mekkelilere yazdığı risâlesinde kullandığı sâlih terimi daha sonraki asırlarda büyük bir tartışmaya konu olmuştur. O, eserinde zikrettiği hadislerin sıhhat derecesini anlatırken sâlih terimini şu şekilde kaydeder.

> Bu kitabımda yer alan şiddetli derecedeki zayıflıkları belirttim. Bunların bir kısmının senedi sahih değildir. Bir şey demediklerim ise "sâlih"tir. Bazıları diğerlerinden daha sahihtir.[620]

İbnü's-Salâh'a göre, *Sünen*'de herhangi bir değerlendirmenin yapılmadığı bu tür hadisler şâyet *Sahîhayn*'da bulunmuyor ve hakkında herhangi bir âlim sahih dememişse o, Ebû Dâvûd'a göre "hasen" hükmünde demektir.[621] Diğer bazı âlimler de bu tür hadislerin sahih ya da hasen anlamında kullanıldığını, ihtiyatlı konuşmak gerekirse onlara "hasen" denmesinin uygun olacağını belirtirler.[622] Bu âlimler sâlih teriminden, "sâlih li'l-ihticac" yani delil olarak kullanılmaya uygun hadislerin kastedildiğini düşünmektedirler.[623]

---

617 Zehebî, *Siyer*, XIII, 214; Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 67-68.
618 Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*, s. 392-398.
619 Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*, s. 398-399.
620 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 37-38.
621 İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 20.
622 İbn Hacer, *Nüket*, I, 432.
623 Tahânevî, *Kavâid*, s. 83-89.

Bazı âlimler ise sâlih teriminden "sâlih li'l-i'tibar" yani itibar/destek olarak kullanılmaya uygun manasının kastedildiğini belirtmişlerdir. Bu durumda sâlih olduğu belirlenen rivayetler zayıf hadisi de kapsamaktadır.[624]

Ebû Dâvûd, bu manalardan hangisini kastettiğini açık olarak söylemediği için doğru olan, onun hakkında değerlendirme yapmadığı hadisleri sıhhat açısından tekrar araştırmaktır. Meselâ Hafız el-Münzirî (v.656/1258), Ebû Dâvûd'un bir şey söylemediği birçok hadisin zayıf olduğunu ileri sürmektedir. O halde onları delil olarak kullanmak doğru değildir.[625]

Ebû Dâvûd'un hakkında değerlendirme yapmadığı rivayetler arasında delil olmayacak derecede zayıf rivayetler bulunduğuna göre bu tür hadislerin araştırılmaksızın kullanılması doğru gözükmemektedir. O halde *Sünen*'deki bu tür rivayetlerin kullanımında hadisi destekleyen başka tariklerin olup olmadığı araştırılmalı ve ona göre hadis delil olarak kullanılmalıdır. Bu tür bir araştırmayı yapamayacak kimseler ise gerek klasik gerekse günümüz âlimlerinin ilgili hadisler hakkındaki değerlendirmelerinden istifade edebilirler.

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde kendisinin de açıkladığı üzere zayıf hadisin varlığı hususunda bir ihtilaf bulunmamasına rağmen bu kitapta mevzû hadis olup olmadığı tartışılmıştır. Örneğin Suyûtî *el-Kavlü'l-hasen fî zebbi ani's-Sünen* adlı bir eser telif ettiğini ve orada mevzû denilen 120 küsür hadisi incelediğini, tesbih namazı dahil bunlardan 4'ünün Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bulunduğunu belirtmiştir. Suyûtî'ye göre Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indekiler de dahil söz konusu kitapta yer alan hadislerin hiç biri mevzû değildir.[626] Suyûtî *Taakkubât ale'l-Mevzûat* adlı eserinde ise İbnü'l-Cevzî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde geçen 9 hadise mevzû demesini eleştirmekte, kendi değerlendirmesine göre onlara mevzû denemeyeceğini söylemektedir.[627] Çağdaş araştırmacılardan Nâsırüddin el-Elbânî ise bu kitapta yer alan 2 hadisin mevzû olduğu görüşündedir.[628]

c. Hadislerinin Sayısı

Ebû Dâvûd, *Sünen*'indeki hadislerin sayısı hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

Ben bu eserimde sadece ahkam hadislerini telif ettim. Bu 4.800 hadis sadece

624 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 168.
625 Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, I, 1.
626 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 280.
627 Abdulfettâh, *Selâsü Resâil*-muhakkıkın notu, s. 88; Takiyuddîn en-Nedvî, *Ebû Dâvûd*, s. 71.
628 Elbânî, *Daîfü Ebî Dâvûd*, s. 503, 518.

ahkamla ilgilidir. Ancak Zühd, fezail ve diğer konulardaki birçok hadise gelince ben onları eserime almadım[629]

Yine Ebû Dâvûd'dan nakledilen başka bir rivayette ise onun bu hadisleri 500.000 hadis arasından seçtiği nakledilmektedir.[630]

Ebû Dâvûd'un zikrettiği 4.800 rakamına rağmen *Sünen*'in matbû nüshalarında 5.274 hadisin olduğu görülmektedir. Aradaki fark, daha sonraki nüshalarda ya da baskılarda bazı kereler aynı hadislerin bölünerek iki hadis sayılmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.[631] Bu konuda nispeten farklı sayılar da zikredilmektedir.[632]

Hadis CDsi kullanılarak yapılan bir çalışmaya göre ise Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde tekrarlarıyla birlikte 4.590, tekrarsız 3.784 hadis bulunmaktadır.[633]

Ebû Dâvûd Sünen'de yer alan bölümlerin sayısı hakkında bir bilgi vermemektedir. Ancak *Sünen*'in çeşitli baskılarında bölüm adedi 35 olarak belirlenmiş,[634] eserdeki bâb sayısının ise 1864 olduğu kaydedilmiştir.[635]

d. Sünen Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, ahkam hadislerini güzel bir şekilde tasnif etmesi ve kullanım kolaylığı nedeniyle erken zamanlardan itibaren meşhur olmuştur. *Sünen* üzerine yapılan şerh çalışmalarının birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Meâlimü's-Sünen* (Ebû Süleyman el-Hattâbî v.388/998),

2. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Aynî, v.855/1451),

3. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Azîmâbâdî v.1329/1911),

4. *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübkî, 1352/1933). Yarım kalan şerhi oğlu Emin Mahmûd es-Sübkî tamamlamıştır.

5. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd* (Halil b. Ahmed b. Mecîd es-Sehârenfûrî v. 1346/1927).[636]

---

629 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 54.

630 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 57.

631 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 214.

632 Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*, s. 260.

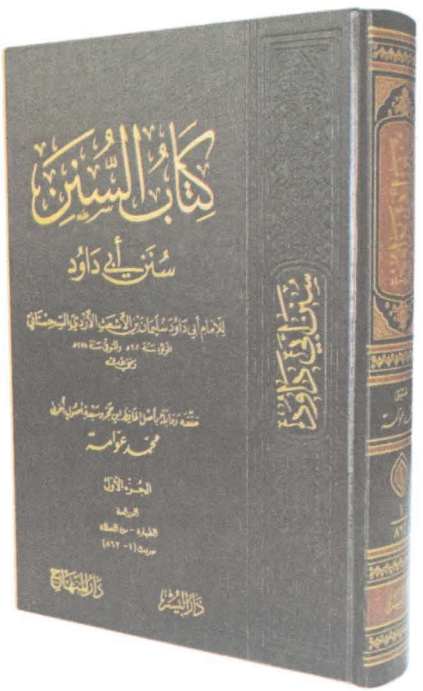
633 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 214.

634 Bazı nüshalarda bu sayı 40 olarak belirlenir (Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*, s. 251).

635 Bazı sayımlarda, 1876, 1871 veya 1865 rakamları zikredilmektedir (Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*, s. 260).

636 Sabbağ, *Ebû Dâvûd*, 92-97; Takiyuddin en-Nedvî, *Ebû Dâvûd*, s. 78-89.

Günümüzde *Sünen*'in güzel bir şekilde neşri konusunda da çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Muhammed Avvâme'nin 5 cilt halinde yayınladığı *Sünen* neşri en makbul addedilen baskılardan biridir.[637] Dâru't-Te'sîl tarafından neşredilen *Sünen* baskısı da güzel bir baskıdır.[638] Şuayb Arnavut'un Muhammed Kâmil Karabelli ile birlikte tahkik ettikleri Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i baskısı da yaygın olarak kullanılmaktadır.[639]

Resim 10: *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un Muhammed Avvâme tahkikli neşri

637 Cidde: Dârü'l-Kıble/Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân/Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998.

638 Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015.

639 Beyrût: Dârü'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009.

II. NESÂÎ ve *SÜNEN*'İ

A. Anahatlarıyla Nesâî'nin Hayatı

Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, hicrî 215 yılında Horasan bölgesindeki Nesâ'da doğdu.

Nesâî, İshak b. Râhûye (v.238/853), Kuteybe b. Saîd (v.240/855), Süveyd b. Nasr (v.240/855), Hennâd b. Serî (v.243/853), Ahmed b. Menî' (v.244/858), Hişâm b. Ammâr (v.245/860), İsâ b. Hammâd (v.248/863), Muhammed b. Beşşâr (v.252/866) gibi hocalardan hadis aldı. Ondan da Ebû Bişr ed-Dûlâbî (v.310/923), Ebû Avâne (v.316/929), Ebû Ca'fer et-Tahâvî (v.321/933), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs (v.338/950), Ebû Ali en-Neysâbûrî (v.349/960), Hamza b. Muhammed el-Kinânî (v.357/968), Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (v.360/971) gibi muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir.[640]

Nesâî, adı geçen hocaları arasında Kuteybe b. Saîd'ten çokça istifade etti. Çünkü o, 230 yılında Kuteybe'nin yanına gitmiş ve orada bir sene iki ay kalma fırsatı bulmuştu.[641] Nesâî, Horasan, Hicaz, Mısır, Irak, Cezîre ve Şam bölgelerine ilmî yolculuklar yaptı. Daha sonra Mısır'a yerleşti.[642] Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* adlı kitabı yardımıyla oluşturulan Nesâî'nin ilmî yolculuğunu resmeden aşağıdaki harita, onun rihlesi hakkında genel bir kanaat vermektedir.[643]

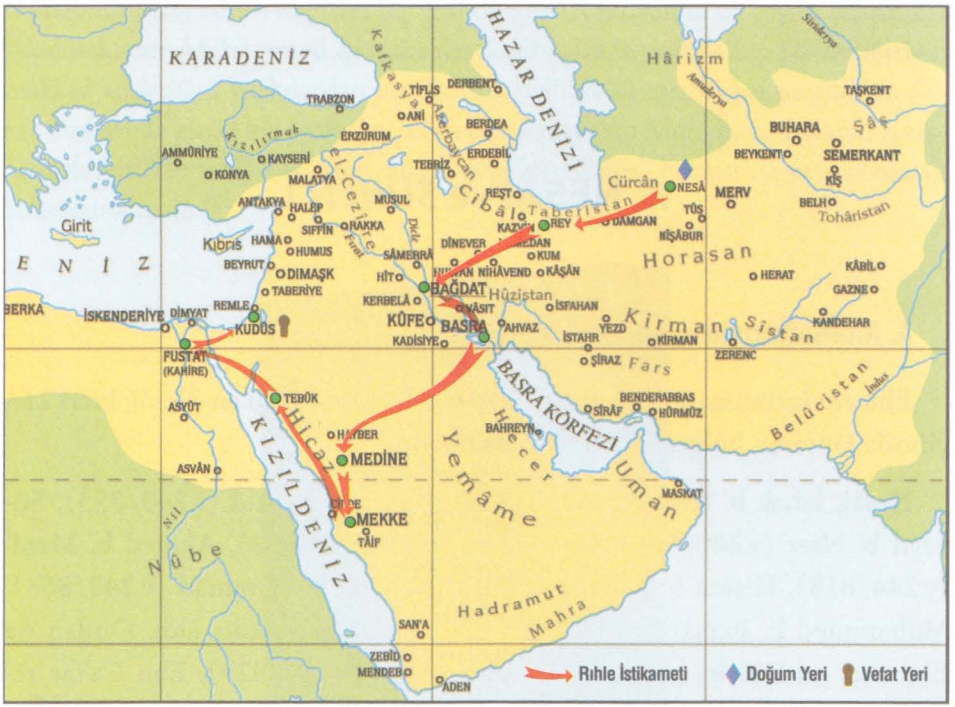
---

640 Zehebî, *Siyer*, XIV, 127; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 32; M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 563.

641 Zehebî, *Siyer*, XIV, 128; *Tezkira*, II, 699.

642 Zehebî, *Siyer*, XIV, 127.

643 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 13.

Harita 6: Nesâî'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[644]

Nesâî'nin rihlesi Google yardımıyla kuş uçuşu hesaplandığında onun yaklaşık 5.000 km. yol katettiği görülmektedir. Aşağıda zikredilecek olan Dımaşk örneği gibi bu hesaplamada Nesâî'nin bulunduğu bazı şehirlerin bu haritada yer almadığı akılda tutulmalıdır. Bu yolculuklar hesaba katıldığından onun rihlesinin daha uzun olduğu görülecektir.

Öte yandan Nesâî'nin Ehl-i beyt sevgisi meşhurdur. Nitekim o, Hz. Alinin özelliklerini Nesâî, Hz. Ali'nin özelliklerini anlatan *Hasâisu Ali* adlı kitabını yazınca bazı insanlar "Neden Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı bıraktın da Ali b. Ebî Tâlib'in özelliklerini anlatan bir kitap yazdın?" diye sormuştu. Nesâî ise muhataplarına şu karşılığı vermiştir:

> Ben Dımaşk'a gittim. Orada Hz. Ali'yi sevmeyenler çoktu. Ben de *Hasâis* kitabını telif ettim. Belki, dedim, Allah bu sayede onlara hidâyet nasip eder.[645]

Nesâî, "Muâviye b. Ebî Süfyân'ın faziletlerini neden yazmıyorsun?" diyen bir adama ise "Onun hangi faziletini yazacağım, Resûlullah'ın (s.a.v.) 'Allah karnını

644 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının ekinden alınmıştır.

645 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 338.

doyurmasın.' sözünü mü?" diyerek karşı çıkmıştır.[646] Nesâî'nin Muâviye b. Ebî Süfyân'ın faziletine dair hadis nakletmeyişi, ömrünün son zamanlarında gittiği Dımaşk'ta yine büyük bir sorun oluşturmuş, mescidden dövülerek çıkarılan Nesâî yolda vefat etmiştir.[647] Öğrencisi İbn Yûnus'tan nakledilen farklı bir bilgiye göre Nesâî, Mısır'dan hicrî 302 yılında ayrılmış ve 303 yılında Remle'de vefat ederek Kudus'e gömülmüştür. Zehebî, titiz bir hadis âlimi olan İbn Yûnus'un hocası hakkında verdiği bu bilgileri daha sahih bulmuştur.[648]

Yukarıda zikredilen olaylar nedeniyle Nesâî'nin Şîa taraftarı olduğu söylenmişse de bu görüş kabul edilmemiştir. Nesâî'nin Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e üstün tutmaması, Hz. Ali'den başka diğer sahâbîlerin üstün vasıflarına dair eserinin de bulunması ve burada Amr b. Âs'ın faziletiyle ilgili bir hadise yer vermesi onun Şîa taraftarı olduğu görüşünün yanlışlığını göstermektedir.[649] Bununla birlikte onun Hz. Ali'ye karşı büyük bir sevgisinin olduğu da açıktır.

Devrinin önde gelen âlimleri arasında sayılan Nesâî, nakledildiğine göre, hadislerin illetlerini ve ricâli Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî gibi muhaddislerden daha iyi biliyordu. Bazı âlimler onu İbn Huzeyme (v.311/924) ile de karşılaştırmışlar ve Nesâî'nin daha iyi bir muhaddis olduğunu söylemişlerdir. Onun hadis alanındaki yetkinliği birçok âlim tarafından ifade edilmiştir.[650]

B. Nesâî'nin Eserleri

1. Sünen Dışındaki Eserleri

Nesâî çeşitli konularda birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bir kısmı şu şekilde sıralanabilir.

1. *es-Sünenü'l-kübrâ,*
2. *Amelü'l-yevm ve'l-leyle,*
3. *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn,*
4. *Kitâbü't-Tefsîr,*
5. *Fezâilü'l-Kur'ân,*
6. *Fezâilü's-sahâbe,*

646 Zehebî, *Siyer*, XIV, 129.
647 Zehebî, *Siyer*, XIV, 132.
648 Zehebî, *Siyer*, XIV, 133; M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 563.
649 M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 564.
650 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 334-337; Zehebî, *Siyer*, XIV, 133.

7. *Hasâisu Emîrü'l-Mü'minîn Alî b. Ebî Tâlib,*

8. *Kitâbü'l-Cum'a,*

9. *İşretü'n-nisâ.*

Bu kitapların bir kısmı onun *es-Sünenü'l-kübrâ*'sındaki bölümlerin ayrı neşrinden ibarettir.[651]

2. Nesâî'nin Sünen'i

a. Sünen'in Özellikleri

Nesâî'nin *Kütüb-i Sitte*'ye dahil olan eseri *el-Müctebâ* veya *es-Sünenü's-sugrâ* şeklinde bilinen kitabıdır. Bazı yerlerde *el-Müctebâ* yerine yakın anlamdaki *el-Müctenâ* ismi de kullanılır. Fakat birincisi daha meşhurdur.

Nakledildiğine göre Nesâî, bir *Sünen* telif edip Remle emirine götürmüş kitabı eline alan emir, Nesâî'ye *Sünen*'inde hadislerinin tamamının sahih olup olmadığını sormuştu. Nesâî "Hayır" deyince emir, "Bize sahihlerini yaz." dedi. O zaman Nesâî *Müctebâ*'yı oluşturdu.

Sonraki asırlarda Nesâî'nin *Müctebâ* adlı bu kitabı meşhur olmuştur. Nitekim herhangi bir kayıtlama getirmeden Nesâî'nin *Sünen*'i denilince *Müctebâ* anlaşılmaktadır. *Kütüb-i Sitte*'ye dahil edilen *Sünen* de odur. Tâcüddîn es-Sübkî'nin (v.771/1370) "*Kütüb-i Sitte*'ye dahil olan Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* değil *es-Suğrâ* (*müctebâ*)'sıdır." şeklindeki ifadeleri bu durumu yansıtır. Ona göre, âlimler bu kitabın râvilerini değerlendiren eserler yazmışlar hadislerin baş taraflarını (etraf larını) kaydetmişlerdir.[652] Bununla birlikte Sübkî'nin hocası Mizzî (v.742/1341), *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinde *es-Sünenü'l-kübrâ*'yı da esas almıştır.[653] Bu yüzden klasik kitaplarda mutlak anlamda Nesâî'nin *Sünen*'ine bir atıf yapıldığı zaman onun hem *Müctebâ*'da hem de *es-Sünenü'l-kübrâ*'da bulunabileceği göz ardı edilmemelidir.[654]

Öte yandan Zehebî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'yı Nesâî'nin telif ettiğini fakat *Müctebâ*'nın ise öğrencisi İbnü's-Sünnî (v.364/975) tarafından ilk kitaptan seçilerek oluşturulduğunu söylemektedir.[655] Ancak bu görüş genel olarak diğer âlimler tarafından kabul edilmemiş gibidir. Zira birçok yerde *Müctebâ*, Nesâî'ye

---

651 Nesâî'nin diğer kaynakları ve metinde zikredilen kitapların kısa tanıtımları için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 564.

652 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 102; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, I, 18 –Nâşirin girişi-.

653 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 102.

654 Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, I, 328 –Tahkik edenin notu-; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, I, 18 –Nâşirin girişi-

655 Zehebî, *Siyer*, XIV, 131.

atfedilmiş,[656] eserin eski nüshalarında da müellifin Nesâî olduğu kaydedilmiştir.[657] Zehebî'den sonraki bazı âlimler ise bu eserin Nesâî'ye ait olduğunu özellikle belirtmişlerdir. İbn Kesîr (v.774/1373) şöyle der:

> Nesâî, *es-Sünenü'l-kebîr*'i meydana getirdi. Sonra ondan seçtiği hadislerden daha küçük hacimli bir eser kaleme aldı.[658]

Öte yandan Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'yı özetlerken ona bazı ilavelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. *es-Sünenü's-suğrâ*'daki şu bâb başlığı bunu açıkça belirtilmiştir:

> Mâ câe fî kitâbi'l-kısâs mine'l-*Müctebâ* mimmâ leyse fi's-*Sünen* yani *es-Sünen* (*ü'l-kübrâ*)da bulunmayıp da *Müctebâ*'da zikredilen kısas kitabında gelen hadisler.[659]

Müctebâ'nın tertibinin ise bazı özel yönleri bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir:

1. Hadislerin tariklerini bir araya getirmeye önem vermiştir. Nesâî tarikleri bir araya toplama konusunda Müslim'e benzetilir. Nesâî, bu yöntemiyle çoğu kere, isnad veya metindeki kusurları göstermeyi amaçlar[660] veya bir râviden nakledilen farklı metinler arasında doğrusunu tespit etmeye çalışır. Bu yöntemde Nesâî bir bâba başlarken önce illetli daha sonra ise sahih olan tariki zikreder. Bu uslup ondan önce Tirmizî'de de görülmektedir.[661] Buna karşı bazen sahih tarikin önce zikredildiği de görülmektedir.[662]

2. Nesâî, ibadet ve ahkam ile ilgili bahislerde genel olarak diğer kitaplarda rastlanmayan "Kitâbü'l-umrâ", "Kitâbü'r-rukbâ" ve "Kitâbü'l-hayl" gibi konulara yer verir.[663]

---

656 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 364; Cezâirî, *Tevcîh*, I, 230; Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, I, 70 –Tahkik eden Faruk Hamâde'nin girişi-.

657 Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, I, 70 –Tahkik eden Faruk Hamâde'nin girişi-.

658 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 123.

659 Nesâî, "Kasâme", 48-49; Mizzî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, I, 18 –Nâşirin girişi-. Bu başlık *es-Sünenü'l-kübrâ*'ya muhakkıkı tarafından ilâve edilmiştir (*es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 249).

660 Konuyla ilgili olarak bk. Ayşe Esra Şahyar, "Sünen-i Nesâî'de Bir Metin Tenkidi Uygulaması Örneği", HTD, XII/2, 2014, s. 7-26.

661 Hâzimî, *Şurût*, s. 152 (Zâhid el-Kevserî'nin notu); İbrahim Cânân, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", s. 122.

662 İlerleyen dipnotlarda bunun birkaç örneğine işaret edilecektir. Nesâî'nin *Sünen*'inde zaman zaman ilk önce sahih tarikleri daha sonra sonra ise illetli olanları zikretmesine dair bk. http://articles.islamweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=168527 (erişim tarihi: 23.07.2017).

663 İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, I, 245; a.mlf, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", s. 122.

3. Nesâî bir kitabın içinde fıkhî hükme kaynaklık eden füru' konuları ilgilendiren birçok hadise yer verir. Bu yüzden o, bir hadisi birçok kez tekrar etmiştir. Örneğin niyet hadisi on altı yerde tekrar edilmiştir. O, az da olsa eserinde fakihlerin görüşlerini nakletmiştir.[664]

4. Nesâî rivayet lafızlarını uygulamada oldukça titiz davranmıştır. Aşağıdaki alıntıda görüleceği üzere aralarında problem bulunan hocası Hâris b. Miskîn'in hadislerini izni olmaksızın kapı ardından dinlemiş ve bu hususu rivayetlerine yansıtmıştır.

Aşağıda alıntılanan metinde Nesâî'nin *Sünen*'ine ait önemli özellikler gösterilmiştir.

(٩) ذكر الاختلاف على نافع في لفظ حديثه

٤٤٧٧ - أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ وَالْحَرِثُ بْنُ مِسْكِينٍ - قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ - وَاللَّفْظُ لَهُ - عَنِ ابْنِ الْقَاسِمِ قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «الْمُتَبَايِعَانِ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا بِالْخِيَارِ عَلَى صَاحِبِهِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا(١) إِلَّا بَيْعَ الْخِيَارِ»

٤٤٧٨ - أَخْبَرَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنِي نَافِعٌ عَنِ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «الْبَيِّعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا(٢) أَوْ يَكُونَ خِيَارًا»

٤٤٧٩ - أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ(٢) الْمَرْوَزِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحْرِزٌ الْوَضَّاحُ عَنْ إِسْمَعِيلَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «الْمُتَبَايِعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا(٣) إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْبَيْعُ كَانَ عَنْ خِيَارٍ، فَإِنْ كَانَ الْبَيْعُ عَنْ خِيَارٍ فَقَدْ وَجَبَ الْبَيْعُ».

٤٤٨٠ - أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ مَيْمُونٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: أَمْلَى عَلَيَّ نَافِعٌ عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِذَا تَبَايَعَ الْبَيِّعَانِ(٤) فَكُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا بِالْخِيَارِ مِنْ بَيْعِهِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا(١) أَوْ يَكُونَ بَيْعُهُمَا عَنْ خِيَارٍ، فَإِنْ كَانَ عَنْ خِيَارٍ فَقَدْ وَجَبَ الْبَيْعُ».

Resim 11: *Sünen-i Nesâî*'den, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek

664 Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, s. 55 –Tahkik eden Fâruk Hamâde'nin notu-.

Yukarıdaki alıntıda 1 rakamıyla gösterilen kısımda Nesâî'nin bir hadisin farklı tariklerini bir yerde toplama uygulaması görülmektedir. Abdullah b. Ömer → Nafi' kanalıyla zikredilen hadisin alışverişlerde meclis muhayyerliği ve bununla ilgili bazı durumlar içermektedir.[665] Nâfi'den gelen lafızlar arasında bariz farklar olduğu için Nesâî bunları ayrıntılı bir şekilde zikretmiştir. Nitekim müellif bâb başlığında Nâfi'den nakledilen metinde râvilerin ihtilaflarını inceleyeceğini açıkça belirtmektedir. Nesâî bu bâb altında 10 tarike yer vermesine rağmen burada 4 tanesinin örnek olarak zikredildiği belirtilmelidir.[666]

2 rakamıyla zikredilen kısımda Nesâî'nin rivayet lafızlarını kaydetme konusundaki titizliği görülmektedir. Yukarıda kaydedildiği gibi Nesâî, aralarında sorun yaşadığı Hâris b. Miskîn'in hadislerini kapı arkasından işittiğini "Bu hadis Hâris b. Miskîn'e okunuyordu. Ben de dinliyordum." sözleriyle belirtmiştir.[667] O, bu ifadeyi *Sünen*'inde yüzden fazla yerde tekrarlamış, aynı hassasiyeti *es-Sünenü'l-kübrâ*'da da göstermiştir.[668]

3 numarayla işaret edilen kısımda Nesâî, söz konusu hadisin lafzının Hâris b. Miskîn'e ait olduğunu belirtmektedir. İki farklı hocadan alınan bir hadiste manayı bozmayacak ufak farklılıkların bulunması normal olsa da Nesâî'nin lafzın kime ait olduğunu belirtmesi onun metin tespitindeki titizliğine işaret etmektedir.

---

665 Taraflar, Hanefî âlimlerin görüşüne göre akid bitmeden ya da Şâfiî alimlerin görüşüne göre bedenen meclisten ayrılmadan alışverişten dönme haklarına sahiptirler. Ancak muhayyerlik şartı bundan istisna edilmiştir. Bu istisna meclis muhayyerliğini bedenen ayrılma olarak gören alimler tarafından henüz taraflar mecliste iken alışverişi onaylamak olarak anlaşılır. Yani taraflar henüz ayrılmadan alışverişin gerçekleştiğini ihtiyar ettiklerini söylediklerinde ayrılma olmasa bile meclis muhayyerliği kalkmış demektir. Buna karşın bazı alimler ise onu üç güne kadar muhayyerlik şartının koşulması olarak anlamışlardır. Yani hadisin manası alışveriş bitse bile taraflar üç güne kadar geri dönmekte muhayyer olduklarını ileri sürmeleridir. İlk görüş Şafiî, ikinci görüş Hanefî alimlerine aittir (Leknevî, *Ta'lîk*, III, 232).

666 Bu örnekte Nesâî ilk sırada zikrettiği tariklerin daha yaygın ve doğruya daha yakın olduğunu işaret ediyor gibidir. Nitekim Müslim de *Sahîh*'inde Mâlik'ten gelen söz konusu metni ilk sırada kaydetmiştir (Müslim, "Buyû", 43). Bir sonraki babda Nesâî, "Bu hadisle ilgili olarak Abdullah b. Dînâr rivayetlerindeki ihtilafların zikri" konusunu incelemekte ve bütün râvileri arasında tek farklı lafzı zikreden Süfyân b. Uyeyne'in hadisini en son kaydetmektedir (Vellevî, *Zehîratü'l-ukbâ*, XXXIV, 144). Burada da onun tercih ettiği metnin, babın başında zikrettiği hadisler olduğu görülmektedir. Nesâî'nin *Sünen*'inde oruçla ilgili bir hadisin rivayet tariklerini değerlendiren Ayşe Esra Şahyar da müellifin, tercih ettiği hadisle konuya başladığına işaret etmektedir (Ayşe Esra Şahyar, "Metin Tenkidi", s. 23). Bu örnekler ışığında Zâhid el-Kevserî'nin, Nesâî'nin bir hadisin isnadlarını sıraladığında önce illetli tarikleri kaydettiği görüşünün ne kadar istisnaya sahip olduğu veya bu değerlendirmenin doğruluğu araştırılmalıdır.

667 Sehavî, *Fethü'l-muğîs*, II, 23.

668 Örnek olarak bkz. *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 65, 66, 91, 159, 230 vd.

b. Hadislerinin Sıhhat Durumu

Nesâî'nin *Sünen*'indeki (*Müctebâ*) hadisler sıhhat dereceleri açısından üç kısma ayrılmıştır.

1. *Sahîhayn*'da bulunan hadisler

2. Nesâî'nin kendi şartına göre sahih olanlar. Nesâî, terkinde ittifak edilmemiş (yani bir tabakadaki müteşeddid ve mutavassıt âlimlerin ittifakı)[669] râvilerin hadislerini, isnad muttasıl ise eserinde zikretmiştir. Âlimler bu hadislerin Buhârî ve Müslim'in eserine almadığı sahih hadislerden oluştuğunu belirtirler.

3. Kusurunu açıklamak için zikredilen hadisler. Nesâî, bu hadislerin sahih olduğunu söyleyerek rivayet etmemiş, oradaki bir illeti göstermek istemiştir.[670]

Nesâî'nin eserinde gözettiği şartların sınırları Buhârî ve Müslim'e göre daha geniş olsa da onun hadis râvilerini değerlendirirken Buhârî ve Müslim'e göre daha ağır şartlar ileri sürdüğü nakledilir.[671] Bu yüzden o, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan birçok râviden hadis almamıştır.[672] Yine o, yanında Abdullah b. Lehîa'dan nakledilen birçok hadis bulunmasına rağmen bunları nakletmemiştir. Oysa İbn Lehîa'nın hadisleri kendisine Kuteybe b. Saîd kanalıyla ulaşmıştı ve o ilk hadis hocalarından olduğu için bu hadisler âli isnadlara sahipti. Ama Nesâî, İbn Lehîa hadislerini nakletmeyi uygun görmediği için bunları ne *Sünen*'inde ne de başka bir eserinde zikretmiştir.[673]

Bazı âlimler, Nesâî'nin *Sünen*'inin Ebû Dâvûd'un kitabından daha sahih olduğunu belirtirken, İbn Adî, Dârekutnî ve diğer bazı âlimler onun kitabı için *Sahîh* demişlerdir.[674] Nitekim kendisinden nakledilen bir rivayete göre Nesâî de *Müctebâ*'da yer alan hadislerin tamamının *sahih* olduğunu belirtmiştir.[675] Oysa müellif, eserinde zayıf râvilerden nakledilen hadislerin bulunduğunu bazı rivayetlerin sonunda isnadda yer alan bir râvinin zayıf olduğunu söylemek sûretiyle

---

669 Geride söylendiği gibi, her tabakada müteşeddid yani en ufak bir kusurda râvileri cerh eden veya mutavassıt yani ilkine göre daha ılımlı olan münekkid âlimler bulunmaktadır. Mesela Abdurrahman b. Mehdî'ye göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân daha keskin davranır. Bu durum bilindiği için söz gelimi bir râviyi İbn Mehdî sika sayarken Yahyâ el-Kattân onun hakkında zayıf hükmünü veriyorsa Nesâî terkinde ittifak olmadığı için bu râvînin rivayetini eserine alır (İbn Hacer, *Nüket*, I, 482).

670 Makdisî, *Şurûtu eimmeti's-sitte*, s. 91; Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 74.

671 Zehebî, *Tezkira*, II, 700; İbn Hacer, *Nüket*, I, 483.

672 Zehebî, *Siyer*, XIV, 131.

673 İbn Hacer, *Nüket*, I, 484; Tehzîb, I, 33; Suyûtî, *Şerhu Nesâî*, I, 4.

674 San'ânî, *Tavdîhü'l-efkâr*, I, 219.

675 İbn Hacer, *Nüket*, I, 484; Suyûtî, *Şerhu Nesâî*, I, 5.

kaydetmektedir.[676] Nesâî'nin *Sünen*'i, diğer Sünen kaynaklarıyla kıyaslandığında en az zayıf hadis içeren eser kabul edilmesine rağmen[677] içindeki bütün hadislerin sahih olduğu görüşü kitapta illetli sayılan hadislerin bulunması nedeniyle kabul edilmemiştir.[678] Ayrıca, İbn Kesîr de, İbnü's-Seken (v.353/964) ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (v.463/1071) Nesâî'nin *Sünen*'i hakkında *sahîh* demelerini şüpheyle karşılamış ve bu eserde zayıf ve münker rivayetlerin bulunduğunu söylemiştir.[679] Ayrıca *Sünen*'de, Nesâî'nin de ilgili yerlerde işaret ettiği üzere birçok mürsel ve munkatı rivayet bulunduğu anlaşılmaktadır.[680]

Bazı âlimler, Nesâî'nin *Sünen*'inin yanı sıra Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine de sahih demişlerdir. Hatta *Kütüb-i Hamse*'nin (Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî) sahih olduğu hususunda âlimlerin ittifak ettiği belirtilmiştir. Ancak Buhârî ve Müslim hariç, diğer eserlere sahih denmesi onların bütün hadislerinin sahih olmasından dolayı değil, çoğu hadislerinin sahih olmasından dolayı yapılmış bir genellemedir.[681]

Öte yandan Suyûtî'nin naklettiğine göre Nesâî'nin *Sünen*'inde yer alıp da İbnü'l-Cevzî'nin mevzû hükmünü verdiği hadisler arasında 10 tanesini incelemiş, onların mevzû olmadığını belirtmiştir.[682]

c. Hadislerinin Sayısı

Sünen'deki hadislerin sayısı farklı neşirlere göre değişmektedir. *Sünen*'deki hadis sayısının, tekrarları ile birlikte 5.758 veya 5.724 olduğu kaydedilir. Sahr programının hadis CD'si yardımıyla yapılan sayımda ise tekrarlarıyla birlikte 5.662, tekrarsız 2.515 hadis bulunmaktadır.[683]

Öte yandan *Sünen*'in 51 kitap ve 2.400'e yakın bâbdan meydana geldiği kaydedilmiştir.[684]

---

676 Nesâî, "İmâme", 18, "Kıyamü'l-leyl", 66.

677 Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, I, 86.

678 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 12 –Muhakkikin notu-. Ayrıca Nasırudîn el-Elbânî de *Sünen*'de zayıf olan hadisleri bir cilt halinde toplamıştır (Elbânî, *Daîfü's-Süneni'n-Nesâî* (nşr: Züheyr Şaviş), Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1411/1990.).

679 İbn Kesîr, *İhtisârü ulûmi'l-hadîs*, s. 31 –Ahmed Muhammed *Şakir el-Bâisü'l-hasîs*'le birlikte-.

680 Vellevî, *Zehîratu'l-ukbâ*, I, 74-75.

681 Suyûtî, *Şerhu Nesâî*, I, 5-6.

682 Abdulfettâh Ebû Gudde, *Selâsü Resâil*, s. 88; M. Yaşar Kandemir, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 497.

683 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 216.

684 İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 119.

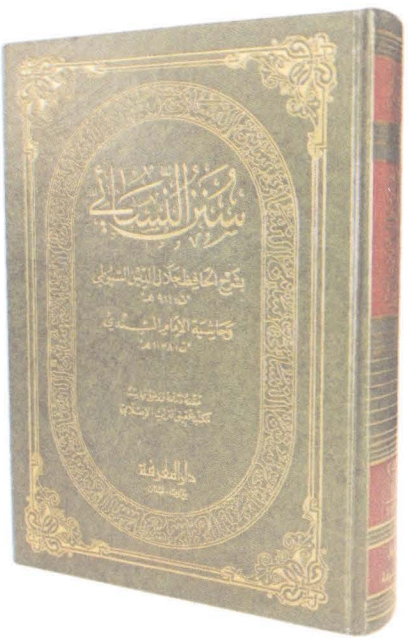
d. Sünen Üzerine Yapılan Çalışmalar

Daha önce incelediğimiz Câmi' ve Sünenler kadar olmasa da Nesâî'nin eseri hakkında da bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok kullanılan ikisi şu şekildedir:

1. *Zehru'r-rubâ ale'l-Müctebâ* (Suyûtî, v. 911/1505),

2. *Hâşiyetü ale'l-Müctebâ* (es-Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî v. 1726/1138).[685]

Günümüzdeki neşirleri açısından Nesâî'nin *Sünen*'ine bakıldığında ona *Kütüb-i Sitte*'de yer alan diğer eserlere göre daha az emek verildiği görülmektedir. *Sünen*'in neşirleri içerisinde en güzel baskılarından biri Dâru't-Te'sîl tarafından gerçekleştirilmiştir.[686] Abdulfettâh Ebû Gudde'nin hadislerine numara verdiği neşir ile[687] bir heyet tarafından tahkik edilen aşağıdaki neşir yaygın olarak kullanılmaktadır.[688]

Resim 12: *Sünen-i Nesâî*'nin Dârü'l-Ma'rife neşri

685 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1006.
686 Kâhire: Dâru'-Te'sîl, 1433/2012.
687 Beyrût: Dârü'l-Beşâirü'l-İslamiyye, 1988.
688 Beyrût: Dârü'l-Ma'rife (thk: Mektebetü'Tahkîki't-türâsi'l-İslâmî). 1420.

III. İBN MÂCE ve *SÜNEN*'İ

A. Anahatlarıyla İbn Mâce'nin Hayatı

İbn Mâce'nin ismi, Muhammed b. Yezîd olup Kazvînî nisbesiyle anılır. Künyesi ise Ebû Abdullah'tır. Mâce, dedesi Yezîd'in lakabıdır. Ayrıca annesinin adının Mâce olması nedeniyle İbn Mâce dendiği de iddia edilmiştir.[689] Hicrî 209 senesinde dünyaya gelen İbn Mâce'nin çocukluğu ve yetişmesi hakkında fazla bilgi yoktur. Muhtemelen İbn Mâce de devrindeki diğer öğrenciler gibi on beş yirmi yaşlarında Kazvîn'de hadis öğrenmeye başlamıştır.

İbn Mâce, Kazvîn'in önde gelen muhaddislerinden Ali b. Muhammed et-Tenâfisî'den (v.233/848) çokça istifade etti.[690] Diğer muhaddisler tarafından ağır ifadelerle eleştirilen Cübâre b. Muğallis de (v.241/855)[691] onun en eski şeyhlerinden biridir.

İbn Mâce hadis toplamaya hicrî 230 yılından sonra başlamış, bu vesileyle Mısır, Şam, Rey, Basra, Kûfe, Bağdat, Mekke, Medine, Vasıt ve diğer İslam beldelerine yolculuk yapmıştı.[692] Şevkî Ebû Halîl'in *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî* kitabından hareketle oluşturulan İbn Mâce'nin ilim yolculuğuna dair aşağıdaki harita, onun rihlesi hakkında bir fikir vermektedir.[693]

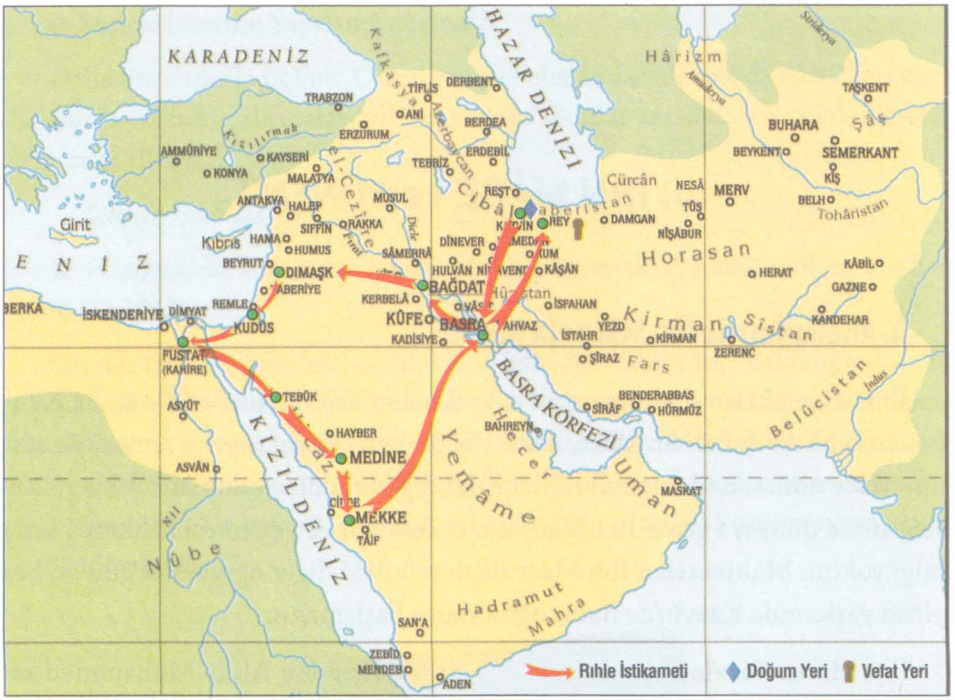
689 İbn Mâce, *Sünen*, I, 21 -Nâşir Halîl Me'mûn'un önsözü-.

690 Zehebî, *Siyer*, XI, 460.

691 Zehebî, *Siyer*, XI, 150.

692 Zehebî, *Siyer*, XIII, 279; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *DİA*, XX, 161; Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", s. 163.

693 Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 11.

Harita 7: İbn Mâce'nin rihle yaptığı ilim merkezleri ve rihle yolu[694]

Haritada görülen noktalar Google yardımıyla hesaplandığında İbn Mace'nin kuş uçuşu 6.169 km. yol katettiği görülmektedir. Yukarıda zikredilen Kûfe ve Vasıt gibi şehirler de eklendiğinde bu rakamın daha da artacağı açıktır. İbn Mâce söz konusu öğrenim süresinde, Ebû Hayseme (v.234/849), Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (v.234/849), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (v.235/849), Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (v.236/851), Süveyd b. Saîd (v.240/854) ve Muhammed b. Rumh (v.242/856), gibi âlimlerden hadis işitti. Ondan da Süleyman b. Yezîd el-Fâmî (v.339/950), Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kattân (v.345/957) ve diğer âlimler hadis nakletmişlerdir.[695]

Ebû Ya'lâ el-Halîlî (v.446/1055) onun sika ve büyük bir âlim olduğunu hadis ilmini bildiğini ve hadisleri iyi ezberlediğini belirtir.[696]

İbn Mâce, hicrî 273 yılında vefat etmiştir. Bazı âlimler onun 275 yılında vefat ettiğini söylemişlerse de bu görüş kabul edilmemiştir.[697]

---

694 Bu harita Nahide Bozkurt tarafından yazılan *Abbâsîler* (İstanbul: İsam, 2014) kitabının ekinden alınmıştır.

695 Zehebî, *Siyer*, XIII, 460.

696 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 468.

697 Zehebî, *Siyer*, XIII, 279; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *DİA*, XX, 161.

B. İbn Mâce'nin Eserleri

1. Sünen Dışındaki Eserleri

Diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin aksine İbn Mâce'nin fazla miktarda eserinden bahsedilmemektedir. Kaynaklar onun, meşhur eseri *Sünen*'i dışında *Tefsîr* ve *Târîh*'i olduğunu zikreder.[698] Ona nispet edilen *Târîhü'l-hulefâ* ise yukarıda kaydedilen *Târîh*'inin bir kısmı olduğu tahmin edilmektedir.[699]

2. İbn Mâce'nin Sünen'i

İbn Mâce'nin *Sünen*'i genel olarak *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olarak bilinir. Bazı âlimler ise bu görüşte değildir. Onların bir kısmı, İbn Mâce'nin *Sünen*'i yerine Mâlik b. Enes'in (v.179/795) *Muvatta*'ını *Kütüb-i Sitte*'ye dahil ederken bazıları Dârimî'nin (v.255/869) *Sünen*'inin altıncı kitap olarak kabul ederler. İbn Mâce'nin *Sünen*'i yerine diğer kitapları tercih eden âlimler, söz konusu eserlerdeki hadislerin daha sağlam oluşunu göz önünde bulundurmuşlardır. İbn Mâce'nin *Sünen*'i ise *Kütüb-i Hamse*'ye (Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin yukarıda incelenen kitapları) çok miktarda zevâidi yani söz konusu eserlerde bulunmayıp da sadece onun zikrettiği hadislerin bulunması nedeniyle özellikli görülmüştür.[700]

İbn Asâkir'in (v.571/1176) naklettiğine göre İbn Mâce'yi *Kütüb-i Sitte* içinde zikreden ilk âlim İbnü'l-Kayserânî diye bilinen Muhammed b. Tahir el-Makdisî'dir (v.507/1113). O, *Etrâfü'l-Kütübi's-Sitte* ve *Şurûtu eimmeti's-Sitte* kitaplarında altıncı kitap olarak İbn Mâce'nin *Sünen*'ini zikretmiş, bu görüşü Cemmâîlî diye meşhur Abdülganî el-Makdisî de (v.600/1203) *Kütüb-i Sitte* ricaline tahsis ettiği *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* adlı eserinde takip etmiştir.[701]

a. Sünen'in Özellikleri

İbn Mâce'nin *Sünen*'i birçok zayıf rivayetleri barındırması açısından eleştirilmesine rağmen bazı yönleriyle de özellikli bulunmuştur. Onun özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1. *Kütüb-i Hamse*'ye birçok zevâidi vardır. Yani onların zikretmediği hadisleri eserinde zikreder.[702]

---

698 Zehebî, *Siyer*, XIII, 277.

699 M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *DİA*, XX, 161.

700 İbn Hacer, *Nüket*, I, 487; Safâ ed-Davî, *İhdâü'd-dibâce*, I, 7; Jonathan Brown, "İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci", s. 150.

701 İbn Hacer, *Nüket*, I, 487; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, I, 246. *Kütüb-i Hamse* ve *Kütüb-i Sitte* kavramının oluşumu için bk. Jonathan Brown, "İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci", s. 143 vd.

702 Cezâirî, *Tevcîh*, I, 372.

2. *Sünen* tertibi açısından başarılı bulunmaktadır. Bu kitapta, *Kütüb-i Sitte* içerisinde zikredilen diğer eserlere bulunmayan bazı bâblar yani konu başlıkları zikredilir.

3. Bâbların muhtevası çok uzun tutulmamıştır.

4. Kitap fıkhî açıdan birçok önemli bilgi içerir ve fıkhî konular bâb başlıklarında güzel bir şekilde yansıtılır.[703] Böylece aranılan fıkhî bir mesele kolaylıkla bulunabilir.[704]

5. Eserde mümkün olduğu kadar hadislerin tekrar edilmemesine özen gösterilmiştir.[705]

6. İbn Mâce, bir bâbda varsa sahih hadisle başlamakta, sonra daha düşük mertebedeki hadisleri zikretmektedir. Şâyet sahih yoksa hasen hadisle başlamakta, o da bulunmuyorsa zayıf hadis zikretmektedir.[706] Ancak bazı yerlerde bunun aksinin gerçekleştiği görülmektedir.[707]

7. İbn Mâce'nin bazen hadisin tenkit ettiği, garip kelimelerini izah ettiği veya râvinin durumunu açıkladığı görülür.[708]

---

703 Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, III, 341.

704 Busirî, *Zevâidi İbn Mâce alâ Kütübi Hamse*, I, 18 –Nâşirin girişi-.

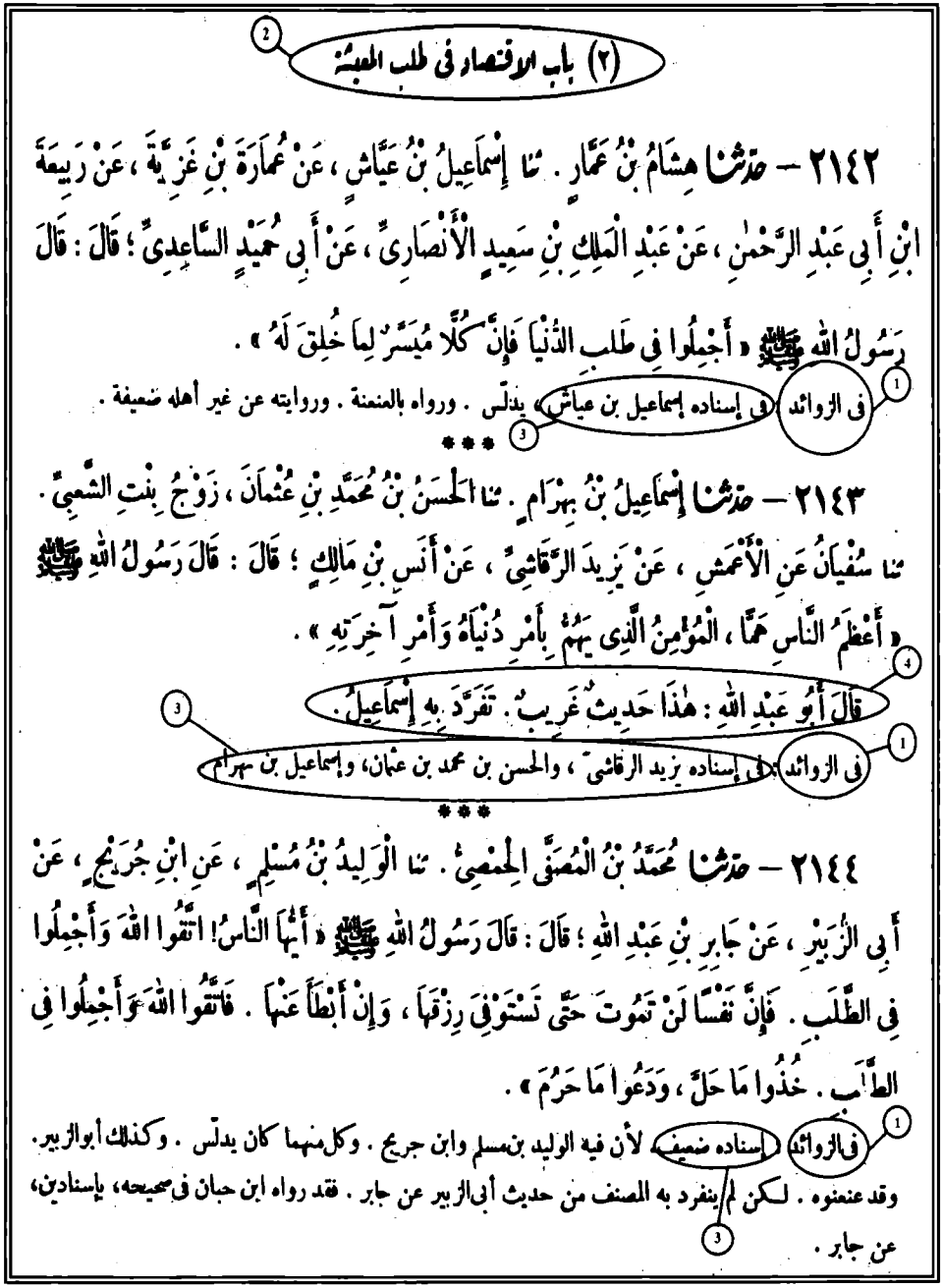
705 Safâ ed-Davî, *İhdâü'd-dibâce*, I, 7.

706 Safâ ed-Davî, *İhdâü'd-dibâce*, I, 9.

707 Bk. İbn Mâce "Siyâm" 29 (İbn Mâce ilk sırada zikrettiği isnadın hatalı olduğunu kendisi belirtmektedir). İbn Mâce "Cenâiz" 29 (Müellif bu bâbda zikrettiği iki hadis arasında ikinci sıradakinin daha kuvvetli olduğunu kaydetmektedir).

708 Safâ ed-Davî, *İhdâü'd-dibâce*, I, 9.

Aşağıda İbn Mâce'nin Sünen'inin başlıca özelliklerini gösteren bir örnek zikredilecektir.

(٢) باب الاقتصار فى طلب المعيشة

٢١٤٢ – حدثنا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ . ثنا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ غَزِيَّةَ ، عَنْ رَبِيعَةَ ابْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمٰنِ ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيِّ ، عَنْ أَبِي حُمَيْدٍ السَّاعِدِيِّ ؛ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ « أَجْمِلُوا فِي طَلَبِ الدُّنْيَا فَإِنَّ كُلًّا مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ » .

(1) فى الزوائد (2) فى إسناده إسماعيل بن عياش (3) يدلّس . ورواه بالعنعنة . وروايته عن غير أهله ضعيفة .

* * *

٢١٤٣ – حدثنا إِسْمَاعِيلُ بْنُ بَهْرَامٍ . ثنا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عُثْمَانَ ، زَوْجُ بِنْتِ الشَّعْبِيِّ . ثنا سُفْيَانُ عَنِ الْأَعْمَشِ ، عَنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ ؛ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ « أَعْظَمُ النَّاسِ هَمًّا ، الْمُؤْمِنُ الَّذِي يَهُمُّ بِأَمْرِ دُنْيَاهُ وَأَمْرِ آخِرَتِهِ » .

(4) قَالَ أَبُو عَبْدِ اللهِ : هٰذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ . تَفَرَّدَ بِهِ إِسْمَاعِيلُ .

(1) فى الزوائد (2) فى إسناده يزيد الرقاشىّ ، والحسن بن محمد بن عثمان ، وإسماعيل بن بهرام (3)

* * *

٢١٤٤ – حدثنا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصَفَّى الْحِمْصِيُّ . ثنا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللهِ ؛ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ « أَيُّهَا النَّاسُ ! اتَّقُوا اللهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ . فَإِنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَوْفِيَ رِزْقَهَا ، وَإِنْ أَبْطَأَ عَنْهَا . فَاتَّقُوا اللهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ . خُذُوا مَا حَلَّ ، وَدَعُوا مَا حَرُمَ » .

(1) فى الزوائد (2) إسناده ضعيف لأن فيه الوليد بن مسلم وابن جريج . وكل منهما كان يدلّس . وكذلك أبو الزبير . وقد عنعنوه . لكن لم ينفرد به المصنف من حديث أبى الزبير عن جابر . فقد رواه ابن حبان فى صحيحه ، بإسنادين ، (3) عن جابر .

Resim 13: *Sünen-i İbn Mâce*'den, kitabın başlıca özelliklerini ihtiva eden bir örnek

1 numarayla işaretlenen yerler İbn Mace'nin *Kütüb-i Hamse*'ye zevâidini yani *Kütüb-i Sitte* içinde sadece İbn Mâce'nin eserine aldığı hadisleri içermektedir. İncelenen örnekte ilgili bâb altındaki her üç hadis de *Kütüb-i Hamse*'de yer almayan hadislerdir. Ancak 1 numarayla işaretlenen ve devamındaki ince hatla yazılmış değerlendirmelerin *Sünen*'e dahil olmadığı belirtilmelidir. Onlar *Sünen*'i tahkik eden Fuâd Abdülbâkî tarafından, Bûsirî'nin (v.840/1436) *el-Misbâhü'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce* adlı eserinden alınarak oraya kaydedilmiştir. Böylece İbn Mâce'nin zevâid rivayetlerinin sıhhati konusunda okuyucuya yardımcı olunmaya çalışılmıştır.

2 rakamıyla gösterilen kısımda İbn Mace'nin bâb başlığında kişinin geçimini sağlamak için orta yolu tutması gerektiği söz konusu edilmektedir. Müellif altında konuyla ilgisi kolayca kurulabilecek üç hadis nakletmiş ve bâbı uzatmamıştır. Muhtasar karakter *Sünen*'in dikkat çeken bir özelliğidir.

3 numarayla gösterilen kısımda İbn Mâce'nin zevâidindeki hadislerin sıhhat durumu dikkat çekmektedir. Bûsirî'nin şerhinde yer alan bilgilere bakılırsa her üç tarik de sorunlu görünmektedir. Bununla birlikte ilk ve son sırada kaydedilen rivayetler farklı tariklerle nakledildiği için her iki hadisin de sahih olduğu belirtilmiştir.[709] Nitekim son sırada zikredilen hadisin isnad değerlendirmesinde Bûsirî, İbn Hibbân'ın bu hadisi *Sahîh*'inde Câbir b. Abdullah'tan iki isnadla naklettiğini kaydetmektedir. İkinci sırada nakledilen hadis ise zayıftır. Bu durumda İbn Mâce'nin, eserine aldığı isnad zayıf da olsa konuya sahih hadisle başladığı söylenebilir. Ancak son sıradaki hadisin de sıhhat şartlarını taşıması veya diğer bâblarda tersi durumların görünmesi sıhhat sıralamasının düzenli olmadığına işaret etmektedir.

4 numarayla belirtilen kısımda ise Ebû Abdullah yani İbn Mâce isnad hakkında bilgi vermekte ve bu hadisi sadece hocası İsmail b. Bihrâm'ın naklettiği için "garîb" olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Mâce'nin bu tür değerlendirmeleri çokça yapmadığı akılda tutulmalıdır.

b. Hadislerinin Sıhhat Derecesi

İbn Mâce'nin *Sünen*'i, çok miktarda zayıf ve birtakım da mevzû hadis naklet-mesi yönüyle eleştirilmektedir.

Her ne kadar Ebû Zür'a er-Râzî'nin (v.264/878) İbn Mâce'nin *Sünen*'ini incelediği ve orada sadece 30 kadar hadisin zayıf olduğunu söylediği nakledilmişse

[709] İbn Mâce, "Ticâret", 2 (Şuayb Arnavut'un notu).

de bizzat bu rivayetin kendisi, isnadı munkatı olduğu için sahih kabul edilmemiştir. Rivayet doğru olsa bile, Ebû Zür'a'nın son derece zayıf hadisleri kastetmiş olması ya da eserin sadece bir kısmını incelemesi muhtemeldir. Zira İbn Ebî Hâtim'in (v.327/938) *İlel*'inden anlaşıldığına göre aynı Ebû Zür'a, İbn Mâce'de geçen birçok hadisi batıl ya da münker oluşu nedeniyle eleştirmektedir.[710] Öte yandan İbn Mâce'nin *Sünen*'ini rivayet eden Ebü'l-Hasan el-Kattân, eserdeki bazı hadislerin illetlerini göstermiştir.[711] Daha sonraki âlimler de İbn Mâce'nin eserinde çok miktarda zayıf hadis bulunduğunu söyleyegelmişlerdir. Örneğin bu konuda Zehebî şöyle der:

İbn Mâce'nin *Sünen*'i güzel bir kitaptır. Keşke onu çok zayıf (vahî) hadislerle kirletmeseydi. Ama bunların sayısı çok değildir.[712]

O, başka bir eserinde ise İbn Mâce'de kendisiyle delil getirilmeyecek yaklaşık 1.000 hadisin bulunduğunu belirtmiştir.[713]

Zehebî'nin dışında da İbn Mâce'nin *Sünen*'i sıhhat bakımından oldukça fazla eleştirilmiştir. O, Habîb b. Ebî Habîb, Alâ b. Zeydel, İsmail b. Ziyâd gibi yalancılıkla itham edilmiş veya hadis hırsızlığı yapmakla suçlanmış râvilerin tek başlarına naklettiği hadisleri eserinde zikretmiştir. Hatta bazı âlimler, İbn Mâce'nin zevâidinin tamamen ya da genelde zayıf olduğu görüşünü benimserler.[714] Bu genellemeyi doğru bulmayan İbn Hacer, bu tür hadisler arasında sahih ve hasenlerin bulunduğunu dolayısıyla bu zayıflığı sadece onun hadis naklettiği râvilere yormanın daha doğru olacağını belirtmektedir.[715]

Çağdaş araştırmacılardan Fuâd Abdülbâkî ise bu konuda daha net bir rakam vermektedir. Ona göre *Sünen*'de bulunan 1.339 zevâidin sıhhat açısından dağılımı şöyledir:

1. Râvileri sika ve isnadı sahih olan hadisler 428,
2. İsnadı hasen hadisler 199,
3. İsnadı zayıf hadisler 613,
4. İsnadı oldukça zayıf, münker ya da yalancı râvilerin bulunduğu hadisler 99.[716]

---

710 İbn Hacer, *Nüket*, I, 486.
711 Zehebî, *Siyer*, XIII, 279.
712 Zehebî, *Tezkira*, II, 636.
713 Zehebî, *Siyer*, XIII, 279.
714 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 468.
715 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 468.
716 İbn Mâce, *Sünen*, II, 1520 -Fuâd Abdülbâkî'nin notu-.

İsnadın muttasıl olup olmaması açısından da İbn Mâce'nin *Sünen*'inde 14 mürsel ve birçok munkatı hadis bulunduğu tespit edilmiştir.[717] Şâmile programında munkatı' ve inkıta' kelimelerinin taratılması neticesinde 50 civarında munkatı hadisin varlığından bahsedilebilir.

Öte yandan İbn Mâce'nin eserinde mevzû hadislere yer verdiği genellikle kabul edilen bir husustur. Örneğin Zehebî, İbn Mâce'nin kitabında az miktarda mevzû hadisin bulunduğunu ifade etmektedir.[718] Ona göre *Sünen*'de 20 kadar batıl rivayet yer almaktadır.[719] İbnü'l-Cevzî de *Mevzûât*'ında İbn Mâce'nin naklettiği hadislere yer vermektedir. İbn Mâce hakkında müstakil bir çalışma yapan Reşîd en-Nu'mânî İbnü'l-Cevzî'nin 34 civarında hadis için mevzû dediğini belirtir.[720] Suyûtî, İbnü'l-Cevzî'nin kitabına yazdığı eleştirisinde İbn Mâce'de yer alan ve müellifin mevzû dedikleri arasında 30 hadisin mevzû sayılmaması gerektiğini söylemiştir.[721] Suyûtî başka bir eserinde ise İbn Mâce'nin *Sünen*'inde geçip de İbnü'l-Cevzî'nin mevzû dediği 16 hadisi incelediğini ve onların da mevzû olmadığını söylemektedir.[722] Çağdaş müelliflerden Nasıruddîn el-Elbânî ise İbn Mâce'de geçen 40 civarındaki hadis için mevzû demektedir.[723]

c. Hadislerinin Sayısı

Sünen'in râvileri arasında zikredilen Ebû'l-Hasan el-Kattân'ın (v.345/957) naklettiğine göre bu kitapta, 1.500 bâb, 4.000 hadis bulunmaktadır.[724] Matbû nüshaya göre ise *Sünen*, 37 kitap, 1.515 bâb ve 4.341 hadisten oluşmaktadır.[725] *Sünen*'deki 4.341 hadisin 3.002 tanesi *Kütüb-i Hamse*'nin tamamında veya bir kaçında bulunmaktadır. Geri kalan 1.339 hadis ise İbn Mâce'nin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâididir. Yani bunlar *Kütüb-i Sitte* içinde sadece İbn Mâce tarafından nakledilmişlerdir.[726]

Sahr programının hadis CD'si kullanılarak yapılan bir araştırmaya göre de İbn Mâce'nin *Sünen*'inde mükerrerleriyle birlikte 4.332, tekrarları çıkarıldığında 3.978 hadis yer almaktadır.[727]

---

717 Musa Erkaya, *İbn Mâce*, s.114-119.
718 Zehebî, *Siyer*, XIII, 279.
719 San'ânî, *Tavdîhû'l-efkâr*, I, 223.
720 Nu'mânî, *İbn Mâce*, s. 192.
721 Abdulfettâh Ebû Gudde, *Selâsü Resâil*, 88; M. Yaşar Kandemir, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 497.
722 Suyûtî, *Tedrîb*, I, 280.
723 Elbânî, *Daîfü İbn Mâce*. İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yöneltilen eleştiriler için bk. Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", s. 188 vd.
724 Zehebî, *Tezkira*, II, 636.
725 Safâ ed-Davî, *İhdâü'd-dibâce*, I, 9; Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 217.
726 İbn Mâce, *Sünen*, II, 1519-1520 –Fuâd Abdülbâkî tahkiki-.
727 Mustafa Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 217.

d. Sünen Üzerine Yapılan Çalışmalar

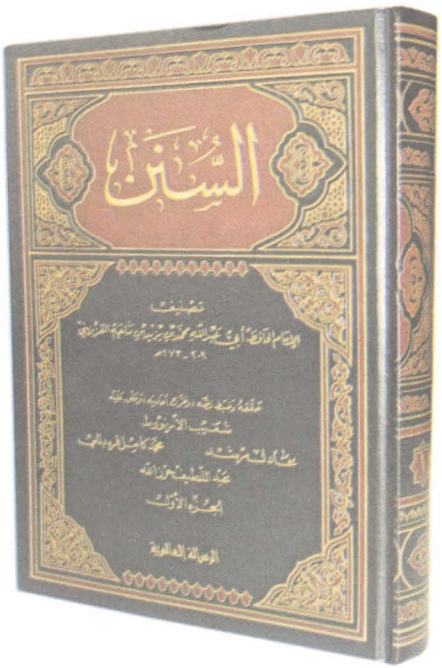
İbn Mâce'nin *Sünen*'i hakkında çeşitli yönlerini inceleyen eserler yazılmıştır. Bunlar genel olarak küçük hacimli çalışmalardır. Bu çalışmalardan en çok kullanılanlar şunlardır:

1. *Misbâhü'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce* (Ahmed b. Ebî Bekir el-Bûsirî v. 840/1436),

2. *Misbâhü'z-zücâce alâ Süneni İbn Mâce* (Suyûtî, v. 911/1505),

3. *Kifâyetü'l-hâce fî şerhi İbn Mâce* (Ebü'l-Hasan b. Abdilhâdî es-Sindî v. 1138/1726).[728]

İbn Mâce'nin *Sünen*'inin günümüz baskıları arasında Isâm Mûsâ Hâdî[729] ve Şuayb Arnavut'un[730] *Sünenü İbn Mâce* tahkikleri makbul addedilen neşirlerdir. *Sünen*'in muhtemelen en yaygın kullanılan tahkiki ise Fuâd Abdülbâkî tarafından gerçekleştirilmiştir.[731]

Resim 14: *Sünen-i İbn Mâce*'nin Şuayb Arnavut ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşri

728 İbn Mâce, *Sünen*, I, 26-28 –Muhakkik Halîl Me'mûn'un notu-.

729 Cübeyl: Dâru's-Sıddîk/ Beyrût: Dâru'r-Reyyân, 1431/2010.

730 Şuayb Arnavut'un yanı sıra Adil Mürşid, Muhammed Kâmil Karabelli ve Abdullatif Hırzullah eseri tahkik eden grupta yer almıştır. (Beyrût: Müessesetü'r-risâle).

731 Kâhire: Dâru İhyai't-türâsi'l-arabî, 1395/1975.

IV. İLERİ OKUMALAR

•Abdülfettah Ebû Gudde (der.) *Selâsü resail fî ilmi mustalahi'l-hadis*, Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmî, 1997/1417.

•Ebû Dâvûd es-Sicistani, (thk. Muhammed b. Lütfi Sabbağ), *Risâletu Ebî Dâvûd ilâ ehl-i mekke fî vasfi's-Sünen*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.

•Kâsım Ali Sa'd, *Menhecü'l-imam Ebî Abdurrahman en-Nesâî fi'l-cerh ve't-ta'dil ve cem'i akvâlihî fi'r-ricâl*, Dubai: Dârü'l-Buhus li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyai't-türas, 2002/1422.

•Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Süneni: Kaynakları ve Tasnif Metodu*, Ankara: Diyanet Vakfı yayınları, 2012.

•Muhammed Abdürreşid Nu'mânî, *el-İmam İbn Mace ve kitâbuhü's-sünne*, (neşr: Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1419.

•Muhammed b. Lütfi Sabbağ, *Ebû Dâvûd: Hayâtühu ve Sünenühu*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985.

•Şuheyb Hasan Abdulgaffar, *Criticism of hadith among Muslims with reference to Sunan ibn Mace*, London: Taha Publishers Ltd., 1986.

•Takıyyüddin en-Nedvî, *Ebû Dâvûd*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1990/1410.

V. TERİMLER

Aşağıda, bu bölümde geçen terimler sıralanmıştır:

- Etrâf
- Halku'l-Kur'ân
- Hasen li-gayrihî
- Hasen li-zâtihi
- *Kütüb-i Hamse*
- Kütüb-i Sitte
- Mevzû Hadis
- Mihne
- Müctebâ
- Müsned
- Sahîh li-gayrihî
- Sahîh li-zâtihi
- Sâlih
- Sâlih li'l-ihticâc
- Sâlih li'l-itibâr
- Sünen
- Zayıf Hadis
- Zevâid
- Ziyâde

VI. DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin özelliklerini belirtiniz, sıhhat açısından hadislerini anlatınız.

2. Nesâî'nin *Sünen*'inin özelliklerini araştırınız. Onun es-Sünenü'l-kübrâ ile Müctebâ adlı eserlerini karşılaştırınız.

3. İbn Mâce'nin *Kütüb-i Sitte*'ye dahil edilmesini anlatınız. Bu esere yönelik eleştirileri tartışınız.

Tablo 2: *Kütüb-i Sitte*'nin Özelliklerinin Toplu Gösterimi

MÜELLİF	SIHHAT DURUMU	MUALLAK, MUNKATI vb. İSNADLAR	BÖLÜM, BÂB ve HADİS SAYISI	TERTİB ÖZELLİKLERİ	ESERLERİN ÖNE ÇIKAN ÖZELLİKLERİ
BUHÂRÎ (v.256)	Müellif, eserindeki hadislerin sahih olduğunu belirtmiştir.	Muallak: 1341 Mütâbî: 341	Muallak: 1341 Mütâbî: 341 **Hadis sayısı:** Mükerrer:7.008. Tekrarsız: 2.362.	• Câmi' türü eserdir. Bâblara göre hemen her konuyu barındırır. • Genelde merfû hadislerden oluşur. • Özellikle bâb başlıklarında birçok sahabe, tabiûn... sözleri-ne yer verir. • Bir hadis farklı birçok konuda zikredilebilir.	• "Likâ" gibi ek şart-lar ileri sürerek sıhhat konusuna özel önem vermiştir. • Hadislerin fıkhına eğilir. • Bâb başlıkları ol-dukça önemlidir. • Müellif hadisleri çoğu kere takti' ve ihtisar yoluyla kaydeder.
MÜSLİM (v.261)	Müellif, eserindeki hadislerin sahih olduğunu belirtmiştir.	Muallak: 12 "Mukaddi-me" de yer alan hadisler, mutâbî ve şevahid: 1.625	Bölüm: 54 Bâb: 1.329 **Hadis sayısı:** Mükerrer: 5.362. Tekrarsız: 2.846.	• Câmi' türü eserdir. Bâblara göre tasnif edilmiş olup hemen her konuyu içine alır. • Genelde merfû hadislerden oluşur. • Konuyla ilgili hadisler bir yere toplanmıştır. • Bir sahâbî'den ilk nakledilen hadise "usûl hadi-si" denir, bunlar, sonrakilerden daha sağlamdır.	• Hadislerin tespitine önem verir. • Bir hadisin isnad ve metinlerini aynı yerde zikreder ve aralarındaki lafız farklılıklarını belirtir. • Bâb başlıkları Nevevî tarafından kon-muştur. • Nispeten uzunca bir "Mukaddime"si bulunmaktadır. • Genel olarak hadis-leri takti' yapmadan bütünüyle vermeye gayret eder.
TİRMİZÎ (v.279)	Zayıf hadisler bulunur. Müellif, bir hadisin kusurunu göstermek için de zayıf hadis nakletmektedir. Az sayıda mevzû ya da mevzu olduğu iddia edilen hadis bulunur.	Mürsel: 50'yi aşkın Munkatı: 17	Bölüm: 46 Bâb: 2496 **Hadis sayısı:** Mükerrer: 3.891. Tekrarsız: 3.367.	• Câmi' türü eserdir. • Sünen tertibiyle eserine başladığı için *Sünen-i Tirmizî* diye meşhur olmuştur. Genelde merfû hadislerden oluşur. • Bir hadisi, kusurunu zikretmek için de eserine alır. İlk sırada illetli hadisi sonra doğru olanı zikreder.	• Hadislerin illetlerini göstermeyi amaçlar. • Rivayetlerin sonunda fukahânın görüş-lerini belirtir. • İkisi hariç zikrettiği hadisler en azından bir grup âlim tarafından uygulanmıştır. • Zikrettiği hadisin hangi sahâbîlerden geldiğini kaydeder.

EBÛ DÂVÛD (v.275)	Zayıf hadisler bulunur. Müellif, aşırı zayıfları açıkladığını belirtir. Az sayıda mevzû ya da mevzu olduğu iddia edilen hadis bulunur.	Mürsel: 103 Munkatı:198 Muallak:1000 civarı	Bölüm: 35. Bâb: 1.864 **Hadis sayısı:** Mükerrer: 4.590 Tekrarsız: 3.784	• Sünen türü eserdir. • Daha çok ahkam hadislerini içerir. • Genelde merfû hadislerden oluşur. • İlk sırada sahih gördüğü rivayeti verir, illetli tariklerinden neredeyse hiç bahsetmez.	• Bir bâbda konuya en yakın hadisleri zikreder, tekrara yer vermez. • Hadislerin fıkhına eğildiği için bu kitap sünenler arasında fakihlerin en çok tercih ettikleri eserdir. • Uzun hadisleri ihtisar eder.
NESÂÎ (v.303)	Zayıf hadisler bulunur. Müellif, bir hadisin kusurunu belirtmek için de zikretmiş olabilir. Az sayıda mevzû ya da mevzu olduğu iddia edilen hadis bulunur.	Eserde birçok mürsel ve munkatı hadis zikredilmiştir.	Bölüm: 51 Bâb: 2.400 civarı **Hadis sayısı:** Mükerrer: 5.662. Tekrarsız: 2.515.	• Sünen türü eserdir. • Daha çok ahkam hadislerini içerir. • Genelde merfû hadislerden oluşur. • Bazı durumlarda sahih metne ulaşmak için hadisin birçok tarikini aynı yerde zikreder. Konuya başlarken genel olark önce illetli hadisleri, sonrasında ise sahih olanları kaydeder.	• Sünen'ini *es-Sünenü'l-kübrâ*'dan seçerek oluşturmuştur. • Metin tespitine önem verir. Bu yönüyle Müslim'in *Sahîh*'ine benzetilir. • Rivayet lafızlarına önem verir.
İBN MÂCE (v.273)	Zayıf hadisler bulunur. Yukarıdaki eserlere nispetle bu tür hadisler daha fazladır Eserde diğerlerine göre daha fazla mevzû ya da mevzu olduğu iddia edilen hadis bulunur.	Mürsel: 14 Munkatı:50 civarı	Bölüm: 37 Bâb: 1.515 **Hadis sayısı:** Mükerrer: 4.332. Tekrarsız: 3.978.Zevâid: 1.339	• Sünen tarzı bir eserdir. Genelde ahkam konularını içerir. • Çoğunlukla merfû hadisleri kaydetmiştir. • Hadisler mümkün olduğu ölçüde tekrar edilmez. • Bir konuya, -varsa- sahih hadisle başlamakta sonrasında daha düşük mertebedekini zikretmektedir. Ancak tersi durumlarda görülür.	• *Kütüb-i Sitte*'deki diğer kitaplara birçok zevâidi bulunmaktadır (Yani onların zikretmediği birçok hadis ihtiva eder). • Fıkhî konular bâb başlıklarında güzel şekilde yansıtılır. Sünnetin önemini ve bağlayıcılığını ihtiva eden bir mukaddimeye sahiptir

VII. HADİSLERLE HAYATIMIZ: Şüpheli Şeylerden Kaçınmak

النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْحَلَالُ بَيِّنٌ وَالْحَرَامُ بَيِّنٌ وَبَيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ لَا يَعْلَمُهَا كَثِيرٌ مِنْ النَّاسِ فَمَنْ اتَّقَى الْمُشَبَّهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِرْضِهِ وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرَاعٍ يَرْعَى حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ أَنْ يُوَاقِعَهُ أَلَا وَإِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى أَلَا إِنَّ حِمَى اللَّهِ فِي أَرْضِهِ مَحَارِمُهُ أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ

Nu'man b. Beşîr'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Muhakkak helal da bellidir haram da. Fakat bunlar arasında şüpheli şeyler vardır ve insanların birçoğu onları bilmez. Kim şüpheli şeylerden korunursa dinini ve ırzını korumuş olur. Kim şüpheli şeylere girerse koruluğun etrafında hayvanlarını otlatan çoban gibi olur ki sürünün oraya girmesi an meselesidir. Dikkat edin her Melikin bir koruluğu vardır. Allah'ın yeryüzündeki koruluğu ise haramlarıdır. Dikkat edin bedende bir et parçası vardır. Eğer o düzgün olursa bütün beden düzgün olur. O, bozuk olursa bütün beden bozuk olur. O kalptir.[732]

Ebû Dâvûd, "Ben kitabımdaki hadislere baktım. Onlar dört bin hadisti. Ama bunların temelinde ise şu dört hadis bulunuyordu" demiş, bunlardan birinin de yukarıdaki hadis olduğunu belirtmiştir.[733]

İsnad bilgileri: Nu'mân b. Beşîr'den, Şa'bî vasıtasıyla nakledilen bu hadisi Buhârî ve Müslim birlikte *Sahih*'lerine almışlardır. Rivayetler arasında bazı ziyade ve farklılıklar bulunmasına rağmen mana genelde aynıdır.

---

732 Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107-108.

733 Metindeki hadise ek olarak Ebû Dâvûd'un zikrettiği diğer üç hadis, "Ameller niyetlere göredir...", "Allah temizdir ancak temiz olanı kabul eder..." ve "Kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terketmek kişinin dinini güzel yaşamasına bir vesiledir" şeklindedir. Ancak ondan dört hadisin hangileri olduğu konusunda farklı nakiller de yapılmıştır (İbn Receb, *Câmi'*, I, 9-10).

Ayrıca bu hadis, Abdullah b. Ömer, Ammâr b. Yâsir, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas tarafından da nakledilmektedir. Ancak bu konudaki en sahih rivayet, Nu'mân b. Beşîr vasıtasıyla zikredilen hadistir.

Şüpheli şeylerden kaçınmak: Kendisinde hiç şüphe bulunmayan helaller bellidir. Allah'ın helal kıldığı şeyleri yemek-içmek ve helal rızıkla kazanılan elbiseler giymek meşrudur. Bunlar Allah'ın razı olduğu amellerdir. Allah'ın haram kıldığı, ölü eti yemek, içki içmek, domuz eti yemek, zina etmek ve diğerleri de haramlığı kesin olan hükümlerdir. Helal mi yoksa haram mı olduğu konusunda şüpheli olan şeylerde ise harama düşmemek için ondan sakınmak gerekir.

Aslında İslâm, hemen her konunun hükmünü açık bir şekilde vermiş ve Hz. Peygamber de ashâbına karşılaştıkları olaylara dair açıklamalarda bulunmuştur. Fakat bazen bir müslüman kendisine bu hükümler ulaşmadığı için karşılaştığı durumun fıkhî hükmü hakkında tereddüt gösterebilir. Ya da o konuda açık hüküm olmasına rağmen yeni karşılaşılan meselenin, yasaklanan harama tam anlamıyla uyup uymadığı noktasında problem yaşanabilir. Bu durumla karşılaşan insanlar doğru bilgiyi araştırmalı ona ulaşıncaya kadar ihtiyatla hareket etmelidir.

Hz. Peygamber, "İnsanların birçoğu bunu bilmez" sözüyle sayıları az da olsa onları bilenlerin bulunacağına işaret etmiştir. Bu az sayıdaki insanlar ise müçtehidlerdir.

Bir konu hakkında kesin olarak helal veya haram denmemişse o zaman müçtehidin içtihad etmesi gerekir. Onlar meseleyi güzel bir şekilde araştırarak doğru hükmü bulmaya çalışırlar. Şâyet bir konuda müçtehidler de çekimser kalıyorsa ondan kaçınmak gerekir.

Şüpheli şeylerden kaçınarak kişinin ırzını korumasının nasıl gerçekleşeceği sorusunu âlimler, böyle davranan insanlar başkalarının kendileri hakkında ileri geri konuşmasına engel olurlar, şeklinde cevap vermişlerdir. Şâyet bir şahıs sürekli şüpheli olan şeyleri yapıyorsa, belki de bazı kimseler onun hakkında haram yiyor diyerek gıybet etmekten kendilerini alamayabilirler. Bu şekilde de söz konusu adamın haysiyeti hakkında ileri geri konuşulmuş olacaktır.

Hadiste geçen *Himâ*, açık arazide bulunan otlağın başkalarından korunduğu yerdir. Şâyet bir çoban hayvanlarını bu çevrede otlatırsa onları başkasının malını yemekten alıkoyamayabilir. Oysa hayvanların bu gibi yerlerden uzakta otlaması şüphesiz daha güvenlidir.

Harama düşmenin kolay ve muhtemel olduğu yerlerde din belirli bir koruyucu kalkan oluşturmuştur. Örneğin zina etmek kesinlikle yasaklanmış bir fiildir.

Öte yandan mahremi olmayan bir kadınla kapalı bir ortamda tek başına kalmak da yasaklanmıştır. Zira, zina şartlarının oluştuğu bir ortamda mahrem olmayan bir kadınla birlikte kalmak söz konusu şahsın harama düşmesine yol açan bir etkendir. Burada asıl olan zinadır. Yabancı bir kadınla başbaşa kalmak ise harama sebebiyet vereceği için haramdır.

Hadiste vurgulanan son nokta ise esas olarak kalbin düzgün olmasıdır. Kalp, organların hakimi gibidir. Şâyet kalpte kin, kıskançlık, öfke, aşırı arzu ve benzeri manevi hastalıklar olduğu takdirde, *küp ancak içindekini sızdırır* misali, gözetimi altındaki organlar da istenilen şekilde hareket edemeyecek, mesela dil, kötü konuşacak; el, haksızlık yapacak; ayaklar, harama gidecektir. Ama kalp bunlardan uzak olduğu takdirde ise diğer organlar da ona uyup hayırlı amel yapacaklardır.[734]

[734] İbn Receb, *Câmi*, I, 67; Nevevî, *Kırk Hadis Şerhi*, 51-52 (çev. İbrahim Hatiboğlu); *Kırk Hadis*, (çev. Abdülkadir Akçiçek) s. 148.

Tablo 3: İlk Üç Asır Önemli Olaylar Kronolojisi[735]

Tarih	Önemli Olaylar
11/632	**Hz. Muhammed'in vefatı**
11/632	Hz. Ebû Bekir'in Halife seçilmesi
11/632	Ridde savaşları
11/632	Resûlullah'ın kızı Hz. Fatıma'nın vefatı
12/633	Yemâme savaşı: Bu savaşta birçok kurra sahâbînin şehit olması neticesinde Kur'an'ın yazılı parçaları bir araya getirildi (Kur'an'ın cem'i)
13/634	Ecnâdeyn savaşı: Bizansla yapılan bu savaşın neticesinde Filistin kapıları Müslümanlara açıldı.
13/634	Hz. Ebû Bekir'in vefatı ve Hz. Ömer'in halife seçilmesi
15/636	Sâsânîlere karşı Kadisiyye savaşının kazanılması
15/636	Bizansa karşı Yermük savaşının kazanılması
16/637	Kûfe ve Basra ordugah şehirlerinin kurulması
17/638	Kudus anahtarının Hz. Ömer'e teslim edilmesi
17/638	Amvas taunu: Amvas'ta meydana gelen taun Suriye'ye yayıldı ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh dahil birçok sahabi ile 25.000'e yakın kişi vefat etti.
18/639	Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Dımaşk valiliğine tayin edilmesi
19/640	Mısır'ın fethi: Mısır'ın fethi üç yılda tamamlanmıştır: 21/642
20/641	Hayber Yahûdilerinin Arap yarımadası dışına sürülmeleri
21/642	Sâsânîlere karşı elde edilen Nihâvend zaferi: Irak'ın fethinin tamamlanması
23/644	Hz. Ömer'in Ebü'l-Lü'lüe tarafından şehit edilmesi
23/644	Şura sonucu Hz. Osman'ın halife seçilmesi
25/646	Hz. Osman'ın Kur'ân'ı istinsah edip çeşitli şehirlere göndermesi: Bu faaliyetin 30/649 yılına kadar sürdüğü belirtilmiştir.
31/651	İran'ın İslam hakimiyetine girişi
32/652	Abdullah b. Mes'ûd'un vefatı
35/656	Hz. Osman'ın şehit edilmesi
36/656	Cemel savaşı
35/657	Sıffin savaşı
37/657	Hakem Olayı ve haricilerin ortaya çıkması
40/661	Hz. Ali'nin Abdurrahman b. Mülcem tarafından şehit edilmesi
41/661	Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye teslim etmesi (Âmü'l-cemâe/Birlik yılı)
49/699	Hz. Hasan'ın vefatı
53/673	Yezîd b. Muâviye'nin veliaht tayin edilmesi
58/678	Hz. Âişe'nin vefatı
58/678	Hz. Ebû Hüreyre'nin vefatı
60/680	Muâviye b. Ebî Süfyân'ın vefatı ve oğlu Yezîd'in halife olması
61/680	Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in ölümü
63/683	Medinelilerin Yezîd'e karşı ayaklanması: Harre savaşı

[735] * İsmail Yiğit, *Emeviler* (İstanbul: İsam yayınları, 2016) ve Nahide Bozkurt'un *Abbasiler* (İstanbul: İsam yayınları, 2014) kitabının sonunda yer alan kronolojiler ile ilgili DİA maddelerinden istifade edilerek oluşturulmuştur.

64/684	II. Muaviye'nin halifelikten ayrılması ve Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de hilafetini ilan etmesi
64/684	Cabiye görüşmeleri ve Mervân b. Hakem'in halife seçilmesi: Emevîlerde Mervânîler dönemi
65/685	Mervân b. Hakem'in ölümü ve Abdülmelik b. Mervan'ın halife olması
65/685	Abdullah b. Amr b. As'ın vefatı
66/685	Muhtâr es-Sekafî'nin bir isyan neticesinde Kûfe'yi ele geçirmesi
66/685	Kudus'te Kubbetü's-sahrâ'nın inşa edilmesi. (Kubbe 72 yılında bitirildi)
67/687	Muhtâr es-Sekafî'nin ortadan kaldırılması
68/688	Abdullah b. Abbas'ın vefatı
73/693	Haccâc'ın Mekke kuşatması ve Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi
73/693	Abdullah b. Ömer'in vefatı
74/694	Ebû Saîd el-Hudrî'nin vefatı
78/697	Câbir b. Abdullah'ın vefatı
81/700	İbn Eş'as (Abdurrahman b. Muhammed) isyanı
81/700	Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatı
82/701	İbn Eş'as (Abdurrahman b. Muhammed) isyanının bastırılması
93/711	Enes b. Mâlik'in vefatı
94/713	Meşhur tabiûn âlimi Saîd b. Cübeyr'in vefatı
94/713	Hz. Ali'nin torunu ve İmamiyye Şîa'sının dördüncü imamı Zeynelabidin Ali b. Hüseyin b. Ali'nin vefatı
99/717	Ömer b. Abdülazîz'in halife olması
99-101	Hadislerin resmî tedvîn emrinin verilmesi
101/720	Ömer b. Abdülazîz'in vefatı
102/720	Yezîd b. Mühelleb isyanı
105/724	Hişam b. Abdülmelik'in halife olması
110/718	Son sahâbî Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî'nin vefatı
114/734	Hâris b. Süreyc isyanı
114/734	Hz. Ali'nin torunu ve İmamiyye Şîa'sının beşinci imamı Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Bâkır'ın vefatı
122/739	Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de ayaklanması
124/742	Hadisleri ilk tedvîn eden şahıs İbn Şihâb ez-Zührî'nin vefatı
125/743	Hişam b. Abdülmelik'in vefatı
127/745	Sufriyye haricileri lideri Dehhâk b. Kays eş-Şeybânî'nin Irak'ta isyanı
128/745	Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasan'da Abbasî devletinin başına getirilmesi
129/747	Abbâsî isyanının başlatılması
131/749	Abbâsî ordularının Horasan'ı tamamen kontrol altına almaları
132/749	Abbâsî devletinin kuruluşu
145/762	Bağdat şehrinin kuruluşu
145/762	Hz. Ali ailesine mensup Muhammed b. Abdullah Nefsü'z-zekiyye'nin ayaklanması ve öldürülmesi
148/765	Hz. Ali'nin torunu ve İmamiyye Şîa'sının altıncı imamı Ca'fer b. Muhammed b. Ali: Ca'fer es-Sâdık'ın vefatı
150/767	Hanefi mezhebini kurucusu Ebû Hanîfe'nin vefatı
153/770	Câmi' türü eserlerinin ilk müelliflerinden Ma'mer b. Râşid'in vefatı

157/774	Şam bölgesinin büyük âlimi ve Evzaiyye mezhebinin kurucusu Evzaî'nin vefatı
158/775	Muhammed Mehdî'nin halife oluşu
169/786	Alioğullarından Hüseyin b. Ali'nin ayaklanması ve Fâh'ta öldürülmesi
170/786	Harûn er-Reşîd'in halife oluşu
179/795	Medine'nin büyük imamı Mâlikî mezhebinin kurucusu Mâlik b. Enes'in vefatı
182/798	Ebû Hanîfe'nin meşhur talebesi Ebû Yusuf'un vefatı
187/803	Bermekî Ca'fer'in 186/802'de Harûn er-Reşîd tarafından öldürülmesinin ardından tüm Bermekî ailesinin görevden uzaklaştırılması ve ileri gelenlerinin hapse atılması
189/805	Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencisi İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin vefatı
194/809	Emîn ile Me'mûn'un hilafet mücadeleleri
198/813	Emîn'in öldürülmesi ve Me'mûn'un halife olması
201/817	Me'mûn'un, Hz. Ali ailesine mensup Ali b. Mûsâ'yı (er-Rıza) veliaht tayin etmesi
203/818	Hz. Ali'nin torunu İmamiyye Şîa'sının sekizinci imamı Ali b. Mûsâ b. Ca'fer er-Rızâ'nın vefatı
204/819	Sâmâniler hanedanlığı (Mâveraünnehir ve Horasan'da): Hanedanlık 395/1005 yılına kadar devam etmiştir.
204/819	Şafiî mezhebinin kurucusu İmam Şafiî'nin vefatı
205/821	Tâhirîler hanedanlığı (Mâveraünnehir ve Horasan'da): Hanedanlık 259/873 yılına kadar devam eder.
212/827	Me'mûn Mu'tezileyi resmî mezhep haline getirmesi
218/833	Me'mûn'un Halku'l-Kur'ân meselesinde Mihne hareketini resmen başlatması
218/833	Me'mûn'un ölümü ve kardeşi Mu'tasım'ın halife oluşu
227/842	Vâsık billâh'ın halife oluşu
232/847	Mütevekkil'in halife oluşu ve Mu'tezilî siyasetin sona ermesi: Resmî mihne hareketinin sonu
241/855	*Müsned* müellifi Ahmed b. Hanbel'in vefatı
255/869	Irakta zenci kölelerin isyanı: İsyan 269/883 veya 270/883 yılına kadar sürer.
255/869	*Sünen* adlı eseriyle tanınan meşhur muhaddis Dârimî'nin vefatı
256/870	*el-Câmiu's-sahîh* müellifi Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin vefatı
260/874	Hz. Ali'nin torunu ve İmamiyye Şîa'sının onbirinci imamı Hasan el-Askerî'nin vefatı
260/874	İmamiyye Şîa'sında kıyamete yakın geri dönüp dünyayı adaletle dolduracağına inanılan Mehdî Muntazar'ın gaybete ermesi –Gaybet-i suğrâ-
261/875	Buhârî'nin *el-Câmi*'inden sonra en sahih hadisleri bir araya toplayan Müslim b. Haccac en-Neysâbûrî'nin vefatı
273/887	*Kütüb-i Sitte*'de yer alan eserlerin sonuncusunu telif eden İbn Mâce el-Kazvinî'nin vefatı
275/889	Kütüb-i Sitte müelliflerinden meşhur *Sünen* yazarı Ebû Dâvûd es-Sicistanî'nin vefatı
279/892	*Kütüb-i Sitte*'de *Câmi*' müellifi Tirmizî'nin vefatı
287/900	Karmatî isyanları
292/905	Hamdânîler hanedanlığı (Musul ve Kuzey Suriye'de): Hanedanlık 394/1004 yılına kadar sürmüştür
296/909	Fâtımî hilafetinin kuruluşu (Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Şiî devleti): Bu devlet, 566/1171 yılına kadar devam etmiştir.
303/915	*Kütüb-i Sitte*'de *Müctebâ* adlı *Sünen* müellifi Nesâî'nin vefatı

Tablo 4: Diyanet İslam Ansiklopedisinde Hadis Bölümündeki İsimlerin Kronolojik Listesi[736]

Madde Adı-İsimler	Vefat Hicri/ Miladi	Diyanet İslam Ansiklopedisi Tanıtım Cümlesi
Fâtima bint Muhammed (s.a.v.)	11/632	Hz. Peygamber'in soyunu devam ettiren kızı. (kadın sahâbî)
Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe	12/633	Sahâbî.
Zeyd b. Hattâb el-Adevi	12/633	Hz. Ömer'in kardeşi, sahâbî.
Ebû Bekr es-Sıddîk	13/634	İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi. (sahâbî)
Fazl b. Abbas	14/635[?]	Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, sahâbî.
İbn Ümmü Mektûm	15/636	Hz. Peygamber'in müezzini, âmâ sahâbî.
Utbe b. Gazvân	17/638	İlk müslümanlardan, Basra şehrinin kurucusu. (sahâbî)
Ebû Ubeyde b. Cerrâh	18/639	Aşere-i mübeşşereden olan kumandan sahâbî.
Muâz b. Cebel	18/639	Sahâbî.
Şürahbîl b. Hasene	18/639	Vahiy kâtibi ve kumandan.
Safvân b. Muattal	19/640[?]	İfk Hadisesi'ne adı karışan sahâbî.
Bilâl-i Habeşî	20/641	Hz. Peygamber'in ilk müezzini olan sahâbî.
Üseyd b. Hudayr el-Ensarî	20/641	Medineli ilk müslümanlardan, sahâbî. (kavminin nakibi)
Zeyneb bint Cahş	20/641	Hz. Peygamber'in hanımı.
Ömer b. Hattab	23/644	Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi (634-644). (sahâbî)
Sevde bint Zem'a el-Kureşiyye	23/644	Hz. Peygamber'in hanımı. (kadın sahâbî)
Sürâka b. Mâlik b. Cü'şüm	24/645	Hicret sırasında henüz müslüman olmadan Resûl-i Ekrem'i yakalamaya çalışmasıyla ünlü sahâbî.
Ümmü Harâm el-Ensariyye	28/648	Türkler arasında Hala Sultan diye bilinen sahâbî. (kadın)
Hâtib b. Ebû Beltea	30/650	Hz. Peygamber'in Mısır Mukavkısı Cüreyc b. Mînâ'ya elçi olarak gönderdiği sahâbî.
Abbas b. Abdilmuttalib el-Haşimî	32/653	Hz. Peygamber'in amcası. (sahâbî)
Abdullah b. Mes'ud	32/652	İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşere*den biri, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu.
Abdullah b. Zeyd el-Ensarî	32/653	Sâhibü'l-ezân diye meşhur olan sahâbî.

736 Bu liste Şaban Argun'un verilerini düzenleyen Adnan Hoyladı'nın çalışmasından Hadis Bölümündeki şahısların seçilmesi suretiyle elde edilmiş, farklı alanda kayddilmesine rağmen hadisle ilgili görülen bazı isimler ise Mustafa Macit Karagözoğlu'nun *Talid*'teki listesi dikkate alınarak eklenmiştir.

Abdurrahman b. Avf ez-Zühri	32/652	Hz. Peygamber'e ilk iman eden ve cennetle müjdelenen on sahâbîden biri.
Ebû Zer el-Gifârî	32/653	Servet terâkümü konusundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan sahâbî.
Ebü'd-Derdâ el-Hazreci	32/652 [?]	Dımaşk kadılığı ve Kur'an muallimliği yapan sahâbî.
Kâ'b el-Ahbâr el-Himyeri	32/652[?]	Benî İsrâil'e dair rivayetleriyle tanınan tâbiî.
Übey b. Kâ'b el-Ensari	33/654[?]	Hz. Peygamber'e kâtiplik yapan ve Kur'an'a hizmetleriyle tanınan sahâbî.
Ebû Talha el-Ensârî	34/654- 655	Sahâbî.
Mistah b. Üsâse el-Kureşi	34/654	Sahâbî.
Ubâde b. Sâmit	34/654	Sahâbî.
Osman b. Affan	35/656	İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü. (644-656) (sahâbî)
Huzeyfe b. Yemân	36/656	Hz. Peygamber'in sırdaşı olan sahâbî.
Selmân-ı Fârisî	36/656[?]	İslâmiyet'i kabul eden İran asıllı ilk sahâbî.
Talha b. Ubeydullah	36/656	Aşere-i mübeşşereden olan sahâbî.
Zübeyr b. Avvâm	36/656	Hz. Peygamber'e ilk iman edenlerden ve cennetle müjdelenen on sahâbîden biri.
Ammâr b. Yasir	37/657	İlk müslümanlardan, anne ve babası ilk İslâm şehidleri olan meşhur sahâbî.
Habbâb b. Eret et-Temimi	37/657- 658	İslâmiyet'i ilk kabul eden sahâbîlerden biri.
Huzeyme b. Sâbit el-Ensari	37/657	Züşşehâdeteyn diye tanınan sahâbî.
Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddik	38/659	Hz. Ebû Bekir'in oğlu, Mısır valisi.
Suheyb b. Sinân er-Rumi	38/659	Sahâbî.
Ali b. Ebû Talib	40/661	Hz. Peygamber'in damadı, Hulefâ-yı Râşidîn'in dördüncüsü. (sahâbî)
Âtike bint Zeyd el-Kureşiyye	40/660	Aşere-i mübeşşereden Saîd b. Zeyd'in kız kardeşi ve İslâmiyet'i ilk kabul eden şair kadın sahâbîlerden biri.
Abdullah b. Sebe	40/660	İslâm dünyasında ilk fitnenin ve Şiiliğin ortaya çıkışında önemli rol oynadığı ileri sürülen kimse.
Esmâ Bint Umeys el-Has'amiyye	40/661	Kadın sahâbî.
Temîm ed-Dârî	40/661	Sahâbî.
Ebû Mûsâ el-Eş'arî	42/662	Hakem Vak'ası'nda Hz. Ali'yi temsil eden fakih sahâbî.
Abdullah b. Selâm	43/663	Yahudi âlimi iken daha sonra müslüman olan meşhur sahâbî.

Amr b. As	43/663	Meşhur sahâbî, Mısır fâtihi ve devlet adamı.
Muhammed b. Mesleme el-Ensari	43/663	Sahâbî.
Abdullah b. Erkam el-Kureşi	44/664	Hz. Peygamber'in hâricî yazışmalarını idare eden sahâbî.
Ümmü Habîbe el-Ümeviyye	44/664	Hz. Peygamber'in hanımı. (kadın sahâbî)
Hafsa bint Ömer b. Hattab	45/665[?]	Hz. Ömer'in kızı ve Hz. Peygamber'in hanımı. (kadın sahâbî)
Zeyd b. Sâbit el-Ensari	45/665[?]	Sahâbî.
Ebû Eyyûb el-Ensârî	49/669	Hicret sırasında Hz. Peygamber'i Medine'de evine misafir eden ve Türkiye'de «Eyüp Sultan» unvanıyla anılan sahâbî.
Kâ'b b. Mâlik el-Ensari	50/670	Hz. Peygamber'in meşhur üç şairinden biri. (sahâbî)
Mugire b. Şu'be	50/670	Sahâbî, Emevî devlet adamı.
Safiyye bint Huyey	50/670[?]	Hz. Peygamber'in hanımı. (kadın sahâbî)
Ebû Bekre Nüfey' b. Mesruh es-Sekafî	51/671[?]	Sahâbî.
Hucr b. Adî el-Kufi	51/671	Hz. Ali taraftarlığı sebebiyle Muâviye döneminde öldürülen sahâbî.
Saîd b. Zeyd el-Kureşi	51/671[?]	Aşere-i mübeşşereden biri.
İmrân b. Husayn el-Ezdi	52/672	Sahâbî.
Amr b. Hazm el-Ensari	53/673[?]	Hz. Peygamber'in Necran'a muallim ve zekât memuru olarak gönderdiği sahâbî.
Abdullah b. Üneys el-Cühenî	54/674	Hz. Peygamber'in tek başına seriyye olarak görevlendirdiği ve cennetle müjdelediği sahâbî.
Ebû Katâde el-Ensari	54/674	Hz. Peygamber'in süvarisi olarak tanınan cengâver sahâbî.
Fâtima bint Kays el-Kureşiyye	54/674[?]	Boşanması fikhî hükümlere konu olan kadın sahâbî.
Üsame b. Zeyd b. Harise	54/674	Sahâbî.
Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzumi	55/675	İlk müslüman olan sahâbîlerden.
Sa'd b. Ebû Vakkâs el-Kureşi	55/675	Aşere-i mübeşşereden olan sahâbî, kumandan.
Âişe bint Ebû Bekr es-Sıddîk	58/678	Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Hz. Peygamber'in hanımı. (hanım sahâbî)
Ebû Hüreyre	58/678	Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan sahâbî.
Ukbe b. Âmir el-Cüheni	58/678	Suffe ehlinden, Mısır valisi. (sahâbî)

Cübeyr b. Mut'im	59/678	Nesep konusundaki bilgisiyle tanınan sahâbî.
Berîre	60/680[?]	Hz. Âişe'nin âzatlı câriyesi, sahâbî.
Muâviye b. Ebî Süfyân	60/680	Sahâbî, Emevî hilâfetinin kurucusu (661-680).
Semüre b. Cündeb	60/680	Sahâbî.
Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib	61/680	Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin küçük oğlu, Kerbelâ şehidi. (sahâbî)
Velîd b. Ukbe el-Kureşi	61/680-681	Sahâbî.
Alkame b. Kays	62/682	Abdullah b. Mes'ûd'un seçkin talebesi, Kûfe fıkıh ve tefsir mektebinin önde gelen temsilcilerinden.
Ebû Müslim el-Havlânî	62/681-682	Meşhur tâbiî ve zâhid.
Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	62/682	Sahâbî, Mısır valisi.
Ümmü Seleme el-Mahzumiyye	62/681	Hz. Peygamber'in hanımı.
Amr b. Şürahbîl	63/683	Muhaddis tâbiî.
İbn Sayyâd	63/683	Ashap arasında yaşamakla birlikte dinî hüviyeti hakkında kuşkular bulunan kişi.
Ma'kil b. Sinân	63/683	Harre Savaşı'nda öldürülen sahâbî.
Mesrûk b. Ecda'	63/683[?]	Kûfe ekolüne mensup muhaddis ve fakih tâbiî.
Abdullah b. Amr b. Âs	65/684-685	Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri onun huzurunda yazmasına izin verilen sahâbî.
Ebû Berze el-Eslemî	65/685[?]	Sahâbî.
Mervan b. Hakem	65/685	Emevî halifesi ve Mervânî kolunun kurucusu (684-685).
Rebî' b. Huseym	65/685 [?]	Muhaddis tâbiî, zâhid.
Süleyman b. Surad	65/685	Sahâbî.
Muhtâr es-Sekafî	67/687	Hz. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla ayaklanan siyasî - dinî lider.
Abdullah b. Abbas	68/687-688	Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbî.
Zeyd b. Erkam	68/688	Sahâbî.
Abdurrahman b. Ebzâ	70/689	Kur'ân-ı Kerîm ve fıkıh konularındaki bilgisiyle tanınan sahâbî.
Ümmü Atiyye el-Ensariyye	70/689[?]	Kadın sahâbî.
Berâ b. Âzib	71/690 [?]	Hadis rivayetiyle meşhur sahâbî.
Abîde es-Selmânî	72/691	Tâbiîn devrinin Kûfe'de yetişen meşhur fakihi.

Abdullah b. Ömer b. Hattâb	73/693	Hz. Ömer'in oğlu, en çok hadis rivayet eden, en çok fetva veren yedi sahâbîden ve abâdile*den biri.
Abdullah b. Zübeyr b. Avvam	73/693	Emevî hânedanına karşı halifeliğini ilân eden ve abâdile*den biri olan sahâbî.
Esmâ bint Ebû Bekir es-Siddîk	73/692	Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Abdullah b. Zübeyr'in annesi, sahâbî.
Râfi' b. Hadîc	73/692	Sahâbî.
Amr b. Meymûn	74/693 [?]	Muhaddis tâbiî.
Ebû Saîd el-Hudrî	74/693- 694	Çok hadis rivayet eden yedi sahâbîden biri.
Esved b. Yezid	75/694	Fakih, kıraat âlimi ve muhaddis tâbiî.
Câbir b. Abdullah el-Ensarî	78/697	En çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri.
Ebû İdris el-Havlânî	80/699	Dımaşk kadısı, muhaddis tâbiî.
Sefîne	80/699 [?]	Hz. Peygamber'in hizmetkârı. (sahâbî)
Süveyd b. Gafele	80/699	Muhadramûndan olan muhaddis.
Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye	81/701 [?]	Kadın tâbiî, fakih ve muhaddis.
Abdullah b. Şeddâd	82/701	Hz. Peygamber zamanında doğan muhaddis tâbiî.
Ebü'l-Bahterî, Saîd b. Fîrûz	82/701	Kûfeli fakih ve muhaddis tâbiî.
Şakîk b. Seleme	82/701	Kûfeli muhadram hadisçi ve sûfî.
Zir b. Hubeyş	82/701	Kıraat ve hadis âlimi, muhadram tâbiî. (583 - 701)
İbn Ebû Leylâ, Abdurrahman	83/702	Hadis, fıkıh ve kıraat âlimi, tâbiî.
Muâze el-Adeviyye	83 (veya 101) 702 (veya 719- 720)	Tâbiî.
Zeyd b. Vehb	83/702	Muhadramûndan.
Abdullah b. Hâris el-Hâşimî	84/703	Muhaddis tâbiî.
Vâsile b. Eska'	85/704[?]	Sahâbî.
Abdullah b. Ebû Evfâ	86/705	Kûfe'de en son vefat eden sahâbî.
Kabîsa b. Züeyb	86/705 [?]	Muhaddis ve fakih, tâbiî.
Ebü'l-Âliye er-Riyâhî	90/709	Tefsir, hadis ve kıraat âlimi, tâbiî.
İbrâhim et-Teymî	92/710-711	Muhaddis ve fakih tâbiî.
Câbir b. Zeyd	93/711-712	İbâzıyye'den olduğu söylenen muhaddis ve fakih.
Enes b. Mâlik	93/711-712	Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri.
Ebû Bekr b. Abdirrahman	94/713	Medineli tâbiî, fakih ve muhaddis.

Ebû Selemeb. Abdurrahman b. Avf	94/712-713	Hadis hâfızı, Medineli yedi tâbiîn fakihinden biri.
Said b. Cübeyr	94/713 [?]	Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiî.
Said b. Müseyyeb	94/713	Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.
Urve b. Zübeyr	94/713	Medineli meşhur yedi fakihten biri, hadis ve siyer âlimi.
Mutarrif b. Abdullah	95/713-714	Muhaddis tâbiî.
Nehaî, İbrahim b. Yezid	96/714	Muhaddis ve fakih, tâbiî.
Kays b. Ebû Hâzim	97/715 [?]	Muhaddis tâbiî.
Ubeydullah b. Abdullah	98/716	Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri. (âmâ)
Abdurrahman b. Esved	99/717	Fakih tâbiî.
Ebû Osman en-Nehdî	100/718-719	Muhaddis ve mücâhid tâbiî.
Ebü't-Tufeyl Amir b. Vasile	100/718-719	En son vefat eden sahâbî.
Harice b. Zeyd	100/718	Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.
Haneş b. Abdullah	100/718	Endülüs ve Mağrib fetihlerine iştirak eden tâbiî.
Âişe bint Talha b. Ubeydullah	101/719	Meşhur kadın tâbiî.
Ebû Sâlih es-Semmân	101/719-720	Hadis hâfızı, tâbiî.
Ömer b. Abdülaziz	101/720	Emevî halifesi (717-720).
Rib'î b. Hirâş	101/719	Hadis hâfızı ve zâhid.
Atâ b. Yesâr	103/721	Tâbiîn devri fıkıh ve hadis âlimlerinden.
Hâlid b. Ma'dân	103/721	Hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.
Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit	104/722-723	Hz. Peygamber'in şairi Hassân b. Sâbit'in oğlu, şair tâbiî.
Eş'arî, Ebû Bürde	104/722	Kûfe kadısı, fakih ve muhaddis tâbiî.
Ebû Kilâbe el-Cermî	104/722	Muhaddis ve fakih tâbiî.
Şa'bî, Amir b. Şerahil	104/722	Hadis âlimi, tâbiî.
Eban b. Osman b. Affân	105/723	Medine valisi, muhaddis tâbiî.
Ebû Recâ' el-Utâridî	105/723[?]	Tâbiî.
İkrime el-Berberî	105/723	Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı, müfessir tâbiî.
Amre bint Abdurrahman	106/724	Hadis ve fıkıh sahalarında otorite olan kadın tâbiî.
Salim b. Abdullah b. Ömer	106/725	Medineli tâbiî fakihi.
Tâvûs b. Keysân	106/725	Muhaddis ve fakih tâbiî.

Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir	107/725	Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.
Süleyman b. Yesâr	107/725	Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.
Bekir b. Abdullah el-Müzenî	108/726	Muhaddis ve fakih tâbiî.
Avn b. Abdullah	110/728	İlk devir âbid*lerinden, muhaddis tâbii.
Bilâl b. Sa'd	110/728	Tâbiîn nesli âbid, zâhid ve muhaddislerinden.
Hasan-ı Basrî	110/728	Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid.
İbn Sîrîn, Muhammed	110/729	Rüya tabiriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.
Atiyye el-Avfî	111/729	Kûfeli muhaddis ve müfessir, tâbiî.
Mekhûl b. Ebû Müslim eş-Şâmî	112/730	Tâbiîn fakihi.
Atâ b. Ebû Rebâh	114/732	Tâbiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessir.
Uley b. Rebâh el-Mısrî	114/732	Muhaddis, tâbiî.
Vehb b. Münebbih	114/732	Yemenli tâbiî.
Amr b. Mürre	116/734 [?]	Kûfe'nin meşhur hadis hâfızı ve zâhidi.
A'rec, Abdurrahman b. Hürmüz	117/735	Muhaddis ve mukrî* bir tâbiî.
İbn Ebû Müleyke	117/735	Muhaddis, tâbiî.
Meymûn b. Mihrân	117/735	Tâbiîn âlimi ve kadı.
Nâfi', Mevla İbn Ömer	117/735	Abdullah b. Ömer'in âzatlı kölesi, tâbiî.
Amr b. Şuayb	118/736	Tâifli fakih ve muhaddis tâbiî.
Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	120/738	Muhaddis tâbiî, hadislerin toplanmasına yardımcı olan Medine valisi ve kadısı.
Hammâd b. Ebû Süleyman	120/738	Ebû Hanîfe'nin hocası, döneminin Kûfe fakihi.
Zeyd b. Ali	122/740	Hz. Hüseyin'in torunu, Zeydiyye mezhebinin imamı.(tâbiî)
Muhammed b. Vâsi'	123/741	Muhaddis ve sûfî.
Simâk b. Harb	123/741	Hadis hâfızı, tâbiî.
Zührî, İbn Şihab	124/742	Tâbiî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in emriyle resmen tedvîn eden âlim.
Zeyd b. Ebû Üneyse	125/743 [?]	Tebeu't-tâbiîne mensup muhaddis ve fakih.
Amr b. Dînâr	126/744	Tâbiîn devri Mekke fukahasından, müctehid, muhaddis.
Ebü'z-Zübeyr el-Kureşî	126/743-744	Hadis hâfızı, tâbiî.
Ebû İshak Es-Sebîî	127/745	Kûfeli hadis ve kıraat âlimi, tâbiî.
Sâbit b. Eslem el-Bünânî	127/744	Basralı muhaddis, âbid ve zâhid.

Câbir b. Yezid el-Cu'fi	128/745	Şiî muhaddis.
Yezîd b. Ebû Habîb	128/745	Tâbiîn âlimi, muhaddis. (Mısır müftüsü)
Mansûr b. Zâzân el-Vasıtî	129/747	Muhaddis.
Yahya b. Ebû Kesîr	129/747	Basralı muhaddis, tâbiî.
Ebû'z-Zinâd	130/748	Hadis hâfızı ve fakih tâbiî.
Eyyûb es-Sahtiyânî	131/749	Fıkıh ve hadis âlimi, tâbiî.
İbnü'l-Münkedir	131/748	Hadis ve kıraat âlimi, zâhid.
Hemmâm b. Münebbih	132/750	İlk yazılı hadis metinlerinden es-Sahîfetü's-sahîha adlı mecmuası ile tanınan tâbiî.
İbnü'l-Mu'temir	132/750	Hadis hâfızı, tâbiî.
Atâ b. Sâib	136/753	Kûfeli muhaddis tâbiî.
Rebîa b. Ebû Abdurrahman	136/753	Muhaddis ve fakih, tâbiî.
Zeyd b. Eslem el-Ömerî	136/754	Tâbiîn âlimi.
Yûnus b. Ubeyd	139/756	Muhaddis tâbiî.
Ebû Bürde, Büreyd b. Abdullah	140/757 [?]	Muhaddis.
Mûsâ b. Ukbe	141/758	İlk megazi yazarlarından
Âsim b. Süleyman el-Ahvel	142/759	Muhaddis tâbiî.
Ali b. Ebû Talha	143/760	Tebeü't-tâbiîn neslinin meşhur müfessir ve muhaddislerinden.
Humeyd et-Tavîl	143/760	Hadis hâfızı, tâbiî.
Süleyman b. Tarhân	143/761	Hadis hâfızı, tâbiî.
Yahya b. Said el-Ensârî	143/760	Hadis âlimi, tâbiî.
Amr b. Ubeyd	144/761	Mu'tezile'nin kurucularından ve hadis rivayet eden ilk kelâmcılardan.
Abdülmelik b. Ebû Süleyman	145/762-763	Hadis rivayetiyle tanınan âlim.
Haccâc b. Ertât	145/762	Basra ve Kûfe kadısı, muhaddis.
Amr b. Kays el-Mülâî	146/763	İlk devir Kûfe muhaddis ve sûfîlerinden.
Hişâm b. Urve	146/763	Muhaddis tâbiî.
Ubeydullah b. Ömer B. Hafs	147/764	Tâbiîn âlimi, muhaddis.
A'meş, Süleyman b. Mihran	148/765	Hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki bilgisiyle tanınan tâbiîn nesline mensup âlim.
Amr b. Hâris	148/765	Mısır müftüsü diye tanınan hadis hâfızı.
İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman	148/765	Kûfe kadısı, mutlak müctehid, muhaddis.

Muhammed b. Aclân	148/765	Muhaddis ve fakih tâbiî.
Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit	150/767	Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid.
İbn Cüreyc el-Mekkî	150/767	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.
İbn Avn, Abdullah	151/768	Hadis âlimi.
İbn İshak	151/768	Siyer ve megâzî müellifi, muhaddis.
Hişâm ed-Destüvâî	153/770	Hadis hâfızı.
Ma'mer b. Râşid	153/770	Yemen'de hadisi ilk tedvîn eden tâbiî, muhaddis ve fakih.
Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ	155/772	Maniheist fikirleri ve İslâm'ı tahrif edici faaliyetleriyle tanınan kişi.
İbn Ebû Arûbe, Said b. Mihran	156/773	Hadisleri ilk defa konularına göre tasnif eden muhaddis ve fakih.
Evzâî, Ebû Amr	157/774	Evzâiyye mezhebinin kurucusu, fıkıh ve hadis âlimi.
Hayve b. Şüreyh	158/775 [?]	Muhaddis, fakih ve zâhid.
İbn Ebû Zi'b	159/776	Tebeu't-tâbiînden Medineli fakih, muhaddis.
Şu'be b. Haccâc	160/776	Tebeu't-tâbiîn neslinden muhaddis, ricâl âlimi.
İbrâhim b. Edhem	161/778	Zâhid, sûfî ve muhaddis.
Zâide b. Kudâme	161/777	Kûfeli muhaddis, tâbiî.
Ebân b. Yezîd	163/779-780	Hadis hâfızı.
İbrâhim b. Tahmân	163/780	Muhaddis, fakih ve kelâm âlimi, tâbiî.
Süleyman b. Mugire	165/781	Hadis hâfızı.
Hammâd b. Seleme	167/784	Muhaddis, nahiv ve fıkıh âlimi.
Said b. Abdülazîz	167/783	Hadis imamı ve fakih.
Füleyh b. Süleyman	168/784	Hadis hâfızı.
Ebû Ma'şer es-Sindî	170/787	Megâzî müellifi ve muhaddis.
İbn De'b, İsa b. Yezid	171/787	Şair, ensâb ve ahbâr âlimi.
Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd	174/790	Geniş hadis bilgisi ve hadis rivayetiyle tanınan âlim.
İbn Lehîa, Abdullah el-Mısrî	174/790	Tebeu't-tâbiîn âlimlerinden muhaddis ve fakih.
Leys b. Sa'd	175/791	Mutlak müctehid, muhaddis.
Ebû Avâne el-Vâsitî	176/792	Hadis hâfızı.
İbn Ferrûh el-Farisî	176/792	Hadis ve fıkıh âlimi.
Şerîk b. Abdullah	177/794	Hadis hâfızı, kadı.
Hammâd b. Zeyd	179/795	Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

Mâlik b. Enes	179/795	Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis.
İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî	180/796	Muhaddis, kıraat âlimi.
Rebî' b. Habîb	180/796 [?]	el-Câmi'u's-sahîh adlı müsnediyle tanınan İbâzıyye imamı.
Abdullah b. Mübârek	181/797	Tebeü't-tâbiînin ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih.
Ebû Yûsuf	182/798	Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kàdılkudât.
Yahya b. Zekeriyyâ	182/798	Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden, fakih ve muhaddis.
Yezîd b. Zürey'	182/798	Hadis hâfızı.
Hüşeym b. Beşîr	183/799	Bağdatlı muhaddis.
İbrâhim b. Sa'd	183/799	Hadis hâfızı, fakih.
Abdullah b. Mus'ab	184/800	Abbâsîler devri valilerinden, şair ve muhaddis.
Muâfâ b. İmrân	185/801	Hadis hâfızı.
Mugire b. Abdirrahman	186/802	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Derâverdî, Abdülaziz b. Muhammed	187/803	Muhaddis.
Mu'temir b. Süleyman	187/803	Muhaddis tâbiî.
Cerîr b. Abdülhamîd	188/804	Hadis hâfızı.
Fezârî, Ebû İshak	188/804	Muhaddis ve fakih.
Şeybânî, Muhammed b. Hasan	189/805	Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehid.
İbn Uleyye, İsmail b. İbrahim	193/809	Hadis hâfızı, fakih ve müfessir.
Muhammed b. Fudayl	195/811	Hadis hâfızı.
Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî	195/810	Şamlı muhaddis.
Bakiyye b. Velîd	197/812	Muhaddis.
İbn Vehb, Ebû Muhammed	197/812	İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden, fakih ve muhaddis.
Vekî' b. Cerrâh	197/812	Muhaddis ve fakih.
Abdurrahman b. Mehdî	198/813-814	Tebeü't-tâbiînin tanınmış hadis hâfızı ve fıkıh âlimi.
Yahya b. Saîd el-Kattân	198/813	Hadis hâfızı, ricâl âlimi.
İbn Zebâle, Ebü'l-Hasan	199/814	Hadis râvisi, ensâb âlimi ve tarihçi.
Ebü'l-Bahterî, Vehb b. Vehb	200/815-816	Hadis uydurmakla tanınan kàdılkudât.
Ebû Gânim	200/815	el-Müdevvene adlı eseriyle tanınan İbâzî fakihi.

Yahya b. Adem	203/818	Kur'an ve hadis âlimi.
Zeyd b. Hubâb	203/819	Kûfeli muhaddis.
Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf	204/819-820	Rivayetleri Buhârî dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddis.
Ebû Âmir el-Akadî	204/819-820	Muhaddis.
Nadr b. Şümeyl	204/820	Arap sözlük yazarı ve hadis âlimi.
Şâfiî, Muhammed b. İdris	204/820	Şâfiî mezhebinin imamı, büyük müctehid.
Tayâlisî, Süleyman b. Davud	204/819	Müsned sahibi Basralı hadis hâfızı.
Revh b. Ubâde	205/820	Hadis hâfızı.
Dâvûd b. Muhabber	206/821	Akla dair uydurma rivayetleri topladığı eseriyle tanınan muhaddis.
Yezîd b. Hârûn	206/821	Hadis hâfızı.
İbn Künâse, Ebû Yahya	207/823	İlk Abbâsî dönemi şairlerinden şiir ve hadis râvisi.
Vâkidî	207/823	Megâzî müellifi, İslâm tarihçisi, muhaddis ve kadı.
Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ânî	211/826-827	Tanınmış Yemenli muhaddis.
Ebû Âsım en-Nebîl	212/828	Muhaddis.
Esed b. Mûsâ	212/827	Emevî soyuna mensup muhaddis.
Firyâbî, Muhammed b. Yûsuf	212/827	Hadis hâfızı.
İbnü'l-Mâcişûn	212/827	İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden.
Abdullah b. Yezîd el-Adevî	213/828	Basralı meşhur muhaddis ve kârî.
Kabîsa b. Ukbe	215/830	Hadis hâfızı, müfessir.
Muhammed b. Abdillah el-Ensârî	215/830	Muhaddis ve kadı.
Ebû Müsihir, Abdüla'la b. Müsâhir	218/833	Hadis, kıraat ve fıkıh âlimi.
Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn	219/834	Hadis hâfızı.
Humeydî, Abdullah b. Zübeyr	219/834	Hadis hâfızı ve fakih.
Âdem b. Ebû İyâs	220/835	Tefsir ve hadis âlimi.
Affân b. Müslim	220/835	Bağdat muhaddisi diye anılan ve Mihne* Olayı'nda ilk defa sorguya çekilen âlim.
Abdân el-Ezdî, Abdullah b. Osman	221/836	Horasanlı hadis hâfızı.
Hişam b. Ubeydillah	221/836	Hanefî fakihi ve muhaddis.
Ka'nebî, Abdullah b. Mesleme	221/836	Hadis hâfızı.

Ebü'l-Yemân, Hakem b. Nafi'	222/837	Muhaddis.
Abdullah b. Sâlih el-Mısrî	223/838	Kâtibü'l-Leys lakabı ile tanınan Mısırlı muhaddis.
Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm	224/838	Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi.
Süleyman b. Harb	224/839	Hadis hâfızı.
Asbağ b. Ferec	225/840	Mısırlı muhaddis ve Mâlikî fakihi.
Bîkendî, Muhammed b. Selâm	225/839	Muhaddis.
Said b. Ufeyr	226/841	Hadis hâfızı, tarihçi ve ensâb âlimi.
Yahya b. Yahya el-Minkarî	226/840	Horasanlı hadis hâfızı.
Dûlâbî, Muhammed b. Sabbâh	227/841	Muhaddis.
Said b. Mansûr	227/842	Hadis âlimi.
İbn Âişe, Ubeydullah b. Muhammed	228/843	Hadis ve nesep âlimi.
Müsedded b. Müserhed	228/843	Hadis hâfızı.
Nuaym b. Hammâd	228/843	Hadis hâfızı ve fakih.
Müsnedî, Ebû Ca'fer	229/844	Hadis hâfızı.
Ali b. Ca'd el-Haşimî	230/844-845	Bağdatlı muhaddis.
İbn Sa'd, Muhammed	230/845	Tabakat kitabıyla tanınan hadis, siyer, tarih ve ensâb âlimi.
Ahmed b. Nasr el-Huzâî	231/846	Mihne* olayında Halife Vâsik tarafından öldürülen muhaddis.
İbn Semâa el-Kufî	233/848	Hanefî fakihi ve muhaddis.
Yahya b. Maîn	233/848	Tasnif dönemi hadis ve ricâl âlimi.
Ali b. Medînî	234/848-849	İlelü'l-hadîs alanında meşhur olan muhaddis.
Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb	234/849	Hadis hâfızı.
Ebû Abdirrahman İbn Nümeyr	234/849	Hadis hâfızı.
Yahya b. Yahya el-Leysî	234/849	Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan fakih, el-Muvatta' râvisi.
İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir	235/849	el-Musannef adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve tarihçi.
Zübeyrî, Ebû Abdullah	236/851	Nesep âlimi, şair ve muhaddis.
İbn Habîb es-Sülemî	238/853	Mâlikî fakihi ve çok yönlü âlim.
İbn Râhûye, İshak b. İbrahim el-Hanzalî	238/853	Hadis, fıkıh ve tefsir âlimi.

İbn Ebû Şeybe, Ebû'l-Hasan	239/853	Hadis ve tefsir âlimi.
Ebû Sevr, İbrahim b. Hâlid	240/854	Mezhep kurucusu büyük fıkıh ve hadis âlimi.
Halife b. Hayyat	240/855	Tabakâtü'r-ruvât ve et-Târîh adlı eserleriyle tanınan hadis hâfızı, tarihçi ve ensâb âlimi.
Kuteybe b. Said	240/855	Hadis hâfızı.
Ahmed b. Hanbel	241/855	Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih.
Ebû Kudâme es-Serahsî el-Yeşkûrî	241/855	Hadis hâfızı.
Hulvânî, Hasan b. Ali	242/857	Muhaddis.
Muhammed b. Eslem el-Horasanî et-Tusî	242/856	Muhaddis ve zâhid.
İbn Ebû Ömer el-Adenî	243/858	Hadis hâfızı.
Muhâsibî, Haris b. Esed	243/857	İlk sûfîlerden, hadis, kelam ve tefsir âlimi.
Ahmed b. Menî'el-Begavî	244/858-859	Horasanlı tanınmış hadis hâfızı.
Ali b. Hucr el-Mervezî	244/858-859	Devrinde Horasan'ın üç büyük hadis imamından biri olan âlim.
Duhaym el-Kureşî ed-Dımaşkî	245/859	Muhaddis, kadı ve fakih.
Hişâm b. Ammâr ed-Dımaşkî	245/859	Kırâat-I seb'a'dan olan İbn Âmir kıraatinin iki râvisinden biri, muhaddis.
Devrakî, Ahmed b. İbrâhim	246/860	Muhaddis.
Cevherî, İbrâhim b. Said	247/861	Hadis hâfızı.
Ahmed b. Sâlih Et-Taberî	248/862	Mısırlı hadis hâfızı.
Kerâbîsî, Ebû Ali	248/862	Şâfiî fakihi, hadis ve kelâm âlimi.
Abd b. Humeyd el-Keşşî	249/863-864	Mâverâünnehir'in tanınmış hadis hâfızı.
Fellâs, Amr b. Ali	249/864	Muhaddis ve müfessir.
İbn Zencûye	251/865	Hadis hâfızı, fakih.
Bündâr, Muhammed b. Beşşâr	252/866	Basralı tanınmış muhaddis.
İbnü'n-Nettâh, Salih b. Mihran	252/866	Hadis âlimi ve tarihçi.
Devrakî, Ya'kûb b. İbrâhim	252/866	Muhaddis.
İbnü'l-Müsennâ el-Anezî	252/866	Hadis hâfızı.
Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman	255/869	es-Sünen adlı eseriyle tanınan hadis, tefsir ve fıkıh âlimi.
Sicistânî, Ebû Hâtim	255/869	Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri, hadis ve ahbâr âlimi, râvi.
Buhârî, Muhammed b. İsmâil	256/870	Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen el-Câmi'u's-sahîh adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis.

Zübeyr b. Bekkâr	256/870	Kadı, ensâb âlimi, tarihçi ve hadis râvisi.
Eşec el-Kindî	257/871	Hadis hâfızı.
İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım	257/870	Mısırlı tarihçi, muhaddis ve fakih.
İbnü'l-Furât, Ahmed	258/872	Hadis hâfızı.
Zühli, Muhammed b. Yahya	258/872	Hadis hâfızı.
Cûzcânî, Ebû İshak	259/873	Hadis hâfızı, cerh ve ta'dîl âlimi.
Yahya b. İbrâhim	259/873	Endülüslü muhaddis, fıkıh ve dil âlimi.
Abdurrahman b. Bişr	260/873	Tanınmış hadis hâfızı.
Esrem, Ebû Bekr	261/874	Hadis hâfızı ve fakih.
İclî, Ebü'l-Hasan	261/875	Hadis hâfızı.
Müslim b. Haccâc	261/875	el-Câmiu's-sahîh adlı eseriyle tanınan muhaddis.
İbn Şebbe, Ebû Zeyd	262/876	Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere adlı eseriyle tanınan şehir tarihçisi, fakih ve muhaddis.
İbn Şeybe es-Sedusi	262/875	Hadis hâfızı.
Ebû Zür'a er-Râzî	264/878	Hadis hâfızı ve münekkidi.
Hamdân es-Sülemî	264/878	Hadis hâfızı.
Sadefî, Yûnus b. Abdüla'lâ	264/878	İmam Şâfiî'nin talebesi, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi.
İbnü's-Selcî	266/880	Hanefî fakihi, hadis ve kelâm âlimi.
Salih b. Ahmed b. Hanbel	266/880	Ahmed b. Hanbel'in oğlu ve önde gelen talebesi.
Hammâd b. İshak	267/881	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
İbn Abdülhakem, Ebû Abdullah	268/882	Fakih ve muhaddis.
Bekkâr b. Kuteybe	270/884	Mısır'da kadılık yapmış Hanefî fakihi, muhaddis.
Dâvûd ez-Zâhirî	270/884	Zâhirî mezhebinin kurucusu.
Hutteli, İbnü'l-Cüneyd	270/884	Muhaddis ve sûfî.
İbn Vâre er-Razî	270/884	Hadis hâfızı.
Hanbel b. İshak eş-Şeybanî	273/886	Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu, muhaddis ve fakih.
İbn Mâce el-Kazvinî	273/887	Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı kabul edilen es-Sünen'in müellifi, hadis hâfızı.
Ebû Dâvûd es-Sicistânî	275/889	Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifi, muhaddis.
Gulâmu Halîl	275/888	Uydurma rivayetleriyle tanınan muhaddis, zâhid ve vâiz.
Merrûzî, Ebû Bekr	275/888	Ahmed b. Hanbel'in talebesi, muhaddis ve fakih.
Bakî b. Mahled	276/889	Müsned'iyle meşhur Endülüslü muhaddis.

Beyyânî, Ebû Muhammed	276/889	Endülüs'ün tanınmış âlimlerinden, müctehid ve muhaddis.
İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim	276/889	Dil, edebiyat, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlim. (828 - 889)
Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdrîs	277/890	Hadis hâfızı ve münekkit.
Fesevî Ya'kub b. Süfyan	277/890	el-Ma'rife ve't-târîh adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi.
İbn Ebû Hayseme, Ahmed b. Züheyr b. Harb	279/892	Hadis hâfızı, fıkıh, tarih ve ensâb âlimi.
Tirmizî, Muhammed b. İsa	279/892	Kütüb-i Sitte'den el-Câmi'u's-sahîh'in müellifi, muhaddis.
Dârimî, Osman b. Said	280/894	Selefiyye'nin önde gelen temsilcilerinden, hadis ve fıkıh âlimi.
Ebû Zür'a ed-Dimaşkî	281/894	Hadis hâfızı.
İbn Ebü'd-Dünyâ	281/894	Çok sayıdaki eseriyle tanınan muhaddis, mutasavvıf, eğitimci ve Hanbelî fakihi.
Cehdamî, Ebû İshak	282/896	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Hâris b. Ebû Üsâme	282/895	Hadis hâfızı ve tarihçi.
Anberî, İbrahim b. İsmail	285/898 [?]	Devrinin Tûs muhaddisi ve zâhidi.
Harbî, Ebû İshak	285/899	Garîbü'l-hadîs adlı eseriyle tanınan lugatçı, hadis hâfızı, fakih ve zâhid.
Ahmed b. Seleme en-Nisaburî	286/899	Tanınmış hadis hâfızı.
Begavî, Ali b. Abdülaziz	286/899	Muhaddis.
Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm	286/899	Hadis ve dil âlimi.
İbn Ebû Âsım eş-Şeybanî	287/900	Muhaddis ve fakih.
İbn Vaddâh el-Kurtubî	287/900	Endülüs'te hadis öğretimini başlatan iki hadis hâfızından biri.
Kabbânî, Ebû Ali	289/902	Hadis hâfızı.
Abdullah b. Ahmed b. Hanbel	290/903	Ahmed b. Hanbel'in küçük oğlu ve önde gelen talebesi.
Kummî, Muhammed b. Hasan	290/903	İlk dönem Şiî hadis ve fıkıh âlimlerinden.
Bûşencî, Muhammed b. İbrâhim	291/904	Muhaddis, fıkıh ve lugat âlimi.
Sa'leb, Ebü'l-Abbas	291/904	Kûfe dil mektebi ileri gelenlerinden, lugat, nahiv, şiir, edebiyat, Kur'an ve hadis âlimi.
Bahşel, Ebü'l-Hasan	292/905	Muhaddis ve tarihçi.
Berzaî, Said b. Amr	292/905	Hadis hâfızı ve münekkidi.
Bezzâr, Ebû Bekr	292/905	Müsned sahibi muhaddis.

Kecci, Ebû Müslim	292/904	Hadis hâfızı.
Mervezî, Ebû Bekir	292/905	Hadis hâfızı.
Abdân el-Mervezî	293/906	Muhaddis, Şâfiî fakihi.
Sâlih Cezere	293/906	Hadis hâfızı.
Belhî, Ebû Alî	295/908	Muhaddis.
İbn Ebû Şeybe, Ebû Ca'fer	297/910	Hadis hâfızı.
Mutayyen el-Hadramî	297/909-910	Muhaddis ve tarihçi.
Yûsuf el-Kâdî	297/910	Mâlikî kadısı, muhaddis.
Berdîcî, Ahmed b. Harun	301/914	Hadis hâfızı. (En kısa maddelerden biri)
Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed	301/913	Muhaddis, fakih ve müfessir.
İbn Hürrem el-Herevî	301/913	Muhaddis.
İbn Nâciye el-Bağdadî	301/914	Hadis hâfızı.
Hasan b. Süfyân	303/916	Hadis hâfızı.
Nesâî, Ahmed b. Şuayb	303/915	Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifi, muhaddis.
Abdân el-Ahvâzî	306/918	Hadis hâfızı.
Ebû Ya'lâ el-Mevsilî	307/919	Hadis âlimi.
İbnü'l-Cârûd en-Nisaburî	307/919-920	Hadis hâfızı ve fakih.
Rûyânî, Muhammed b. Hârûn	307/919-920	Hadis hâfızı ve fakih.
Sâcî, Zekeriyyâ b. Yahya	307/920	Basralı muhaddis ve fakih.
Cenedî, Mufaddal b. Muhammed	308/920	Yemenli muhaddis ve tarihçi.
İbn Atâ, Ebü'l-Abbas	309/922	İlk devir sûfîlerinden, muhaddis ve müfessir.
Dûlâbî, Ebû Bişr	310/923	Muhaddis ve tarihçi.
Taberî, Muhammed b. Cerîr	310/923	Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih.
Büceyrî, Ebû Hafs	311/923	Muhaddis.
İbn Huzeyme, Ebû Bekr	311/924	Hadis, kelâm ve fıkıh âlimi. (838 - 924)
İbnü'l-Bâgandî el-Ezdî	312/925	Hadis hâfızı.
Ebû Kureyş el-Esam	313/925	Hadis hâfızı.
Sâbit b. Hazm el-Endelûsî	313/925	Hadis hâfızı ve lugat âlimi.
Serrâc, Muhammed b. İshak	313/925	Hadis, ricâl ve kıraat âlimi.
Ebû Avâne el-İsferâyinî	316/929	Tanınmış hadis hâfızı.

İbn Ebû Dâvûd	316/929	es-Sünen sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu, hadis hâfızı.
Begavî, Ebü'l-Kâsım	317/929	el-Begaviyyü'l-kebîr diye tanınan hadis âlimi.
Ebû Arûbe el-Cezerî	318/931	Muhaddis.
İbnü'l-Allâf, Ebû Bekr	318/930	Şair ve hadis âlimi.
İbn Sâid el-Hâşimî	318/930	Muhaddis.
Ebû Ömer el-Kâdî	320/932	Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.
Firebrî, Muhammed b. Yusuf	320/932	Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh adlı eserinin en önemli râvisi.
İbn Cevsâ, Ahmed b. Umeyr	320/932	Hadis hâfızı.
İbn Keysân en-Nahvî	320/932	Dil, edebiyat, tefsir ve hadis âlimi.
Tahâvî, Ebû Ca'fer	321/933	Hanefî fakihi ve muhaddis.
İbnü'l-Cebbâb el-Mâlikî	322/934	Hadis hâfızı ve Mâlikî fakihi.
Ukaylî, Muhammed b. Amr	322/934	Cerh ve ta'dîl âlimi, muhaddis.
Ebû Nuaym el-Cürcânî	323/935	Muhaddis ve Şâfiî fakihi.
İbn Ziyâd en-Nisâbûrî	324/968	Şâfiî fakihi ve muhaddis.
Degûlî, Ebü'l-Abbas	325/937	Muhaddis, fakih ve dil âlimi.
İbnü'ş-Şarkî en-Nisaburî	325/937	Hadis âlimi, Şâfiî fakihi.
Harâitî, Ebû Bekr	327/939	Hadis hâfızı.
İbn Ebû Hâtim	327/938	el-Cerh ve't-ta'dîl adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve fakih.
İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir	328/940	Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri ve hadis âlimi.
Küleynî, Ebû Ca'fer	329/941	İmâmiyye Şîası'nın dört temel hadis kitabının birincisi olan el-Kâfî'nin müellifi.
Mehâmilî, Hüseyin b. İsmâil	330/942	Sahîh-i Buhârî'nin râvisi, Kûfe kadısı.
İbn Mahled el-Attâr	331/943	Hadis âlimi.
İbn Ukde el-Carudî	332/944	Şiî hadis hâfızı.
Ebü'l-Arab el-Kayrevanî	333/945	Mâlikî fakihi, muhaddis ve tarihçi.
Ezdî, Yezîd b. Muhammed	334/945	Musullu tarihçi ve muhaddis.
Kuşeyrî, Muhammed b. Said	334/945	Faslı muhaddis, fakih, kadı, edip ve tarihçi
Rebî' b. Süleyman el-Kattân	334/945	Muhaddis, Mâlikî fakihi.
Şâşî, Heysem b. Küleyb	335/946	Hadis hâfızı.
İbnü'l-Münâdî	336/947	Kıraat ve hadis âlimi.
Kâsim b. Asbağ	340/951	Hadis, fıkıh, dil ve neseb âlimi, tarihçi.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Said	341/952	İlk sûfî müelliflerden, muhaddis.
Hayseme b. Süleyman	343/955	Hadis hâfızı.
Ebü'n-Nadr et-Tûsî	344/955	Hadis hâfızı, fakih.
İbnü'l-Ahrem en-Nisaburî	344/955	Hadis hâfızı.
İbnü's-Semmâk, Ebû Amr	344/955	Muhaddis.
Gulâmu Sa'leb	346/957	Lugat ve hadis âlimi.
Esam, Ebü'l-Abbas	346/957	Horasanlı muhaddis.
İbn Yûnus, Ebû Said	347/958	Hadis hâfızı ve tarihçi.
Neccâd, Ebû Bekr	348/960	Hadis hâfızı ve Hanbelî fakihi.
Assâl, Ebû Ahmed	349/960	Muhaddis, müfessir, tarihçi, fakih ve kıraat âlimi.
Ebû Ali en-Nisâbûrî	349/960	Hadis hâfızı.
Ebü'l-Velîd el-Ümevî	349/960	Hadis hâfızı ve fakih.
Da'lec b. Ahmed	351/962	Muhaddis ve fakih.
İbn Kâni' el-Bağdadî	351/962	Hadis âlimi.
Nakkâş, Muhammed b. Hasan	351/962	Tefsir, kıraat ve hadis âlimi.
İbnü's-Seken, Said b. Osman	353/964	Hadis hâfızı.
Ebû Bekir eş-Şâfiî	354/965	Muhaddis ve fakih.
İbn Hibbân	354/965	Hadis ve fıkıh âlimi.
İbnü'l-Cârûd, Muhammed b. Ömer	355/966	Hadis hâfızı.
Derrâs el-Fâsî	357/968	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Hamza el-Kinânî	357/968	Muhaddis.
Âcurrî, Ebû Bekr	360/970	Tanınmış muhaddis ve fıkıh âlimi.
Kassâb, Ebû Ahmed	360/970	Hadis ve tefsir âlimi.
Râmhürmüzî	360/971	Hadis usulüne dair ilk eseri yazdığı bilinen muhaddis.
Taberânî, Süleyman b. Ahmed	360/971	Mu'cemleriyle tanınan hadis hâfızı.
İbnü'n-Nablusî, Ebû Bekr	363/974	Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh'ın emriyle öldürülen fakih ve muhaddis.
İbnü's-Sünnî ed-Dineverî	364/975	Hadis âlimi.
İbn Adî el-Cürcanî	365/976	el-Kâmil adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve münekkit.
Mâsercisî, Ebû Ali	365/976	Hadis hâfızı.
Nasrâbâdî, İbrâhim b. Muhammed	367/978	İlk devir sûfîlerinden, muhaddis.

Ebü'ş-Şeyh el-İsfahani	369/979	Hadis hâfızı ve tarihçi.
Cessâs	370/981	Hanefî fakihi ve müfessir.
İsmâili, Ebû Bekr	371/982	Hadis, fıkıh ve kelâm âlimi.
Ebü'l-Feth el-Ezdî	374/985	Hadis hâfızı.
Ebherî, Ebû Bekir	375/986	Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.
Gitrifî, Ebû Ahmed	377/987	Muhaddis.
Hâkim el-Kebîr	378/988	Horasanlı muhaddis, Tûs ve Şâş kadısı.
İbnü'l-Muzaffer, Ebü'l-Hüseyin	379/989	Hadis hâfızı.
Rabaî, Ebû Süleyman	379/989	Muhaddis.
İbn Müferric, Ebû Abdillah	380/990	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim	380/990	Tasavvufun temel kaynaklarından olan et-Ta'arruf adlı eseriyle tanınan mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi.
İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk	381/991	İmâmiyye Şîası'nca benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin yazarı, hadis ve fıkıh âlimi.
İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî	381/991	Hadis hâfızı.
Ebü'l-Fazl el-Hemedânî	384/994	Hadis hâfızı.
Dârekutnî, Ali b. Ömer	385/995	Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.
İbn Şâhin, Ebû Hafs	385/996	Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı.
İbn Batta, Ebû Abdullah	387/997	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
Cevzakî, Ebû Bekr	388/998	Muhaddis.
Hattâbî, Ebû Süleyman	388/998	Muhaddis ve lugatçı.
İbn Hinzâbe, Ebü'l-Fazl	391/1001	İhşîdî veziri ve hadis âlimi.
Asîlî, Ebû Muhammed	392/1002	Mâlikî fakihi, muhaddis ve kelâm âlimi.
Darrâb, Ebû Muhammed	392/1002	Muhaddis.
İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Kâsım	393/1003	Hadis hâfızı.
İbn Mende, Ebû Abdullah	395/1005	Hadis hâfızı.
Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed	398/1008	Buhârî'nin râvilerine dair eseriyle tanınan hadis âlimi.
İbn Ebû Zemenîn	399/1008	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Ebû Mes'ûd ed-Dimaşkî	401/1010-1011	Hadis hâfızı.
Halef el-Vâsitî	401/1010	Etrâfü's-Sahîhayn adlı eseriyle tanınan muhaddis.
Herevî, Ahmed b. Muhammed	401/1011	Tefsir, hadis ve dil âlimi.
İbn Cümey' el-Gassânî	402/1012	Hadis hâfızı.

İbn Futays, Ebû'l-Mutarrif	402/1012	Hadis hâfızı ve tefsir âlimi.
İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd	403/1013	Tarihçi, edip, fakih ve hadis hâfızı
Bîkendî, Ahmed b. Ali	404/1014	Muhaddis.
Hâkim en-Nîsâbûrî	405/1014	el-Müstedrek adlı eseriyle tanınan hadis hafızı.
İdrîsî, Abdurrahman b. Muhammed	405/1015	Hadis hâfızı, tarihçi.
Hargûşî, Ebû Sa'd	406/1015	Mutasavvıf, vâiz, fıkıh ve hadis âlimi.
Atiyye b. Said	407/1016	Endülüslü sûfî, hadis hâfızı ve kıraat âlimi.
Abdülgani el-Ezdî	409/1018	Mısır'ın meşhur hadis hâfızı ve ensâb* âlimi.
Hibetullah b. Selâme	410/1019	Tefsir, hadis ve nahiv âlimi.
İbn Merdûye, Ebû Bekr	410/1020	Hadis hâfızı, tefsir, tarih ve coğrafya âlimi.
İbn Ebü'l-Fevâris	412/1022	Hadis hâfızı.
Mâlînî, Ebû Sa'd	412/1022	Hadis hâfızı, sûfî.
Sülemî, Muhammed b. Hüseyin	412/1021	Horasanlı sûfî, müfessir ve muhaddis.
Müfîd, Şeyh	413/1022	İmâmiyye Şîası'nın önde gelen kelâm, fıkıh ve hadis âlimi.
Temmâm Er-Râzî	414/1023	Muhaddis.
İsfahânî, Ebû Mansûr	418/1027	Sûfî ve hadis âlimi.
Lâlekâî, Hibetullah b. Hasan	418/1027	Hadis hâfızı, kelâm âlimi ve Şâfiî fakihi.
Berkânî, Ebû Bekr	425/1034	Hadis ve fıkıh âlimi.
İbn Şâzân el-Bağdâdî	425/1034	Hadis âlimi.
İbnü'l-Felekî, Ebü'l-Fazl	427/1036	Hadis hâfızı.
İbn Mencûye, Ebû Bekr	428/1036	Hadis hâfızı.
İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Velîd	429/1038	Hadis ve fıkıh âlimi, kadı.
Karrâb, Ebû Ya'kub	429/1038	Hadis hâfızı, tarihçi.
Ebû İmrân el-Fâsî	430/1039	Fıkıh, hadis, kelâm ve kıraat âlimi.
Ebû Nuaym el-İsfahânî	430/1038	Hilyetü'l-evliyâ' müellifi, hadis, kelâm, tasavvuf âlimi ve tarihçi.
Hîrî, Ebû Abdurrahman	430/1039	Tefsir ve hadis âlimi.
Müstağfirî, Ebü'l-Abbas	432/1041	Hadis hâfızı.
Ebû Zer el-Herevî	434/1043	Sahîh-i Buhârî râvilerinden Horasanlı hadis hâfızı.
İbn Gaylân, Ebû Talib	440/1049	el-Gaylâniyyât olarak tanınan hadis cüzlerinin râvisi.
Sûrî, Muhammed b. Ali	441/049	Hadis âlimi ve şair.
Ebû Nasr es-Siczî	444/1052	Hadis hâfızı.

Semmân, İsmâil b. Ali	445/1053	Mu'tezilî hadis hâfızı.
Ahvâzî, Hasan b. Ali	446/1055	Kıraat, hadis ve kelâm âlimi.
Halîlî, Ebû Ya'lâ	446/1055	el-İrşâd adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı.
Tenûhî, Ali b. Muhassin	447/1055	Kadı, edip ve hadisçi.
İbn Battâl el-Kurtubî	449/1057	Buhârî şârihi.
Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman	449/1057	Hadis âlimi, hatip ve vâiz.
Ebü'l-Fazl er-Râzî	454/1062	Kıraat ve hadis âlimi.
Kudâî, Ebû Abdillah	454/1062	Hadis âlimi, kadı, tarihçi ve diplomat.
İbn Hazm ez-Zâhirî	456/1064	Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair.
Beyhakī, Ahmed b. Hüseyin	458/1066	Muhaddis ve Şâfiî fakihi.
Ebû Ya'lâ el-Ferrâ,	458/1066	Tanınmış Hanbelî hukukçusu, kelâm âlimi, muhaddis ve müfessir.
Bâtirkânî, Ebû Bekr	460/1068	Kıraat âlimi ve muhaddis.
Tûsî, Ebû Ca'fer	460/1067	İmâmiyye Şîası'na mensup çok yönlü âlim.
Hatîb el-Bağdâdî	463/1071	Târîhu Bağdâd adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi.
İbn Abdülber en-Nemerî	463/1071	Endülüslü muhaddis, münekkit, edip, tarihçi ve Mâlikî fakihi.
Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin	465/1072	Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi. (986-1072)
Leysî, Ebû Müslim	466/1074	Hadis hâfızı.
Ebû Sâlih el-Müezzin	470/1078	Hadis hâfızı.
İbn Mende, Ebü'l-Kāsım	470/1078	Hadis hâfızı ve biyografi âlimi.
İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî	471/1079	Hanbelî fakihi, kıraat ve hadis âlimi.
Bâcî, Ebü'l-Velid	474/1081	Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis ve edip.
İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr	475/1082'den sonra	Muhaddis ve biyografi yazarı.
İbnü'd-Delâî	478/1085	Hadis hâfızı ve coğrafyacı.
Habbâl, Ebû İshak	482/1090	Mısırlı hadis hâfızı.
Humeydî, Muhammed b. Fütûh	488/1095	Hadis, tarih ve fıkıh âlimi.
İbnü'l-Hâdibe, Ebû Bekr	489/1096	Hadis âlimi.
Sekafî, Kāsım b. Fazl	489/1096	es-Sekafiyyât adlı hadis cüzüyle tanınan hadis âlimi.
Tirâd Ez-Zeynebî	491/098	Iraklı muhaddis ve nakîbü'n-nükabâ.
İbn Ved'ân, Ebû Nasr	494/1100	Muhaddis ve kadı.

İbnü't-Tallâ', Ebû Abdulah	497/1104	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Gassânî, Ebû Ali	498/1105	Endülüslü hadis hâfızı.
Serrâc, Ca'fer b. Ahmed	500/1106	Kıraat âlimi, edip ve hadis hâfızı.
Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâil	502/1108	Şâfiî fakihi ve muhaddis.
Kiyâ el-Herrâsî	504/1110	Fıkıh, tefsir ve hadis âlimi.
İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî	507/1113	Hadis hâfızı ve sûfî.
Sâcî, Mü'temen b. Ahmed	507/1113	Hadis âlimi.
Deylemî, Şirûye b. Şehredâr	509/1115	Muhaddis ve tarihçi.
Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr	510/1116	Hadis ve fıkıh âlimi.
İbn Mende, Ebû Zekeriyyâ	512/1119	Muhaddis, fakih ve tarihçi.
Ebû Ali es-Sadefî	514/1120	Endülüslü hadis, fıkıh ve kıraat âlimi.
Begavî, Ferrâ	516/1122	Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihi.
Turtûşî, Ebû Bekr	520/1226	Endülüslü Mâlikî fıkıh âlimi ve muhaddis.
İbn Yerbû' eş-Şenterînî	522/1128	Hadis hâfızı.
Abdülgâfir el-Fârisî	529/1134-1135	Muhaddis, Şâfiî fakihi ve tarihçi.
Furâvî, Ebû Abdillah	530/1136	Fakih ve muhaddis.
Zâhir b. Tâhir	533/1138	Muhaddis.
Teymî, Ebü'l-Kasım	535/1141	Hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
Mâzerî, Ebû Abdullah	536/1141	Mâlikî fakihi, hadis ve kelâm âlimi.
Nesefî, Necmeddin	537/1142	Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kelâmcı.
Enmâtî, Ebü'l-Berekat	538/1143	Muhaddis.
Ebû Sa'd el-Bağdâdî	540/1145	Hadis hâfızı.
İbn Ebü'l-Hisâl el-Gafikî	540/1146	Muhaddis, kâtip ve şair.
Ruşâtî, Ebû Muhammed el-Endelüsî	542/1147	Endülüslü hadis, tarih ve nesep âlimi.
Cûzekânî, Ebû Abdillah	543/1148	Hadis âlimi.
İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir	543/1148	Endülüslü Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis.
Kâdî İyâz	544/1149	Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlimi.
İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Velîd	546/1151	Hadis hâfızı ve tarihçi.
İbn Nâsir Es-Selâmî	550/1155	Hadis hâfızı.
Uklîşî, Ebü'l-Abbas el-Endelüsî	550/1155	Endülüslü hadis âlimi, mutasavvıf.

Ebü'l-Vakt el-Herevi	553/1158	Sahîh-i Buhârî râvilerinden.
Deylemî, Şehredâr b. Şîrûye	558/1163	Muhaddis.
Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed	562/1166	el-Ensâb adlı eseriyle tanınan tarihçi ve hadis hâfızı.
İbn Sa'dûn el-Kurtubî	567/1172	Kıraat, hadis ve Arap dili âlimi.
Ebü'l-Alâ el-Hemedânî	569/1173	Kıraat ve hadis âlimi.
İbn Kurkûl, Ebû İshak	569/1174	Hadis, fıkıh ve edebiyat âlimi.
İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım	571/1176	Hadis hâfızı ve Târîhu medîneti Dımaşk adlı eseriyle tanınan tarihçi. (1105 - 1176)
Ca'fer b. Ahmed el-Ebnavi	573/1177	Zeydî kelâmcı, muhaddis ve fakih.
Şühde el-Kâtibe el-Bağdadiyye	574/1178	Bağdatlı kadın muhaddis.
İbn Hayr, Ebû Bekr	575/1179	Hadis hâfızı, kıraat ve Arap dili âlimi.
Silefî, Ebû Tahir	576/1180	Hadis âlimi.
İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kasım	578/1183	Endülüslü tarihçi, fakih ve muhaddis.
Ebû Mûsâ el-Medînî	581/1185	Hadis hâfızı.
Meyyânişî, Ebû Hafs	581/1185	Hadis usulüne dair risâlesiyle tanınan muhaddis.
İbnü'l-Harrât el-İşbilî	582/1186	Hadis hâfızı ve fakih.
Hâzimî, Ebû Bekr	584/1188	Hadis hâfızı ve fakih.
İbn Hubeyş el-Endelüsî	584/1188	Kur'an, hadis, tarih, dil ve edebiyat âlimi.
Müntecebüddin el-Kummî	585/1189	İmâmiyye muhaddisi ve âlimi.
İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Alî	588/1192	Tefsir, hadis ve nahiv alanındaki çalışmalarıyla tanınan Şiî âlim.
Hacrî er-Ruaynî	591/1195	Hadis ve kıraat âlimi.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec	597/1201	İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi.
Dabbî, Ahmed b. Yahya	599/1023	Buğyetü'l-mültemis adlı biyografik eseriyle tanınan Endülüslü tarihçi ve hadis âlimi.
Cemmâîlî, el-Makdisî	600/1203	Hadis hâfızı.
İbn Asâkir, Ebû Muhammed	600/1203	Ünlü tarihçi Ebü'l-Kàsım İbn Asâkir'in oğlu, muhaddis ve tarihçi. (1133 - 1203)
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin	606/1210	Hadis ve tefsir âlimi, edebiyatçı ve biyografi yazarı.
Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ	608/1211	Kelâm, hadis ve tefsir âlimi, sûfî.
İbn Ât, Ebû Ömer	609/1212	Endülüslü hadis hâfızı.
İbnü'l-Mufaddal el-Makdisî	611/1214	Hadis hâfızı, fakih.
Ruhâvî, Ebû Muhammed	612/1215	Hadis âlimi.
Ebü'l-Yümn el-Kindî	613/1217	Arap dili ve kıraat âlimi, muhaddis.

İbn Şâs, Celaleddin	616/1219	Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.
Ukberî, Muhibbüddin	616/1219	Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.
Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer	618/1221 [?]	Hadisçi ve Şâfiî fıkıh âlimi.
Mevsilî, Ömer b. Bedr	622/1225	Muhaddis ve Hanefî fakihi.
İbnü'l-Kattân el-Mağribî	628/1231	Muhaddis ve devlet adamı.
İbn Nukta el-Hanbelî	629/1231	Hadis ve ricâl âlimi.
İskenderânî, İsâ b. Abdülaziz	629/1232	Kıraat, hadis, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
Muâfâ b. İsmâil	630/1232	Tefsir, fıkıh ve hadis âlimi.
İbnü'l-Esîr, İzzeddin	630/1233	el-Kâmil ve Üsdü'l-gâbe adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddis.
Reten b. Nasr	632/1234	Sahâbî olduğunu iddia eden meşhur yalancı.
İbn Dihye el-Kelbî	633/1235	Endülüslü muhaddis, tarihçi ve edip.
Kelâî, Ebü'r-Rebî'	634/1237	Endülüslü hadis âlimi ve edip.
İbn Halfûn el-Endelüsî	636/1239	Hadis hâfızı.
İbnü'd-Dübeysî, Cemaleddin	637/1239	Hadis hâfızı, kıraat âlimi ve tarihçi.
İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l-Berekat	637/1239	Muhaddis, tarihçi, edip ve şair.
İbnü'r-Rûmiyye, Ebü'l-Abbas	637/1239	Hadis, fıkıh, tefsir ve nebâtat âlimi, eczacı.
İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî	643/1245	Hadis hâfızı ve tarihçi.
İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî	643/1245	Hadis âlimi ve fakih.
Ziyâeddin el-Makdisî	643/1245	el-Ehâdîsü'l-muhtâre adlı eseriyle tanınan Hanbelî hadis âlimi.
İdrîsî, Muhammed b. Abdülaziz	649/1251	Tarihçi ve hadis âlimi.
Şârrî, Ebü'l-Hasan	649/1251	Endülüslü hadis ve kıraat âlimi.
Sâgânî, Radıyyüddin	650/1252	Lugat, dil, fıkıh ve hadis âlimi. (1181-1252)
İbn Teymiyye, Mecdüddin	652/1254	Tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh âlimi.
Kurtubî, Ahmed b. Ömer	656/1258	Endülüslü muhaddis ve Mâlikî fakihi.
Münzirî, Ebû Muhammed	656/1258	Hadis hâfızı.
İbnü'l-Ebbâr el-Belensî	658/1260	Hadis âlimi, edip, şair, tarihçi ve kâtip.
Reşîd el-Attâr	662/1264	Hadis hâfızı.
İbn Müsdî el-Endelüsî	663/1265	Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.
Kurtubî, Muhammed b. Ahmed	671/1273	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

Şâtibî, Muhammed b. Süleyman	672/1274	Kıraat ve hadis âlimi.
Mansûr b. Selîm	673/1275	Fıkıh, hadis ve tarih âlimi.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ	676/1277	Hadis âlimi ve fakih.
İbnü's-Sâbûnî, Ebû Hamid	680/1282	Hadis hâfızı.
İbn Asâkir, Ebü'l-Yümn	686/1287	Hadis âlimi, şair. (1217 - 1287)
Kastallânî, Muhammed b. Ahmed	686/1287	Hadis hâfızı, fakih ve mutasavvıf.
Eş'arî, Ahmed b. Muhammed	690/1291'den sonra	Endülüslü fakih, muhaddis ve edip.
Muhibbüddin Et-Taberî	694/1295	Mekke kadısı, muhaddis ve Şâfiî fakihi.
İbn Hamdân, Ebû Abdullah	695/1295	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
Debbâğ, Abdurrahman b. Muhammed	699/1300	Muhaddis, fakih ve tarihçi.
İbn Ebû Cemre, Abdullah b. Sa'd	699/1300 [?]	Sahîh-i Buhârî muhtasarı ve bu muhtasara yazdığı şerhle tanınan Endülüslü âlim.
İbn Ferah, Ebü'l-Abbas	699/1300	Hadis hâfızı ve Şâfiî fakihi.
Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir	700/1300	Hanefî fakihi ve hadis âlimi.
Yûninî, Ali b. Muhammed	701/1302	Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh nüshaları üzerine yaptığı çalışmayla tanınan hadis âlimi.
İbn Dakîkul'Îd, Takıyyüddin	702/1302	Müctehid âlim ve muhaddis.
Dimyâtî, Abdülmü'min b. Halef	705/1306	Muhaddis.
İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî	708/1308	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.
İbn Rüşeyd, Ebû Abdillah	721/1321	Muhaddis, fakih, edip ve seyyah.
İbnü'l-Fuvatî, Kemaleddin	723/1323	Tarihçi, muhaddis ve hâfız-ı kütüb.
İbn Teymiyye, Takıyyüddin	728/1328	Görüş ve eleştirileriyle İslâm düşüncesinin gelişmesine tesir eden Selefî âlimi, müctehid.
Tücîbî, Ebü'l-Kasım	730/1329	Sebteli muhaddis ve seyyah.
Ca'berî, Burhaneddin	732/1332	Kıraat âlimi, muhaddis ve fakih.
İbn Cemâa, Bedreddin	733/1333	Muhaddis, fakih, müderris ve kadı.
İbn Seyyidünnâs	734/1334	Muhaddis, fakih, edip ve tarihçi.
Kutbüddin el-Halebî	735/1335	Hadis ve kıraat âlimi.
İbnü'l-Bârizî el-Hamevî	738/1338	Kıraat ve hadis âlimi, Şâfiî fakihi.
Birzâlî, Ebû Muhammed	739/1339	Muhaddis ve tarihçi.
İbn Balabân, Alaeddin	739/1339	Hanefî fakihi ve hadis âlimi.
Hâzin, Ali b. Muhammed	741/1341	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

İbnü's-Sika es-Sayrafî	742/1341	Hadis âlimi, kütüphaneci.
Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman	742/1341	Hadis hâfızı. (1256 - 1341)
Tîbî, Ebû Muhammed	743/1343	Müfessir, muhaddis, dil ve edebiyat âlimi.
İbn Abdülhâdî, Şemseddin	744/1343	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
İbn Abdülhak el-Vâsitî	744/1343	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
İbnü'l-İmâm, Takıyyüddin	745/1344	Kıraat ve hadis âlimi.
Zehebî, Şemsüddin	748/1348	Hadis hâfızı, tarihçi ve kıraat âlimi. (1274 - 1348)
İbnü'l-Lebbân, Şemseddin	749/1349	Şâfiî fakihi, muhaddis, müfessir ve sûfî.
Vâdîâşî, Ebû Abdillah	749/1348	Tunuslu muhaddis.
İbnü't-Türkmânî, Alâeddin	750/1349	Hanefî kàdılkudâtı, muhaddis ve müfessir.
İbn Kayyim el-Cevziyye	751/1350	İslâm bilimlerinin birçok alanında eser vermiş Hanbelî âlimi.
Alâî, Ebû Said	761/1359	Şamlı muhaddis ve fakih.
Moğultay b. Kiliç	762/1361	Hadis hâfızı, tarih ve ensâb âlimi.
Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf	762/1360	Hanefî fakihi ve hadis hâfızı
Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin	765/1364	Hadis ve fıkıh âlimi, tarihçi.
İbn Hilâl el-Makdisî	765/1364	Muhaddis. (1314 - 1364)
İbn Ferhûn, Bedreddin	769/1367	Hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
Sübkî, Tâceddin	771/1370	Şâfiî fakihi ve biyografi yazarı.
İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ	774/1373	Tarihçi, müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakihi.
İbn Râfi', Ebü'l-Meali	774/1372	Hadis hâfızı, fakih ve tarihçi.
İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî	780/1378	Endülüslü kâtip, edip ve muhaddis.
İbn Berdis, Ebü'l-Fida	786/1384	Hadis hâfızı.
Kirmânî, Şemseddin	786/1384	Buhârî şârihi, muhaddis ve fakih.
İbn Receb el-Hanbelî	795/1393	Hanbelî fakihi, muhaddis ve müfessir.
İbnü'l-Âkûlî, Gıyaseddin	797/1394	Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.
İbnü'l-Mülakkin, Siraceddin	804/1401	Şâfiî fakihi, muhaddis ve biyografi yazarı.
Irâkî, Zeynüddin	806/1404	Hadis âlimi ve hâfızı.
Heysemî, Ebü'l-Hasan	807/1405	Mecma'u'z-zevâid adlı eseriyle tanınan muhaddis.
Akfehsî, Şihabüddin	808/1405	Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.
Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed	812/1409	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
Âişe bint Muhammed	816/1413	Sekizinci hicrî asrın tanınmış hadis âlimi.
İbn Hicci, Şihabüddin	816/1413	Muhaddis, tarihçi ve Şâfiî fakihi.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin	817/1415	el-Kàmûsü'l-muhît adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili, tefsir ve hadis âlimi.
İbn Cemâa, Muhammed b. Ebû Bekir	819/1416	Şâfiî fakihi, hadis ve dil âlimi.
Merrâkûşî, İbn Mûsâ	823/1421	Hadis âlimi.
Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer	824/1421	Şâfiî fakihi, muhaddis ve kàdılkudât.
İbnü'l-Irâkî	826/1423	Hadis hâfızı ve fakih.
Übbî, Ebû Abdillah	828/1425	Tunuslu muhaddis ve müfessir, Mâlikî kadısı.
Aclûnî, Muhammed b. Ahmed	831/427-1428	Muhaddis, Şâfiî fakihi.
İbnü'l-Cezerî, Şemseddin	833/1429	Kıraat ve hadis âlimi.
İbnü'l-Kirmânî, Takıyyüddin	833/1430	Hadis, tarih ve tıp âlimi.
İbn Hatîbüddehşe, Ebü's-Sena	834/1431	Muhaddis, fakih ve edip.
Bûsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir	840/1436	Zevâid kitapları telifiyle tanınan Mısırlı muhaddis.
Sibt İbnü'l-Acemî	841/438	Hadis hâfızı, âlim.
İbn Nâsirüddin, Ebû Bekr	842/1438	Hadis hâfızı ve tarihçi.
İbn Hacer el-Askalânî	852/1449	Ünlü hadis âlimi ve hâfızı.
Aynî, Bedreddin	855/1451	Türk asıllı Hanefî fakihi, tarihçi, hadis ve dil âlimi.
Mücârî, Ebû Abdillah	862/1458	Kıraat ve hadis âlimi.
İbn Fehd, Takıyyüddin	871/1466	Muhaddis ve tarihçi.
Seâlibî, Ebû Zeyd	875/1471	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi. (1384-1471)
Ebû Zer el-Halebî	884/1480	Muhaddis, Şâfiî fakihi, edip ve tarihçi.
Bikâî, Burhaneddin	885/1480	Müfessir, muhaddis, Şâfiî fakihi, tarihçi ve edip.
Âmirî, Yahya b. Ebû Bekir	893/1488	Yemenli muhaddis, fakih ve tarihçi.
Zebîdî, Ahmed b. Ahmed	893/1488	et-Tecrîdü's-sarîh adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihi ve muhaddis. (1410-1488)
İbnü'l-Haydirî, Ebü'l-Hayr	894/1489	Muhaddis, fakih ve tarihçi.
Sehâvî, Şemseddin	902/1497	Hadis âlimi ve tarihçi.
Muîn el-Miskîn	907/1501-1502	Hadis âlimi, vâiz ve kadı.
İbnü'l-Mibred, Cemaleddin	909/1503	Hanbelî fakihi ve muhaddis.
Semhûdî, Nureddin	911/1506	Medine tarihi hakkındaki eserleriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi.
Süyûtî, Celaleddin	911/1505	Tefsir, hadis, fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
İbn Gāzî, Ebû Abdullah	919/1513	Kıraat, hadis ve fıkıh âlimi.

İbn Ebû Şerîf, Burhâneddin	923/1517	Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.
Kastallânî, Ahmed b. Muhammed	923/1517	Hadis hâfızı, kelâm ve kıraat âlimi.
Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir	927/1521	Tarihçi ve muhaddis
İbnü'l-Keyyâl ed-Dımaşkî	929/1523	Muhaddis, vâiz ve hatip.
İbnü'd-Deyba', Vecîhüddin	944/1537	Tarihçi, hadis âlimi, fakih ve şair.
Atûfî, Hayreddin Hızır	948/1541	Osmanlı tefsir ve hadis âlimi, vâiz.
Bekrî, Ebü'l-Hasan es-Sıddîkî	952/1545	Mısırlı mutasavvıf - şair, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.
Molla Miskîn	954/1547	Hanefî fakihi, kadı.
Bekrî, Cemâleddin	962/1555'ten sonra	Muhaddis, tarihçi, şair
Abbâsî, Abdürrahîm	963/1556	Hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimi
İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan	963/1556	Tenzîhü'ş-şerî'a adlı eseriyle tanınan muhaddis, fakih ve kıraat âlimi.
Alkamî, Şemsüddin	969/1561-1562	Şâfiî fakihi ve muhaddis.
Müttakî el-Hindî	975/1567	Hindistanlı sûfî ve hadis âlimi.
İbn Hacer el-Heytemî	974/1567	Şâfiî fakihi, muhaddis ve edip.
Gazzî, Bedreddin	984/1577	Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh âlimi, edip ve şair.
Fettenî, Cemaleddin	986/1578	Hindistanlı hadis âlimi.
Nehrevâlî, Ebû Abdullah	990/1582	Mekke'ye ve Yemen'e dair eserleriyle meşhur olan tarihçi, hadis ve fıkıh âlimi.
İbn Abdülkuddûs, Şeyh Sadr	991/1583	Hindistanlı fakih ve muhaddis.
Mencûr, Ebü'l-Abbas	995/1587	Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.
Karâfî, Bedreddin	1008/1600	Mâlikî fakihi ve biyografi yazarı.
Kassâr, Ebû Abdullah	1012/1604	Mâlikî fakihi, hadis ve ensâb âlimi.
Ali el-Kārî	1014/1605	Tanınmış Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimi.
Münâvî, Muhammed Abdürraûf	1031/1622	Hadis âlimi, fakih ve sûfî.
Makkarî, Ahmed b. Muhammed	1041/1632	Edip, biyografi yazarı ve hadisçi.
Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin	1052/1642	Hindistanlı muhaddis.
İbn Allân el-Bekrî	1057/1648	Hadis ve tefsir âlimi, tarihçi.
Necmeddin el-Gazzî	1061/1651	Fıkıh, hadis ve biyografi âlimi.
Üchûrî, Ebü'l-İrşad	1066/1656	Mâlikî fakihi, muhaddis ve mutasavvıf.
Ayyâşî, Ebû Salim	1090/1679	Faslı mutasavvıf, muhaddis ve fakih.

Rûdânî, Şemsüddin	1094/1683	Hadis ve astronomi âlimi.
Yahya b. Hüseyin es-San'ânî	1099/1687	Yemenli tarihçi, Zeydiyye fakihi, hadis ve kelâm âlimi.
Kûrânî, Burhaneddin	1101/1690	Şâfiî fakihi, muhaddis ve mutasavvıf.
Hür el-Âmilî,	1104/1693	Şiî muhaddis ve fakih, Ahbâriyye ekolünün önde gelen temsilcilerinden.
Uceymî, Ebü'l-Beka	1113/1702	Hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimi, tarihçi.
Bennâ, Ahmed b. Muhammed	1117/1705	Kıraat ve hadis âlimi, Nakşibendî şeyhi.
İbn Hamza, Burhaneddin	1120/1708	el-Beyân ve't-ta'rîf adlı eseriyle tanınan muhaddis.
Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkī	1122/1710	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Süleyman Fâzil Efendi	1134/1722	Ayasofya kürsü şeyhi, vâiz ve muhaddis.
Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî	1138/1726	Hindistanlı muhaddis.
Bûnî, Ahmed b. Kâsım	1139/1726	Hadis ve fıkıh âlimi, şair.
İbn Akîle, Ebû Abdillah	1150/1737	Hadis, tefsir, kelâm ve tasavvuf âlimi, tarihçi ve Kâdirî şeyhi.
İfrenî,	1154/1741	Tarihçi, edip, fakih, muhaddis ve dil âlimi.
Aclûnî, İsmâil b. Muhammed	1162/1749	Yaşadığı devrin Şam muhaddisi.
Bennânî, Ebû Abdillah	1163/1750	Muhaddis ve fakih.
Yûsufefendizâde, Ebû Muhammed	1167/1754	Osmanlı âlimi.
Ahmed el-Menînî	1172/1759	Osmanlı âlimi, tarihçi, edip ve muhaddis.
Gedikzâde, Abdülkadir	1187/1773	Hadis âlimi.
Seffârînî, Şemseddin	1188/1774	Hanbelî âlimi.
Hanîf İbrâhim Efendi	1189/1775	Osmanlı âlimi.
Âzâd-I Bilgrâmî	1200/1786	Hindistanlı âlim ve şair.
Trabzonî, Mehmed	1200/1786	Osmanlı âlimi.
İbn Ammâr el-Cezâirî	1205/1791 [?]	Cezayir müftüsü, muhaddis, şair ve edip.
Zebîdî, Muhammed Murtazâ	1205/1791	Lugat, hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, tarih ve biyografi âlimi.
İbn Sûde, Ebû Abdullah	1209/1795	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Füllânî, el-Ömerî	1218/1803	Mâlikî fakihi ve muhaddis.
Süveydî, Ali b. Muhammed Said	1237/1822	Hadis ve fıkıh âlimi, tarihçi ve edip.
Abdülazîz Ed-Dihlevî	1239/1824	Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirâcü'l-Hind unvanıyla tanınan müfessir ve muhaddis.

Ahsâî, Ahmed b. Zeynuddin	1241/1826	Şeyhiyye'nin kurucusu, Şîa kelâmcısı, muhaddis ve fakihi.
Sindî, Muhammed Âbid	1257/1841	Hanefî fakihi ve muhaddis.
Abdüsselâm Efendi, Mardînî	1259/1843	Mardin'de müftülük yapmış olan Hanefî âlimi.
Râgib Efendi	1265/1848	Osmanlı âlimi, şair.
Muhammed el-Hût	1276/1860	Muhaddis, Şâfiî fakihi.
Leknevî, Abdülhay	1304/1886	Hindistanlı muhaddis ve Hanefî fakihi.
Kavukcî, Ebü'l-Mehasin	1305/1888	Muhaddis, fakih ve mutasavvıf. (Kâvukciyye tarikatının kurucusu)
Dimnâtî, Ebü'l-Hasan	1306/1889	Hadis ve fıkıh âlimi.
Nezir Hüseyin	1320/1902	Hindistanlı hadis âlimi ve Ehl-i hadîs hareketinin lideri.
Azîmâbâdî, Şemsülhak	1321/1911	Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.
Ali Fehmi Câbiç	1336/1918	Bosna - Hersek müslümanlarının dinî lideri ve Arap edebiyatı âlimi.
Mahfûz b. Abdullah et-Termesî	1338/1920	Endonezyalı hadis ve fıkıh âlimi.
Muhammed Hüseyin Mevlevî	1338/1920	Ehl-i Hadîs Hareketi'nin ileri gelenlerinden Hindistanlı âlim.
Goldziher Ignaz	1339/1921	Yahûdî asıllı Macer şarkiyatıçısı
Kettânî, Ahmed b. Ca'fer	1340/1922	Faslı âlim
Kettânî, Muhammed b. Ca'fer	1345/1927	Hadis âlimi.
Sehârenpûrî, Halîl Ahmed	1346/1927	Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.
Keşmîrî, Enver Şah	1352/1933	Hadis, fıkıh ve kelâm âlimi.
Babanzâde Ahmed Naim	1353/934	Müderris, mütercim, fikir adamı ve yazar.
Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ	1353/1935	Hindistanlı hadis âlimi.
Bedreddin el-Hasenî	1354/1935	Devrinin meşhur Şam muhaddisi.
Dihlevi, Abdüssettâr b. Abdülvehhâb	1355/1936	Muhaddis ve biyografi yazarı
Dükkâlî, Ebû Şuayb	1356/1937	Fas'ta Selefî düşüncenin öncülerinden, fakih, muhaddis ve devlet adamı
Wensinck, Arent Jan	1358/1939	Hollandalı şarkiyatçı.
Şinkîtî, Muhammed Habîbullah	1363/1944	Moritanyalı hadis âlimi.
Miras, Kâmil	1376/1957	Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ile tanınan son dönem Türk âlimi ve siyaset adamı.
Ahmed Muhammed Şâkir	1377/1958	İslâm kültür kaynaklarının ilmî neşirlerini gerçekleştirmekle ün yapmış Mısırlı âlim ve muhaddis.

Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman	1378/1958	Mısırlı hadis âlimi.
İbnü's-Siddîk, Ebü'l-Feyz	1380/1960	Hadis âlimi ve fakih.
Kettânî, Muhammed Abdülhay	1382/1962	Hadis âlimi ve mutasavvıf.
Fâsî, Abdülhafîz	1383/1964	Faslı muhaddis, fakih, kadı, edip ve tarihçi
Kandehlevî, Muhammed Yûsuf	1384/1965	Cemâat-i Tebliğ liderlerinden, Hindistanlı âlim.
Kettânî, Muhammed Bâkır	1384/1964	Faslı hadis âlimi, mutasavvıf
Guillaume, Alfred	1385/1965	Özellikle hadis ilmi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan İngiliz şarkiyatçısı. (müsteşrik)
Muhammed Fuâd Abdülbâkî	1387/1968	Kur'an ve hadise dair indeks çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim.
Schacht Joseph	1388/1969	İslam hukuku araştırmalarıyla tanınan şarkiyatçı
Ebû Reyye	1390/1970	Mısırlı yazar.
Zafer Ahmed Tehânevî	1394/1974	Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.
Şkapur, Hasan	1395/1975	Boşnak asıllı âlim.
Okiç, Muhammed Tayyib	1397/1977	Bosna - Hersekli âlim.
Abbott, Nabia	1401/1981	Ortadoğu asıllı Amerikan şarkiyatçısı
Robson, James	1401/1981	Hadis ve dil bilimi alanındaki çalışmalarıyla tanınan İskoç asıllı şarkiyatçı ve misyoner. (İngiliz müsteşrik)
Kandehlevî, Muhammed Zekeriyyâ	1402/1982	Cemâat-i Tebliğ'in ileri gelenlerinden, Hindistanlı âlim.
Subhî es-Sâlih	1407/1986	Lübnanlı âlim.
Fâdânî, Muhammed Yâsîn	1410/1990	Endonezya asıllı muhaddis ve eğitimci
Mar'aşî, Seyyid Şehâbeddin	1411/1990	Şiî fıkıh, hadis ve biyografi âlimi.
A'zamî, Habîburrahman	1412/1992	muhakkik hadis âlimi
İbnü's-Siddîk, Ebü'l-Fazl	1413/1993	Hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimi.
Ebû Gudde, Abdülfettâh	1417/1997	Halepli âlim (Suriyeli 1917 - 1997)
Ensârî, İsmâil b. Muhammed	1417/1996	Hadis ve fıkıh âlimi, muhakkik
Gumârî, Abdülazîz b. Muhammed	1418/1997	Faslı sûfî ve muhaddis (1920 - 1997)
Kettânî, Muhammed Müntasır	1419/1999	Faslı tanınmış hadis ve fıkıh âlimi
Nâsirüddin el-Elbânî	1420/1999	Son devir hadis âlimi.
Sirâceddin el-Halebî	1422/2002	Suriyeli hadis âlimi (25 eseri var 1343-1422)
Juynboll, Gautier Herald A.	1432/2010	Hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınan Hollandalı şarkiyatçı

Tablo 5: Diyânet İslam Ansiklopedisi'nde Hadis Bölümündeki İsimlerin Alfabetik Listesi

A

A'meş, Süleyman b. Mihran (148/765)
A'rec, Abdurrahman b. Hürmüz (117/735)
A'zamî, Habîburrahman (1412/1992)
Abbas b. Abdilmuttalib el-Haşimi (32/653)
Abbâsî, Abdürrahîm (963/1556)
Abbott, Nabia (1401/1981)
Abd b. Humeyd el-Keşşi (249/863- 864)
Abdân el-Ahvâzî (306/918)
Abdân el-Ezdî, Abdullah b. Osman (221/836)
Abdân el-Mervezî (293/906)
Abdullah b. Abbas (68/687- 688)
Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (290/903)
Abdullah b. Amr b. Âs (65/684- 685)
Abdullah b. Ebû Evfâ (86/705)
Abdullah b. Erkam el-Kureşi (44/664)
Abdullah b. Hâris el-Hâşimî (84/703)
Abdullah b. Mes'ud (32/652)
Abdullah b. Mus'ab (184/800)
Abdullah b. Mübârek (181/797)
Abdullah b. Ömer b. Hattâb (73/693)
Abdullah b. Sâlih el-Misrî (223/838)
Abdullah b. Sebe (40/660)
Abdullah b. Selâm (43/663)
Abdullah b. Şeddâd (82/701)
Abdullah b. Üneys el-Cühenî (54/674)
Abdullah b. Yezîd el-Adevî (213/828)
Abdullah b. Zeyd el-Ensari (32/653)
Abdullah b. Zübeyr b. Avvam (73/693)
Abdurrahman b. Avf ez-Zühri (32/652)
Abdurrahman b. Bişr (260/873)
Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd (174/790)
Abdurrahman b. Ebzâ (70/689)
Abdurrahman b. Esved (99/717)
Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit (104/722)
Abdurrahman b. Mehdî (198/813-814)
Abdülazîz Ed-Dihlevî (1239/1824)
Abdülgâfir el-Fârisî (529/1134-1135)
Abdülganî el-Ezdî (409/1018)
Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ (155/772)
Abdülmelik b. Ebû Süleyman (145/762- 763)
Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf (204/819- 820)
Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ânî (211/826)
Abdüsselâm Efendi, Mardînî (1259/1843)
Abîde es-Selmânî (72/691)
Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (1162/1749)
Aclûnî, Muhammed (831/427- 1428)
Âcurrî, Ebû Bekr (360/970)
Âdem b. Ebû İyâs (220/835)
Affân b. Müslim (220/835)
Ahmed b. Hanbel (241/855)
Ahmed b. Meni'el-Begavi (244/858- 859)
Ahmed b. Nasr el-Huzâî (231/846)
Ahmed b. Sâlih et-Taberî (248/862)
Ahmed b. Seleme en-Nisaburi (286/899)
Ahmed el-Menînî (1172/1759)
Ahmed Muhammed Şâkir (1377/1958)
Ahsâî, Ahmed b. Zeynuddin (1241/1826)
Ahvâzî, Hasan b. Ali (446/1055)
Âişe bint Ebû Bekr es-Sıddik (58/678)
Âişe bint Muhammed (816/1413)
Âişe bint Talha b. Ubeydullah (101/719)
Akfehsî, Şihabüddin (808/1405)
Alâî, Ebû Saîd (761/1359)
Ali b. Ca'd el-Haşimi (230/844-845)
Ali b. Ebû Talha (143/760)

Ali b. Ebû Talib (40/661)
Ali b. Hucr el-Mervezi (244/858- 859)
Ali b. Medînî (234/848-849)
Ali el-Kārî (1014/1605)
Ali Fehmi Câbiç (1336/1918)
Alkame b. Kays (62/682)
Alkamî, Şemsüddin (969/1561- 1562)
Âmirî, Yahya b. Ebû Bekir (893/1488)
Ammâr b. Yasir (37/657)
Amr b. As (43/663)
Amr b. Dînâr (126/744)
Amr b. Hâris (148/765)
Amr b. Hazm el-Ensari (53/673 [?])
Amr b. Kays el-Mülâî (146/763)
Amr b. Meymûn (74/693 [?])
Amr b. Mürre (116/734 [?])
Amr b. Şuayb (118/736)
Amr b. Şürahbîl (63/683)
Amr b. Ubeyd (144/761)
Amre bint Abdurrahman (106/724)
Anberî, İbrahim b. İsmail (285/898 [?])
Asbağ b. Ferec (225/840)
Asîlî, Ebû Muhammed (392/1002)
Âsim b. Süleyman el-Ahvel (142/759)
Assâl, Ebû Ahmed (349/960)
Atâ b. Ebû Rebâh (114/732)
Atâ b. Sâib (136/753)
Atâ b. Yesâr (103/721)
Âtike bint Zeyd el-Kureşiyye (40/660)
Atiyye b. Saîd (407/1016)
Atiyye el-Avfî (111/729)
Atûfî, Hayreddin Hızır (948/1541)
Avn b. Abdullah (110/728)
Aynî, Bedreddin (855/1451)
Ayyâşî, Ebû Salim (1090/1679)
Âzâd-I Bilgrâmî (1200/1786)
Azîmâbâdî, Şemsülhak (1321/1911)

B

Babanzâde Ahmed Naim (1353/934)
Bâcî, Ebü'l-Velid (474/1081)
Bahşel, Ebü'l-Hasan (292/ 905)
Bakī b. Mahled (276/889)
Bakiyye b. Velîd (197/812)
Bâtirkānî, Ebû Bekr (460/1068)
Bedreddin el-Hasenî (1354/1935)
Begavî, Ali b. Abdülazîz (286/899)
Begavî, Ebü'l-Kāsım (317/929)
Begavî, Ferrâ (516/1122)
Bekir b. Abdullah el-Müzenî (108/726)
Bekkâr b. Kuteybe (270/884)
Bekrî, Cemâleddin (962/1555'ten sonra)
Bekrî, Ebü'l-Hasan es-Sıddîkī (952/1545)
Belhî, Ebû Alî (295/908)
Bennâ, Ahmed b. Muhammed (1117/1705)
Bennânî, Ebû Abdillah (1163/1750)
Berâ b. Âzib (71/690 [?])
Berdîcî, Ahmed b. Harun (301/914)
Berîre (60/680 [?])
Berkānî, Ebû Bekr (425/1034)
Berzaî, Saîd b. Amr (292/ 905)
Beyhakī, Ahmed b. Hüseyin (458/1066)
Beyyânî, Ebû Muhammed (276/889)
Bezzâr, Ebû Bekr (292/905)
Bikāî, Burhaneddin (885/1480)
Bîkendî, Ahmed b. Ali (404/1014)
Bîkendî, Muhammed b. Selâm (225/839)

Bilâl b. Sa'd (110/728)
Bilâl-i Habeşî (20/641)
Birzâlî, Ebû Muhammed (739/1339)
Buhârî, Muhammed b. İsmâil (256/870)
Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer (824/1421)
Bûnî, Ahmed b. Kāsım (1139/1726)
Bûsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir (840/1436)
Bûşencî, Muhammed b. İbrâhim (291/904)
Büceyrî, Ebû Hafs (311/923)
Bündâr, Muhammed b. Beşşâr (252/866)

C

Ca'berî, Burhaneddin (732/1332)
Câbir b. Abdullah el-Ensari (78/697)
Câbir b. Yezid el-Cu'fi (128/745)
Câbir b. Zeyd (93/711-712)
Ca'fer b. Ahmed el-Ebnavi (573/1177)
Cehdamî, Ebû İshak (282/896)
Cemmâîlî, el-Makdisi (600/1203)
Cenedî, Mufaddal b. Muhammed (308/920)
Cerîr b. Abdülhamîd (188/804)
Cessâs (370/981)
Cevherî, İbrâhim b. Saîd (247/861)
Cevzakī, Ebû Bekr (388/998)
Cûzcânî, Ebû İshak (259/873)
Cûzekānî, Ebû Abdillah (543/1148)
Cübeyr b. Mut'im (59/678)

D

Da'lec b. Ahmed (351/962)
Dabbî, Ahmed b. Yahya (599/1023)
Dârekutnî, Ali b. Ömer (385/995)
Dârimî, Abdullah (255/869)
Dârimî, Osman b. Saîd (280/894)
Darrâb, Ebû Muhammed (392/1002)
Dâvûd b. Muhabber (206/821)
Dâvûd ez-Zâhirî (270/884)
Debbâğ (699/1300)
Degūlî, Ebü'l-Abbas (325/937)
Derâverdî, Abdülaziz (187/803)
Derrâs el-Fâsî (357/968)
Devrakī, Ahmed b. İbrâhim (246/860)
Devrakī, Ya'Kûb b. İbrâhim (252/866)
Deylemî, Şehredâr b. Şîrûye (558/1163)
Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr (509/1115)
Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin (1052/1642)
Dihlevi, Abdüssettâr (1355/1936)
Dimnâtî, Ebü'l-Hasan (1306/1889)
Dimyâtî, Abdülmü'min b. Halef (705/1306)
Duhaym el-Kureşi ed-Dımaşki (245/859)
Dûlâbî, Ebû Bişr (310/923)
Dûlâbî, Muhammed b. Sabbâh (227/841)
Dükkâlî, Ebû Şuayb (1356/1937)

E

Ebân b. Osman b. Affân (105/723)
Ebân b. Yezîd (163/779- 780)
Ebherî, Ebû Bekir (375/986)
Ebû Abdirrahman İbn Nümeyr (234/849)
Ebû Ali en-Nîsâbûrî (349/960)
Ebû Ali es-Sadefî (514/1120)
Ebû Âmir el-Akadî (204/819-820)
Ebû Arûbe el-Cezeri (318/931)
Ebû Âsim en-Nebîl (212/828)
Ebû Avâne el-İsferâyînî (316/929)
Ebû Avâne el-Vâsitî (176/792)
Ebû Bekir eş-Şâfiî (354/965)
Ebû Bekr b. Abdirrahman (94/713)
Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm (120/738)

Ebû Bekr es-Sıddik (13/634)
Ebû Bekre es-Sekafî (51/671 [?])
Ebû Berze el-Eslemi (65/685 [?])
Ebû Bürde, Büreyd b. Abdullah (140/757)
Ebû Dâvûd es-Sicistânî (275/889)
Ebû Eyyûb el-Ensârî (49/669)
Ebû Gânim (200/815)
Ebû Gudde, Abdülfettâh (1417/1997)
Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit (150/767)
Ebû Hâtim er-Râzî (277/890)
Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb (234/849)
Ebû Hüreyre (58/678)
Ebû İdrîs el-Havlânî (80/699)
Ebû İmrân el-Fâsî (430/1039)
Ebû İshak Es-Sebîî (127/745)
Ebû Katâde el-Ensari (54/674)
Ebû Kilâbe el-Cermî (104/722)
Ebû Kudâme es-Serahsî el-Yeşküri (241/855)
Ebû Kureyş el-Esam (313/925)
Ebû Ma'şer es-Sindî (170/787)
Ebû Mes'ûd ed-Dimaşkî (401/1010- 1011)
Ebû Mûsâ el-Eş'arî (42/662)
Ebû Mûsâ el-Medînî (581/1185)
Ebû Müshir, Abdüla'la b. Müshir (218/833)
Ebû Müslim el-Havlânî (62/681- 682)
Ebû Nasr es-Siczî (444/1052)
Ebû Nuaym el-Cürcânî (323/935)
Ebû Nuaym el-İsfahânî (430/1038)
Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn (219/834)
Ebû Osman en-Nehdî (100/718-719)
Ebû Ömer el-Kādî (320/932)
Ebû Recâ' el-Utâridî (105/723- 724 [?])
Ebû Reyye (1390/1970)
Ebû Sa'd el-Bağdâdî (540/1145)
Ebû Saîd el-Hudrî (74/693- 694)
Ebû Sâlih el-Müezzin (470/1078)
Ebû Sâlih es-Semmân (101/719-720)
Ebû Seleme b. Abdurrahman (94/712-713)
Ebû Sevr, İbrahim b. Hâlid (240/854)
Ebû Talha el-Ensârî (34/654-655)
Ebû Ubeyd, Kāsım b. Sellâm (224/838)
Ebû Ubeyde b. Cerrâh (18/639)
Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, (458/1066)
Ebû Ya'Lâ el-Mevsilî (307/919)
Ebû Yûsuf (182/798)
Ebû Zer el-Gifârî (32/653)
Ebû Zer el-Halebî (884/1480)
Ebû Zer el-Herevî (434/1043)
Ebû Zür'a ed-Dimaşkî (281/894)
Ebû Zür'a er-Râzî (264/878)
Ebü'd-Derdâ el-Hazreci (32/652 [?])
Ebü'l-Alâ el-Hemedânî (569/1173)
Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (90/709)
Ebü'l-Bahterî, Saîd b. Fîrûz (82/701)
Ebü'l-Bahterî, Vehb b. Vehb (200/815- 816)
Ebü'l-Fazl el-Hemedânî (384/994)
Ebü'l-Fazl er-Râzî (454/1062)
Ebü'l-Feth el-Ezdî (374/985)
Ebü'l-Vakt el-Herevi (553/1158)
Ebü'l-Velîd el-Ümevî (349/960)
Ebü'l-Yemân, Hakem b. Nafi' (222/837)
Ebü'l-Yümn el-Kindî (613/1217)
Ebü'n-Nadr et-Tûsî (344/955)
Ebü'ş-Şeyh el-İsfahani (369/979)
Ebü't-Tufeyl Amir b. Vasile (100/718-719)
Ebü'z-Zinâd (130/748)

Ebü'z-Zübeyr el-Kureşi (126/743-744)
Ebü'l-Arab el-Kayrevani (333/945)
Enes b. Mâlik (93/711-712)
Enmâtî, Ebü'l-Berekat (538/1143)
Ensârî, İsmâil b. Muhammed (1417/1996)
Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzumi (55/675)
Esam, Ebü'l-Abbas (346/957)
Esed b. Mûsâ (212/827)
Esmâ bint Ebû Bekir es-Siddîk (73/692)
Esmâ Bint Umeys el-Has'amiyye (40/661)
Esrem, Ebû Bekr (261/874)
Esved b. Yezid (75/694)
Eş'arî, Ahmed (690/1291'den sonra)
Eş'arî, Ebû Bürde (104/722)
Eşec el-Kindî (257/871)
Evzâî, Ebû Amr (157/774)
Eyyûb es-Sahtiyânî (131/749)
Ezdî, Yezîd b. Muhammed (334/945)

F

Fâdânî, Muhammed Yâsîn (1410/1990)
Fâsî, Abdülhafîz (1383/1964)
Fâtima bint Kays el-Kureşiyye (54/674 [?])
Fâtima bint Muhammed (s.a.v.) (11/632)
Fazl b. Abbas (14/635 [?])
Fellâs, Amr b. Ali (249/864)
Fesevî Ya'kub b. Süfyan (277/890)
Fettenî, Cemaleddin (986/1578)
Fezârî, Ebû İshak (188/804)
Firebrî, Muhammed b. Yusuf (320/932)
Fîrûzâbâdî, Mecdüddin (817/1415)
Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed (301/913)
Firyâbî, Muhammed b. Yûsuf (212/827)
Furâvî, Ebû Abdillah (530/1136)
Füleyh b. Süleyman (168/784)
Füllânî, el-Ömeri (1218/1803)

G

Gassânî, Ebû Ali (498/1105)
Gazzî, Bedreddin (984/1577)
Gedikzâde, Abdülkadir (1187/1773)
Gitrîfî, Ebû Ahmed (377/987)
Goldziher Ignaz (1339/1921)
Guillaume, Alfred (1385/1965)
Gulâmu Halîl (275/888)
Gulâmu Sa'leb (346/957)
Gumârî, Abdülazîz (1418/1997)

H

Habbâb b. Eret et-Temimi (37/657- 658)
Habbâl, Ebû İshak (482/1090)
Haccâc b. Ertât (145/762)
Hacrî er-Ruayni (591/1195)
Hafsa bint Ömer b. Hattab (45/665 [?])
Hâkim el-Kebîr (378/988)
Hâkim en-Nîsâbûrî (405/3 1014 3)
Halef el-Vâsitî (401/1010)
Hâlid b. Ma'dân (103/721)
Halife b. Hayyat (240/855)
Halîlî, Ebû Ya'Lâ (446/1055)
Hamdân es-Sülemî (264/878)
Hammâd b. Ebû Süleyman (120/738)
Hammâd b. İshak (267/881)
Hammâd b. Seleme (167/784)
Hammâd b. Zeyd (179/795)
Hamza el-Kinânî (357/968)
Hanbel b. İshak eş-Şeybani (273/886)
Haneş b. Abdullah (100/718)
Hanîf İbrâhim Efendi (1189/1775)

Harâitî, Ebû Bekr (327/939)
Harbî, Ebû İshak (285/899)
Hargûşî, Ebû Sa'd (406/1015)
Harice b. Zeyd (100/718)
Hâris b. Ebû Üsâme (282/895)
Hasan b. Süfyân (303/916)
Hasan-ı Basrî (110/728)
Hâtib b. Ebû Beltea (30/650)
Hatîb el-Bağdâdî (463/1071)
Hattâbî, Ebû Süleyman (388/998)
Hayseme b. Süleyman (343/955)
Hayve b. Şüreyh (158/775 [?])
Hâzimî, Ebû Bekr (584/1188)
Hâzin, Ali b. Muhammed (741/1341)
Hemmâm b. Münebbih (132/750)
Herevî, Ahmed b. Muhammed (401/1011)
Heysemî, Ebü'l-Hasan (807/1405)
Hibetullah b. Selâme (410/1019)
Hîrî, Ebû Abdurrahman (430/1039)
Hişâm b. Ammâr ed-Dımaşki (245/859)
Hişam b. Ubeydillah (221/836)
Hişâm b. Urve (146/763)
Hişâm ed-Destüvâî (153/770)
Hucr b. Adî el-Kufî (51/671)
Hulvânî, Hasan b. Ali (242/857)
Humeyd et-Tavîl (143/760)
Humeydî, Abdullah b. Zübeyr (219/834)
Humeydî, Muhammed b. Fütûh (488/1095)
Huşenî, Muhammed (286/899)
Huttelî, İbnü'l-Cüneyd (270/884)
Huzeyfe b. Yemân (36/656)
Huzeyme b. Sâbit el-Ensari (37/657)
Hür el-Âmilî, (1104/1693)
Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib (61/680)
Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin (765/1364)
Hüşeym b. Beşîr (183/799)

I

Irâkî, Zeynüddin (806/1404)

İ

İbn Abdülber en-Nemerî (463/1071)
İbn Abdülhâdî, Şemseddin (744/1343)
İbn Abdülhak el-Vâsitî (744/1343)
İbn Abdülhakem, Ebû Abdullah (268/882)
İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kāsım (257/870)
İbn Abdülkuddûs, Şeyh Sadr (991/1583)
İbn Adî el-Cürcani (365/976)
İbn Âişe, Ubeydullah (228/843)
İbn Akîle, Ebû Abdillah (1150/1737)
İbn Allân el-Bekri (1057/1648)
İbn Ammâr el-Cezâirî (1205/1791 [?])
İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan (963/1556)
İbn Asâkir, Ebû Muhammed (600/1203)
İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım (571/1176)
İbn Asâkir, Ebü'l-Yümn (686/1287)
İbn Ât, Ebû Ömer (609/1212)
İbn Atâ, Ebü'l-Abbas (309/922)
İbn Avn, Abdullah (151/768)
İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk (381/991)
İbn Balabân, Alaeddin (739/1339)
İbn Batta, Ebû Abdullah (387/997)
İbn Battâl el-Kurtubî (449/1057)
İbn Berdis, Ebü'l-Fida (786/1384)
İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kasım (578/1183)
İbn Cemâa, Bedreddin (733/1333)
İbn Cemâa, Muhammed (819/1416)
İbn Cevsâ, Ahmed b. Umeyr (320/932)

İbn Cümey' el-Gassânî (402/1012)
İbn Cüreyc el-Mekkî (150/767)
İbn Dakîkul'Îd, Takıyyüddin (702/1302)
İbn De'b, İsa b. Yezid (171/787)
İbn Dihye el-Kelbî (633/1235)
İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mihran (156/773)
İbn Ebû Âsim eş-Şeybani (287/900)
İbn Ebû Cemre (699/1300 [?])
İbn Ebû Dâvûd (316/929)
İbn Ebû Hâtim (327/938)
İbn Ebû Hayseme (279/892)
İbn Ebû Leylâ, Abdurrahman (83/702)
İbn Ebû Leylâ, Muhammed (148/765)
İbn Ebû Müleyke (117/735)
İbn Ebû Ömer el-Adeni (243/858)
İbn Ebû Şerîf, Burhâneddin (923/1517)
İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir (235/849)
İbn Ebû Şeybe, Ebû Ca'fer (297/910)
İbn Ebû Şeybe, Ebü'l-Hasan (239/853)
İbn Ebû Zemenîn (399/1008)
İbn Ebû Zi'b (159/776)
İbn Ebü'd-Dünyâ (281/894)
İbn Ebü'l-Fevâris (412/1022)
İbn Ebü'l-Hisâl el-Gafiki (540/1146)
İbn Fehd, Takıyyüddin (871/1466)
İbn Ferah, Ebü'l-Abbas (699/1300)
İbn Ferhûn, Bedreddin (769/1367)
İbn Ferrûh el-Farisi (176/792)
İbn Futays, Ebü'l-Mutarrif (402/1012)
İbn Gaylân, Ebû Talib (440/1049)
İbn Gāzî, Ebû Abdullah (919/1513)
İbn Habîb es-Sülemî (238/853)
İbn Hacer el-Askalânî (852/1449)
İbn Hacer el-Heytemî (974/1567)
İbn Halfûn el-Endelüsi (636/1239)
İbn Hamdân, Ebû Abdullah (695/1295)
İbn Hamza, Burhaneddin (1120/1708)
İbn Hatîbüddehşe, Ebü's-Sena (834/1431)
İbn Hayr, Ebû Bekr (575/1179)
İbn Hazm ez-Zâhirî (456/1064)
İbn Hibbân (354/965)
İbn Hiccî, Şihabüddin (816/1413)
İbn Hilâl el-Makdisî (765/1364)
İbn Hinzâbe, Ebü'l-Fazl (391/1001)
İbn Hubeyş el-Endelüsi (584/1188)
İbn Huzeyme, Ebû Bekr (311/924)
İbn Hürrem el-Herevi (301/913)
İbn İshak (151/768)
İbn Kāni' el-Bağdadi (351/962)
İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350)
İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ (774/1373)
İbn Keysân en-Nahvî (320/932)
İbn Kurkūl, Ebû İshak (569/1174)
İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/889)
İbn Künâse, Ebû Yahya (207/823)
İbn Lehîa, Abdullah el-Mısri (174/790)
İbn Mâce el-Kazvini (273/887)
İbn Mahled el-Attâr (331/943)
İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr (475/1082'den sonra)
İbn Mencûye, Ebû Bekr (428/1036)
İbn Mende, Ebû Abdullah (395/1005)
İbn Mende, Ebû Zekeriyyâ (512/1119)
İbn Mende, Ebü'l-Kāsım (470/1078)
İbn Merdûye, Ebû Bekr (410/1020)
İbn Müferric, Ebû Abdillah (380/990)
İbn Müsdî el-Endelüsi (663/1265)

İbn Nâciye el-Bağdadi (301/914)
İbn Nâsir Es-Selâmî (550/1155)
İbn Nâsirüddin, Ebû Bekr (842/1438)
İbn Nukta el-Hanbeli (629/1231)
İbn Râfi', Ebü'l-Meali (774/1372)
İbn Râhûye el-Hanzali (238/853)
İbn Receb el-Hanbelî (795/1393)
İbn Rüşeyd, Ebû Abdillah (721/1321)
İbn Sa'dûn el-Kurtubî (567/1172)
İbn Sa'd, Muhammed (230/845)
İbn Sâid el-Hâşimî (318/930)
İbn Sayyâd (63/683)
İbn Semâa el-Kufi (233/848)
İbn Seyyidünnâs (734/1334)
İbn Sîrîn, Muhammed (110/729)
İbn Sûde, Ebû Abdullah (1209/1795)
İbn Şâhin, Ebû Hafs (385/996)
İbn Şâs, Celaleddin (616/1219)
İbn Şâzân el-Bağdâdî (425/1034)
İbn Şebbe, Ebû Zeyd (262/876)
İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Ali (588/1192)
İbn Şeybe es-Sedusi (262/875)
İbn Teymiyye, Mecdüddin (652/1254)
İbn Teymiyye, Takıyyüddin (728/1328)
İbn Ukde el-Carudi (332/944)
İbn Uleyye, İsmail b. İbrahim (193/809)
İbn Ümmü Mektûm (15/636)
İbn Vaddâh el-Kurtubi (287/900)
İbn Vâre er-Razi (270/884)
İbn Ved'ân, Ebû Nasr (494/1100)
İbn Vehb, Ebû Muhammed (197/812)
İbn Yerbû' eş-Şenterînî (522/1128)
İbn Yûnus, Ebû Saîd (347/958)
İbn Zebâle, Ebü'l-Hasan (199/814)
İbn Zencûye (251/865)
İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî (324/968)
İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Kāsım (393/1003)
İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Velîd (546/1151)
İbnü'd-Delâî (478/1085)
İbnü'd-Deyba',Vecihüddin (944/1537)
İbnü'd-Dübeysî, Cemaleddin (637/1239)
İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd (341/952)
İbnü'l-Ahrem en-Nisaburi (344/955)
İbnü'l-Âkūlî, Gıyaseddin (797/1394)
İbnü'l-Allâf, Ebû Bekr (318/930)
İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir (543/1148)
İbnü'l-Bâgandî el-Ezdi (312/925)
İbnü'l-Bârizî el-Hamevi (738/1338)
İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî (471/1079)
İbnü'l-Cârûd en-Nisaburi (307/919- 920)
İbnü'l-Cebbâb el-Mâliki (322/934)
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (597/1201)
İbnü'l-Cezerî, Şemseddin (833/1429)
İbnü'l-Ciâbî (355/966)
İbnü'l-Ebbâr el-Belensi (658/1260)
İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir (328/940)
İbnü'l-Esîr, İzzeddin (630/1233)
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (606/1210)
İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid (403/1013)
İbnü'l-Felekî, Ebü'l-Fazl (427/1036)
İbnü'l-Furât, Ahmed (258/872)
İbnü'l-Fuvatî, Kemaleddin (723/1323)
İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî (780/1378)
İbnü'l-Hâdibe, Ebû Bekr (489/1096)
İbnü'l-Harrât el-İşbili (582/1186)
İbnü'l-Haydirî, Ebü'l-Hayr (894/1489)

İbnü'l-Irâkī (826/1423)
İbnü'l-İmâm, Takıyyüddin (745/1344)
İbnü'l-Kattân el-Mağribî (628/1231)
İbnü'l-Kayserânî el-Makdisi (507/1113)
İbnü'l-Keyyâl ed-Dımaşki (929/1523)
İbnü'l-Kirmânî, Takıyyüddin (833/1430)
İbnü'l-Lebbân, Şemseddin (749/1349)
İbnü'l-Mâcişûn (212/827)
İbnü'l-Mibred, Cemaleddin (909/1503)
İbnü'l-Mu'temir (132/750)
İbnü'l-Mufaddal el-Makdisi (611/1214)
İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî (381/991)
İbnü'l-Muzaffer, Ebü'l-Hüseyin (379/989)
İbnü'l-Mülakkin, Siraceddin (804/1401)
İbnü'l-Münâdî (336/947)
İbnü'l-Münkedir (131/748)
İbnü'l-Müsennâ el-Anezi (252/866)
İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l-Berekat (637/1239)
İbnü'n-Nablusî, Ebû Bekr (363/974)
İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (643/1245)
İbnü'n-Nettâh, Salih b. Mihran (252/866)
İbnü'r-Rûmiyye, Ebü'l-Abbas (637/1239)
İbnü's-Sâbûnî, Ebû Hamid (680/1282)
İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Velîd (429/1038)
İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (643/1245)
İbnü's-Seken, Saîd b. Osman (353/964)
İbnü's-Selcî (266/880)
İbnü's-Semmâk, Ebû Amr (344/955)
İbnü's-Siddîk, Ebü'l-Fazl (1413/1993)
İbnü's-Siddîk, Ebü'l-Feyz (1380/1960)
İbnü's-Sika es-Sayrafî (742/1341)
İbnü's-Sünnî ed-Dineveri (364/975)
İbnü'ş-Şarkī en-Nisaburi (325/937)
İbnü't-Tallâ', Ebû Abdulah (497/1104)
İbnü't-Türkmânî, Alâeddin (750/1349)
İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (708/1308)
İbrâhim b. Edhem (161/778)
İbrâhim b. Sa'd (183/799)
İbrâhim b. Tahmân (163/780)
İbrâhim et-Teymî (92/710-711)
İclî, Ebü'l-Hasan (261/875)
İdrîsî, Abdurrahman (405/1015)
İdrîsî, Muhammed b. Abdülazîz (649/1251)
İfrenî, (1154/1741)
İkrime el-Berberî (105/723)
İmrân b. Husayn el-Ezdi (52/672)
İsfahânî, Ebû Mansûr (418/1027)
İskenderânî, Îsâ b. Abdülazîz (629/1232)
İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî (180/796)
İsmâilî, Ebû Bekr (371/982)

J

Juynboll, Gautier Herald A. (1432/2010)

K

Kâ'b b. Mâlik el-Ensari (50/670)
Kâ'b el-Ahbâr el-Himyeri (32/652- 653 [?])
Ka'nebî, Abdullah b. Mesleme (221/836)
Kabbânî, Ebû Ali (289/902)
Kabîsa b. Ukbe (215/830)
Kabîsa b. Züeyb (86/705 [?])
Kādî İyâz (544/1149)
Kandehlevî, Muhammed Yûsuf (1384/1965)
Kandehlevî, Zekeriyyâ (1402/1982)
Karâfî, Bedreddin (1008/1600)
Karrâb, Ebû Ya'kub (429/1038)
Kāsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (107/725)
Kāsim b. Asbağ (340/951)

Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ (608/1211)
Kassâb, Ebû Ahmed (360/970)
Kassâr, Ebû Abdullah (1012/1604)
Kastallânî, Ahmed (923/1517)
Kastallânî, Muhammed (686/1287)
Kavukcî, Ebü'l-Mehasin (1305/1888)
Kays b. Ebû Hâzim (97/715 [?])
Keccî, Ebû Müslim (292/904)
Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed (398/1008)
Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir (700/1300)
Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim (380/990)
Kelâî, Ebü'r-Rebi' (634/1237)
Kerâbîsî, Ebû Ali (248/862)
Keşmîrî, Enver Şah (1352/1933)
Kettânî, Ahmed b. Ca'fer (1340/1922)
Kettânî, Muhammed Abdülhay (1382/1962)
Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (1345/1927)
Kettânî, Muhammed Bâkır (1384/1964)
Kettânî, Muhammed Müntasır (1419/1999)
Kirmânî, Şemseddin (786/1384)
Kiyâ el-Herrâsî (504/1110)
Kudâî, Ebû Abdillah (454/1062)
Kummî, Muhammed b. Hasan (290/903)
Kûrânî, Burhaneddin (1101/1690)
Kurtubî, Ahmed b. Ömer (656/1258)
Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (671/1273)
Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin (465/1072)
Kuşeyrî, Muhammed b. Saîd (334/945)
Kutbüddin el-Halebî (735/1335)
Kuteybe b. Saîd (240/855)
Küleynî, Ebû Ca'fer (329/941)

L

Lâlekâî, Hibetullah b. Hasan (418/1027)
Leknevî, Abdülhay (1304/1886)
Leys b. Sa'd (175/791)
Leysî, Ebû Müslim (466/1074)

M

Ma'kil b. Sinân (63/683)
Ma'mer b. Râşid (153/770)
Mahfûz b. Abdullah et-Termesî (1338/1920)
Makkarî, Ahmed b. Muhammed (1041/1632)
Mâlik b. Enes (179/795)
Mâlînî, Ebû Sa'd (412/1022)
Mansûr b. Selîm (673/1275)
Mansûr b. Zâzân el-Vasıti (129/747)
Mar'aşî, Seyyid Şehâbeddin (1411/1990)
Mâsercisî, Ebû Ali (365/976)
Mâzerî, Ebû Abdullah (536/1141)
Mehâmilî, Hüseyin b. İsmâil (330/942)
Mekhûl b. Ebû Müslim eş-Şâmî (112/730)
Mencûr, Ebü'l-Abbas (995/1587)
Merrâküşî, İbn Mûsâ (823/1421)
Merrûzî, Ebû Bekr (275/888)
Mervan b. Hakem (65/685)
Mervezî, Ebû Bekir (292/905)
Mesleme b. Muhalled el-Ensari (62/682)
Mesrûk b. Ecda' (63/683 [?])
Mevsilî, Ömer b. Bedr (622/1225)
Meymûn b. Mihrân (117/735)
Meyyânişî, Ebû Hafs (581/1185)
Miras, Kâmil (1376/1957)
Mistah b. Üsâse el-Kureşi (34/654)
Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman (742/1341)
Moğultay b. Kiliç (762/1361)
Molla Miskîn (954/1547)
Mu'temir b. Süleyman (187/803)

Muâfâ b. İmrân (185/801)
Muâfâ b. İsmâil (630/1232)
Muâviye b. Ebî Süfyân (60/680)
Muâz b. Cebel (18/639)
Muâze el-Adeviyye (83 (veya 101) 702 (veya 719-720))
Mugire b. Abdirrahman (186/802)
Mugire b. Şu'be (50/670)
Muhammed b. Abdillah el-Ensarî (215/830)
Muhammed b. Aclân (148/765)
Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddik (38/659)
Muhammed b. Eslem et-Tusi (242/856)
Muhammed b. Fudayl (195/811)
Muhammed b. Mesleme el-Ensari (43/663)
Muhammed b. Vâsi' (123/741)
Muhammed el-Hût (1276/1860)
Muhammed Fuâd Abdülbâkī (1387/1968)
Muhammed Hüseyin Mevlevî (1338/1920)
Muhâsibî, Haris b. Esed (243/857)
Muhibbüddin Et-Taberî (694/1295)
Muhtâr es-Sekafî (67/687)
Muîn el-Miskîn (907/1501-1502)
Mûsâ b. Ukbe (141/758)
Mutarrif b. Abdullah (95/713-714)
Mutayyen el-Hadrami (297/909-910)
Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ (1353/1935)
Mücârî, Ebû Abdillah (862/1458)
Müfîd, Şeyh (413/1022)
Münâvî, Muhammed Abdürraûf (1031/1622)
Müntecebüddin el-Kummî (585/1189)
Münzirî, Ebû Muhammed (656/1258)
Müsedded b. Müserhed (228/843)
Müslim b. Haccâc (261/875)
Müsnedî, Ebû Ca'fer (229/844)
Müstağfirî, Ebü'l-Abbas (432/1041)
Müttakī el-Hindî (975/1567)

N

Nadr b. Şümeyl (204/820)
Nâfi', Mevla İbn Ömer (117/735)
Nakkâş, Muhammed b. Hasan (351/962)
Nâsirüddin el-Elbânî (1420/1999)
Nasrâbâdî, İbrâhim (367/978)
Neccâd, Ebû Bekr (348/960)
Necmeddin el-Gazzî (1061/1651)
Nehaî, İbrahim b. Yezid (96/714)
Nehrevâlî, Ebû Abdullah (990/1582)
Nesâî, Ahmed b. Şuayb (303/915)
Nesefî, Necmeddin (537/1142)
Nevevî, Ebû Zekeriyya (676/1277)
Nezîr Hüseyin (1320/1902)
Nuaym b. Hammâd (228/843)
Nuaymî, Ebü'l-Mefahir (927/1521)

O

Okiç, Muhammed Tayyib (1397/1977)
Osman b. Affan (35/656)

Ö

Ömer b. Abdülaziz (101/720)
Ömer b. Hattab (23/644)

R

Rabaî, Ebû Süleyman (379/989)
Râfi' b. Hadîc (73/692)
Râgib Efendi (1265/1848)
Râmhürmüzî (360/971)
Ravh b. Ubâde (205/820)
Rebî' b. Habîb (180/796 [?])
Rebî' b. Huseym (65/685 [?])
Rebî' b. Süleyman el-Kattân (334/945)

Rebîa b. Ebû Abdurrahman (136/753)
Reşîd el-Attâr (662/1264)
Reten b. Nasr (632/1234)
Rib'î b. Hirâş (101/719)
Robson, James (1401/1981)
Rûdânî, Şemsüddin (1094/1683)
Ruhâvî, Ebû Muhammed (612/1215)
Ruşâtî, Ebû Muhammed el-Endelüsi (542/1147)
Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâil (502/1108)
Rûyânî, Muhammed b. Hârûn (307/919-920)

S

Sa'd b. Ebû Vakkās el-Kureşi (55/675)
Sa'leb, Ebü'l-Abbas (291/904)
Sâātî, Ahmed b. Abdurrahman (1378/1958)
Sâbit b. Eslem el-Bünânî (127/744)
Sâbit b. Hazm el-Endelüsi (313/925)
Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman (449/1057)
Sâcî, Mü'temen b. Ahmed (507/1113)
Sâcî, Zekeriyyâ b. Yahya (307/920)
Sadefî, Yûnus b. Abdüla'lâ (264/878)
Safiyye bint Huyey (50/670 [?])
Safvân b. Muattal (19/640 [?])
Sâgānî, Radıyyüddin (650/1252)
Saîd b. Abdülazîz (167/783)
Saîd b. Cübeyr (94/713 [?])
Saîd b. Mansûr (227/842)
Saîd b. Müseyyeb (94/713)
Saîd b. Ufeyr (226/841)
Saîd b. Zeyd el-Kureşi (51/671 [?])
Salih b. Ahmed b. Hanbel (266/880)
Sâlih Cezere (293/906)
Salim b. Abdullah b. Ömer (106/725)
Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe (12/633)
Schacht Joseph (1388/1969)
Seâlibî, Ebû Zeyd (875/1471)
Seffârînî, Şemseddin (1188/1774)
Sefîne (80/699 [?])
Sehârenpûrî, Halîl Ahmed (1346/1927)
Sehâvî, Şemseddin (902/1497)
Sekafî, Kāsım b. Fazl (489/1096)
Selmân-ı Fârisî (36/656 [?])
Sem'ânî, Abdülkerîm (562/1166)
Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer (618/1221 [?])
Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr (510/1116)
Semhûdî, Nureddin (911/1506)
Semmân, İsmâil b. Ali (445/1053)
Semüre b. Cündeb (60/680)
Serrâc, Ca'fer b. Ahmed (500/1106)
Serrâc, Muhammed b. İshak (313/925)
Sevde bint Zem'a el-Kureşiyye (23/644)
Sibt İbnü'l-Acemî (841/438)
Sicistânî, Ebû Hâtim (255/869)
Silefî, Ebû Tahir (576/1180)
Simâk b. Harb (123/741)
Sindî, Muhammed Âbid (1257/1841)
Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî (1138/1726)
Sirâceddin el-Halebî (1422/2002)
Subhî es-Sâlih (1407/1986)
Suheyb b. Sinân er-Rumi (38/659)
Sûrî, Muhammed b. Ali (441/049)
Sübkî, Tâceddin (771/1370)
Sülemî, Muhammed b. Hüseyin (412/1021)
Süleyman b. Harb (224/839)
Süleyman b. Mugīre (165/781)
Süleyman b. Surad (65/685)
Süleyman b. Tarhân (143/761)

Süleyman b. Yesâr (107/725)
Süleyman Fâzil Efendi (1134/1722)
Sürâka b. Mâlik b. Cü'şüm (24/645)
Süveyd b. Gafele (80/699)
Süveydî (1237/1822)
Süyûtî, Celaleddin (911/1505)

Ş

Şa'bî, Amir b. Şerahil (104/722)
Şâfiî, Muhammed b. İdris (204/820)
Şakîk b. Seleme (82/701)
Şârrî, Ebü'l-Hasan (649/1251)
Şâşî, Heysem b. Küleyb (335/946)
Şâtibî, Muhammed b. Süleyman (672/1274)
Şerîk b. Abdullah (177/794)
Şeybânî, Muhammed b. Hasan (189/805)
Şinkîtî, Muhammed Habîbullah (1363/1944)
Şkapur, Hasan (1395/1975)
Şu'be b. Haccâc (160/776)
Şühde el-Kâtibe el-Bağdadiyye (574/1178)
Şürahbîl b. Hasene (18/639)

T

Taberânî, Süleyman b. Ahmed (360/971)
Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923)
Tahâvî, Ebû Ca'fer (321/933)
Talha b. Ubeydullah (36/656)
Tâvûs b. Keysân (106/725)
Tayâlisî, Süleyman b. Davud (204/819)
Temîm ed-Dârî (40/661)
Temmâm Er-Râzî (414/1023)
Tenûhî, Ali b. Muhassin (447/1055)
Teymî, Ebü'l-Kasım (535/1141)
Tîbî, Ebû Muhammed (743/1343)
Tirâd Ez-Zeynebî (491/098)
Tirmizî, Muhammed b. İsa (279/892)
Trabzonî, Mehmed (1200/1786)
Turtûşî, Ebû Bekr (520/1226)
Tûsî, Ebû Ca'fer (460/1067)
Tücîbî, Ebü'l-Kasım (730/1329)
Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed (812/1409)

U

Ubâde b. Sâmit (34/654)
Ubeydullah b. Abdullah (98/716)
Ubeydullah b. Ömer B. Hafs (147/764)
Uceymî, Ebü'l-Beka (1113/1702)
Ukaylî, Muhammed b. Amr (322/934)
Ukbe b. Âmir el-Cüheni (58/678)
Ukberî, Muhibbüddin (616/1219)
Uklîşî, Ebü'l-Abbas el-Endelüsi (550/1155)
Uley b. Rebâh el-Mısri (114/732)
Urve b. Zübeyr (94/713)
Utbe b. Gazvân (17/638)

Ü

Übbî, Ebû Abdillah (828/1425)
Übey b. Kâ'b el-Ensari (33/654 [?])
Üchûrî, Ebü'l-İrşad (1066/1656)
Ümmü Atiyye el-Ensariyye (70/689- 690 [?])
Ümmü Habîbe el-Ümeviyye (44/664)
Ümmü Harâm el-Ensariyye (28/648)
Ümmü Seleme el-Mahzumiyye (62/681)
Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye (81/701 [?])
Üsame b. Zeyd b. Harise (54/674)
Üseyd b. Hudayr el-Ensari (20/641)

V

Vâdîâşî, Ebû Abdillah (749/1348)
Vâkidî (207/823)
Vâsile b. Eska' (85 [?]/704 [?])

Vehb b. Münebbih (114/732)
Vekî' b. Cerrâh (197/812)
Velîd b. Müslim ed-Dımaşki (195/810)
Velîd b. Ukbe el-Kureşi (61/680- 681)

W

Wensinck, Arent Jan (1358/1939)

Y

Yahya b. Adem (203/818)
Yahya b. Ebû Kesîr (129/747)
Yahya b. Hüseyin es-San'ânî (1099/1687)
Yahya b. İbrâhim (259/873)
Yahya b. Maîn (233/848)
Yahya b. Saîd el-Ensârî (143/760)
Yahya b. Saîd el-Kattân (198/813)
Yahya b. Yahya el-Leysî (234/849)
Yahya b. Yahya el-Minkarî (226/840)
Yahya b. Zekeriyyâ (182/798)
Yezîd b. Ebû Habîb (128/745)
Yezîd b. Hârûn (206/821)
Yezîd b. Zürey' (182/798)
Yûnînî, Ali b. Muhammed (701/1302)
Yûnus b. Ubeyd (139/756)
Yûsuf el-Kādî (297/910)
Yûsufefendizâde (1167/1754)

Z

Zafer Ahmed Tehânevî (1394/1974)
Zâhir b. Tâhir (533/1138)
Zâide b. Kudâme (161/777)
Zebîdî, Ahmed b. Ahmed (893/1488)
Zebîdî, Muhammed Murtazâ (1205/1791)
Zehebî, Şemsüddin (748/1348)
Zeyd b. Ali (122/740)
Zeyd b. Ebû Üneyse (125/743 [?])
Zeyd b. Erkam (68/688)
Zeyd b. Eslem el-Ömeri (136/754)
Zeyd b. Hattâb el-Adevi (12/633)
Zeyd b. Hubâb (203/819)
Zeyd b. Sâbit el-Ensari (45/665 [?])
Zeyd b. Vehb (83/702)
Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf (762/1360)
Zeyneb bint Cahş (20/641)
Zir b. Hubeyş (82/701)
Ziyâeddin el-Makdisî (643/1245)
Zübeyr b. Avvâm (36/656)
Zübeyr b. Bekkâr (256/870)
Zübeyrî, Ebû Abdullah (236/851)
Zühlî, Muhammed b. Yahya (258/872)
Zührî, İbn Şihab (124/742)
Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkī (1122/1710)

BİBLİYOGRAFYA[737]

Abbott, Nabia, *Studies in arabic literary papyri: Historical text-Quranic*, Chicago: The University of Chicago, 1967.

Abd b. Hümeyd, Ebû Muhammed Abd b. Hümeyd b. Nasr, *el-Muntahab min Müsnedi Abd b. Hümeyd* (thk: Subhî el-Bedrî es-Sâmurâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî), Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1408/1988.

Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi, 2006.

———, *Hadiste Tesbit Yöntemi*, İstanbul: Kitabevi, 2003.

———, "Ehl-i hadis, *DİA*.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne* (thk: Muhammed b. Saîd b. Salim el-Kahtânî), y.y.: Dârü İbni'l-Kayyim, t.y.

Abdullah Yıldız, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları: Münafıklar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.

Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi: Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi*, İstanbul: Bekâ yayınları, 2016.

Abdurrrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *Musannef*, (thk: Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403.

Abdülfettah Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn; Safha müşrika min târîhi semâi'l-hadîs inde'l-muhaddisîn*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992/1412.

———, *Kıymetü'z-zaman inde'l-ulemâ* (nşr: Selmân b. Abdilfettâh Ebû Gudde), Haleb-Beyrût: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye-Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009.

———, *Safahât min sabri'l-ulemâ alâ şedâidi'l-ilmi ve't-tahsîl*, Beyrût, 2003.

Abdülganî Abdülhalik, *el-İmam el-Buhârî ve Sahîhuhu*, Cidde: Dârü'l-Menar, 1985.

Abdülhâlık Bâkır, "Basra", *DİA*,

[737] Bir eserin birden fazla neşri kullanıldığında bibliyografyada ilk sırada zikredilen kitap herhangi bir açıklama zikredilmeksizin kullanılmıştır. Devamında kaydedilen neşirlere ise zikredildikleri yerde işaret edilmiştir.

Acâc Hatîb, *Muhammed, Sünnetin tespiti* (trc. Mehmet Aydemir), İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.(Orj. Adı: *es-Sünnetu kable't-tedvîn*, Muhammed Acâc Hatîb, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1963).

Âdâb Mahmûd Hamş, *el-İmam et-Tirmizi ve menhecuhu fî kitâbihi'l-Câmi': dirâse nakdiyye tatbikiyye*, Amman: Dârü'l-Feth, 2003.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (thk: Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.

———, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

———, *Müsned* (thk: Ahmed Muhammed Şâkir), Mısır: Dârü'l-meârif, 1955.

———, *Müsned* (thk: Şuayb Arnavut, Muhammed Nuaym el-İrksusî, İbrahim Zübeyk), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

———, *Fezâilü's-sahâbe* (thk: Vasiyullah b. Muhammed Abbas), Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî, 1403/1983.

Ahmed Hüseyin Yakub, *Nazariyyetü adâleti's-sahâbe ve'l-merciiyyeti's-siyâseti'l-İslâm*, Kum: Medrestü'l-ensâriyyan, 1213.

Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, İzmir: DEÜSBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2009.

———, "Bir Hadis Terimi Olarak Sahafi ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *MÜİF Dergisi*, 11-12, 1993-4,

———, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2012.

———, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi" *MÜİF Dergisi*, 16-17, 1998-1999.

Alâî, Ebû Saîd b. Halîl b. el-Keykeldî el-Alâî, *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl* (thk: Hamdî Abdülmecid es-Selefî), Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.

Ali b. el-Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. es-Sa'dî el-Medînî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifeti'r-rîcâl* (thk. Abdulmu'tî Emîn el-Kal'acî), Haleb: Dârü'l-va'y, 1980.

Ali Akyüz, "Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa" (Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri içinde), İstanbul: Ensar, 2006,

———, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 2003.

Ali Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Ali Yardım, *Hadis*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992.

Arif Ulu, "Âdet Halindeki Kadınların Orucuyla İlgili Hadislerin Tenkid ve Tahlîli" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 2012

———, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1, 2012.

Ataullah Şahyar, *Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y İhtilafları (İbn Ebî Şeybe ve Ebû Hanîfe Örneği)*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.

Ayşegül Toprak, *Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sigasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, RTEÜSBE, 2017.

Aynur Uraler, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul: Işık Yayınları, 2001

Ayşe Esra Şahyar, "Sünen-i Nesâî'de Bir Metin Tenkidi Uygulaması Örneği", HTD, XII/2, 2014

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî*, Riyad: Şirketü't-tıbaati'l-Arabiyye, 1401/1981.

———, *Hadis Metedolojisi ve Edebiyatı*, (trc. Recep Çetintaş), İstanbul: Usül, 1988.

———, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvîn Tarihi:* (H. 1-150-M. 622-657), (çev: Hulusi Yavuz), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

———, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neş'etuhu ve târîhuhu*, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1990/1410. (Birlikte: *Kitâbü't-Temyiz*, Müslim b. el-Haccâc).

———, "Buhârî", *DİA*,

Azîmâbâdî, Muhammed Şemsü'l-hak el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bud şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Beyrut: Dârü kütübi'l-ilmiyye, 1415.

Babanzâde Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, Mukaddime*, Ankara: Tarih Kurumu, 1984.

Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İstanbul: İham/İşaret, 2007.

———, *Şia ve Hadis -Şia'da Hadis Rivâyeti ve İsnad-*, İstanbul: Klasik, 2017.

———, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları* içinde, İstanbul: İz, 2011.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Mekke: Mektebetü Dâri'l-bâz, 1994.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammmed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred* (thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmî, 1989.

———, *Halku ef'ali'l-ibâd ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

———, *Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.; *Sahîhu'l-Buhârî*, Vaduz: Cem'iyyetü'l-meknezi'l-İslâmî, 1421/2000.

———, *et-Târîhü'l-kebîr* (thk: Hâşim en-Nedvî), Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.

———, *et-Târîhu's-sagîr* (thk: Mahmûd İbrahim Zâyed), Beyrut-Haleb: Mektebetü Dari't-türas-Dârü'l-va'y, 1977.

Burak Yurtsever, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında Koyduğu Hükümler*, İstanbul: Orient, 2013.

Bûsirî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekir b. Abdurrahman el-Bûsirî, *Zevâidü İbn Mâce alâ Kütübi'l-Hamse* (nşr: Muhammed Muhtar Hüseyin), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1993.

Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Uslubu (I)", *AÜİFD*, Cilt XLIII (2002) Sayı 1

———, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

———, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, Ankara: AUSBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Cemal Ağırman, "Müksirûn", *DİA*,

Cezâirî, Tâhir el-Cezâirî ed-Dımaşkî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (thk: Abdulfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1416/1995.

Cuzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub el-Cuzcânî *Ahvâlü'r-ricâl* (thk: Subhî Bedrî es-Samerrâî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'l-Nebeviyye* (thk: Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî), Riyad: Dârü taybe, 1985.

———, *el-Ehâdîsü'l-lletî hûlife fîhâ Mâlik b. Enes* (thk: Ebû Abdilbârî Rıdvan b. Hâlid el-Cezâirî), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.

———, *Sünenü'd-Dârekutnî* (thk: Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1966.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *el-Merâsîl* (thk: Şuayb Arnavut), Beyrut: Müessestü'r-risâle, 1988.

———, *Risâletu Ebî Dâvûd ilâ ehl-i mekke fî vasfi's-Sünen* (thk. Muhammed b. Lütfi Sabbağ), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.

———, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Mehrân el-İsfehânî *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsennâ el-Mevsılî, *Müsned*, (thk: Hüseyin Selîm Esed), Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1984.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahîm el-Ensârî, *Kitâbü'l-Âsâr* (thk. Ebü'l-Vefâ el-Afganî), Matbaatü'l-istikame, 1355/1937.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn, *Daîfü Ebî Dâvûd* (nşr: Züheyr Şâviş), Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1416/1991.

———, *Daîfü Süneni İbn Mâce* (nşr: Züheyr Şaviş), Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988.

———, *Daîfü's-Süneni'n-Nesâî* (nşr: Züheyr Şaviş), Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1411/1990.

el-Hüseyni Abdülmecid Haşim, *el-İmam el-Buhârî: muhaddisen ve fakihen*, Kahire: Mısrü'l-Arabiyye, 1982.

Emin Aşıkkutlu, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değerleri, *MÜİFD*, 29 (2005/2).

Emîn el-Kudât, *Medresetü'l-hadis fi'l-Basra: hatta el-karni's-sâlisi'l-hicri*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998/1419.

Enbiya Yıldırım, *Hadis problemleri*, İstanbul: Umran Yayınları, 1996.

Esat Kılıçer, "Ehl-i re'y" *DİA*.

Ethem Rûhî Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*.

Fahuri, Mahmûd, *Müslim b. el-Haccâc*, Beyrut: Dâru's-Selâm, 1979.

Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rifeti ve't-târîh* (thk: Halîl Mansûr), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1999.

Fu'ad Jabali *The Companions of the Prophet A study of Geographical Distribution and Political Alignments*, Leiden: Brill, 2003.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim *Müstedrek ala's-Sahîhayn* (thk: Mustafa Abdulkâdir Ata), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1990.

Hâkim Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Hâkim el-Kebîr, *Şiâru Ashâbi'l-hadîs* (Sübhi Samarrâî), Kuveyt: Dârü'l-Hulefâ, t.y.

Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.

Hamza Abdullah Melibârî, *Ulûmü'l-hadis fî dav'i tatbikâti'l-muhaddisîne'n-nukkâd*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.

Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara: DİB Yayınları, 1993.

Hasan Yaşaroğlu, *Muhtar es-Sekafî*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MÜİF yayınları, 2015

Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nushası", *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 17/32, 2012/1.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*(thk: Muhammed Acâc el-Hatîb), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.

———, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk: Ebû Abdullah es-Sûrekî, İbrahim Hamdî el-Medenî, Medîne: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

———, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (thk: Nureddin Itr), Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1395.

———, *Takyîdü'l-ilm* (thk: Yûsuf el-Âş), [y.y.], Dârü İhyâi's-sünneti'n-Nebeviyye, 1974.

———, *Târîhü Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.

Hattâbî, *Meâlimü's-sünen Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (nşr:Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrût: Mektebetü'l-İlmiyye, 1991.

Hâzimî, *Şurûtu eimmeti's-sitte* (nşr: Abdulfettâh Abdulgudde, *Selâsü resâil fî ilmi mustalahi'l-hadis içinde-*), Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1425/2005.

Hayrettin Yücesoy "Mihne" *DİA*,

Heyet, *el-İmam Müslim: hafızan muhaddisen müdevvinen li's-sünneti'n-nebeviyyeti'ş-şerife*, Beyrut-Rabat: Dâru't-Takrib beyne'l-mezahibi'l-İslâmiyye-el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-terbiyye ve'l-ulum ve's-sekâfe, 2001/1422.

Hüseyin Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.

Hüseyin eş-Şehîd, Ebü'l-Fadl Muhammed b. el-Hüseyin eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdisi'l-letî fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. Haccâc* (thk. Ali b. Hasan b. Ali Eseri), Riyad: Dârü'l-Hicre, 1991.

Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Kitâbiyat, 2004.

———, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", *Sakarya Sahâbe Sempozyumu*, İstanbul: İsav/Ensar, 2013.

Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürcii Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.

Irâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin el-Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh Şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh* (thk: Abdurrahman Muhammed Osman), Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1389/1970.

İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülberr en-Nemerî, *Câmiü beyâni'l-ilm ve ma yenbeğî fî rivâyetihi ve hamlihi* (thk: Abdurrahman Muhammed Osman), Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1967.

———, *el-İntikâ fî fedâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ, Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî el-Muttalibî ve Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî ve uyûni ahbarihim eş-şâhideti bi imâmetihim ve fadlihim fî âdâbihim ve ilmihim* (neşr: Abdulfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1417/1997.

———, *el-İstîâb bi ma'rifeti'l-eshâb* (thk: Ali Muhammed Bicâvî), Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1412.

———, *et-Temhîd lima fi'l-Muvatta mine'l-meanî* (thk: Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî), Magrib: Vizâretü'l-umûmi'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1387.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Sikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetüllah b. Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve ta'dil*, Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebî Şeybe, *Musannef İbn Ebî Şeybe*, (thk: Kemâl Yusûf el-Hût), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

———, *Musannef* (thk: Muhammed Avvâme); Cidde: Dârü'l-Kıble, 2006/1427.

İbn Ebi'd-Dünya Abdullah b. Muhammed, *Kitâbü'l-Iyâl* (thk: Necm Abdurrahman Halef), Dârü İbnü'l-Kayyım, 1990.

İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-henâbile* (thk: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad, 1419/1999.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.

———, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut: Dârü'l-Cebel, 1992.

———, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salah* (thk: Bey' b. Hâdî Umeyr), Riyad: Dârü'r-Râye, 1408/1988.

———, *Tağlîkü't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk: Saîd Abdurrahman Mûsâ Kazakî), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985.

———, *Takrîbü't-Tehzîb* (thk: Muhammed Avvâme), Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406-1986.

———, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddime* (thk: Abdullah Muhammed ed-Dervîş), Dımaşk: Dârü'l-Belhî, 1425/2004.

İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî el-İşbîlî, *Fehrese ma revahu an şuyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannafeti fi durubi'l-ilmi ve envâi'l-meârif* (thk: Franciscus Codera, j. Ribera Tarrago), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1997.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *Esmâü's-sahâbeti ve mâ likülli vahidin minhum mine'l-adedi*, (thk: Mis'ad Abdülhamîd es-Sa'dânî), Riyad: Mektebetü's-Sâî, t.y.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk: Hamdi Abdülmecîd es-Selefî), Riyad: Dârü's-Semiî, 2000.

———, *Sahîhü İbn Hibbân*, (thk: Şuayb Arnavut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk: Tâhâ Abdurraûf Sa'd), Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1411.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme, *Sahîhü İbnü Huzeyme* (thk: Muhammed Mustafa el-A'zamî), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1970.

———, *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâti Sıfati'r-Rab Azze ve Celle*, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye: Dârü'r-Rüşd, 1408/1988.

İbn Kayyım, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyûb el-Cevziyye, İbn Kayyım, *Furûsiyye* (thk: Hasan b. Mahmûd b. Selmân), Dârü'l-Endülüs, 1414/1993.

İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kurâşî ed-Dımaşkî, *İhtisârü ulûmi'l-hadîs*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1983, (Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisari ulumi'l-hadîs* ile birlikte).

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Hadis Müdafaası* (trc. Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979.

İbn Kutluboga, Ebü'l-Adl Zeynüddin b. Kâsım b. Kutluboga, *Kitâbü Men reva an ebîhi an ceddihî* (thk: Bâsim Faysal el-Cevâbere), Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, t.y.

İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.; *Sünen*, (thk. Şuayb Arnavut, Muhammed Kâmil Karabelli, Ahmed Burhum), Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009.

İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Nasr b. Mâkûlâ, *el-İkmâl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1411.

İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Şurûtu'l-eimme: Fadlü'l-ahbâr ve şerhu mezâhibi ehli'l-âsâr ve hakikati's-sünen* (thk: Abdurrahman Abdülcebbar Feryuvâî), Riyâd: Dârü'l-müslim, 1414.

İbn Râhûye, İshak b. İbrahim b. Mahled el-Hanzelî, *Müsnedü İshak b. Râhûye*, (thk: Abdülazîz Abdülgafûr Hüseyin), Medine: Dârü'l-İman, 1991.

İbn Receb, Zeynüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Câmiü'l-ulûm ve'l-hikem* (thk: Şuayb Arnavut, İbrahim Bâcis), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991.

———, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (thk: Nureddin Itr), Beyrut: Dârü'l-Melâh li-l-matbaati ve'n-neşri, 1978.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk: İhsan Abbas), Beyrut: Dârü Sâdir, t.y.

İbn Tûlûn, Muhammed b. Tûlûn ed-Dımaşkî, *İ'lamü's-sâilîn an kütübi Seyyidi'l-mürselîn* (thk: Mahmûd Arnavut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

İbn Zencûye, Hümeyd b. Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (thk: Şâkir Zîb Feyyaz), Riyad: King Faysal Center, 1986.

İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd, *el-Münteka li İbni'l-Cârûd* (thk: Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut: Müesseseti'l-Kütübi's-sakafiyye, 1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Telkîhu'l-fuhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-tarih ve's-siyer,* Karaçi.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebü's-Saadât el-Mübârek b. Muhammed İbni'l-Esîr el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi temyîzi's-sahâbe* (thk: Muhammed İbrahim el-Bennâ, Muhammed Ahmed Aşur, Mahmûd Abdülvahhâb Fâyed), Kahire: Dârü'ş-Şa'b, t.y.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyüddîn Osman b. Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh,* Mektebetü'l-Fârâbî, 1984.

———, *Sıyânetü Müslim* (thk. Muvaffik b. Abdullah b. Abdülkâdir), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984.

İbrahim Canan, *Hadis Külliyatı Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi,* Ankara: Akçağ, 1995.

———, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", *İİFD,* 1979.

İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA,*

İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA.*

———, "Sıfat", *DİA.*

İmtiyaz Ahmed, *Delâilü't-tevsîki'l-mübekkir li's-sünne ve'l-hadîs* (arapçaya tercüme eden: Abdü'l-Mu'tî el-Kalâcî), Dârü'l-Vefâ, 1410/1990.

İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı,* İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA,*

———, *Hadis Edebiyatı çeşitleri özellikleri faydalanma usulleri,* İstanbul: İFAV, 2003.

———, *Hadis Usûlü,* İFAV, [t.y.].

———,"Abdullah b. Abbas", *DİA*, (Muhammed Eroğlu ile birlikte).

İsmail Yiğit, *Emevîler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2016.

———, "Muhtar es-Sekafî", *DİA*.

Jonathan Brown, "İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci: *Kütüb-i Sitte*'nin Teşekkül Sürecinde Güvenirlilik veya Kullanışlılık" (çev: Elif Beyza Demirtaş), HTD, 2013/1.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Beyrût: Dâru İhyâi't-türasi'l-arabî, t.y.

Kasım b. Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (thk: Muhammed Halil Hirâs), Kâhire: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

Kâsımî, Cemalüddîn, *Hayâtü'l-Buhârî* (thk. Mahmûd Arnaut), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1992.

Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hâcı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn* (nşr: Şerafettin Yaltkaya), Vekâleti'l-meârif, 1362/1934.

Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara: DİB Yayınları 1991.

———, *Sahîhi Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Leknevî, Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-esileti'l-aşareti'l-kâmile* (thk: Abdulfettâh Ebû Gudde), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1404/1984.

———,*et-Ta'lîku'l-mumecced alâ Muvatta Muhammed Muvattau'l-İmâm Mâlik: Rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî* ile birlikte- (thk. Takıyuddîn en-Nedvî), Bomvay: Dârü's-Sünne ve's-sîre/ Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1996.

———, *Tuhfetü'l-ahyâr bi-ihyâi sünneti Seyyidi'l-ebrâr* (thk: Abdulfettâh Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmî, 1416/1996.

———, *Zaferu'l-emânî bi-şerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî*, (thk: Abdülfettâh Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1416.

Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, thk: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Mahmut Tahhan, *Teysîrü'l-mustalahi'l-hadîs/Yeni Hadis Usûlü* (trc. Cemal Ağırman), Sivas, 1999.

Makdisî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî *Şurûtu eimmeti sitte* (thk: Abdulfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1417/1997.

———, *Şurûtu eimmeti's-sitte* (thk: Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1991.

Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (Yahya b. Yahya rivâyeti), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

———, *Muvatta* -Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivâyeti- (thk: Takiyüddîn en-Nedvî), Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1991 -Leknevî, *et-Ta'lîkü'l-mümecced* ile birlikte-.

———, *el-Müsned li Muvatta*, -Yahya b. Yahya rivâyetine göre- hazırlayanlar: Hüseyin b. Necme el-Murgânî ve Abdülhalîm b. Muhammed el-Hâdîkâbe, Dımaşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2000.

Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i –Kaynakları ve Tasnif Metodu-* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Mehmet Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: İFAV, 2014.

———,"Tedvîn", *DİA*,

Mehmet Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek: Fıkhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.

———, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'i", *AÜİFD*, 1999.

Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: İFAV, 2015.

———, "Şeybâni, Muhammed b. Hasan" *DİA*,

Mehmet Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*,

———, "Abdullah b. Amr b. Âs" *DİA*,

———, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*.

———, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*,

———, "Ebû Dâvûd", *DİA*,

———, "Ebû Hüreyre", *DİA*,

———, "İbn Mâce", *DİA*

———, "Mevzû", *DİA*,

———, *Mevzû Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara: DİB, 1991.

———, "el-Mevzûât", *DİA*,

———,"Nesâî", *DİA*,

———, "*Sahîhayn*'a yöneltilen Tenkitler" (ve bu tebliğe yapılan müzakereler), *Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu* (yay. haz. İsmail Lütfi Çakan), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.

Melchert, Christopher, *The Formation of the Sunnî Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Leiden: Brill, 1997.

Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, İstanbul: Anka, 2002.

Meşhûr Hasan Mahmûd Selman, *el-İmam Müslim b. el-Haccâc*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1994.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

———, *Tuhfetü'l-eşrâf bima'rifeti'l-etrâf*, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, [t.y.].

Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Muhtarü's-sıhâh* (thk: Mahmûd Hâtır), Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1415/1995.

Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler* (çev: Selman Başaran, M.Ali Sönmez), Ensar: İstanbul: 2007.

Muhammed Hamîdullâh, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-hilafeti'r-râşide*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1987.

———, *Muhtasar hadis tarihi ve sahifa-i Hemam ibn Münebbih* (trc: Kemal Kuşçu), 2002.

Muhammed Isâm el-Hasenî *İthâfü'l-kârî bima'rifeti cuhûdi ve a'mâli'l-ulemâi alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1987.

Muhyiddîn Müstû, *Abdullah b. Ömer es-Sahâbiyyi'l-mutesî bi-Resûlullah (s.a.v.)*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1407/1987.

Muhammed b. Zâyid el-Utaybî, "Zâhiretü't-tevkîf inde'l-muhaddisîn ve eşherü men urife bihî", *Mecelletü külliyyeti dâri'l-ulûm*, 69/1.

Murtaza Bedir, "Sünnet", *DİA*.

Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu" İslam İlimler Dergisi, 2007/2.

———, *İbn Mâce'nin Hadis Kültüründe Yeri*, Ankara: AÜSBE, Yayımlanmamış Doktora, 2004.

Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*,

———, "Umûmü'l-belvâ", *DİA*,

Mustafa Demirci, "İktâ" *DİA*,

Mustafa Genç, *Sünnet Vahiy İlişkisi*, İstanbul: Beka yayınları, 2015.

Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, Ensar Yayınları, 2014.

———, *Rivâyet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İstanbul: İşâret, 2006.

Mustafa Macit Karagözoğlu, "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", *Talid*, 2016.

Mustafa Öz, "Zındık", *DİA*.

Mustafa Sinanoğlu, "Muattıla", *DİA*,

Mutlu Gül, *Hanefî Usûlünde Metin Tenkidi*, UÜSBE, Yayımlamlanmamış Doktora Tezi, 2014.

Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.

Mübârekfûrî, el-Allâme eş-Şeyh Abdüsselâm el-Mübârekfûrî, *Sîretü'l-İmâm el-Buhârî* (thk, Abdülalîm b. Abdülazîm el-Bestevî), Mekke: Dâru Âlemi'l-fevâid, 1422.

Müctebâ Uğur, *Buhârî*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh* (thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

———, *Kitâbü't-Temyîz*, (A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neş'etuhu ve târîhuhu*, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1990/1410 ile birlikte).

Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul: İsam, 2014

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk: Fârûk Hamâde, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406.

———, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk: Mahmûd İbrahim Zâyed, Haleb: Dârü'l-Va'y, 1369.

———, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk: Abdülgaffâr Süleyman el-Bundârî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1991.

———, *es-Sünenü'l-müctebâ*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Hadîsi Erbâin Kırk Hadis*, (trc: Abdulkadir Akçiçek) İstanbul: Sağlam Kitabevi, [t.y.].

———, *Kırk Hadis Tercüme ve Şerhi*, trc: İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: İslâmoğlu.

———, *Riyâzü's-sâlihîn*, (tercüme ve şerh: M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Râşit Küçük), İstanbul: Erkam yayınları, 1997.

———, *Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Mısır: el-Matbaatü'l-Mısrıyye, 1347/1929.

———, *Tehzîbü'l-esmâ*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.

Nevzat Aşık, *Sahâbe ve hadis rivâyeti: (tahammül, nakil ve tenkidleri)*, İzmir: Akyol Neşriyat ve Matbaacılık 1981.

Nevzat Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usûlü*, Ankara: Otto, 2016.

Nu'mânî, Muhammed Abdurreşîd, *el-İmâm İbn Mâce ve Kitâbühü's-Sünen* (neşr: Abdulfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslamiyye, 1419.

Nureddin Itr, *el-İmam et-Tirmizi*, Kahire: Lecnetü't-telif ve't-terceme, 1970.

———, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

Ömer Felâte, Ömer b. Hasan Osman Felâte, *el-Vad' fi'l-hadîs*, Dımaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1401/1981.

Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu, 2005.

Râmehürmüzî, Hasan b. Abdurrahman er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne râvî ve'l-vâî* (thk: Muhammed Acâc el-Hatîb), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404.

Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*,

Râzî, Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh* (thk: Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.

Reşûdiddîn el-Attâr, Ebü'l-Hüseyin Yahya b. Ali el-Attâr, *Gurerü'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni ma vekaa fî Sahîhi Müslim mine'l-esânîdi'l-maktûa* (thk: Muhammed Hurşâfî), Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1417.

Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib, *Sahîfetü Ali b. Ebî Tâlib an Resûlullah (s.a.v.): dırâsetü tevsîkıyyetin fıkhıyyetin*, Kahire: Dârü's-Selam, 1986.

Sabbağ, Muhammed b. Lütfi, *Ebû Dâvûd : hayâtuhu ve sünenuhu*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985.

Sâbûnî, Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî, *Akîdetü's-selef ve ashâbü'l-hadis*, Riyad: Dârü'l-Âsıme, 1417/1995.

Safâ ed-Davî Ahmed el-Adevî, *İhdâü'd-dibâce bi-şerhi Süneni İbn Mâce*, Bahreyn: Dârü'l-Yakîn, 1422/2001.

Sâlim Öğüt, "Ehl-i hadis", *DİA*,

San'ânî, Muhammed b. İsmâil el-Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr li meânî Tenkîhi'l-enzâr* (thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethü'l-mugîs Şerhu Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1983.

Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *DİA*.

Seyit Ali Güşen, *Hadislerin İntikal Süreci*, İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2016.

Sibâî, Mustafa, *es-Sünne ve mekânetüha fî teşrîi'l-İslâmî*, Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, II. Baskı, 1398/1978.

Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul: İFAV, 1996.

Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk: Abdülvahhâb Abdüllatîf, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-ilmiyye, 1989; *Tedrîb* (thk. Muhammed Avvâme), Medine-Cidde: Dârü'l-Yüsr-Dârü'l-Minhâc, 1437/2016

———, *Şerhu Nesâî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, [t.y.].

Süleyman b. Fehd el-Avde, *Abdullah b. Sebe ve eseruhü fî ahdâsi'l-fitneti fî sadri'l-İslâm*, y.y.: Dârü Taybe, 1412.

Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyat, 2002.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Müsned*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.

———, *er-Risâle* (thk: Ahmed Muhammed Şakir), Kahire: Dârü't-Türâs, 1939,

———, *el-Ümm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1393.

Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân" *DİA*,

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr Şerhu Munteka'l-ahbâr*, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1973.

Şevkî Ebû Halîl, *Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî mine'l-kütübi's-sihâhi'-sitte: Emâkin-ekvâm*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1426/2005.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *Cüz'ün fîhi turuku "men kezebe aleyye müteammiden"* (nşr. Muhammed b. Hasan el-Gumârî), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye 1417/1997.

———, *Kitâbü'd-Dua* (thk: Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1413.

———, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (thk: Hamdî Abdilmecîd es-Selefî), Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1983/1404.

Tahânevî, Zafer Ahmed el-Usmânî et-Tehânevî, *Kavâidü fî ulûmi'l-hadîs*, thk: Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1972.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk: Muhammed Zührî en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1399.

Takıyyüddin en-Nedvî, *Ebû Dâvûd*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1990/1410.

Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1988.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, Dârü'l-Ma'rife: Beyrut, t.y.

Tevâlibe, Muhammed Abdurrahman, *el-İmam Müslim ve menhecuhu fî sahîhihi*, Amman: Dâru Ammâr, 2000.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsa b. Sevre et-Tirmizî, *Câmiü't-Tirmizî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

Vellevî, Muhammed b. Ali b. Adem el-Îtûbî, *Zehîratü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*, Mekke: Dârü Âli burûm, 1424/2003

Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun: Etüt Yayınları, 2001.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mîzânü'l-itidal fî nakdi'r-ricâl*, thk: Ali Ahmed Muavvız, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1995.

———, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk: Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.

———, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk: Hamdi Abdülmecîd İsmail es-Selefî, Riyad: Dârü's-Samiî, 1415.

Zekeriyya Güler, *Hadis Tetkikleri*, İstanbul: İFAV, 2015.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Cemâlüddîn Abdullah ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-îrâdi ma'stedrekethü Âişe ala's-sahâbeti* (thk: Saîd el-Afgânî), Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1390/1970

———, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh* (thk: Âbidin b. Muhammed Belâ Ferîc), Riyad: Edvâü's-selef, 1998.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1987.

Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit ÜİFD*, 2012/1.

İNDEKS

A

Abbas b. Abdilmuttalib 48
Abdân b. Osman 143
Abd b. Humeyd el-Keşşî 172
Abdulfettâh Ebû Gudde 214
Abdullah b. Abbas 48, 50, 53, 63, 65, 86, 101, 109, 176, 178, 179, 229, 237, 239, 265
Abdullah b. Amr 16, 47, 54, 55, 56, 68, 79, 80, 84, 85, 187, 237, 265
Abdullah b. Atâ 74
Abdullah b. Lehîa 212
Abdullah b. Mes'ûd 54, 60, 63, 67, 80, 86, 132, 229, 237
Abdullah b. Mübârek 38, 107, 114, 117, 118, 121, 243, 265
Abdullah b. Müsenna 83
Abdullah b. Ömer 23, 48, 51, 53, 55, 62, 64, 65, 83, 98, 105, 121, 165, 211, 229, 238, 239, 240, 265
Abdullah b. Sebe 90, 91, 235, 265
Abdullah b. Übey 58
Abdullah b. Üneys 108
Abdullah b. Vehb 68
Abdullah b. Zübeyr 89, 91, 238, 244, 265
Abdullatîf Hırzullah 182
Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd 86
Abdurrahman b. Avf 17, 48, 235, 239, 265
Abdurrahman b. Hâlid 147
Abdurrahman b. Mehdî 38, 67, 115, 121, 243, 265
Abdülaziz b. Mervân 101
Abdülkays heyeti 154
Abdülkuddûs eş-Şâmî 162
Abdülmelik b. Cüreyc 65
Abîde es-Selmânî 237, 265
Adil 56
Afrika 31
Ahbâr 20
Ahmed b. Hanbel 31, 32, 33, 42, 53, 85, 92, 121, 123, 135, 137, 139, 146, 157, 161, 179, 184, 194, 195, 200, 246, 247, 248, 265
Ahmed b. Menî' 172, 205
Ahmed b. Yûnus 194
Ahmed ed-Diyobendî 167
Alâ b. Zeydel 221
A'lamü's-sünen 155
'ale'l-ebvâb 148
Ali b. Hucr 172, 246, 266
Ali b. İbrahim el-Kattân 216
Ali b. Medînî 52, 139, 146, 245, 266
Alkame 38, 67, 237, 266
Alkame b. Vakkâs el-Leysî 38
Allah'ın sıfatları 87, 125, 126, 137
amelü ehli'l-Medîne 65
A'meş 68, 147, 241, 265
Âmm 27
Amr b. Âs 21, 22, 207
Amr b. Halid 162
Amr b. Hazm 47, 79, 81, 82, 84, 101, 102, 236, 266
Amr b. Meymûn 114, 238, 266
Amr b. Sevvâd 157

Amr b. Şürahbîl 237, 266
Amre bint Abdurrahman 64, 239, 266
Âmü'l-cemâa 89
Antakya 110
el-Arfu'ş-şezî 182
Âridetü'l-ahvezî 182
Askalan 110
Atâ b. Ebî Rebâh 65
Atâ b. Sâib 162, 241, 266
Atlasü'l-hadîsi'n-nebevî 141, 157, 172, 193, 205, 215
Avnü'l-ma'bûd 203
Aynî 155
Azîmâbâdî 203

B

Bağdat 30, 31, 33, 110, 143, 193, 194, 215, 244
Bakî b. Mahled 30, 31, 33, 52, 53, 54, 135
Basra 64, 66, 67, 68, 74, 94, 107, 112, 115, 116, 141, 143, 146, 193, 194, 195, 215, 234, 241
Bedir 58
belağ 117
beldetü'l-harâm 30
Belh 143
Benî Kureyza 17
Berâ b. Âzib 49, 237, 266
Beşşâr Avvâd 182
Beysân 110
Beyt-i Makdis 17
Beytü'l-Makdîs 110
Bezlü'l-mechûd 203
bi nakli'l-adli ani'l-adli an Resûlillah 160
Birlik yılı 89
Buhârâ 11, 144
Buhârî 7, 38, 42, 68, 76, 83, 98, 125, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 160, 161, 165, 167, 169, 170, 171, 173, 175, 183, 185, 186, 196, 200, 201, 212, 213, 217, 228, 233, 244, 246, 250, 252, 253, 254, 256, 258, 259, 267
Bûsirî 220

C

Câbir b. Abdullah 50, 53, 64, 70, 88, 108, 187, 220, 229, 238, 267
Câbir b. Semüre 67
Câbir b. Yezîd 51
Ca'fer b. Berkan 147
el-Câmi' 148, 175
el-Câmiu's-sahîh 138, 144, 145, 146, 148, 152, 154, 155, 159, 175
Câmî Kebîr 31
Cebrâil 124, 138
Cemel 57, 89, 90, 93
Cemmâilî 217
Cerîr b. Abdullah el-Becelî 98
Cerîr b. Abdülhamîd 107, 243, 267
cevâmiu'l-kelim 187
Cezîre 193, 205
cezm sigası 152
cibillî sünnet 23
Cübâre b. Muğallis 215

D

Dârekutnî 152, 169, 171, 212, 252, 267
Dârimî 217
Dımaşk 109, 110, 194, 206, 207
Dûlâbî 194
ed-Dûlâbî 205

E

Ebû Ahmed el-Muvaffak 194
Ebû Ali el-Kurâb 172
Ebû Ali en-Neysâbûrî 205
Ebû Âsım en-Nebîl 143
Ebû Avâne 157, 194, 205, 242, 249, 267
Ebû Bekir b. Amr b. Hazm 82, 102
Ebû Bekir b. Ebî Şeybe 68, 119, 164, 216
Ebû Bekir en-Neccâd 194
Ebû Bekre 29, 86, 236, 268
Ebû Dâvûd 7, 112, 118, 135, 137, 140, 180, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 212, 213, 217, 224, 225, 228, 247, 250
Ebû Eyyûb el-Ensârî 86, 108, 114, 236

Ebû Gassân Muhammed b. Amr 157
Ebû Hanîfe 34, 118, 121, 122, 123, 124, 137, 240, 242, 243
Ebû Hâtim er-Râzî 110, 143, 157, 158, 248
Ebû Hayseme 216, 245, 248
Ebû Hüreyre 19, 46, 47, 48, 50, 53, 54, 55, 60, 62, 63, 64, 87, 88, 103, 121, 132, 236
Ebû İshak el-Fezârî 72, 117
Ebû İshak es-Sebîî 68, 74
Ebû Katâde 50, 103, 236, 268
Ebû Muâviye 164
Ebû Mus'ab ez-Zührî 157
Ebû Mûsâ el-Eş'arî 40, 61, 67, 187, 235, 268
Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl 172
Ebû Saîd el-Hudrî 18, 53, 61, 62, 64, 79, 80, 238
Ebû Şâh 79, 80
Ebû Ümâme 66, 132
Ebû Ya'lâ el-Halîlî 216
Ebû Zer 62, 235
Ebû Zür'a 52, 158, 161, 220, 247, 248
Ebü'd-Derdâ 66, 235
Ebü'l-Alâ Abdurrahman 132
Ebü'z-Zinâd 241, 242, 265
Ehl-i bid'at 90
ehlî eşek eti 28
Ehl-i hadis 6, 12, 73, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 135, 137, 138, 139, 146, 185, 191
Ehl-i kitab 56
Ehl-i re'y 12, 73, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 138, 185
Ehl-i suffe 55
Ehl-i sünnet 32, 57, 58, 59, 60, 90, 92, 127, 144
Ehlü't-tevhîd ve'l-adl 125
Elbânî 202, 222, 264, 275
emannâme 47, 81
Emevîler 73, 89, 236, 237, 238, 239, 240, 244
Emin es-Sübkî 203
Endülüs 11, 30, 31, 239, 245, 248, 254
Enes b. Mâlik 18, 20, 41, 45, 47, 50, 53, 55, 62, 67, 82, 83, 86, 88, 238
Ensâr 44, 45, 56, 61
eser 20
Esved 68, 238, 239, 265
etraf 208
Etrâfü'l-Kütübi's-Sitte 217
Evzâî 38, 66, 147, 242, 269
Eyyûb es-Sahtiyanî 67
Eyyûb es-Sahtiyânî 199, 241

F

Fadl b. Dükeyn 68, 143
Fesevî 82, 248
Fethü'l-Bârî 155
Fethü'l-mülhim 167
fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihi 148
Fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihi 146, 150
Filistin 64, 231
fitne 12, 57, 75, 88, 89, 90, 113, 117
Fuâd Abdülbâkî 165
Fu'ad el-Jabali 63

G

Gazzâlî 196

H

haber 20
Habîb b. Ebî Habîb 221
Habîb b. Ebî Sâbit 98
hadis 19, 20
Hadis 16, 19
hadisleri ilk tasnif eden 107
hadisleri ilk tedvîn eden 107
hadislerin tasnifi 107
Hadislerin tedvîni 101
Hadis Yazımı 79
Hâkim en-Neysâbûrî 52, 147
Haleb 194, 224
Halîd b. Ma'dan 66
halku'l-Kur'ân 143
Halku'l-Kur'ân 225
Hallâl 194
Hammâd b. Seleme 107

Hâmmad b. Şâkir 172
Hammâd b. Zeyd 199
Hamza b. Muhammed el-Kinânî 205
Hâricî 57
Haricîler 91
Hâris b. Miskîn 210, 211
Harmele b. Yahya 157
Harre Olayı 86
Hartenk 144
Harun er-Reşid 117
Hasâisu Ali 206
Hasan b. Rebî el-Bûrânî 194
Hasan el-Basrî 24, 67, 86, 125
Hasen hadis 185
Hasenün sahîhun 177
Hâşiyetü ale'l-Müctebâ 214
Hatîb el-Bağdâdî 57, 93, 194, 213, 254
Hattâbî 80, 155, 196, 203, 252
Hayber 48, 133
Hemmâm b. Münebbih 50, 87, 241
Hendek Savaşı 17, 22, 81
Hennâd 68, 172, 205
Heysem b. Küleyb eş-Şâşî 172
Hicaz 55, 64, 73, 121, 157, 175, 205
Hicaz ehli 121
Hindistan 11
Hişâm b. Ammâr 31, 194, 205
Horasan 107, 116, 141, 144, 157, 175, 194, 205, 233, 246
Humeyd et-Tavîl 67, 241
Humus 64, 66, 110
Huzeyme b. Nasr el-Absî 92
Hüşeym 107, 243, 270
Hz. Âişe 46, 50, 53, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 64, 88, 89, 95, 118, 237
Hz. Ali 44, 47, 48, 54, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 86, 89, 90, 91, 92, 116, 206, 207, 235, 236, 237
Hz. Ebû Bekir 54, 55, 59, 61, 64, 83, 99, 118, 207, 231, 235, 236, 238
Hz. Hafsa 48, 55, 236
Hz. Hasan 89
Hz. Hüseyin 89, 91, 92, 231, 237, 240
Hz. Mûsâ 81
Hz. Osman 54, 57, 64, 65, 66, 67, 78, 89, 90, 116, 206
Hz. Ömer 21, 38, 47, 48, 54, 55, 59, 61, 63, 64, 81, 82, 83, 105, 117, 118, 121, 132, 133, 206, 207, 234, 236, 238
Hz. Ömer'in kitabı 83
Hz. Ömer'in Kitabı 84

I

Irak 66, 68, 73, 116, 121, 157, 175, 193, 196, 205, 232
Irak ehli 121
Irak ekolü 73
Isâm Mûsâ Hâdî 223
İbn Abdilhakem 69
İbn Adî 212, 251, 270
İbn Asâkir 66, 109, 166, 217, 256
İbn Beşşâr 19
İbn Ebi'd-Dünyâ 194
İbn Ebî Hâtim 221
İbn. Ebî Hâtim 110
İbn Ebî Leylâ 114
İbn Ebî Müleyke 138
İbn Ebî Şeybe 122, 137
İbn Eş'as 89
İbn Hacer 42, 151, 155, 171, 221, 260, 261, 271
İbn Haldûn 150, 155
İbn Hayr el-İşbîlî 160, 174
İbn Hazm 52, 183, 254
İbn Hibbân 220, 251
İbn Huzeyme 143, 157, 207, 249
İbn İshak 107, 162
İbn Mâce 7, 8, 135, 140, 191, 192, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 247
İbn Mende 200, 252, 254, 255
İbnü'l-Cevzî 181, 202, 213, 222, 256
İbnü'l-Kayserânî 217

İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye 162
İbnü's-Salâh 166, 171, 201, 257, 273
İbnü's-Seken 213, 251
İbn Yûnus 207, 251
İbrahim b. İshak el-Harbî 143
İbrahim b. Osman 179
İbrahim b. Tahmân 119
İbrahim en-Nehaî 68, 93, 115, 121, 122
ihtiyaç anında hadis rivayeti 49
İkmâlü'l-mu'lim 167
İkrime 65, 239
İkrime b. Hâlid 98
iktânâme 47, 81
el-İlzâmât ve't-tetebbu' 171
İmrân b. Husayn 24, 67, 236
İncil 25
İrşâdü's-sârî 155
İsâ b. Hammâd 205
İshak b. Ebî Ferve 113
İshak b. Râhûye 121, 145, 157, 194, 205
İsmail b. Ayyaş 66
İsmail b. Ca'fer 119
İsmail b. Ziyâd 221
isnad 20

K

Kâdı Iyâz 167
Ka'nebî 157, 194, 244
Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir 64
Kastallânî 155, 258, 261
Katâde b. Di'âme 67, 125, 147
el-Kavlü'l-hasen 202
Kayserânî 179
Kebşe 50, 105
el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl 217
Kesîr b. Mürre 101
Kifâyetü'l-hâce 223
Kitabü'l-kader 138
Kitâbü's-Sünne 140
Kudus 207
Kûfe 63, 64, 66, 67, 68, 89, 91, 94, 107, 110, 115, 116, 120, 141, 142, 143, 193, 194, 215, 216, 232, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 248, 250
Kur'ân ile yetinme 23
kurban günü 29
Kurtûbî Ebü'l-Abbas 167
Kuteybe b. Saîd 172, 205, 212, 246, 274
Küreyb 86
Kütüb-i Hamse 192, 213, 217, 220, 222, 225
Kütüb-i Sitte 11, 105, 135, 140, 143, 179, 180, 191, 192, 208, 214, 217, 218, 220, 222, 225, 244, 247, 248, 249

L

Leknevî 43, 263
Leys b. Ebî Süleym 162
Leys b. Sa'd 38, 68, 72, 147
likâ 149, 161, 169
likâ şartı 147

M

Mahmûd b. Gaylân 172
Mahmûd es-Sübkî 203
maktû hadis 16
Mâlik 38, 58, 65, 67, 68
Mâlik b. Enes 70, 74, 76, 84, 102, 105, 107, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 126, 141, 147, 192, 196, 217, 243, 244
Mâlik b. Huveyris 154
Ma'mer b. Râşid 107, 118, 242
ma'mûlün bih 179
Ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lûl 176
Mâzerî 167
Meâlimü's-Sünen 203
meclis muhayyerliği 211
Medine 22, 44, 45, 51, 55, 56, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 74, 82, 99, 102, 107, 109, 110, 137, 141, 146, 176, 188, 215, 236, 239, 240, 260
Mekhûl eş-Şâmî 66, 115
Mekke 55, 64, 65, 73, 74, 89, 107, 109, 110, 141, 142, 146, 173, 174, 183, 188, 194, 215, 240, 258, 261, 280

Mekkî b. İbrahim 143
el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd 203
el-menzile beyne'l-menzileteyn 57, 125
Me'mûn 136
Me'mûn 12
merfû hadis 16
Merv 143, 144
mervî 20
Mescid-i Haram 146
Mescid-i Nebevî 50, 103, 109, 146
Mesleme b. Muhalled 237
mevkûf hadis 16
mevlâ İzze 165
mevlâ Urve 165
Mısır 33, 55, 64, 68, 73, 101, 108, 110, 157, 193, 194, 196, 205, 207, 215, 234, 235, 236, 237, 241, 247, 253
Mihne 12, 136, 139, 183, 225, 233, 244, 245
Mikâil 138
Mikdâd b. Esved 45
Mikdâm b. Ma'dikerb 66
el-Minhâc 167
Mis'ar b. Kidâm 74
el-Misbâhü'z-zücâce 220
Misbâhü'z-zücâce 223
Mizzî 208, 259, 274
Muallak 151, 185
muasarat 161, 169
Muâviye b. Ebî Süfyân 60, 65, 89, 206, 237, 275
Muâz b. Cebel 48, 65, 84, 234, 275
Muğîre b. Şu'be 67
Muğîre b. Şu'be 61
Muhâcir 16, 45, 187, 188
Muhammed Avvâme 204
Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr 216
Muhammed b. 'Alâ 164, 172
Muhammed b. Ammâr b. Yâsir 92
Muhammed b. Beşşâr 172, 205, 246, 267
Muhammed b. Ca'fer 19
Muhammed b. Halid es-Sekseki 109
Muhammed b. Hanefiyye 91
Muhammed b. Humeyd b. Hayyân 172
Muhammed b. İbrahim et-Teymî 38
Muhammed b. İsa 143, 248, 277
Muhammed b. İshak 249, 276
Muhammed b. Mesleme 61, 236, 275
Muhammed b. Mihrân 157
Muhammed b. Müsennâ 19
Muhammed b. Recâ en-Neysâbûrî 167
Muhammed b. Rumh 216
Muhammed b. Sîrîn 67, 86, 87, 89, 90, 114, 115
Muhammed b. Tahir el-Makdisî 217
Muhammed b. Yahya el-Adenî 172
Muhammed b. Yahya ez-Zühlî 143
Muhammed b. Zeyd 98
Muhammed el-Ensârî 83
Muhammed eş-Şeybânî 102, 121
Muhammed Kâmil Karabelli 204
Muhammed Züheyr en-Nâsır 156, 167
muhayyerlik şartı 211
el-Muhtasar 148, 160, 175
el-Mu'lim 167
Muhtar es-Sekafî 89, 91, 92, 93
mukıllûn 54
munkatı 18, 117, 118, 180, 201, 213, 221, 222
Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî 216
Mûsâ b. Hârûn 157
Mustafa el-A'zamî 87, 88, 95, 129
Mustafa es-Sibâî 113
Mustahreç 167
mutabakât 149
mutâbî 167
mutavassıt 212
Mutekaddimûn dönem âlimleri 21
Mu'tezile 6, 57, 125, 126, 127, 130, 131, 138, 241
Mu'tezile'nin beş esası 127
Mutlak ifadeler 27
muttasıl 18, 119, 136, 146, 148, 151, 152, 154, 160, 161, 166, 180, 212, 222

Muvatta 76, 84, 102, 118, 217, 245
Mücâhid 51
mücmel âyet 27
Müctebâ 208, 209, 212, 214, 225
el-Müfhim 167
müksirûn 50, 52, 53, 54, 55, 60, 67
Münzirî 202, 257, 275
mürcî 124
mürsel 18, 117, 118, 136, 137, 180, 201, 213, 222
mürtekib-i kebîre 124, 125
Müslim 7, 19, 38, 76, 79, 98, 109, 113, 129, 135, 140, 149, 151, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 174, 175, 183, 184, 186, 196, 200, 201, 207, 209, 212, 213, 217, 228, 237, 247, 275
Müslim b. İbrahim el-Ferâhîdî 194
Müslim'in mukaddimesi 162
el-Müsned 148, 160
Müsned türü eser 136
Müşkil âyetler 28
mütâbî 155, 162, 165, 166
mütesâhil 180
müteşeddid 212
Mütevekkil 12, 136, 139

N

Nâfi' 65, 70, 83, 105, 147, 151, 240, 275
Necran 81, 236
Nehhâs 205
Nesâî 7, 69, 135, 140, 169, 180, 191, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 224, 225, 249, 275
Nevevî 40, 165, 167, 258, 275
Nevvâs b. Sem'ân 45
Nil 110
Nu'man b. Beşîr 228
Nurettin Itr 181

O

Osman b. Ebî Şeybe 68, 161
Osman b. Saîd ed-Dârimî 139
Ömer b. Abdülazîz 66, 82, 102, 103, 232, 240
övülen re'y 120

R

Rakkâ 110
Raşid halifeler 43
râvi 20
Rebîatü'r-rey 121
Rebî b. Nâfi 194
Remle 110, 207, 208
Reşîd en-Nu'mânî 222
Rey 107
re'y-i memdûh 120
re'y-i mezmûm 120
Rey şehri 157
Rıdvan beyatı 56
rihle 33, 68, 75, 105, 108, 109, 110, 111, 142, 143
Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehl-i Mekke 195
rivâyet etmek 20
rivâyet lafızları 20

S

Sâbit el-Bünânî 67
Sadaka-i cariye 132
Sa'd b. İbrahim 70, 74
Sa'd b. Ubeyde 98
es-Sahifetü's-sahîha 87
es-Sahîfetü's-s-Sâdıka 85
es-Sahîh 148, 160
Safvân b. Sâlih 194
sahâbe 42
Sahâbe 42
Sahâbenin Adâleti 56
Sahifetü Câbir 88
Sahifetü Hemmâm 87
Sahîhayn 169, 171, 180, 182, 183, 185, 186, 201, 212, 252
Saîd b. Cübeyr 70, 109, 199, 239, 276
Saîd b. Ebî Arûbe 107
Saîd b. Mansûr 157, 161, 245, 276
Saîd b. Müseyyeb 64, 109, 115, 121, 132, 133, 239, 276
Saîd el-Makbûrî 87

sâlih 33, 201, 202
Sâlih b. Muhammed el-Cezere 157
Sâlim 23, 51, 65
Sâlim b. Abdullah b. Ömer 70, 83
Sasani imparatorluğu 117
Sehârenfûrî 203
Sehâvî 155, 260, 276
Seleme b. Küheyl 98
Semerkant 144
Semüre b. Cündeb 85, 86, 237, 276
Semüre b. Cündeb risâlesi 85
sened 20
Sevbân 66
Sevr b. Yezîd 66
Seyf b. Ömer 91
Sıffîn 57, 89, 90, 91, 93
Sicistan 86
Sindî 214, 223
sistemli hadis rivayeti 49
Sistemli rihle 109
Suffe 44
Suriye 64, 65, 73
Suyûtî 181, 202, 213, 214, 222, 223
Süfyân b. Hüseyin 147
Süfyân b. Uyeyne 38, 119, 147
Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh 172
Süfyân es-Sevrî 38, 68, 107, 114, 115, 126
Süleyman b. Amr 162
Süleyman b. Harb 194, 199, 200, 245, 277
Süleyman b. Kays el-Yeşkürî 88
Süleyman b. Yezîd el-Fâmî 216
Sümâme b. Abdullah 83
sünnet 21
Süreyc b. Nu'mân 143
Süveyd b. Nasr 205
Süveyd b. Saîd 216
Şa'bî 51, 68, 114, 115, 121, 122, 228, 239, 277
Şâfiî 12, 39, 52, 128, 135, 136, 137, 192, 196, 244, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 277
Şam 33, 64, 66, 107, 110, 113, 149, 193, 205, 215, 262, 263
Şehr b. Havşeb 75
Şerhu İbn Battâl 155
Şerhu meâni'l-âsâr 21
Şerhu Süneni Ebî Dâvûd 203
şevâhid 162, 167, 201
Şevkî Ebû Halîl 141, 157, 172, 193, 205
Şîa 58, 60, 68, 91, 207, 232, 233, 241, 248, 250, 256, 262, 263, 264
Şifâhî Rivayet 78, 96
Şifâhî Rivâyet 5
Şuayb Arnavut 156, 182, 204
Şu'be 19
Şu'be b. Haccâc 67, 74, 75, 104, 114, 115, 116, 242, 277
Şurûtu eimmeti's-Sitte 217
şükkâk/şüpheye düşenler 124

T

Taakkubât ale'l-Mevzûat 202
Taberânî 132, 205
Taberî 21, 194, 249, 275, 277
Taberiyye 110
Tâcüddîn es-Sübkî 208
Tağlîkü't-ta'lîk 151
taharri 62
Tahâvî 21, 205, 250, 277
Tâif 85
taktî' 149
Talha b. Ubeydullah 60, 235, 239, 277
Ta'lîk 150, 185
Tarsûs 110, 193, 194, 195, 196
Tavûs b. Keysân 139
Tayalisî 136
Tebük 17, 52, 58
tebyîn 26
tedvîn 11, 41, 51, 101, 102, 103, 106, 232, 240, 242
Tehzîbü'l-âsâr 21
tekîd 26
temrîz sigaları 152

tesebbüt 62
teşrî 26, 28
Tevrât 25, 80
Tirmizî 7, 135, 137, 140, 143, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 191, 194, 207, 209, 213, 217, 248, 277
Tuhfetü'l-ahvezî 181, 182
Tuhfetü'l-eşrâf 208

U

Ubâde b. Sâmit 235, 277
Ubeydullah b. Ebî Bekre 86
Ubeydullah b. Mûsâ 143
Ubeydullah b. Ömer 84, 105, 241, 277
Uhud Dağı 57
Ukaylî 146, 250, 277
Ukbe b. Âmir 74, 108, 236, 277
Umdetü'l-kârî 155
Urve b. Zübeyr 64, 101, 239, 277
Uydurma (mevzû) hadis 18
Uzak Mağrip 31
Ümmü Seleme 45, 46, 118, 237, 278

V

vakıf 125, 132, 133, 134
Vâsıl b. Atâ 125
Vasıt 110, 215, 216
Vâsile b. Eska' 66, 238, 278
Vedâ haccı 52
Vedâ hutbesi 49, 79
Veht 85
Vekî b. Cerrâh 68, 118
Ve mâ aleyhi'l-amel 176

Y

Yahudiler 81
Yahya b. Adem 68
Yahya b. Maîn 31, 146, 245, 278
Yahya b. Saîd el-Ensârî 38, 241, 278
Yahyâ b. Saîd el-Ensârî 118
Yahya b. Saîd el-Kattân 67, 114, 115
Yahya b. Yahya et-Temîmî 157, 164
Yahya b. Yahya et-Temîmî 161
Yakub b. İshak el-İsfirâyînî 194
yarı sistemli hadis rivayeti 49, 104
Yazılı Rivayet 78, 81, 96
Yazılı Rivâyet 5
Yemen 11, 84, 107, 242, 261
yerilen re'y 120
Yezîd b. Bişr 98
Yezîd b. Ebî Muâviye 89
Yezîd b. Ebî Yezîd 162

Z

Zehebî 52, 109, 180, 181, 200, 207, 208, 221, 222, 259, 278
Zehru'r-rubâ 214
zencî 194
Zencî isyanları 112
zevâid 217, 220
Zeyd b. Erkam 86, 237, 278
Zeyd b. Sâbit 49, 86, 236, 278
Zındık 117
Ziyâd b. Mihrâk 74
Zübeyr b. Avvâm 56, 60, 235, 278
Zühlî 143, 158, 247, 278
Zührî 66, 68, 82, 84, 102, 103, 113, 114, 115, 116, 118, 147, 232, 240, 278
Zü'l-hicce 30
Züneyc 157

Hadis Tarihi

Bu kitabın eğildiği en temel konu, Hz. Peygamber'den gelen bir hadisin *Kütüb-i Sitte* müelliflerine nasıl ulaştığı ve bu kaynakların oluşumu ile mahiyetlerinin ne olduğu sorusudur. Bu soruyu anlaşılır bir şekilde cevaplamak için Hz. Peygamber ile tamamı III. asırda yaşamış olan *Kütüb-i Sitte* müellifler arasındaki zaman diliminde hadis rivayetini etkileyen dönüm noktaları tespit edilmeye çalışılmış, bu süre içerisinde hadislerin bir nesilden diğerine nakli ve nasıl korunduğu incelenmeye gayret edilmiştir. Elinizdeki eserde çok miktarda harita, tablo ve resim kullanılarak incelenen zaman diliminin okuyucular tarafından daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

Kitap, genel olarak İlahiyat Fakültesi öğrencileri ve İslâmî ilimlere meraklı olan şahıslar için hadis tarihini ana hatlarıyla anlatan bir eser olarak düşünülmüştür. Ayrıntı sayılabilecek tartışmalara girmemeye özen gösterilmiş, fakat konuları sadece özetleyen kısa bir eser olması da arzu edilmemiştir.

9 786059 669221

www.kayihanyayinlari.com
kayihanyayincilik kayihanyay kayihanyayinlari